חרב שמחת אלברג

וורשה של מעלה

הרב שמחה אלברג

וורשה של מעלה

פרקים ממסכת־פלאים שנרקמה בתוככי בירת פולין לפני השואה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

הוצאת „נצח", בני־ברק
תשכ"ט

כתובת המחבר:
RABBI S. ELBERG
4809 — 14th AVENUE
BROOKLYN, N.Y. 11219

כל הזכויות שמורות
נדפס בארץ־ישראל, תשכ״ט
©
All Rights Reserved
Printed in Israel. 1969

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

סודר בדפוס „חדקל״ בע״מ, ת״א
נדפס בדפוס מ. וא. ערבת, ת״א

הרב שמחה אלברג / וורשה של מעלה

לזכרון עולם

אבי מורי רבי אהרן־שמעון
ואמי הצדקנית מרת גיטל
אחי אליעזר־מרדכי
ואחיותי רחל, איטה
ה י"ד

אשר פשטו צואר על קדושת השם הגדול הנכבד והנורא, ונתערבו דם בדם, דמי אבות וילדיהם עלו על המוקד בגיא־ההריגה — טרבלינקה ועליהם נאמר: „ונקיתי דמם לא נקיתי"

המחבר

התוכן:

עמוד

* * * . . . . . ט

הקדמת המחבר . . . . . יא

פרק ראשון: יהדות פולין . . . . . יז

פרק שני: עולם ששקע . . . . . כח

א) הבית היהודי; ב) ארון הספרים בבית היהודי; ג) לילות חורף; ד) ימי קיץ.

פרק שלישי: מטרופולין של החסידות . . . . . מח

פרק רביעי: וורשה של מעלה . . . . . סב

פרק חמישי: חסידים ומתנגדים בבירת פולין . . . . . עג

[רבי חיים מבריסק זצ"ל בוורשה]

פרק ששי: יהודי מוורשה . . . . . פד

[רבי נתן שפיגלגלאס זצ"ל]

פרק שביעי: ימי עלומים . . . . . צ

פרק שמיני: תורה וגדולה . . . . . צד

פרק תשיעי: סינטיזה של שיטות . . . . . צח

פרק עשירי: איש חסיד היה . . . . . קו

פרק אחד-עשר: אשרי משכיל אל דל . . . . . קיז

פרק שנים-עשר: בדיבוק חברים . . . . . קכח

פרק שלושה-עשר: רבי אברהם לופטביר . . . . . קלא

פרק ארבעה-עשר: רבי מרדכי קאלינו . . . . . קלט

פרק חמשה-עשר: רבי נפתלי מקוזניץ . . . . . קמו

פרק ששה-עשר: הם היו שלושה . . . . . קמט

פרק שבעה-עשר: רבי מנחם זמבא . . . . . קנח

פרק שמונה-עשר: רבי צבי-הירש גליקסון . . . . . קסו

פרק תשעה-עשר: רבה של גריצה . . . . . קעה

[סבי הג"ר אליהו ליפשיץ]

פרק עשרים: השותק מגור . . . . . קצא
[רבי יעקב־מאיר בידרמן]
פרק עשרים־ואחד: הרב מטשעבין . . . . . רא
[רבי דוב־בעריש ווייזנפלד]
פרק עשרים־ושנים: בחוג בעלי־בתים בוורשה . . . . . ריב
[ר' ירוחם־פישל פרלא, ר' שלמה רזכטה,
ר' זבולון ליכטנברג, ר' ירוחם וולפיש,
ר' אברהמ'לי לופטביר, ר' מנחם זמבא ור'
נתן שפיגלגלאס, ר' מאיר־יואל שוורצשטיין,
ר' שכנא אברך ור' נחום רוזנפלד,
ר' אייזיע וולאדובר, ר' העשקי ויינשטוק]
פרק עשרים־ושלושה: למדנות „נוסח פולין" ו„נוסח ליטא" . . . . . רכו
פרק עשרים־וארבעה: רב, אדמו"ר — וראש הישיבה . . . . . רלו
[רבי נתן שפיגלגלאס כריש־מתיבתא]
פרק עשרים־וחמשה: דין־תורה אצל ה„חפץ חיים" . . . . . רמד
פרק עשרים־וששה: בנאות־קייט: אוטבוצק . . . . . רס
[האדמו"ר מאמשינוב, האדמו"ר ממודז'יץ,
האדמו"ר מסוקולוב]
פרק עשרים־ושבעה: האדמו"רים מאוסטרובצה ומסקרנוביץ
עם רבי נתק'ה — באוטבוצק . . . רעג
פרק עשרים־ושמונה: וורשה היהודית עולה בלהבות . . . . . רפה
פרק עשרים־ותשעה: במרתף־הרבנים עם ר"נ שפיגלגלאס . . . . . רצא
פרק שלושים: היהודי מוורשה אל העקדה . . . . . שג
[מות הקדושים של ר"נ שפיגלגלאס, הי"ד]
פרק שלושים־ואחד: ויהי אחרי החורבן . . . . . שטו

מחבר הספר דנן, הרה"ג רבי שמחה אלברג שליט"א, עורך הירחון הרבני „הפרדס" (ברוקלין) ומראשי „אגודת הרבנים דארה"ב וקנדה", ניחן משמיא בשתי הסגולות המבורכות של ה„ספר" וה„סייף" שירדו לעולם מכורכים. שמו הולך לפניו כגדול בתורה, סיני ועוקר הרים, עילוי מופלא מנעוריו, תלמידם המובהק של גאוני פולין בדור הקודם ובראשם הגאון רבי נתן שפיגלגלאס הי"ד מוורשה (ראש ישיבת „עמק הלכה") והג"ר מנחם זמבא הי"ד מפראגה. עוד בשחרית ימיו הוציא לאור בשנת תרצ"ו את ספרו התורני הראשון „מנחת בכורים", מעוטר בהסכמות של גדולי הדור ההוא, שעשה בזמנו רושם רב בעולם התורה. כן היה עורכו של הקובץ התורני „עמק הלכה", שהופיע בוורשה. לאחר שניצל בנסים מגיא ההריגה בפולין, נמלט דרך שנחיי והגיע לארה"ב, מיד דרך כוכבו בשמי עולם הרבנות כאישיות מרכזית, כאחד מנושאי דברה של יהדות התורה באמריקה. רבים מקשיבים לשיעוריו הנפלאים בהלכה ולדרשותיו עמוקות התוכן. גם ספרו הגדול „שלמי שמחה", המכיל חידושים עמוקים וחריפים בש"ס בבלי וירושלמי, שיצא לאור בתשכ"ד, נתקבל באהלי־שם באהדה רבה והוציא לו מוניטין משובחים בקרב בעלי תריסין, רבנן ותלמידיהון.

נוסף לזה מחונן הרב המחבר שליט"א בכשרון ספרותי לירי נדיר ומושך בעט סופרים, שהוא מנצל אותו לכבוד שמים, אם במאמריו הפובליציסטיים, שבהם הוא לוחם את מלחמת יהדות התורה נגד מזייפיה ומפרש בבהירות וביסודיות מאין כמותה את ההשקפה התורתית ביחס לכל תופעה ועניו בעלת משקל רציני בחיינו, ואם בסדרה מרשימה של זכרונותיו מן העולם ששקע, ממחיצתם של גדולי ישראל שהתאבק בעפר רגליהם, מן ההווי שנגוז בעשן הכבשנים ובו רקמו את חייהם טיפוסי־פלא, יהודים עסיסיים, שאין עלי עפר משלם. ערכן החינוכי של יצירותיו אלו רב. בציוריות מרטיטה ונוגעת ללב, ובניבי־זהב האומרים כולם שירה והשתפכות הנפש, משרטט הרב אלברג בקולמוסו המבורך את דיוקנאותיהם של יהודים דבי־עילאה, תוך שהוא מפרש את משנת חייהם בעמקות, כידו הטובה, כי הלא זוהי משנה הצריכה לימוד. אלה כאלה, מאמריו הפובליציסטיים כמו ההיסטוריים, נקראים בנשימה עצורה על־ידי רבים רבים, החבים לו תודה בלבם על העונג הרוחני שהסב להם. זהו ה„סייפא" שאיש ה„ספרא", הגדול בתורה, אוחז ביד אמונה.

הספר שלפנינו, „וורשה של מעלה", מכיל סדרה מיוחדת לתיאור העולם הרוחני היחיד־במינו של וורשה היהודית בטרם שואה, עם גאוניה האדירים, והוא מוקדש במיוחד לדמותו של הגאון והצדיק הנסתר רבי נתן שפיגלגלאס הי"ד — רבו המובהק של המחבר — עם עמיתיו. גלעד לעולם ששקע ולשר התורה שקידש שם שמים בחייו ובמותו, מהרוגי מלכות שאין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתן.

ההוצאה, שמטרתה קודש ליצירת ספרות חרדית והפצתה בקרב שדרות האומה, גאה במיוחד על הכבוד לשמש אכסניה ליצירה משובחת זו ולמחברה הדגול, תוך תקוה להו"ל בתקופה הקרובה עוד ספרים חשובים מפרי עטו והגותו בהלכה ובאגדה לתועלת הרבים.

„נצח"
מכון ספרותי מסורתי
בני־ברק, ארץ־ישראל

ה ק ד מ ה

ביד רועדת ובלב פועם ומתחלחל אפתח בכתיבתי על וורשה־של־מעלה. מי הוא זה ואיזהו אשר יכיל את עוצם הקדושה, את אימת ההזדככות העילאית, עד כדי היותו ראוי לחרוט בעט־סופרים את המלה: וורשה! קח נא אתה רבי משה מפשבורסק, אתה סופרו המקודש של הבעל־שם־טוב, המטוהר בשבע טבילות, טול אתה לידך את הקולמוס, הטבילהו בדיותת־הגחלים וכתוב באש אדומה על גבי אש שחורה את המלה: וורשה!

הלא אין „וורשה" מושג טכני בלבד, סמל לתסיסה ולפעלתנות קדחתנית גרידא. לא באלה מתבטא אופיה וצביונה של העיר ואם בישראל, אשר במשעולי אדמתה פסעו מלאכי רום, שרפי קודש, בדמות בני־אדם. וורשה היתה מעין די־נור, מבוע טהור וזך, בו טבלה והזדככה יהדות פולין — בת שנות האלף — בצחצחות של הרוחניות היהודית המסורתית, עתיקת היומין. וורשה ענדה לקדקדה הרם את נזר המלוכה של הנצחיות הכלל־ישראלית.

וורשה על קדושיה, צדיקיה, גאוניה ונסתריה הלמ"ד־וא"ו, התכוננה במשך אלף שנים להקביל את פני משיח צדקנו, אך דוקא על סף האלף נחרץ גזר־כליונה ונשפך עליה כוס תרעלה נורא ואיום. אללי לנו כי נגזרנו. האשמדאי האכזרי גברה ידו ויד בגרזן־ההכחדה, הגיח ממארבו בצחוק תהומי ויגדע בשצף שטני את גזע עצנו העתיק, רב הפארות. אויה לנו כי קרס ויפול העץ: יהדות פולין, שמאז „סור אפרים מעל יהודה" היתה לנו לתורה ולתעודה, נעקרה על שרשיה ויונקותיה.

ירושלים היתה כאלמנה — ואת וורשה, הבת ירושלים, מה היית? למי אדמך ואעידך — — —

„וי לשכינתא בגלותא" — יותר מבכל שאר תפוצות הגולה, הרגשנו תמיד את מרת הגלות בפולין הדוויה. גם בתקופות השקטות ביותר, הצרו שם את צעדינו, ריפדו בגחלים את פסיעות רגלינו. ואולם: שם, בפולין, העניקו לנו מן השמים פיצוי תמורת כל סבלותנו, כי זכינו להשראת השכינה. שם היתה השכינה הקדושה מרחפת עלינו, סוככת באברותיה ממעל לראש היהודי וכל אבריו מוצאים מרגוע בסתר צל כנפי השכינה. ערגונם וכיסופיהם של דורות שלמים מילאו את חלל אוירה של ארץ פולין המעטירה, עד כי ניתן שם למשש באצבעות ממש את ה„אני ה' השוכן אתם".

ואף האידנא עוד אנו שרויים בגולה, אך מר לנו שבעתיים, כי נשדדו מאתנו אותם יהודים מקודשים, שבעמקי לבותיהם היו מקננים קן לשכינה; נעלמו מן האופק כל יהודי פולין הנלבבים, על צדיקיהם וטהוריהם, על פורטי ניגון־געגועים מלנכולי בחצות לילה ועל משכימי קום, יהודים של עלות השחר, ברון יחד כוכבי בוקר.

מה איומה היא השאלה הנוקבת ורוצעת בנו: למה דוקא וורשה? העיר בה עסקו מקובלים בצירופי שמות ההוויה, בה כל אבן נראית כתחינה ספוגת דמעות וכל האויר מזדמר בלחני צקון־לחשם של מתפללים, מאחרי שבת, השופכים שיח במזמורי יגונים אחרי חצות ליל; למה דוקא עיר שמימית זו, נשפך עליה חרון אף וחימה בצורה נוראה מכל נורא?

פולין, עליה ניבאו וחרזו דורשי קלות וחמורות: „פה־לין" עדי יבקע שחר, היתה למדבר שממה ותנים. וורשה המשגשגת, הצוהלת, הסואנת, השוקקת חיים של תורה ומעש, הקודחת בפעילות וחרושת — שבה היתה לתוהו ובוהו.

אכן: „בקרובי אקדש", במקודשי, אמר ה' צבאות יושב הכרובים. בהם דייקא, באצילי ומשרתי לפני־ולפנים, בהם יתקדש שמי — — — —

יהדות פולין אשר במשך אלף שנים טיהרה וקידשה את עצמה בסילודין, היא היא שנידונה להיות הקרבן, ה„שעיר אחד לחטאת", עבור כל האנושות. אותה עדה קדושה ועילאית, תמצית האצילות והעדנה הנפשית, היא שנאמר עליה „בקרובי..." והיא שנבחרה לפרפר ולהוציא את נשמתה בלהבות, עם האודים העשנים של לפידי הגיטו.

* * *

גורל וורשה, עיר מכורתי, מרדפני ללא הפוגות. בלילות דומיה, בחלום כבהקיץ, רואה אנכי את וורשה שלי בשלל גווניה הפורחים והמרהיבים מימי קדם, לצדה של וורשה ההרוגה והחללה, המגואלת בשלוליות דם רותח ונשפך כמים. בעיני רוחי רואה אני את וורשה האלמנה, השסועה לקרעים, המיותמת מבניה, מן השלדים היתומים, אשר עיניהם החיוורות־תהומיות בוקעות את שבעת הרקיעים בזעקה אילמת: מי כמוך באלים!

וורשה החרבה הולמת על קדקדי כבפטיש מהלך אימים ויגונים. הפטיש מפוצץ את סלע מוחי ומתיז בדמיוני גיצי אש אדום, זיקוקין, המזמזמים בשאון עמום וספוג קדרות: אנא, אל תשכחוני! — — —

ואללי, השכחה גוברת. פורה, מלאך הממונה על השכחה, פורש את כנפיו השחורים על כל תאי־מוחין ומשקיע אותנו בתהום השכחה והחדלון. וורשה הולכת ומשתכחת. אוי לו לדור שכך עלתה בימיו. אוי לו לדור אשר לקה בשכחה כזאת.

כשליש מיהדות העולם ספו תמו עקב בלהות היטלר ימ"ש. אמור מעתה: גם כל פליט יהודי ששרד בחיים, נחרב בו שליש ממהותו, מחייו. כל אחד ואחד מאתנו נחרב ונמחה בתוך־תוכו משהו יסודי, גוש מן הנפש והרוח. כי איככה ניתן להאמין שילד השעשועים שלנו „וורשה" הולך ומיטשטש בתודעת הזכרון

שלנו? אם וורשה נעלמת אצלנו מאופק הדמיון והחשיבה, הרי עם זאת נעלם ממילא גם כל דיוקנו ההיסטורי־מהותי של היהודי השלם, על מירב גווניו והופעותיו. נגוז תוארו של הרב, קלסתרו של הצדיק, צביונו של יהודי בעל־בית׳י — כי הלא היתה וורשה כלילת השלימות של עם קדוש, סמל אוניברסלי ליהודים שבכל הדורות.

מה עצום המרחק הרוחני־תהומי שנפער בינינו לבין היהודי מוורשה של בטרם־שואה. לא מרחק של דור אחד, כי אם של דורות הרבה. אין נשימתם נשימתנו, אין שיחם־ושיגם שיחנו־ושיגנו, אין תמימותם תמימותנו. הם נשמו ונשפו קדושה, ארגו קורי־חלומות בשמי שמים, היו מרוכזים בקרן־אורה של קודש־הקדשים — ואנו כל החיים שלנו פזורים במזמוטי רשויות הרבים.

* * *

הרבה נכתב וסופר כבר ביצירות שונות על חורבן וורשה. ואמנם הרבו המושכים־בעט לתאר את דמדומי הסבל והיסורים ופרפורי הגסיסה שעלו בגורל יהודי וורשה, אך משום־מה בכלל לא העלו על נס את הגבורה הרוחנית של היהודי החי, הקדוש, הגבור־בענקים של וורשה. כמעט בכל ספרות החורבן נתעמעם במדה משוועת הקלסתר הרוחני העילאי של וורשה־של־מעלה.

„וורשה־של־מעלה" — מה קשה לתארה ולציירה במכחול־סופרים. התאמצתי בדפים הבאים לספר על אודות יהודי וורשאי אחד: מורי ורבי הקדוש ר׳ נתן שפיגלגלאס הי״ד, ועל החוג והאטמוספירה בהם גדל וחונך, פעל והשפיע. זכותו של האי גאון וקדוש לבדה היה די בה כדי לגונן ולהציל את יהודי וורשה. ברם: „גזירה היא מלפני", ועל כן ננעלו והוגפו שערי רחמים.

„וורשה של מעלה" מהווה גלעד להרבה יהודים גדולים ונפלאים, אשר גם בחייהם גם במותם היו נסתרים בקדושתם

ובטהרתם. ידעו, איפוא, דורות יבואו לא רק מה אבדנו, מה נלקח מאתנו, כי גם ובעיקר: לאיזו מדריגה רוחנית עילאה מסוגל איש מישראל להגיע, עד כדי התפשטות הגשמיות ממש. אחד מאלה היה אותו יהודי שמימי, שחי כל ימיו בספירות הרוח העליונות, הוא רבי נתן הגדול, רבי נתן שפיגלגלאס זצוק"ל.

ומדי כתבי על „וורשה של מעלה", מן הנמנע הוא בשבילי לא להביע רחשי־לבי על התקוממות המרי בגיטו הוורשאי, שיש לראותה כסתימת הגולל על יהדות פולין.

* * *

ובפתח הספר אשא כפי למרום ואני תפלה ממעמקים: אנא ה', טהר את לבבי וזכך את מחשבתי, ובעת אכתוב על מדורות עירי וורשה האכולה אש תהא נא נפשי אחוזה ודבוקה באמת ובטוהר עם כל אחד ואחד מקדושיך־טהוריך שהקריבו את נפשם על מזבח רצונך הטמיר והנעלם, הנצחי. אנא ה', טהר את הגיגי, את נפשי ובשרי, את עיני הדומעות ואת ידי הרועדת, מדי אחזה בקולמוס לכתוב בדחילו ורחימו לפניך את האותיות הפורחות: ו ו ר ש ה ש ל מ ע ל ה!

ה מ ח ב ר

אסרו־חג דסוכות תשכ"ט. ברוקלין, נ"י.

פרק ראשון

יהדות פולין

השמים עלי ארץ

„יהדות־פולין" — שתי מלים לוהטות, מחושלות באש־רקיעים ועמוסות גבורת־בראשית, אשר קידשו את דפי ההיסטוריה היהודית ועטפוה בצעיף אלוקי־שמימי טמיר. והיה כי נסיט קמעה הינומא זו, בידינו הרוטטות, ונעמוד משתאים כליל בפני התגלות נפלאה וחוזים במו עינינו איך ירדה שכינה למטה, נביט באספקלריה מאירה כיצד הרכינו עצמם שמי־שמים עלי אדמות, נבחין בפסיעות שמימיות הניכרות בכל רגב מן האדמה. „השמים שמים לה', והארץ נתן לבני אדם" — בכדי שיהפכו גם אותה לשמים. זוהי משימתו של האדם הקרוץ מחומר, שבמעשיו האידיאליים ובהתנהגותו על דרך התפשטות־הגשמיות יהפוך את הארץ לפריפריה שמימית, לגן־עדן רוחני. כה גרסה קוצק, והרבי מקוצק גופו, בחיי־שרף מופתיים שלו, הדגים בצורה כובשת איך יורקים בפה מלא על כל הצרכים החומריים, בולמים כל תשוקות־אנוש, מרסנים יצרים אפלים ותת־מודעיים; איך חיים חיי־עיליאות, חיי־שחקים, תוך כדי רמיסת היצר־הרע מתחת לכפות הרגלים.

„יהדות־פולין" — על החטיבה האדירה של קדושיה וטהוריה, על יהודי־תיקון־חצות וסגפני־משבת־לשבת שלה, על ה„שותקים" הצ'ורטקוביים ויהודים „חפץ־חיים" אשר בתוכה, על יהודי־ש"ס־בבלי־וירושלמי שצמחו מקרבה ועל אומרי־תהלים שהצטנפו בשולי אדרתה — זרעה את כל משעולי האדמה בשמימיות. גם היהדות בכל מדינה אחרת, גם היא אמנם שמרה ונזהרה לא להעיב את השמים הכחולים, הציבה חייץ בין שמים וארץ, בכדי שלא ייהפכו חלילה השמים לארץ... ברם, יהדות־פולין לא הסתפקה בזאת והרכינה שחקים ארצה. על מרבד אדמתה של פולין התפרסו

השמים כמו במרומים. האדמה — סמל לעולם־הזה כמושג, להנאות חולפות, לתשוקות חומריות — היתה חדלת־אונים וכפפה קומתה נכנעת למרותה של מלכות שמים.

הגירסא הקוצקאית אודות תפקידי־אנוש, שמחובתו לחולל שינוי־מעשה־בראשית רוחני, לא היתה אמירת־תורה בעלמא, זו הנובעת ממדיטציה פילוסופית גרידא. בעל־מוחין מסוגו של השרף הקוצקאי לא נזקק לאמירת־תורה. כל חייו וכל תנועה שלו היתה תורה בלבוש חיצוני. הקוצקאי, התובע שתילת שמים עלי אדמות, הגיע למסקנה זו, משום שברגעים של גילוי שכינה היה חש בכל נשמתו שהוא ניצב על אדמה לוהטת ומשודדת מבחינה רוחנית, ספוגה עד לשדה בקדושת הדורות. הוא ראה בעיני־רוחו ענקי רוח שבמשך דורות רבים רקעו רקיעים חדשים על אדמת פולין וחש יפה יפה עד מה היא מנשבת בעוז, רוח־רקיעים זו, עלי אדמת־עולמו. רק אחרי שהגשים בעצמו משימה נשגבה כזאת, לזכך את האויר באש־קדושתו, רק אז ירד לעומק היעוד של „והארץ נתן לבני אדם".

מי עוד בקרב העמים, ומי עוד בקרב אומתנו הגשים כמו „יהדות־פולין" אידיאה כזו שכולה קודש־קדשים, למלא את חללו של הקוסמוס בשמימיות! מי עוד כיהדות פולין, אשר טיילה יד־ביד עם השכינה, נושמת לתוך ריאותיה מזיו־הקדושה ונוהמת ממעמקים בפרפורי נפש עד לנשימה אחרונה: „כלתה נפשי!"

אשר אך עינים לו, ראה בעליל כיצד מתגלגלים פירורי־שמים במאות ואלפי סימטאותיה של פולין היהודית. מן היהודי בן־פולין יכלו לשדוד את הכל, את ביתו ושדהו, את כספו וכבודו, אבל בשום אופן לא את יריעת־השחקים שטווה לעצמו במו ידיו. במשך אלפי שנים היה היהודי הפולני הפקר לכל מיני קניבאלים וברברים. לא סאדיסט אחד קרע את בשרו מעליו וניקר את עיניו, והיהודי סבל כאבו ובושתו בשקט ובהכנעה. ברם, שמים שלו, אפילו ברגעי־תהום ומצולות־שאול, גם אז היו מנצנצים, מכוכבים, זרועי סודות־כסף, שטופי זהרורים.

והיה אך ניסה מאן־דהוא להעיב שמי־זוך אלו, התאזר היהודי הפולני בגבורת־שמשון ושאג על אתר: א ח ד!

מלכות ישראל

„יהדות־פולין" — כאלף שנים ענדה לראשה בגאון נפלא כתר־מלכות. מיום גלה ישראל מעל אדמתו ויצא לנוד, בטלה אמנם כהונת המלך, אולם מלכות ישראל הוסיפה להתקיים בכל מקום ובכל עידן. מלך ומלכות, כמושגים, אינם קשורים זה בזה. העם היהודי — כפי שלימדה אותנו ההיסטוריה — מסוגל להתקיים גם בלי האוטוריטה האבסולוטית של המלך, אולם לא יתכן שתהיה לו תקומה אפילו רגע־קט, לולא התרקמותו בשגב־מלכות. העם היהודי אינו שואב את אונו מאישיותו של המלך, כי אם ממעיינות־המלוכה. ואכן, ערך רוחני זה הקרוי: מלכות, לא איבדו ישראל גם בהיותם משוללי הגנה ומולדת.

אצל אומות־העולם, מהווה המלכות פועל־יוצא מכיבושים פיסיים. המלכות צמודה אצלם, מטבע הדברים, לרכוש עצמי בתחום הגיאוגרפי־טריטוריאלי. אין מלכות ללא שלטון מלא בארץ עצמאית. אצלנו, מאידך, נפרדים המושגים של ארץ ומלכות, עד שאף אחד מהם אינו תלוי בקיומו של השני. כשם שלא תמיד שימש הבסיס של ארץ עצמאית, כאישור בלעדי להגמוניה המלכותית, כך גם הערך הנשגב של מלכות אינו נזקק לצדק יורידי שיתבטא בבעלות על ארץ משלנו, אינו צמוד לדרור ומתעלה כשהוא לעצמו וקוסם לנו פי־כמה מקסמי ארץ ושפה.

ביום שישראל נבחרו להיות עם־סגולה, עם־ה', נועדו גם לשמש כנושאי־נצח של חזון המלוכה. עוד בלכתם במדבר, ערטילאי ארץ וממשלה, הוכתרו כממלכת־כהנים, כעם־מלוכה, שעליו לנצור מלכותו בכל גלגוליו. וכשם שעם ישראל נצחי כך מלכותו נצחית, על־זמנית, בלתי ניתנת לחיסול או לפילוג. ברגע היותו נטול־מלכות — אובד העם הזה את מהותו הפנימית. חזון המלכות מאחד את עם ישראל בשלימות גדולה אחת. ערעור בשלימות זו, מקעקע מתחתיו את הבסיס להווייתו הרוחנית עד כי ח"ו יחדל מהיות עם־הנבחר.

שני סוגים למלכות שבהיסטוריה היהודית: מלכות פיסית, שנזקקה לעזרת פגיון וחרב, ומלכות שמימית, שצבאותיה נערכו מאז ומקדם לרוממותו הרוחנית של העם. האחת, שהיתה תלויה בתנאים ארציים ומתוחמת בגבולות־ארץ, כבר ריחפה מעליה לא אחת חרב ההכחדה;

השנית, מלכות־שמים — נטלוה ישראל עמם אף בצאתם לדרך־הנדודים המעייפת שבגלות הארוכה. מלכות כזו, אפילו המושבעים והגיבורים שבשונאינו לא יכלו לה. מזויינים בחוסן מלכות־רוח זו, חיו ישראל בגלות אלפי שנים, מתרחבים ומסתעפים — ומה שמר עליהם מהתנוונות, מהתעייפות והתמוטטות של חיסול? מה עודד את רוחם ופירנס את תקוותם באופל וצלמות של אלפי שנות־גולה? אמנם כן: המלוכה שבחזון, ללא ממשיות, השומרת הנצחית על יהדותו של היהודי ועל מהותו. חזון המלוכה היה לשריון חזק פי־כמה מן המלוכה שבמציאות עצמה. ואפילו בימי תור־הזהב ופריחת מלכות־ישראל, היה אצור עוזו־אונה במלכות שברוח, שבחזון — כמובן, רק באותה מדה שהעם היהודי הצמיד את עצמו אל טוהר האידיאלים שלו.

בין ישראל לעמים

העם היהודי ראוי להיחשב כעם־מלוכה, מבחינת הצדק ההיסטורי והדתי, רק כאשר חייו הפרטיים והציבוריים מודרכים לאור חוקי התורה. ואם קורה שיהודים נאבקים ומשיגים בסיוע כוחות פוליטיים וצבאיים מדינה עצמאית, שאינה מנוהלת לפי חוקי התורה — אין למדינה זו ולמלכות ולא כלום. מדינה טריטוריאלית, שנבנית על יסודות חילוניים, אינה זכאית מנקודת ראותה של ההלכה היהודית לציון „מלכות ישראל", אשר במלוא פריחתה ועצמתה תזכיר את מלכותנו התנ"כית בעבר, כאשר בראש עמנו התקיימו חיי־מלכות ברצון הקב"ה. הרי ברור וידוע לכולנו, ההבדל והניגוד הקוטבי בין מלכות בגויים לבין מלכות בישראל. הבדל קרדינאלי זה מוצא ביטוי לא רק באופן ובצורת הניהול, כי גם באי־אלו כוחות רוחניים ופיסיים יש לכוננה, אי־אלו דרכים מוליכות להתגשמותה של מלכות. אומות העולם אינן זקוקות לחכות עד שיגישו להן את המלוכה והן נוטלות אותה בכל שעת־כושר בידים עצמאיות, ב„כוחי־ועוצם־ידי". ברם, ישראל — שאני. אנחנו לא נוכל לקחת לנו מלוכה בחזקה. לישראל צריך שיתנו לו מלכות, שיגישוה לידיו על גבי טס של כסף ממש — ורק נותן אחד ויחיד מצוי בעולם, הקב"ה בכבודו ובעצמו! אם הצביעו נציגי

העמים באו"ם לטובת צדקתנו ההיסטורית, חלילה שנסיח דעתנו ולו לרגע מכח־כל־הכוחות, שהערה רוח ממרום ברגע־של־חסד, עד שאפילו לבות־אבן של הגויים החניקו לרגע־קט את שנאת־עולם שלהם לעם־עולם.

מעמד המדינה

זאת ועוד: מדינה של יהודים, בביתה ובארצה, שאינה מופרעת ע"י גורמי־חוץ ובידה כל האפשרויות להחזיר עטרה ליושנה, להחיות את דמותו ההיסטורית של ישראל סבא שטושטש תחת עול־המדהבה של שלטון־זרים באלפי שנות־גולה; אם זו אינה מסכיתה לקול־דודי־דופק ומתבסמת בנצחונות מזוייפים ומתכחשים ליעודיה, אם במקום התעוררות דתית וגילוי אור ה' בכל פינותיה צומח בתוכה דור חדש של „כנענים" — לא זו בלבד שמדינה כזאת איננה אפילו בבואה למלכות־ישראל, כי גם היא המחריבה וההורסת את החזון הרוחני של ממלכת־כהנים וקורעת מעם סגולה את הכתר שענד לראשו מאז והאיר את הגלויות בנגוהות־רשפים.

וממסקנה אחת — לרעותה. כשם שלאור התפיסה היהודית אין הארץ העצמאית מעידה על קיומה של מלכות — במובנה ההיסטורי־דתי העמוק — כך גם אין שרשי המלכות נעוצים באדמת הארץ שלנו. מלכות, בהשפעתה החזונית הנפלאה ביותר, שמור לה סיכוי־פריחה בכל עידן ובכל אתר שיהודים יקיימו חיי־תורה שלמים. היהודים הלאומיים שבתוכנו, בהתפרקם מעול תורה כליל, לא יכלו לראות זוהר־מלכות אלא בדמותה של מדינה עצמאית. חזון־סיני אודות „ממלכת־כהנים" זר לרוחם ונחשב בעיניהם כבלתי מציאותי. לפיכך מתיימרים הם לראות את חידושה של מלכות ישראל בקיומה הפיסי של מדינת „ככל הגויים".

הבה, איפוא, ונגדיר זאת לעצמנו. השקפת היהדות בנדון זה ברורה למדי: לא מדינה של חילוניות מגלמת בקיומה את חזון המלוכה הישראלי ההיסטורי. וחשוב מזה פי כמה: כי גם בתפוצות עלול להתרחש, מה שנקרא „הביטוי האידיאלי של חזון־המלוכה הקדום". אדרבה, החזון של ממלכת־כהנים שנשאנו בלבנו לאורך כל גלותנו הארוכה, היא שפירנסה את עמנו בתקוה, כי עוד תיכון מחדש אי פעם מלכות־ישראל בארץ

האבות. אלמלא היינו עם־ממלכת־כהנים — ולא היינו מסוגלים לחלום במשך אלפי שנים על שיבת ציון.

במלים אחרות: בגלות בוטלה אצלנו האוטוריטה של המלך, שהיה מושל יחיד בכל האומה, אולם חזון־המלכות הוסיף להשפיע ולחיות בקרב העם. אמנם שוב לא היה לנו מלך, אך במקומו גדלו וקמו מלכים רבים. כל יהודי הפך למלך של מלכותו העצמית, אשר בנה והקים. אמנם לא היתה לו ארץ, אפילו לא ארבע אמות לרגלי־נוד עייפות שלו, אך הוא הוסיף בכל העתים ללבוש בגדי מלך־בן־מלך ונהג בגינוני מלכות.

ממלכת כהנים

מי כ„יהדות־פולין" בת שנות־אלף, אשר בלהט ובהתלהבות כה יוקדת, בגבורה הירואית כה נפלאה ובמומנטים של קידוש־השם כה שגיבים — שמרה מרבב ומכתם כלשהו את בגדי־מלכות שלה. „יהדות־פולין" גילמה במהותה „ממלכת־כהנים". כיון שגלתה מלכות ישראל, לא נתייתם הכתר; יהדות־פולין היתה יורשתה הלגיטימית והפיחה בה בדרכי־נוד נשמת־חיים בלתי מתנדפת. יהדות זו, יותר מכל שבט יהודי אחר, רקמה מסכת־חיים שלה באטמוספירה של מלכות. היא היתה נושאת הגורל המלכותי בישראל ולא פשטה אף פעם מעליה גלימת־הוד זו. מלכות־הרוח שלטה כאן בלי מצרים. יהדות־פולין הוכיחה בחיי־קדושה עילאיים שפיכו בכל אבריה, כי כלל־ישראל לא התנצל מעולם מן עדי־מלכותו, וזאת: בכל יום ובכל רגע, בכל נשימת־אפה, אשר הדגימו חיי מלכות בצורה כובשת כל־כך.

יהדות־פולין, בשמרנותה הקפדנית למסורת־אבות, בהסתגרותה מבעד לקיר ברזל, בהתבדלותה מן עולם הגויים החיצוני מחד גיסא, ומאידך, בהפיכתה למרכז הרוחני בשביל יהדות כל העולם, בהוריקה שפע רוחני להרבה מדינות חוצה לה — הוכיחה בעליל כי הגיעה להגשמת פיסגת־משימותיה של ממלכה יהודית.

וכי מה הן תביעותיה של מלכות, ומהו תו־האופי הראשי שלה? מלכות, משמעה: השפעה! להשפיע על הזולת ולא להיות מושפע הימנו (ראה מס' נדרים, דף כ"ד: „לאו מלכא אנא דמהנינא לך"). מלכות במלוא

היקף מובנה, צריכה להשפיע מרוחה ולהפיץ את האידיאלים שלה במקומות אחרים, ואולם אסור שהיא תושפע מאידיאות זרות. מלכות, פירושה: עצמאות רוחנית מוחלטת. היא אינה סובלת גמישות בשום פנים. זהו הבסיס המרכזי שעליו תכונן את האימפריה הרוחנית שלה. כל סימן של השפעה זרה פוגם בעצמיותה ובמהותה.

אם המושג „מלכות" מבטא: חזות עקבית, בטחון רוחני עצמי, היאחזות איתנה במסגרת התרבות העצמאית וסירוב מוחלט ליהנות מתרבויות זרות; אם מושג המלוכה משמעו: השפעה חזקה והפצת דבר ה' במקומות רחוקים, להשליט את חוקי התורה בחיים ולהחדירם בכל מקום בעולם שיהודי נמצא שם — עשתה זאת יותר מכל שבט אחר יהדות־פולין, אשר במשך מאות בשנים שימשה כמעין־תוסס ומפכה, הימנו שאב העולם היהודי כולו מאגרים אינסופיים של תורה, יראה, חסידות ומוסר.

אין צורך לבסס אקסיומה זו בהוכחות כלשהן. שכן, כל מי שיודע מה יצרה והעניקה לעמנו יהדות־פולין מיום תקומתה, שוב אינו זקוק להוכחות מדעיות. יהדות זו היתה המשפיע הגדול ביותר באומתנו. תורתה הפכה לנכס כלל־ישראלי ובו בזמן הפכה יהדות זו לאבטיפוס של התבדלות והסתגרות הרמטית מפני העולם החיצוני והשפעתו, בכדי שרוחות הסער לא ימוטטו את חומות־אומתנו האיתנות. שכן, מי כיהדות־פולין יצרה לעצמה גיטו־מרצון, סגור בפני כל השפעות זרות.

יהדות־פולין זו ניהלה מלכות־איתנים במשך אלף שנים ובימים האכזריים והמרים ביותר של גלותנו. כל בית יהודי — ריח של מלכות נדף הימנו, כל יהודי היה מלך — פשוטו כמשמעו. היינו לאומה שכולה מלכים!

בת שנות־אלף

יהדות פולין אינה נמדדת לפי אורך או קוצר התקופה של קיומה. את דיוקנה הרוחני יש להעריך במימד השפעתה הפוטנציאלית בת שנות־אלף על כל מהלך גלגלי ההיסטוריה. לולא עולם־שכולו־חכמה שיהדות זו

הקימה, לולא עצבונה וששונה, עליותיה וירידותיה, זריחת שמשה ושקיעתה, לולא המעינות הבלתי־נדלים של אוצרות־התרבות שהותירה לדורי־דורות, לולא זאת, לולא האור הבוהק שהזריחה יהדות פולין בשמי־תבל — והיה תוהו־ובוהו נורא וחושך־לאימה שורר בעולם הרוח.

ודאי שמצויים, מטבע הדברים, גם צללים פה ושם, לאורך יריעת החיים העשירה שלה, אלא שמעולם לא הוגבלו ימי יהדות זו בתחומי קטע היסטורי אחד. תולדותיה מקיפות חלק מכובד ביותר מקיומו של עולם. אלף שנים מהווים פרק־זמן עצום בחשבונו של עולם. לא היו לנו הרבה אלפי שנים כאלף זה. ונא לא לשכוח, שכל האלפים קשורים זה בזה קשר אמיץ. כל מאה בשנים קשורה ברעותה. תקופה אחת שואבת יניקת־חיות מקודמתה, וכה נודעת השפעה רבתי לכל יום ושעה, לכל רגע, האוצר בחובו תרכיז־עוצמה בן אלף שנים בבת אחת.

באותו קנה־מדה יש למוד את גדולתו של היהודי הפולני. היהודי בתרצ״ט, לעת שואת היטלר ימ״ש, לא היה יהודי בן הדור הזה גרידא. בעורקיו נזל דם־תמציתה של יהדות בת שנות־אלף. הוא נשם אויר צח וטהור, מזוכך מארסיותם של נגיפים רוחניים, אויר שזיככו למענו דורות רבים במשך אלף שנים רצופות. כל יהודי בפולין היה פרי־תנובה של התפתחות רוחנית בלתי פוסקת במשך התקופה הארוכה הזאת, כל דור שתל הישגיו בנשמת דור־ההמשך, הדור השני העביר מורשת־פלאים זו לשלישי וכה צמח וגדל הטיפוס המופלא של היהודי הפולני בתרצ״ט, יורשה הרוחני של יהדות־פולין בת האלף.

על קידוש השם

איננני יודע מי עוד מסוגל היה בעידן החורבן האיום, להוכיח גבורת קידוש־השם כה הירואית, כפי שהוכיחה יהדות זו. דומה ורק יהדות־פולין — ובמושג זה הריני מתכוון לכל יהדות מזרח־אירופה — שחיתה אלף שנים וחזון קידוש־השם בלבה, שומרת על כתר מלכות־שמים, רק ליהדות זו נקל היה לצעוד בגאון אל תאי־הגזים ושאגת „שמע־ישראל״ על שפתותיה.

היהודי של חורבן־פולין, אם לא הגיע בכוחות עצמו לדרגה העילאית של העקידה, נסכה בו מורשת־דורות שרהטה בווירידי־דמו את הכוחות הטמירים והמופלאים לעמידה האיתנה. אפילו לא עמדו לו כוחות עצמו, להתנשא ברגעיו האחרונים לפיסגת גבהי השגב של קידוש־השם — המריצו לכך באורח אינסטינקטיבי, אותו כח־דחף סמוי של אלף שנות יהדות־פולין. ביהודי הפולני נתגלמה, איפוא, מורשת עתיקה ביותר. זוהרם של כל אותם יהודי־שחק נשקף מעיניו וגבורת־קדושתם מצאה לה ביטוי, בדור אחרית, במעשים נפלאים ביותר של קידוש־השם.

אופיה של מלכות הרוח

מלכות כפשוטה מתבטאת, בין השאר, בעושר מופלג ומסנוור עין. העוצמה נמדדת בהתאם לריבוי העשירות הכמותית. מאידך, מלכות־הרוח בתפארתה ובזוהרה — אינה מוכיחה את עצמה בנצנוץ של זהב וכסף למכביר. עלי קרקע של סבל ודלות משגשג בשיא פריחתו האילן של מלכות־הרוח. ככל שגוברים העוני והעינוי, מתרבים יותר פירותיו של אילן זה. רוחניות — זה הידיד האינטימי ביותר של כל נשמה כאובה. היא מוצאת בו שפע נוחם והקלה. רוח ועוני, וסבל — צועדים שלובי־זרוע. וכאשר יתעצמו כאביו ויסוריו של אדם, כן ימצאו אצלו ערכי הרוח לב פתוח יותר לקנן בו.

חיי האלף של יהדות־פולין היו שרשרת אחת של סבל ועינויים קשים מנשוא. פוגרומים ושחיטות היו מנת־חלקה יום־יום. בכל אלף השנים בער מתחת לרגליה מוקד־עקידה גדול אחד. רק לעתים נדירות מאד כבתה אש־הפורענות ושקעה לרגעים. היהודי הפולני, לעתים נדירות מאד זכה לקורטוב של עולם־הזה ונתברך ביום־שלוה. תדיר שרוי היה בפחד מפני המחר ובאימה שאפפתו עוד מאמש.

רבים מאתנו עוד זוכרים יפה, מה מראיתה של עיירה פולנית, אפילו בשנות הציביליזציה המאוחרות: בתים נמוכים ומגובנים, בעלי חטוטרות, מכוסי קש; דירות של דלי״ת על דלי״ת עם חלונות קטנים, שדרכם חדרו רק לעתים רחוקות קרני־פז. קירות־הסיד הצחורים ערטילאים וחשופים,

נטולי רהיטים או תמונות מצויירות — זולת בכותל המזרח, היכן שניצב ארון־הספרים. הקרקע לא היתה מרוצפת, רק לכבוד שבת פיזרו עליה חול צהוב. מהגג לא השתלשלה נברשת־בדולח עם נרות מבריקים. מתוך מנורת־נפט תלויה על גבי הקיר, כנר־תמיד במקום קדוש, הבליח אור חיור. בקיץ החניק השרב ובחורף צייר הכפור ציצים ופרחים על גבי השמשות והקפיא את המים.

עיירה עלובה כזו — בקתות ואבק, צלליים ובוץ — היתה מעוטפת באדרת־מלכות. שם־שמים התנשא בחלל כולו.

בעניות קלאסית

ומה היה מאכלו של היהודי הפולני? גרוגרת־דרבי־צדוק ממש, בכדי לשמור על החיות. ומן הטעם הפשוט גרידא, כי לשם מה צורך באכילה ושתיה? די בנמנום חטוף, בגמיעת מים ופרוסת לחם בכדי לסעוד את הלב שיוכל לעבוד את הבורא ולשבת על התורה ועל העבודה.

היהודי בעיירה הפולנית חי כל ימיו כשהוא שרוי בעניות קלאסית. בלבו לא התפלל ליותר מקפוטה של שבת וכסא־דהרסנא לשלש־סעודות ומצה־שמורה לכבוד פסח. בששת ימי החולין, למאומה לא נזקק. דיו בלחם נקודים ודג־מלוח עם ספל קפה לקינוח. יתירה מזו אין יהודי צריך לאכול. הסבל והמצוקה היתה חלק מישותו והיא, המצוקה הנצחית, סייעה ליהודי להתעלות בחתירתו לגבהי הפיסגות של השלימות הרוחנית.

היהודי הפולני לא עשה מאמצים להשתחרר מדלותו המציקה, כל עוד לא נפגעה מכך פרנסתו הרוחנית. אותו יהודי טיפוסי, בבקתתו האפלה, ניהל גינוני מלכות ש־די, ביתו הפך לארמון־מלכים, והוא גופו — בן־מלך.

שמחת החיים

ואיזו צהלה מרנינה היתה שפוכה על פניו של היהודי מפולין? — קנינים ורכוש של מיליונים, כלום עשויים הם ליצור בלב רוכשיהם שמחה אמיתית כה פנימית ועמוקה, כזו שנשא הוא בלבו? טירות־נסיכים ובתים

טובלים באוקיינוסים של זהב וכסף, כלום מסוגלים הם שתאפוף את האדם בגינם שמחה כה עילאית, כזו שאפפה את גופו המצומק והמשולח־רסן של היהודי הפולני? למיליונר חסר עוד הרבה מאד. חסר לו מיליון ועוד מיליון, בכדי להשקיט קמעה את חמדת הממון הבלתי־פוסקת שתוססת בקרבו. אך מה חסר היה ליהודי מתנגן ומתרקד, שמתרועע את השכינה יומם ולילה? מאומה לא נגרע ממלכותו הרוחנית! בית־הטבילה ובית־המדרש היו שכניו הקרובים. בפניא־דמעלי־יום־טוב היה אותו יהודי אורז טלית־ותפילין שלו בכתונת צחורה ושם פעמיו לחצר הרבי. ושם, בהיכלו של הרבי — מה עוד היה חסר לו! הן את כל עולמו ראה בחיים. מי כמוהו טעם עולם־הזה שכולו עולם־הבא, מדושן עונג? וכי מה פלא, איפוא, על כי החדוה הנצחית כבשה כל ישותו, ואילו מנטף של עצב ויגון היה נמלט הרחק כמטחוי־קשת?

מלכות שאוכלה בלהבות

עיירות־מלכות כאלה, אימפריות של רוחניות, פזורות היו למכביר בתחומי פולין ויהודי־מלכות כאלו מצויים היו לרבואי־רבואות וכולם כאחד הציתו, במשך אלף השנים, אבוקת־אור שהתנוססה בראש הפירמידה שהיתה קרויה: יהדות־פולין!

הם, היהודים הללו, ענדו לראשם כתר־תורה וכתר־חסידות, כתר־יראה וכתר־מוסר. במדינות אחרות התפלגה רוח־היהדות לזרמים ורובדים. האחד רכש לו קנין־תורה, השני דקדוק־מצוות ושלישי התמסר לחסידות. בפולין חברו יחדיו הלמדנות והצדקות, חסידות ומוסר, שהכו במעמקים שרשים משותפים.

„יהדות־פולין" — שתי מלים מצלצלות, אשר בנו וטיפחו עולמות־רוח שלמים, מרחפות עתה יחד עם כל האותיות־פורחות באויר ומספרות לנו חרש על הגוילין־נשרפין — על אומה שרופת־אפר. במשך אלף שנים דבקו בצוותא שתי המלים הללו, ודומה כי עתה פרשו זו מזו ונפרדו לנצח.

כלום יש עוד מקום בלב לתקוה, כי תיולד עוד אי פעם יהדות־פולין חדשה?! — — —

פרק שני

עולם ששקע

א.
הבית היהודי

נכס שאבד לנו

מיום שנעשינו ילדי הקידמה המודרנית, הציביליזציה, איבדנו — תוך כדי מירוץ אחרי הלוקסוס המסנוור וההנאות החולפות — נכס תרבותי חשוב, אוצר לא יסולא בפז, שנקרא במשך אלפי שנים: הבית היהודי ואשר פירנס בחיוניות נפלאה ובגבורת־רוח עילאה את קיומנו ההיסטורי.

מאז היינו היהודים — כ„עם לבדד ישכון" — לשותפים כביכול של גוש העמים בעולם והסטנו לצד את מחיצת־הבידוד שהפרידה מאז ומעולם בין היהודי והגוי, הרסנו אגב־כך גם את המקדש־מעט שכל יהודי היה מכונן בתוככי ד' אמותיו. הלא זה אותו מקדש־מעט, הקרוי בפינו: הבית היהודי!

בית רוחני — יסוד הקיום

עמים גדולים וקטנים הקימו מבצרי אבן וביטון, מגדלי פלדה, תעלות־מים עמוקות ומגרדי־שחקים מתנשאים לגובה, וכל אלה לשם מה? כדי לשלוט בעולם, או להבטיח בזה לפחות את הקיום העצמי, הפיסי והרוחני. ואילו אנו, יהודים, בנינו אלפי שנים בקתה רעועה וזעירה עם גגון־קש עלוב, קיטון־עץ פעוט וקירותיו דקיקים — „הבית היהודי".

ושימו לב: לאיזה מבצר מוגן ובלתי מעורער הפך להיות „הבית היהודי". מגדלים הושמדו, מבצרים הורעשו ונתמוטטו; במכה אחת חזרו

והפכו את „העולם החזק" ליצור גולמי, לתוהו ובוהו. הוא נעלם לנצח, מבלי להותיר אחריו עקבות כלשהם, אין זכר למציאותו הפיסית ולקיומו הרוחני. לא כן הבית היהודי. אותו לא יכלו להחריב בנקל. בעוצמה הרוחנית אשר ביטא הבית היהודי, טמון היה כל כוחנו הבלתי־מנוצח, כל הסוד האטומי של קיומנו הנצחי.

לא תמצאו אף אומה ולשון כאומתנו, הברוכה באוצר־פלאים ושמו „הבית היהודי". היו עמים שבנו והקימו לעצמם ארמונות־קסם ומילאו את חדריהם באקרובטיקה פאקירית, במכשפים ועושי־להטים, בזימה ובסביאה — ואנו היהודים הקימונו בית יהודי המתלקח תמיד בהתלהבות אלוקית לוהטת, בהתבודדות דקדושה, בכיסופין של כלות הנפש לאין־סוף, בערגון שכולו לב ונשמה. לא חיפשנו את אושרנו וסיפוקנו הרוחני בארמונות מפוארים, נוצצים בברק אורות־ניאון. חיפשנו ומצאנו את מנוחת־נפשנו בבית הקטן שלנו, ב„בית היהודי" הסגור על שבעה מנעולים, שכל אחד מהם היווה משכן עתיק לגבורה ולקדושה בת־הדורות. הרוח והגאון היהודי שבכל הדורות והתקופות, לא צמח מתוך ארמונות־שיש מוצפי זרקורים, כי דוקא מתוך קיטונו העלוב של הבית היהודי; בו אמנם הבהב נר בן אגורה בלבד, אך הכל קרן שם באלפי אורות רוחניים. מארמונות מרוצפי בהט ומשוחי ששר נדף ריח של קנאה, תאוות־בצע וצמאון־דמים. ואילו בבית היהודי נשבו רוחות של קדושה, של הסד ותפארת, של מסירות־נפש ושל טיפוס בלתי פוסק בסולם העולמות העליונים.

בכל הזמנים הקשים והמרים, ברגעים של יאוש ודכאון, בעידן של פחדים וגויעה, היינו מוצאים נטף של נוחם בבית היהודי, אשר מילא את הלבבות בתקוה ואומץ, חיזק את אמונתנו והצית בחובנו את חדוות־החיים. במשך אלפי שנות הגולה הארוכה, שמר עלינו הבית היהודי מפני כל הרוחות הרעות, אשר ביקשו להתפרץ בסער לתוך ד' אמותינו המצומצמות. אלמלא היה לנו הבית היהודי, שהסתגרנו בתוכו, מי יודע אם היינו מסוגלים לשמור על מהותנו בתנאים הקשים. עם כל מה שלא היה לנו בגלות — „בית יהודי" תמיד היה לנו, בית עם שמחה יהודית אמיתית וצער יהודי אמיתי. ומי יתנה את גודלו וחין־ערכו, את השפעתו הזכה של הבית היהודי.

מה היה טיבו של הבית היהודי?

„הבית היהודי" רחוק היה מלשמש ביטוי למושג טכני־פיסי גרידא. הבית היהודי היה כולו שוקק חיים, מפרה ונובע תקוה, חזון, אומץ רוח ואמונה. הוא תסס תדיר בסערה פנימית, בשאיפה, בגעגועים עמוקים ותשוקה מופלאה. הבית היהודי היווה סמל חי להלך־מחשבה יהודי, למסורת יהודית, למאבקים ולהישגים דתיים. הבית היהודי היה מעין של שמחה שמימית רעננה, כמו של דמעות רותחין. כתליו של בית יהודי היו יוצאים אף הם במחול ברגעים של שמחה, וכן שפכו והגירו סילוני דמע בעידן של צער ובכי. הבית היהודי ליווה את האדם בדרך־חייו הראשונה והאחרונה, למן ערש ינקותו ועד לרגע גסיסתו, שאין אחריו עלי אדמות ולא כלום; הוא היה עד דומם לגיחתו מרחם אמו אל עולמו — וגם לפרידתו הימנו. הבית היהודי היה קשור בזיק סמוי עם נשמתו של האדם, עם כל עליותיו וירידותיו, עד ראיה ושמיעה לזריחתו ולשקיעתו. וכמה אורה שפעו קירות הבית היהודי? הלא יותר ממה שלמדו אצל מלמד הדרדקים ב„חדר", למד כל ילד בבית היהודי שלו.

כחומה בצורה

עוצמתה של היהדות, הערובה והכח להבטיח את הדיוקן הרוחני בכל הזמנים ובכל התנאים, ספונים היו בבית, שהיינו קוראים לו תמיד בשם ההיסטורי: בית נאמן בישראל! הבית היווה בכל עת חומת־מגן איתנה מפני כל שונאינו מבחוץ, אשר ניסו לעוות ולנוון מבחינה רוחנית את צורת בית ישראל סבא; הם ניסו בשפת חלקלקות להפוך את „הבית היהודי החשוך", המלא אבק וקורי עכביש, לארמון שטוף אורה עם צוהר פתוח לעולם הרחב... בית יהודי עיצב וגיבש את דיוקן היהדות, העניק לו אופי ותוכן, שמר על מהותו והתווה עבורו נתיב עצמאי, אשר רגלים יהודיות לבדן יוכלו לפסוע בו.

הבית היהודי — חדרון קטן וצר, דלי"ת על דלי"ת. האח! איזה אוקיינוס של רוח, חכמה, מוסר וראש לכל: תורה — נאגרו לתוכו!

הבית היהודי — חורבה רעועה ומטה ליפול, ללא אויר ובלי חלונות רחבים ופתוחים לרווחה, אך כמה דליים של שמחה נשתפכו כאן מן

הקירות המתמוטטים. ב„חורבה" כזאת חיו יהודים שנים רבות, דשנים ורעננים, עד לזקנה ושיבה.

הבית היהודי — בקתה גבנונית וכיסוי קש מלוחלח לגגה, נסורת ואבק — וזהו! ברם, איזה גודש של אושר וסיפוק היה שופע מכאן ומרעיף טל־תחיה על האדם. אי הארמון המלכותי המשוכלל, עם עבדים ומשרתים לרוב, עם סאלון דיקוראטיבי לתפארת ותאורת־מוזאיקה צבעונית, שבכוחו לשמש תחליף לבקתה קטנטונת עלובה זו?

מן הערש עד לקבר

הבה ונחטוף מבט לאחור, ניווכח מה היה מראהו של בית יהודי בחייו היום־יומיים. הבה ונלך לפי הסדר: ילד נולד בבית — איזו מדה גדושה של שמחה וששון שמימי מציפה את הבית, ברגע בו נשמעת צוויחתו הראשונה של הרך הנולד, שאך זה עתה ראה לראשונה את קרן אור עולמו של הקב"ה. ושנים חולפות במרוצה ויעף, עד כי באותו בית חוגגים ברוב תכונה ובהתרגשות את חג הבר־מצוה. בכמה אוקיינוסים של תקוה מתמלא הבית, ברגע שאבא־אמא מברכים את הילד, הרועד מאימתא דצבורא, ואשר עיניו נוצצות ומתיזות זיקוקין די־נור בפלפולא חריפתא. נשואיהם של בן או בת נחגגו אף הם, במלוא הטקס, בבית הפרטי. הסיטו הצידה את הגרוטאות המיושנות והציבו שולחנות ארוכים עם ספסלי־עץ לבנים ובין־רגע, בסיבוב אחד של הרהיטים, הפך הבית לאולם־חתונות — ובכמה חוויות רגשיות, בכמה מתח ונועם הוצף אז הבית היהודי!

הבית היהודי היה בית־מדרש קטן. קול־התורה של הילדים, של החתן הסמוך על שולחן חמיו, הדהד בין הכתלים בצלילים מוסיקאליים. באיזה גודש של נחת יהודי לרוויה נתמלא בית יהודי כזה, עת נאחזו שמורות עיני אבא־אמא בזרועות השינה המתוקה, לקול שיר־הערש הענוג והמקסים, הנוסך שכרון, של צלילי ניגון הגמרא. הבית היהודי, כל כמה שהיה קטן וצר, העניק את המקום המכובד ביותר בתוכו לארון ספרים מיוחד. הדבר הראשון שיהודי היה רוכש — ספרים. למדו פחות או יותר, אבל כל יהודי רכש לעצמו ספרים. בית ללא ספרים היה מדבר, שממה, פשוט חרפה להתגורר שם.

הבית היהודי הפך לא אחת למלון בדגם מיניאטורי. מצות הכנסת אורחים פיארה את כל בית יהודי. מי ידע אז על מלון? רק הגוי לן במלון, אולם יהודי לן בבית שאר בשרו, ידידו או מכרו. אמנם התגוררו אז בדירות קטנטנות; בכל חדר ישנו ילדים מספר — ובכל זאת לא חסר אף פעם מקום לאורח. ספה עם כמה שרפרפים למראשותיו, ומשכב כיד המלך, מצוי ומוכן היה תמיד בשביל כל אורח נטה ללון.

הבית היהודי היה גועש ורועש תמיד משאונם של ילדים זאטוטים ופעוטונים. בכל פינה התגולל על הרצפה במשחקיו ילד, נכד או נין. אבא ואמא, סב וסבתא שאבו נחת, היו מדושנים ומשמינים מרוב נחת. כל פעם שמחה'לי חדשה... בשורה טובה חדשה... וכאשר חס־ושלום תקפה מחלה את היהודי, הסכיתו כתלי הבית לכל הברכות והתפלות; וכאשר יהודי שבק חיים, רחמנא ליצלן, היו הקירות בבית מתבקעים מרוב צער, מבכי ויללה, ואגב־כך — מנחמים ומרגיעים.

* * *

האם אפשר עוד להכיר בימינו את הבית היהודי העתיק? שמא נותרו עדיין עקבות בודדים, מקוטעים, מאותו מקדש־מעט בעבר, הקרוי: הבית היהודי? ———

ב.
ארון הספרים בבית היהודי

אדם מישראל — וספרו

את הספר היהודי טרם הכניסו בימינו בכבוד הראוי אל תוך הבית היהודי פנימה. עוד רחוק הוא מלהיות מלווהו הנאמן בחיים של האדם, כדרך שהיה אי־פעם, בבית העתיק שלנו. לפנים לא נפרד היהודי מספרו בשום מצב. הספר נתלווה אליו לכל אורך נתיב־חייו, למן הרגע הראשון

בו התחיל ללמוד חומש ויקרא עם „אל״ף זעירא״ ועד לרגע האחרון, כאשר עצם את שמורות־עיניו לנצח. סעד לו היהודי את סעודתו, ובתור לפתן עיכל כמה שורות־קודש מן ה„אותיות הקטנות״. מעל שולחנו היתה עלולה להיעדר פרוסת הלחם, או לגימת החמין, אולם הספר קישט את שולחן סעודתו בכל עידן שהוא. כי על כן: כיצד מסוגל יהודי לאכול לשובע־נפשו, מבלי ש„יחטוף״ בין לעיסה לבליעה עיון־קט בספר מוסר או חסידות?

ומה הרדים את היהודי, מה הפיל על עיניו חבלי שינה ותנומה על עפעפיו? לאחר יום שלם של התרוצצות בנשימה אחת, תוך כדי חיפוש אחרי אגורה עלובה לדייסה וכזית לחם־נקודים, שב היהודי לביתו והוא כולו סחוט ועייף, נגס חטופות בפרוסת הלחם אחת־ושתים, וכבר אץ לבית המדרש כדי ללמוד בחברותא. בשובו מבית־המדרש בשעה מאוחרת, באישון־ליל, נאלץ היה „לעכל״ משהו בטרם יעלה על יצועו. וכי מה היה אותו סם־מרגיע? לא „אספירין״ ולא „אנסין״, כי שוב: הספר! הספר המתיק לו תנומתו. כשהספר ביד הקיץ היהודי משנתו עם צפרירי־שחר ועם הספר היה נרדם בלילה ונאחז בזרועות השינה — עד אשר נרדם לעד.

היהודי לא רכש את הספר כדי להיטיב ולגמול חסד עם מחברו, אלא כדי להיטיב עם עצמו. כל יהודי ויהודי, ואין זה משנה כמה תורה רכש וידע, היה שותף לגיטימי עם הספר. מספיק ודי אם הבין לפחות אות אחת מן הספר, כדי שהלה יהא בעיניו חיוני ויקר וחביב. כי על כן, הספר — אפילו אם היה בלתי מובן, בגין עמקותו ותוכנו הטמיר — שימש כשטר־יוחסין חי, שסיפר באותיות־אש על יחוסו של היהודי, מהיכן חוטר גזעו; מאי־אלו עולמות עליונים מושך הוא את יניקתו והיכן מחצב שורש נשמתו. הספר סיפר ליהודי על עברו העשיר והמפואר, על גדלותו השמימית, המתעשרת בשרשרת ארוכה־ארוכה בת דורות שלמים של גאונים וצדיקים, של עורכי־חצות וסגפני־משבת־לשבת, יהודי מסירות־נפש ושרופים עלי מוקדות אוטו־דא־פה. מסמך־יוחסין כגון זה הרי מחייב משהו, מעורר את המצפון, מחריד את הנשמה, מחמם את הלב ותובע מן היהודי המעיין מעשים כאלו, שלא יכתימו חס וחלילה את כתב־יחוסו — המעודן ממשי.

כאילו בעל השמועה עומד

הספר היהודי רחוק היה מלשמש רק כחפץ מקודש, כאוצר יקר לאין־ערוך, כרכוש רוחני גרידא. במהותו הוא היה יותר יצור ממשי חי, אשר כשומר נאמן עמד על משמר דיוקנו הרוחני של הבית היהודי.

אשר עשה אזנו כאפרכסת, הסכית לקול־סיני שרחש מבין דפיו והבריק בציבורי־אש והרעים באותיות לוהטות על הגויילין. קול הספר לא נדם אפילו לרגע. יומם ולילה היה תובע ומתחנן, ללא הפוגות: למד מתוכי, קרא את שורותי, התעמק בתוכנן המאיר עיניים...

וכאשר הציץ היהודי בעיניו הפעורות־לרווחה בתוך הספר, ראה על־אתר לנגד עיניו את המחבר כאילו עמד לפניו, כאילו קם אך זה עתה בתחיית־המתים. את כל רעיון שבספר לא היה רק לומד או קורא, כי אם ש ו מ ע. יהודי איננו לומד מה שהרמב"ם כותב, אלא שהוא שומע ממש מה שהרמב"ם אומר. הרמב"ם אומר, רבי עקיבא אייגר אומר — וכה אומרים הם כבר מאות־מאות בשנים. הם אומרים, כי־על־כן יקיצו בכל רגע לתחיית־המתים, בכל רגע שפותחים את ספריהם בני האַלמות. החסיד רכש לו את ספרו של הרבי שלו, בשום אופן לא משום שחפץ לקשט בו את מדף־ספריו, אלא בפירוש מפני שהשתוקק שהרבי בכבודו ובעצמו יהא אורח קבוע בביתו. ספרו של הרבי לא שימש בתור תמונתו־דיוקנו של הרבי גרידא, אלא היה ממש הרבי בעצמו. באותה יראת־כבוד וחרדה שניצב החסיד לפני רבו, באותה מדת הערצה התייחס לספרו.

הרהיט המפואר

באיזה בית יהודי לא ניצב ארון־ספרים, שקרן באלף כתרי־זוהר? אודות מה חשב היהודי ראשונה, בבואו לסדר את דירתו? כלום חיפש רהיטי־לוקסוס משוחים בפוליטורה ושטיחים פרסיים רכים? שמא דרושים היו לו חפצי קריסטל מבריקים, אגרטלים נוצצים? ובמה קישט היהודי את קירות־הסיד של דירתו — כלום ביריעות־משי וציורי־שמן? היתה דירתו של היהודי יכולה להיות צרה וקטנטונת, חדרים בגודל של ד' על ד'

אמות בקושי, ותריסר ילדים מתגוללים בכל פינה, מתחת לרגלים, מכל־מקום מצאו תמיד מקום בשביל ארון־הספרים. הוא היה הרהיט המפואר ביותר, שקישט את הבית כולו, האיר כל פינותיו. לבית היהודי לא היו קירות מלבנים וחומר. ידעו רק מ„קיר־ספרים", מ„קיר־מזרח". כי אחרת — קירות לשם מה? לארון־הספרים הקצו את המקום והחדר היפה ביותר. מלבושים יקרים, בגדי שבת וחג, הסתפקו בכך שיתלו על גבי הקירות, העיקר שיהיו מונחים במקומם; לא כן בשביל הספרים: ארון זכוכית קנו בשבילם, שכריכות מוזהבות נוצצות יקרנו־פז מתוכו החוצה. היכן נוכל להעמיד את ארון הספרים? — זאת היתה שאלתו הראשונה של כל אחד, עוד בטרם נכנסו לדירה. את המיטה לשינה הרכיבו בינתיים רק באורח ארעי, ללינת־לילה אחת בלבד; אולם בשביל ארון־הספרים היו מוכרחים למצוא מיד את המקום המרווח ביותר, הבולט ביותר, ושיוכלו להשתמש בו ללא הפרעות בכל עת ועונה.

כאויר לנשימה

ואיזה יהודי, עני כעשיר, לא היו לו ספרים? היהודי, עני מרוד, חי בסבל ודוחק רב. אין לו כתונת לעורו, כמעט נחנק הוא בימי הקיץ השחונים, מחוסר אויר צח; גופו תפוח בחורף מרוב קור, מחוסר כמה אגורות לצרור עצי־הסקה; מתהלך במלבושים מטולאים ומנעלים קרועים — אבל אותו יהודי יש לו כסף מספיק כדי לרכוש אויר לנשימה: ספרים! יהודי שלא היה לו במה להכין צרכי שבת, מכר את הכל — את פמוטי־השבת, את קופסת־הטבק החטובה מכסף, את גביע־הקידוש, נשים צדקניות מסרו למכירה בלב קל ובחדוות־גבורים את עגיליהן המשובצות יהלומים ופניני־חן, את טבעות־הזהב והצמידים שלהן. היהודי מכר אפילו את עצמו, אולם בספריו לא נגע לרעה. חס־ושלום! עם ספריו אף פעם לא הסכים להיפרד.

וכאשר משמשו ובאו רגעי פטירתו מן העולם, העיף היהודי מבט אחרון על ספריו, בעצמו את שמורות עיניו לנצח.

יש ובית יהודי לא היה בו חלון שיוכלו לראות דרכה את השמש המאירה והזוהרת; לא מטבח לבוא ולהרתיח שם קנקן חלב בשביל הילדים הרכים, האפרוחים הפעוטים, אבל ארון־ספרים — היה והיה בו!

* * *

„הבית היהודי" — שם זה מגלם מושג היסטורי מיוחד במינו. ארמונות־שיש לא קשה לכונן ולהקים; סאלונים עם אורות־ניאון אפשר לבנות בקלות, אך בית יהודי אי אפשר לכונן במחי־יד. רק יהדות־הדורות היתה מסוגלת להקים את הבית היהודי הספיציפי.

והיו הכל יודעים: בית יהודי בלי ספרים, כמוהו כגוף בלי נשמה!

ג.
לילות חורף

הלילה שהופקר לשטן

בהמולת היום־יום אבדנו ביותר את הלילה, את קדושתו וחין ערכו הרוחני. בחיי התוהו־ובוהו של תקופתנו לקה ביותר הלילה, על ריקנותו המבהילה וחוסר־התוכן המרגיז שלו. כתהום עמוקה כן נפער הלילה מתחת לרגלינו ובלועו הפתוח לרווחה הוא קולט את כל מהותנו. מה שיוצק לתוכנו היום, את זה זולל הלילה בצפרניו. את מעט האור שירשנו מהיום, קובר הלילה עמוק־עמוק. ואין הוא יודע שבעה במאמציו, לטרוף את אור היום ולעטוף את העולם בחשכה מאיימת. הלילה צמא תמיד לקרבנות והוא מוצא אותם על נקלה, מן הרגע בו עצם היום את אורו.

רק לעתים רחוקות מנצח היום בטהרתו ובאורו ונשאר מלך־הזמן. הלילה בקסמי כשפיו שולט בכיפה ומולך בכח־שטנים. הוא לוכד בבירתו השחורה את הטובים ואת הפקחים, ההופכים בשעת דמדומים לעבדים נרצעים של חושים משולהבים.

היום דהאידנא עודנו קורן, זעיר־פה זעיר־שם, באור רוחני, באשר קול התורה והתפילה מנסר בחלל העולם בשעות אלו. את היום קידשנו במקצת בניגון התורה המשתפך כצלילי־פלאים מתוך אלפי פיות בבתי מדרש. היום של תקופתנו הצליח להבריח מעליו במקצת את החולין והוא נושם לקרבו את אויר הדורות והנצחיות, הזורם ממעינות התורה, המפכים בשולי היום.

ברם, הלילה שוקע בחשבה עמוקה ופורש את כנפיו על רוח האדם. הוא מוצץ את לשד לחלוחיותו, את חיוניותו הנצחית ומנתק באכזריות את החבלים שקושרים את האדם עם העולמות העליונים, הטמירים והאלוקיים. את הלילה הפקירו לשטן. הוא הפך לאי שומם, עליו רוקדים שדים את מחולם. הלילה משתלט על חיינו בשכרונו וריקנותו, במעשי אוב וטירוף, ושקט גמור, איש אינו מבחין כיצד הוא חוטב בגרזן חד את פרחיו ומחריב בזה את כל עמלו הרוחני שביום. את היום הצלנו במקצת בכח התורה, ברם הלילה נשאר תוהו ובוהו, באשר בשעותיו נעול בית־המדרש על שבעה בריחים.

מה יודעים בדורנו איך וכמה היה פעם ערכו של ליל־חורף? מי מאתנו ראה בעינים מאירות את הבריאה הקרויה חושך, לילה. הלילה אינו הופעה שלילית בלבד, שמקורה בהעדר האור. הלילה אף הוא יצירה נפרדת, בריאה בפני עצמה שהתהלכה בזר אגדות של סוד. יש הקורן באורות של לילה. והנה בעולם של לילה, העשיר כל־כך באור מקורי, בגדנו בגידה חמורה, חללנוהו ושקצנוהו. אין אנו מקדשים את הלילה בתורה. בית־המדרש בלילות עומד לו שומם, כתחנת־רכבת באישון הליל.

מי מרגיש האידנא את טעם מעין־עולם הבא של לילות חורף ארוכים? לב מי משתפך בדביקות ומרנן בניגון חרישי: „לבי ובשרי ירננו אל א־ל חי"? נשמתו של מי מתעלה בסודות הליל, ויוצאת מרוב געגועים לאין־סוף? כלום מרגישים אנו כעת את הקדושה, התוקף והכבירות של ליל חורף, הנושבת באלפי רוחות טמירים? רק מי שחזה בעת לילה שכזה, מי שחי אותו, הוא יודע שכעת חסר לו חלק חשוב מחייו — הלילה.

לילות הזהב — בעבר

הבה ונתבונן, נסתכל אחורנית לעבר הקרוב, הניצב לפני עיני רבים מאתנו ועודנו חי וקיים, אינו ניתן לשכחה. ליהודים היו ימים קדושים ולילות קדושים. משעברו הימים הנוראים הקדושים באו לילות החורף הקדושים. במה נתקדשו הלילות, מה מילא אותן תוכן? בודאי לא נשפים, מסיבות ואפילו לא „ישיבות" לשם־שמים, כביכול. רק דבר אחד היה מסוגל להפוך את הלילה לקדושה ולשאיפות־התעלות, היה זה בית־המדרש העתיק, התוסס חיים. זקנים ונערים, עשירים ועניים, ישבו שם רתוקים לשולחנות ונשמו את אוירת ש"ס של סלאויטה ועין־יעקב מדפוס וילנא.

כל מי שזוכר עיר או עיירה בפולין או בליטא, בהונגריה או ברומניה, מיד יזכר בלילות הזהב של החורף דהתם. משירד הלילה נחפז כל יהודי לבית המדרש לתפוס מקום נוח בשיעור. האחד למד גמרא, השני משניות, השלישי אורח־חיים והרביעי מדרש. כמה צער ניבט מפני היהודי שלא מצא מקום פנוי לשבת וללמוד, כמעט ועולמו חרב עליו. כלום דבר קטן הוא בעיניך לבטל את הלילה מלימוד. בלבו נשבע להיות מכאן ולהבא מן הזריזים. יהודים רבים ציפו כבר לכוכבים שיראו בשמים, כדי שיבוא הלילה עד מהרה והאדם יפטר כבר מהבלי העולם־הזה ומכל העסקים ויוכל לרוץ לבית־המדרש.

בין יום ללילה

איזה אוצר בלום היווה היהודי ממזרח־אירופה. מעולם לא היה עייף מלהשכים קום בעלות השחר, להגיד יום תהלים ומעמדות לפני התפילה. מעולם לא היה עייף מעבודת היום כדי ללכת בערב לבית־המדרש ולשהות שם עד חצות. במשך כל היום התרוצץ היהודי ללא הרף, בכדי למצוא טרף לפיו ולעתים קרובות ניצב בחנותו כשרגליו וידיו קופאות מכפור, שקל ומדד סחורות באגורה, שעות שלמות ניצב ליד דוכנו וחיכה לקונה שלא בא — ובכל זאת לא היה אף פעם עייף ויגע, קודר ורע־לבב. בשמחה וציפיה נחפז לבית המדרש, דוקא רץ ולא צעד לאיטו. לבית המדרש היה היהודי הנודד הנצחי תמיד רץ ולא צועד. בשביל ריצה לבית המדרש

הספיקו כוחותיו והספיקה שעתו, לשבת שם שעות ארוכות. לילות שלמים היה בית המדרש — ביתו, מקום מנוחתו, פינת טהרתו, שם התקדש מאבק החולין של היום.

נדמה היה כאילו היום והלילה קבעו את תפקידיהם. היום ידאג לעולם־הזה והלילה לעולם־הבא. ביום חיפש היהודי מזון לגופו ובלילה לנשמתו. ההבדל בין התפקידים היה ענקי, היחס לא היה שוה. את היום בקשו לפטור בחיפזון ולברוח ממנו, להשתחרר עד מהרה מעול החולין שלו. התגעגעו אחרי הלילה. אחרי ליל בית־המדרש נכספו ברטט־שמחה שבלבבות.

היום היה חולין, הלילה קודש. בית־המדרש היה מעין יו״ט שבחול והיהודי חי עם היו״ט של שעות הלילה בבית־המדרש. המעבר מיום החול לליל היום־טוב היה טבעי. אחרת לא יתכן. לילה ללא בית־מדרש היה אבוד בתהום. לילה ללא בית־מדרש היה ללא כח חיוני, חולה, ללא טעם ומשולל כל ערך. ברגע אחד בו נכנס היהודי לבית־המדרש הפך לבריה חדשה, אדם חדש נולד בקרבו. אותו היהודי שחיפש במשך היום פרוטות לפרנסתו ועסק בזוטות, הפך בבית־המדרש בלילה לענק־רוח. איש־הפרוטה של היום הפך בבית־המדרש בלילה ליהודי בעל מדרגה עם השגות נעלות ושאיפות רוחניות כבירות. היהודון הפעוט של היום, לבש בלילה בבית־המדרש כנפי־נשר וטס בעולמות העליונים.

קודש קדשים

כל הלילות היו פעם — והפעם אינו רחוק כל כך, גם אני וגם אתם זוכרים אותו עדיין — קודש, ברם לילות החורף היו קודש־קדשים. אהה! מנין ניקח את לילות החורף הארוכים? לילות צחורים כשלג, טהורים, ללא רבב, מבריקים כספירים, עליהם נהר אורו של בית־המדרש. לא זרח משם זרקור, לא דלקו מנורות חשמל רבות־עוצמה, רק עששית־נפט קטנה, נר של פרוטה ריקד שם ובכל זאת: כמה שמחה העניקו! האם מסוגל מאן־דהוא ליצור פינת חמד כזאת, שתשביע את רעבוננו הרוחני לפחות לשעה קלה, כדרך שהיתה מצויה בבית־המדרש? מי ידע בתקופת בית־המדרש על עצבים מרוטים, מי היה אויל לשאול בעצת רופאים ולחפש רפואות

נגד מרה־שחורה? בית־המדרש היה הטובה שברפואות, הוא השקיט, ניחם והעניק מזור, פשוטו כמשמעו.

לילי־חורף בבית־מדרש של עיירה פולנית או ליטאית. איה עט־סופרים המסוגל לתאר את האוירה ומצב הרוח ששררו שם. גם המלים הנמלצות ביותר חלשות מדי, עניות ומשוללות כח־ביטוי ואין בהם כדי להביע את חזיון ליל החורף. לילה כזה היו חייבים לראות במו עין ולחיות אותו. ומה עוד חצות־ליל־חורף, עת יהודים בעלי הדרת פנים התמוגגו בדמעות רותחות והתאבלו על גלות השכינה. לילות החורף „כחצות", מי יוכל להחיותם? יהודי „חצות" בלילות־חורף, מנין ניקח היום יהודים יקרים קדושים ותמימים כאלה, שהתייחדו במשך כל הלילות עם קונם ושוחחו אתו בתחנונים ובגילוי־לב קורע לבבות?

מעמד בית־המדרש

בית־המדרש בליל־חורף היה יסוד של היהדות ההיסטורית. לא היה מצוי שום נכס לאומי, שאיחד את היהדות במדה שעשה זאת ליל־חורף בבית־המדרש. יותר מאשר עם הכל הזדהה היהודי עם בית־המדרש. אם ביקשו לתאר את מהותו של יהודי ולבטא את מצבו הרוחני, אמרו עליו: זהו יהודי־בית־מדרש. לא אמרו: זהו שומר שבת או מאוכלי כשר, אלא: יהודי־בית־מדרש.

בית־המדרש לא שימש אצל היהודים כתחנת מעבר, כמקום מיועד לתורה ולתפילה בלבד; יותר מבית־מדרש היה הוא הבית המשותף של כל העיירה היהודית, האכסניה הקבועה של כל הקהלה. ביתו השני של כל יהודי היה בית־המדרש, בו בילה היהודי את החלק הארי של חייו, את הבוקר ואת הערב.

בית־המדרש בלילה ייצג מוסד מושלם חי, הוא היה כח יוזם שגיבש את היהדות והפך את הציבור למשפחה אחת גדולה. ספסל בית־המדרש קירב יהודים זה לזה, הלבבות נפתחו עד שהפכו אחים. יהודי שחבש סמוך לרעהו את הספסל השיח לפניו את דאגתו, שפך את מרי־שיחו ומשנהו הקשיב לו ברוב ענין ובסבלנות, ניסה לעזור לו, לנחמו ולמצוא

מלה של עידוד. יהודי שהסב לשולחן הגמרא בישר לשכנו את שמחתו, סיפר על אושרו והשכן הפך שותף לשמחה זו, היא הפכה לנחלתו, האושר גם אושרו. העצב היה משותף וגם הגילה. לב הבין ללב ונשמה דבקה בנשמה.

מבוע של ידידות ושמחה

בית־המדרש בלילות זרע אהבה, מסירות נפש וידידות. הוא פתח לבבות להרגיש ואזנים לשמוע. וישבו שעות שלמות באוירה של קדושה, ואיש התרפק על זולתו. שם בבית־המדרש, התפתחה הידידות הנפשית, קירבת הדם, הלבבות. בנקל היו משיגים חבר, ידיד. ידידות פירושה מסירות נפש. לא חסרו זמן פנוי וכח, משום שהיתה קיימת חברותא, שצמחה על קרקע חיי תורה משותפים, התקשרות של מצוות, של לימוד בצוותא, של תפילה ביחד ושאיפות מאוחדות.

אנו כבר לא מכירים כמעט את מושג הידידות. אין אנו יודעים משמעותו של חבר קרוב ומסור. אין אצלנו דיבוק־חברים. צביעות ופוליטיקה מכלים כל חלקה טובה בקרבנו. וכמה מוזר הדבר: נפגשים לעתים כה קרובות בחתונות, מסיבות, נשפים, ועידות ואסיפות — ובכל זאת האחד רחוק ממשנהו מרחק אלפי מילין. גרים בשכנות, דלת מול דלת — ולא מכירים זה את זה. הידידות שאנו מכירים בימינו עומדת על כרעי תרנגולת, אינה מושרשת בלב ואינה נובעת מעמקי הנשמה, הידידות מבוססת על חשבון תועלת, על אנוכיות גרועה — מה פלא אם־כן שבין־לילה הופך ה„ידיד" של אתמול לשונא מושבע.

בית־המדרש בלילות היה מקור שמחה זורחת. לא ראו שם פנים זועפים. יהודי, משדרך על סף בית־המדרש, הציפו אותו גלי שמחה. ברגע זה שכח את כל דאגותיו. הוא לא הביא עמו לבית־המדרש את אוירת הצער. התביישו בעצבות והשאירו אותה בחוץ. משהבחינו סימני צער בפני איש השתדלו להבריחם. במאמרי חז"ל, בסיפורי חסידים ובאמרות ערבות ריפאו לפצעי נפש. לכן שימש בית־המדרש מזור לגוף ולנפש.

* * *

ואנא, הגידו: מנין, היכן לשאוב בימינו את השמחה האלוקית, שמילאה אי־פעם את בית־המדרש בלילות החורף?! — — —

ד.

ימי קיץ

הקיץ בעינים יהודיות

פילוסופיית היהדות, זו שהטביעה את חותמה על כל צדדי החיים היהודיים, באה לידי ביטוי בולט־לעין בירחי הקיץ. בשום תקופה אחרת בשנה לא תרגיש את ההשפעה החזקה של הרוח היהודית הספיציפית, כפי שזה מורגש בימי קיץ זוהרים, שטופי שמש־פז. רצונך להבין את תורת היהדות, את גישתה ולקחיה, מוסריה ונימוסיה? די לך אם תתוודע אל תפיסתה ה„קייצית"; אל הרוגע המפוכח והמחושב שהיא מקבלת בו את פני הקיץ המסוער מרוב חדוה, האורב ללכוד את האדם ברשתו. רצונך לדעת, מה גבה מעמדו הרוחני של האדם לאור היהדות, ואיך היא מעכבת בעדו מליהפך עבד לגירויי הטבע? נא להתבונן במגבלותיה הדתיות אשר לימי הקיץ, מגבלות המשמשות חייץ איתן בין היהודי והטבע.

הבה ונחזה, באילו עינים משקיפה תורת היהדות על הקיץ הצוהל, המלא חיים.

בימי קיץ זהובים, לעת יטבלו גוילי השמים בגוון התכלת והארץ מעוטפת בשמלה חדשה, ירקרקה, עשבים וצמחים רכים כקטיפה, הקוסמוס כולו מתלקח לעת דמדומי השקיעה בין הערבים בשלהבות־ארגמן ונולד כאילו מחדש בכל בוקר עם זריחת החמה — בטבורן של מראות־נוף קסומים אלו ניצב לו האדם־היהודי, נרעש מכל הפלאים, מסונוור מזהרורי השקיעות והזריחות, נרגש ברשמיו מתועפות־הרים וגיאיות־עומק, כולו זועק ברשם: מה רבו מעשיך ה'! לבו מתמוגג בגעגועים כמוסים לאין־סוף, מיתרי נשמתו מתנגנים: אזמרה לאלוקי בעודי! ותו לא.

כי על כן: על פלאי הטבע וקסמיו להביא את האדם לידי התאחדות עם השיר האלקי הנצחי: ברכי נפשי את ה'! ובשום אופן לא לעורר בו שאיפות תאוניות, דחפים נטולי ביקורת, כתוצאה מאינסטינקטים משולהבים.

ברגעים של שכחה

דוקא בימי־שמש קורנים, לעת תקיץ הבריאה כולה לתחיית־המתים, בהגיח הקיץ על פני עולמו של הקב"ה, והאילנות עטופי עלים, כבטליתות, יתנועעו לרוח קלילה כבתפילה; ושדות התבואה מנביטות בחדוה שיבלים חדשים, אשדות־מים נושקים ומלחלחים בששון את שולי האדמה, הכל צומח ופורח — והאדם גם הוא מבקש יחד עמהם לצמוח ולפרוח — דוקא אז, ברגעים של שכחה, באה תורת היהדות ותובעת מאתו חשבון, מרסנת את כמיהותיו ומגבילה את תשוקותיו.

היהדות שומרת היטב על האדם מישראל, לבל יעיב הקיץ הזוהר את אורות רוחו. הן ימי הקיץ הראשונים, כאשר קרני חמה מזהיבים בקושי את אמירי האילנות הגבוהים, והן ימי הקיץ האחרונים, הגוועים תוך גסיסה איטית — הנם חדורי מלנכוליה עמוקה. ימי ה ס פ י ר ה — נימה של עצב ויגון, בין המצרים — צל של אבלות, א ל ו ל — רטט של אימה. אלו בני־לוויה של תקופת הקיץ. העצב החורפי עוטפם סביב סביב ומניס מעל פניהם את הצהלה הסואנת.

במעגלי קיץ

הבה ונלך לפי סדר.

תחילת הקיץ — תיכף בימים הראשונים אחרי חג הפסח, בימים היפים והנפלאים של חודש מאי, כאשר כל היקום כאילו נולד מחדש. ימים תכולים שטופי־שמש משתפכים בסילוני אורה ולילות לבנבנים מפזרים רסיסי־כסף על פני כל הדרכים. חדוה נסוכה על כל הבריאה, חדוות הצמיחה, חדוות הצמחים המסתערים לעילא, לצמוח ולגדול. האויר מלא ניחוח משכר וריחות־בושם. אסמי הנפש נפתחים לרווחה ונפער הלב האנושי המפרפר, הצמא לקורטוב חיים חדשים ונושם לתוכו דליים מלאי חדוה. ככל יצור,

ככל אילן וצמח, עשב, פרח ושיבולת, כך מבקש האדם גם הוא להיוולד מחדש. ואז, אז — כדי שתנופת הקיץ בראשיתו לא תביא את היהודי לידי שכרות — באה תורת היהדות ויוצקת מעט חורפיות בקיץ המתחדש ובא. אלגיית עצב־ימי־הספירה מלווה את היהודי, מני מחרת הפסח עד חג השבועות.

והרי החדשים תמוז—אב, לעת שהקיץ רובץ לו בכל הפינות ובמלוא תפארתו. ימי תמוז חוליים ולוהטים, כמו לילות אב מלטפים ומשובבי־נפש, צודים את האדם בדמיונות חומריים. הם מדובבים אליו בשפת־קסמים, הנוסכת בו שכחה, והיצור האנושי העלוב ניצב לו מלא ערגה, מלא נכונות לחבוק בזרועותיו עולם ומלואו. אר־אז — כדי שהאדם מישראל לא יסחף בשטף הקסמים הקייצי — ציננה היהדות למענו את חרבוני הקיץ באמצעות „שלושת השבועות", שנועדו לצמצם את זיקתו היתירה עם עולם הקיץ הצוהל.

שלהי דקייטא — בימי אלול. עוד ינצנצו שיריים אחרונים של זהרורי זהב קייציים על גבי העלים שהעלו כבר יובש. החמה, צוננת, מופיעה כאורח בכל בית. רגעי הדמדומים נתברכו בשלוה נפלאה, והלילות — במשבי־רוח מלאי רז, סוד. השמחה היא רוגעת, רוויה סיפוק נפשי. האדם חפץ לשמור בכל כוחותיו את פירורי החדוה שנשתיירו מן הקיץ שחלף — והנה באים ימי אלול הנוראים, התובעים חשבון מכל יהודי ויהודי. כיצד יכולים עתה להיתפס לאוירה קייצית, בזמן שבכל האברים חולף רעד של אימת ימי הדין?

אין זה מקרה, כי אלה ימי העצב והאבל חלים דוקא בתקופת הקיץ. הימים האלו מכילים אידיאה רבתי ומסמלים את אופיו של היהודי ההיסטורי אשר לגביו שימש הטבע וכל פלאיו אך כמקור השראה בכדי להתפעל ממעשי ה׳ וגבורותיו, לחיזוק האמונה.

היהדות והטבע

באותם ימים עצובים, החלים בתוך אוקיינוס של שמחה קייצית, משתקפת באמת מהותה של היהדות, שיסודותיה לא הושתתו על מניעי הטבע. הטבע על מלוא עוצמתו אין בו כדי להכתיב את מעשיו של האדם מישראל, אלא להיפך: כל כמה שהטבע הוא אגרסיבי, על האדם מישראל למשול בו.

הטבע — כולו תורה. עליו להוליך את האדם לתורה ולאמונה, ליראה ולמוסר. חז"ל הורו לנו במקומות רבים, כי אלמלא תורה, היינו למדים את דיניה ומוסריה מן הטבע גופו. יש רק לדעת איך להסתכל על הטבע מתוך ראיה נכונה, צריך להבין אותו בצורה האמיתית. ספר גדול ועמוק הוא הטבע. „מה רבו מעשיך ה' כולם בחכמה עשית" — על הטבע נאמר. בטבע באה לידי ביטוי החכמה העליונה. שמירת הטבע היא צו אלקי קדוש, אשר אסור להפר אותו (ראה „חבר מאמרים" פרשת בא) ואם הטבע מתאחד בתורה, אי אפשר שיהא מנוגד לתורה. הרי לא יתכן שהתורה עצמה תעמוד בסתירה עם התורה.

אי לזאת, אם ישנן תופעות כלשהן שעצם קיומן נוגד את הוראת התורה, הרי שהן סותרות — בתכונה זו כשלעצמה — את עובדת טבעיותן המוחלטת. טבע הפורץ את גדרות התורה מן ההכרח לנצחו, ומן היכולת לנצחו, כי הטבע — כיסוד תורתי מובהק — איננו מסוגל להתקיים באין לו בסיס של תורה.

והמבין יבין.

לפיכך חזק הוא האיש מישראל יותר מכל דרישות הטבע, כל עוד אין כח הטבע נכלל בפוטנציאליות תורתית. ומטעם זה, אכן, דוקא משום הגירוי הגובר ועולה של ימי הקיץ על שלל גווניהם המקסימים, היה נחוץ לאחד אותה עם הרוח היהודית הצרופה ולא לתת לחיי הקיץ להשתלט על הנשמה היהודית.

בעבר הלא־רחוק

מהיכן ניקח האידנא את ימי הקיץ הקדושים, אשר מלפנים?

אזכור עוד היום את היהודים הנלבבים בעיירת מולדתי, שהיו מצפים בחוסר־סבלנות לקיץ המאיר ובא, והיו מקבלים את פניו בשמחה עילאית פנימית.

מה טעם?

לא כדי להשליך מעליהם בימים האלו את עול העבודה היומיומית ולטייל נטולי־דאגה על פני מדשאות ירק. היהודים האלו, עניים ואביונים,

תמימים, המתינו לימי הקיץ בקוצר־רוח ובחרדת קודש, על כי בימים החמים והזוהרים יכלו ללמוד את תורת ה' באין מפריע. בתקופת החורף היה קר בבית ואין אפילו גזיר־עץ אחד להסיק בו את התנור. בחורף ממהרים הלילות לבוא בפסיעות חפוזות, אך נגה מעט אור היום וכבר יורד לו הלילה האפל, חושך בחדרים — ומיהו שיכול להתיר לעצמו רכישת עששית־נפט בת חמש אגורות? היו, איפוא, נאנחים מרה: ביטול תורה! הקור והחשכה חומסים ממני את מיטב הזמן — והגמרא מה יהא עליה? אוי, מי ימנה כמה דפי גמרא יתבעוני לדין בעלמא דקשוט!

לפיכך עלה המתח־דקדושה לקראת הקיץ, כמו לקראת אורח טוב. קיץ! וכי זוטרתא, כל־כך הרבה אור במשך יממה אחת, משעה שלוש כעלות השחר ועד לשעה שמונה או תשע בלילה. מה ערך לשפע כזה של אור — הרהר אדם מישראל לנפשו — אם לא כדי ללמוד תורה לנגהו. והחמימות העוטפת את כל האברים. כל־כך הרבה קרני זהב יוצקת החמה אל תוך מעוני, ולשם מה — הרהר יהודי בינו לבינו — הטעימוני טעם עולם־הבא בעולם־הזה, אם לא כדי להגות בתורת אלקים חיים.

נהירנא ימי קיץ בעיירה, עת יהודים צעירים כזקנים באו כעלות השחר, בשעה שלוש אחרי חצות, אל בית־המדרש וישבו בו עד לשעות היום המאוחרות. למדו, התפללו, ושוב למדו. היהודים זכרו לפרוע בקיץ את חובותיהם הרוחניים, את היתרה שהם חבים על חשבון הקור והחשכה בחורף. כל מה שהחסירו בחורף השלימו עתה.

קייט רוחני

גם כאשר מאן־דהוא יצא להינפש מעט ביער־אורנים סמוך — מה חפצים לקח אתו, כיצד נח ובמה חלף עליו יומו?

יותר משהצטייד במלבושים לגופו, דאג היהודי הקייטן לכסות נקיה עבור נשמתו. מזוודה מלאה ספרים ואיצטלה קלילה מופשלת על גבי זרועו — זה היה כל מטענו, מכיון שהנופש שלו היה בעיקרו רוחני. יותר משביקש להעלות מרפא לגוו החלוש, היה הקייטן היהודי חפץ להבריא את נפשו. שם ביער, הרחק מהמולת העיר, עלתה בידו להתייחד בדד

עם עצמו, להאריך בתפילתו ולהרבות בלימודיו. וכתוצאה מן העליה הרוחנית, התפילה בכוונה יתירה וההתמדה בתורת ה', התחזק גם גופו. הסיפוק הרוחני החלים את הגוף גם מבחינה פיסית. הנסיעה לנופש ביער היה מעין חג ביום חול. ימי הנופש היו חגיגיים ביותר. ומה נהדר היה המחזה: תפילה ביער — ולתפילה מצטרפים כל האילנות המתנועעים, ומכל העברים נשמע ציוץ דקיק של הציפורים, שכאילו עונות „אמן"...

* * *

הבה נתהרהר לרגעים ונתבונן, ניווכח, עד מה העבנו את עין השמש הזוהרת בימי הקיץ, איך אנו מחללים את ימי הקיץ הקדושים, כאשר הד נבוב בעלמא מתלווה אליהם. הבה ונסתכל כיאות בשקיעות החרישיות של בין הערביים, נחזה את פלאי האלוקות הנאדרים, ונמצא בהם מלוא חפניים רוגע ואושר.

פרק שלישי

מטרופולין של החסידות

בלשון עבר

לפנים היתה יהדות פולין. במשך שנות־אלף, כשהם נתונים למשיסה ופחד, הקימו היהודים — בתוככי מלכות הרשעה פולין — מלכות־רוח לעצמם: בנו להם מעוזים, מבצרי תורה, וחפרו במעמקים מעינות־חיים לטהרת הנשמה; חפרו לעומק באין הפסק ונישאו את המעוזים לגובה, עד כי עוצבה ונתחשלה יהדות פולין המעטירה, המופלאה, אשר נוסח מקורי ומיוחד לה — אורח חיים נבדל בפני עצמו, שכולו אומר: קדושה.

בעט־ברזל, בדיו נזיל פשוט, אי־אפשר לכתוב בקלות: היה היתה יהדות פולין! הנשמה מפרכסת בצער אינסופי, הלב מפרפר מרוב כאב, היד כמו מתאבנת ורעד קדוש אופף את כל ישותך, ברגע שאתה נאלץ לכתוב את המלים „יהדות פולין" בלשון עבר, יהדות פולין שהיתה אי־פעם... אבוי, אבוי לאנושות כולה — ושבעתיים אבוי לעם היהודי ההיסטורי — לעת כזאת שיהדות פולין הפכה לדפי היסטוריה שטופי דם. לפנים היתה פולין...

לא במיליוני הספרים שנכתבו בכל שבעים לשון, ולא בכל הקינות הבוכיות מימי הביניים ומגזירת ת"ח, בכל אלה לא תמצאו מלים כאלה מלובנות־כשפודין, שאינן כי אם מרזבים לדמם התוסס של מיליון ילדים טבוחים מישראל.

„לפנים היתה..." מה עמוקה היא תהומיות הטרגדיה, החבויה במלים הנוראות הללו.

יהודי מלכות־שמים

יש לו לעם ישראל גוף ונשמה. ישנם יהודים של גוף ויהודים שכולם נשמה. היהדות נתפלגה לחטיבות שונות, פזוריה נפוצו לכל מיני מקומות. הגוף חיפש לו מנוח במקום אחד, בעוד שהנשמה חיפשה מקלט לעצמה — במקום אחר. קשה היה למצוא פינה אידיאלית עבור שניהם כאחד, עבור החומר והרוח. כמעט בכל הדורות, לא מצאו היהודים בעולם פינת־אושר, המסוגלת גם להרוות את צמאון הנשמה וגם להשביע את רעבון הגוף בבת־אחת. מקום שהגוף נינוח בו, לא מצאה שם הנשמה מנוח ומרגוע.

פולין המדינה, החניקה ליהודים באויר־עופרת וגם השיבה את נפשם בניחוחות־בושם — בעת ובעונה אחת. בשביל הגוף היתה פולין סם המות, אך בשביל הנשמה — טל־תחיה.

במשך אלף שנים סבלו יהודי פולין מתגרת־ידם של הגויים, אדוני הארץ, כשהם מקבלים באהבה ובסבלנות אין־קץ את מנת יסוריהם, הקשים מנשוא. היה לסבלם מטרה ויעוד: לזכך את הנשמה, להתרומם אלי פיסגות הרוח, להשתחרר מכל גירויי התאוות, וכך, לעשות את העם היהודי — ע ם מ ל כ ו ת ה׳! משום כך, זה מאות בשנים נתגלמה ביהדות פולין ה„נשמה יתירה״ של האומה הישראלית כולה, הכבושה בגולה. אדמת פולין הפכה להיות גויל קדוש וכל יהודי השרוי עליה, המקודש בסבל ועינויים, הפך גם הוא להיות אות בספר התורה.

ומי היה בתקופה האחרונה — עד לטבח ששת המיליונים — אותו סופר־סת״ם קדוש וטהור, אשר כתב כל אות ואות מאלו בספר התורה, בקדושה ובטהרה?

לא היה הדור יתום

פולין היהודית — למן היום הראשון לקיומה ועד להכחדתה הטראגית — היתה בכל עת עשירה בגאונים וקדושים, במובן העמוק ביותר של המושגים ‚גאונות׳ ו‚קדושה׳. בכל תקופה היתה בה גלריה שלמה של אנשים דבי־עילאה, מלאכים בצלמו של בשר־ודם, המאירים את פני האופק שלה באלפי אורים. כל דור היה מחונן באישים מופלאים, גדולים משכמם ומעלה, אשר תורתם וצדקתם, גאונותם וכל העל־טבעיות שציינה את

קלסתרם הרוחני, הקסימו את הכל והיו מעוררים השתוממות ופליאה. כל עוד יהדות פולין היתה בחיים, יכולנו לומר בתקיפות „אין הדור יתום", מכיון שיהדות פולין שרויה בעולמנו. בכל עיר ועיירה היו ממש מתגוללים בשפע יהודים שמימיים, שכולם אומרים התפשטות הגשמיות, יהודים בעלי־עבודה אשר חיו חיי־נזירות, חיים „הפץ־חיימ'יים", כשהם שורפים בקרבם כל פירור שריד של היצר־הרע ויורקים בביטול גמור לעבר העולם החומרני ומביטים בעינים מלאות חמלה על הסאון המיותר של החולין, שתוכו רצוף אכזבה ויאוש.

אותם יהודי־השחקים הצטנעו מעין אדם והסתתרו עם גדלותם כאחד, שפכו תפלה בלב מורתח, שיזכו להישאר תמיד בצל. הם צמו ימי תענית לרוב והוחילו ממעמקי נפשם לה', שאיש לא יקדיש להם תשומת־לב, שישארו אלמונים. ואם למרות הכל נגזר במרומים להתגלות, הרי אבקש, אבי שבשמים — כך התפלל לא אחד מהם — שלפחות תעניק לי מעט זמן כדי להתבודד לנפשי...

הפער בין הדורות

הסביבה שאנו חיים בה, הצביון החדש של חיים יהודיים שאנו מזדהים אתו — ועד מה רחוק הוא מאורח־החיים שהיה מושרש לפנים בישראל — משכיחים מאתנו חזון אידיאלי בהתגשמותו — את העבר הנפלא שלנו.

כל אימת שאנו מפליגים על כנפי הזכרונות ורואים בעיני־רוח את האב או הסב שלנו בדמותם השמימית, עוטפת אותנו ההרגשה, כאילו ברגע זה אנחנו שוגים בהזיות. בינינו לבין ההורים מפריד מרחק רוחני של דורות רבים. לא דור אחד מבדיל אותנו מהם, אלא לפחות שלושה או חמשה דורות. כל מה שהיה טבעי, פשוט ומובן מאליו לגבי הורינו, מצטלצל באזנינו כבל־יאומן. היהודי של ימינו והיהודי של בטרם־שואה מייצגים שני עולמות נפרדים, והגרוע מכל: כי עוד מעט ונחדל מלהאמין בעבר שלנו עצמנו. דיוקנה של „יהדות פולין" הולך ומיטשטש, הולך ונגוז מנגד עינינו, שוב אין לרוחה השפעה כלשהי על מהלך מחשבותינו ואנו מדמים לעתים, כאילו העבר הזה אינו אלא חלום־פז...

ואולם: יהדות פולין היתה מציאות חיה, שתנופתה הרוחנית היתה עוד אז לחידה, ואשר החדות לרמה הרוחנית הגבוהה שסימלה אותה נעשתה כתר היהדות העולמית. ביהדות פולין נסתמלו רציפות הדורות ונצחיותו של העם היהודי. במה הצטיינה כל־כך יהדות זו, עד שהיתה אור לישראל בכל קצוי תבל? שמא בהמצאות מדעיות, או באמנות טכנולוגית? לא ולא! יהדות פולין לא חשפה את סודות האטום ולא ריחפה בחביוני הסטרטוספירה. אלא מאי, היכן כמוס האון הבלתי־מנוצח שלה? בהיותה מתחפרת ברובדי סודות־התורה, בצלילתה לעמקי ים התלמוד ובכוננה פלטרין למלכות־שמים בתוככי העולם הארצי החומרי. בכוננה ממלכה זו היתה היא עצמה לבן־מלך...

היחיד בדור

בכל תקופה שהיא נזדקרה דמותו של יחיד, אשר לא בלבד סייע לעצב את דמותה הרוחנית של יהדות פולין, אלא היה — בגין עושר רוחניותו — שגיא־כח להטביע את חותמו האישי על כל מהלך המחשבה של הדור, בו חי והשפיע. ודאי, כל אישיות גדולה ובעלת השפעה תורמת משהו מהותי, שמץ ממקוריותה, זהרורים מאופיה, לדמותו הרוחנית של קיבוץ יהודי גדול, המתגבש ומקבל צביון במסגרות מסויימות. ברם, לא כל אחד, אפילו אם כגובה ארזים קומתו, מחונן בסגוליות המיטאפיסית להטביע גושפנקא אישית בדיוקנו הרוחני של הדור, בהלך־רוחו ובמעשיו — דהיינו שהמעשים יופעלו מכח הלך־מחשבתו וישקפו את אידיאל־חייו של יחיד־סגולה זה.

בתקופה האחרונה שקדמה לחורבן יהדות פולין, היה האדמו״ר הזקן מגור, רבי אברהם־מרדכי זצ״ל, האיש הדגול מרבבה, אשר — מכח גדלותו כקדוש עליון, כצדיק אמת ושר התורה — לא זו בלבד שחיזק את יסודות היהדות ושמר על חומות התורה, אלא הטביע חותמת איתנה על החיים התורתיים של גולת אריאל. וחותמה של „גור״ היה בהחלט רב־צדדי. חותם רב־אנפין וכפול בגווניו — תורה וחסידות.

בעולם שכולו קודש

שמשו זרחה בעולם שכולו קודש, אשר מגדלי־אור ענקיים האירו אותו, גאוני וצדיקי עולם. בשנת תרס"ה — בעת שאדמו"רים שרי האומה ניהלו עדות קדושות ורבבות יהודים הסתופפו בחצרותיהם בכל שבת ומועד; בעת שבתואר „רבי" נתגלם המושג העילאי ביותר של שלימות תורתית ומוסריות נאצלה — בעידן זה הוכתר האדמו"ר מגור, אברך שטרם מלאו לו ארבעים שנה, כרבם ואלופם של אלפי יהודים, עדה ענקית של בעלי־מוחין ובתוכם בעלי־מדרגה מופלאים וגדולי ישראל.

מי חי והפיץ תורה וחסידות בעידן זה? ראש וראשון לכל: הסוכטשובי, הארי שבחבורה, חתנו של האדמו"ר השרף מקוצק, ה„אבני נזר", אותו מח כביר וחריף אשר כלל־ישראל כולו — ולא רק „חסידים שלו" — הכיר וראה בו גאון ופוסק־הדור. רבי אברהמ'לי מסוכטשוב היה בלילות אדמו"ר חסידי נלהב, המנהל את עדתו בדרך משלו. חמיו, הקוצקאי, אמנם שימש לו כמורה־דרך בלמדנות, כדבריו בהקדמתו ל„אגלי טל": „אחר כך נכנסתי לפני ולפנים לבית חמי אדמו"ר זצ"ל מקאצק, מקור החכמה והתבונה, ממנו דרכי העיון למדתי, וממנו נתוודעתי מה יקרא חדושי תורה באמת" — אבל בחסידות לא פסע הסוכטשובי במשעולי קוצק. אולי משום שהדרך הקוצקאית התאימה ליחידים גרידא. קוצק לא נזקקה ליתר מעשרה יהודים שיזעקו בכל לבם: „שמע ישראל". והסוכטשובי לא כן עמו. הוא ביקש את כלל־ישראל. נזקק, איפוא, לאמצעים אחרים שיש בהם כדי לנשא אדם מישראל על פני סביבתו ומעל לשיגרת־השגותיו. לפיכך החליף את החריפות נוסח קוצק בנעימות התורה — ובימים שימש הסוכטשובי כראש־ישיבה מובהק, המשמיע בשופי שיעורים עמוקים נוסח ליטא.

באותם הימים חי האדמו"ר המפורסם מאוסטרובצה, רבי מאיר־יחיאל זצ"ל, אשר עוד מילדותו נחשב כתופעה פלאית ויחידה במינה. לצום, להיות יושב בתענית תמיד, לענות את הגוף — כזה היה הבסיס הראשי לחסידות אוסטרובצה. הרבי בעצמו שימש כהתגשמות־בפועל של הרעיון הנשגב אשר הגה. קרוב לחמשים שנה היה הרבי מאוסטרובצה צם משבת לשבת ורק בשעה 12 בלילה היה טועם משהו, כדי להחיות את נפשו.

הוא יצר שיטה חדשה בחסידות, שיטה המבוססת על יסורים וסיגופים, עינויים קשים שהאדם עצמו, מרצונו הטוב, בוחר לו והם ישמשו כשליבות לסולם אשר ראשו מגיע השמימה.

„הגאון הקדוש" — לפנים בישראל היו מכתירים בציון קלאסי זה אך ליחידים מתוך דור שלם. לא רבים בדורו של הצדיק מאוסטרובצה ראויים היו לענוד לראשם כתר־משנה זה. אבל הוא עצמו, רבי מאיר־יחיאל, היה באמת מופת חי ושלם הן של קדושה והן של גאונות. קדושתו היתה גאונית ממש. האדמו"ר מאוסטרובצה חידש דרכים חדשות בעבודת־השם. הוא חיפש אחרי אמצעים חדשים, שיסייעו בידו להשיג את הדרגה העילאית של קדושה אמיתית. וכך גם היתה גאונותו מקודשת באלף קדושות. כשם שדרכו בעבודת הבורא היתה חדשה ומקורית, באמרו לסלול דרך לשלימות באמצעות סיגופי הגוף, כך היתה גם דרך־הלימוד שלו חדשה ונבדלת, בנויה על יסודות הפלפול. במוחו הגאוני החריף, השכיל הרבי להוכיח, כי אפשר בכח הפלפול להרוס את כל המחיצות ולערער סתירות וכן לבנות בעזרתו פירמידות שלמות, המקסימות לבב כל שומע בחריפות האמצאה והחידוש הגנוז בהן. אוסטרובצה עלתה בפלפוליה אפילו על גדולי בעלי־הפלפול, מדורות קודמים. אחרים הקימו בנינים מפוארים על יסודות הפלפול, בעוד שהפלפול נוסח אוסטרובצה התרומם לגבהים של מגדלי ענק.

אל תוך חבריא קדושה זו, אשר עליה נמנו עוד צדיקי־עולם ממשיכי עדות קדושות בערים ובעיירות, לכל ארכה ורחבה של פולין, כל אדמו"ר לפי דרכו ושיטתו — נכנס ובא הרבי מגור, בעודנו צעיר לימים וכמעט בלתי ידוע בהיקף גדלותו האישית, במדה שנודע לאחר מכן.

על כסא קוצק

לא בנקל ניתן היה להושיב אדמו"ר חדש, ממלא מקום, על כסא־להבה שישב עליו במשך ל"ה שנה (תרל"א—תרס"ה) איש האלקים, האדמו"ר מגור בעל „שפת אמת" זצ"ל. מה שמהווה הספר „חידושי רבינו חיים הלוי" של הגר"ח סולובייצ'יק מבריסק בשדה הלמדנות, מהווה ה„שפת אמת" בחסידות. הספר „שפת אמת" על התורה הוא אחד הספרים העמוקים

והמקוריים ביותר שנוצרו בעולם החסידות במאה השנים האחרונות. ה„שפת אמת" אינו ל„עיון". „הוא מעיין בספרי חסידות" — היו רגילים פעם לומר, ביחס למי שעוסק בחסידות. לא די לעיין, לחטוף הצצה ב„שפת אמת", כי במבט שטחי — ואפילו אם מתהרהרים לרגע בדבריו — אי אפשר לרדת לעומק דבריו. „שפת אמת" זהו ספר־יסוד. כדרך שהגר"ח מבריסק או רבי מאיר־שמחה מדווינסק אומרים ‚יסוד' בהלכה, כן אומר ה„שפת אמת" ‚יסוד' ביראה. וכשם ש„חידושי רבינו חיים" וה„אור שמח" דבריהם כתובים כתרכיז תמציתי ואך למדנים בעלי היקף עצום יוכלו לחדור לעומקם, כך ה„שפת אמת" דבריו מרוכזים בדרך תמצית קלאסית נפלאה ורק לאחר שלומדים אותם פעם ופעמיים, אחרי שמתייגעים על הבנתם כמו על קטע מסובך ב„קצות" וב„תומים", רק אז מסוגלים אנשי־מעלה, המסוגלים לקלוט מחשבה עמוקה — להבין קטע בשפ"א על התורה. לא חסרים „חוזרים" של השפ"א, כל חסיד מנסה לחזור על דבריו, אבל להבין ולהשיג את ההברקה הרעיונית שבכל דיבור, לעמוד על הכוונה האמיתית בכל מחשבה שנתבטאה, דבר זה ניתן להשיג רק אחרי התעמקות יסודית במשנתו.

ולא בעולם המחשבה בלבד גדול כוחו. ה„שפת אמת" היה מעורר פליאה והשתוממות לא רק בגישתו המהר"ל‘ית, זו הבוקעת ימים ומנביעה מעינות חדשים, תוך כדי חדירה לסודות התורה, עומק לפנים מעומק; לא רק הלך־מחשבתו הפילוסופי היה מרשים — כי גם גדלותו בתורת הנגלה הדהימה את העולם התורני. גם בספריו הלמדניים על ‚מועד' ו‚קדשים' היה כולו „שפת־אמת‘דיג". דברים שגאוני־ישראל מובהקים ביטאו באריכות ובמערכות שלמות, מיצה ה„שפת אמת" בשורות מעטות. דרך הבנתו בש"ס מאירה את העיניים וחידושיו המקוריים יפיחו רוח חיים בכל סוגיא וענין. במקומות רבים מכוון ה„שפת אמת" — בחידושיו על הש"ס — לדעת הראשונים אשר את דבריהם לא ראה. כאשר לומדים בקדושה ובטהרה תורה לשמה זוכים לתורת אמת ונפגשים בדרך אחת עם הראשונים כמלאכים.

מה גדול ורם מכל בחינה רוחנית בהשגות ובמדרגות צריך להיות הרבי מגור זצ"ל — אם עשרות אלפי יהודים וגדולי ישראל בתוכם,

בעלי־מוחין ואנשי מעשה, הושיבוהו על כסאו של ה„שפת אמת". האדמו"ר מגור לא הוכתר כרבן של ישראל משום שהיה בנו של השפ"א, מטעם ירושה. הוא זכה בכתר מלכות־גור בגין סגולותיו האישיות, הודות לגדלותו המרקיעה, עומק השגתו, היותו משכמו ומעלה, גבוה מעל גבוהים וגדול מן הגדולים.

דינסטיות חסידיות לרוב הפכו במרוצת השנים, כנודע, לנכס משפחתי העובר בירושה מדור אחד למשנהו. לא כן בגור. גור לא נעשתה חסידות למורשה. כל אחד מאדמו"רי גור — למן החידושי־הרי"ם אבי שושלת גור, ועד לאדמו"ר מגור שליט"א בימינו — לא היה ואיננו רבי־יורש. גדלות עצמית בתורה ובחסידות, היא שהצדיקה את מנהיגותו של כל אחד מאדמו"רי גור בנפרד. הרבי מגור בירושלים, לאורך ימים ושנים טובות, הועיד אותו אביו האדמו"ר רבי אברהם־מרדכי זצ"ל כממלא מקומו. שמא עשה כך הרבי הזקן, שכל ניד קל שלו נמדד ונשקל ביושר כחוט השערה, מטעמים של ירושה? לא, אלף פעמים „לא". ראוי הוא לאותה איצטלא, מפני שהרבי זצ"ל ראה בו קדוש־עליון, בעל מח חריף, המכיל בנפשו ניצוצות הרבה משלהבת קוצק. והרי באמת אביו זצ"ל גופו הועיד לפני שואת היטלר ימ"ש — בתקופת הזוהר של מלכות־גור, כאשר את האדמו"ר מגור זצ"ל היו מסביבים בניו הקדושים, שכל אחד מהם ראוי לכהן כאדמו"ר — את אחיו הקדוש רבי משה־בצלאל הי"ד כממלא־מקומו. ברור, איפוא, שלא גרס הרבי מגור אדמו"רות הבאה בירושה ובהועידו את בנו לכהונת הקודש סבור היה, לא שהבן שלו צריך להנהיג את כלל ישראל, אלא: האדם הזה כשלעצמו ראוי למנהיגות. האדם בעל עליונות רוחנית הוא שהוכתר לאדמו"ר מגור ולא הבן, היורש. היה עליו להכיל בעצמו כוחות רוחניים של אדמו"ר, להיות בעצמו גדול ולא להתפרנס מן העבר הרוחני המפואר של האב או הסב.

צדקות וגאונות

עוד בתחילת הנהגתו הפך מיד האדמו"ר הרא"מ מגור לדמות מרכזית בעולם החסידי הגדול. גדלותו התבטאה גם בחסידותו, בפרישותו המופלגת וגם בגאונותו התורנית. בצל אביו הגדול היה כמעט בלתי־מוכר. רק

ליודעי־חן היה ידוע עומק חכמתו וגודל צדקתו. יחידים בלבד התוודעו לגדלותו בתורה ובעבודת השם. הוא עצמו השתדל כל הימים לא למשוך תשומת־לב, להתבודד.

„גור" שלטה מאז בלי מצרים בשני העולמות — בעולם היראה של החסידות ובעולמו העשיר־בדעת של לימוד התורה, לכל שריגיו. אם לא הצליחה „גור" לסכור את מעינות־היראה הרותחים שלה, אשר מהם שאבו דורות שלמים בדליים, להרוות כל נפש שוקקה, הרי בזאת הצליחה „גור" — זו שבאה אחרי החידושי־הרי״ם, אשר גאונותו בתורה שימשה הקדמה למנהיגותו החסידית — להסתיר את גדלותה בתורת הנגלה. בעולם היהודי ידעו רבים שה„שפת אמת" הוא צדיק מופלא, אבל שהאדמו״ר הנו גם גאון בהיקף עצום, עמקן, בעל כח־חידוש מאין כמותו — דבר זה לא ידעו אפילו רבים מחסידי גור. וכי ראה מאן־דהוא את בעל ה„שפת אמת" כיהודי הטובל כולו בש״ס, ואשר למרות שמתדפקים על דלתותיו אלפי יהודים בכל יום — איש איש ובקשתו ושאלתו — הריהו מוצא לו פנאי ללמוד בקביעות ש״ס וראשונים ולהעלות בכתב חידושים מלאים גאונות? וכי תיאר לו מי, כי השפ״א מחבר ספרים בהלכה, ספרים שלא ירדו — כעבור ששים שנה — משולחנם של בני תורה אפילו בישיבות ליטא? אך כזאת היתה גור: ללמוד יומם ולילה בהתמדה עצומה, תוך הסתרת הלמדנות. רק לאחר פטירתו, כאשר הופיע הספר „שפת אמת" על קדשים, נרעש לפתע עולם הלומדים להיווכח, מה גדול היה מאור־התורה שכבה.

והתופעה הזאת חזרה ונשנתה בבנו, האדמו״ר רבי אברהם־מרדכי זצ״ל. לא הכל ידעו, שהרבי אינו רק צדיק הדור אלא גם גדול הדור; לא רבים ידעו, כי הוא שקוע בתורה יומם ולילה ולומד את הש״ס כולו בדרך גאונית מיוחדת. אף הוא ניהל עדת חסידים גדולה. בימיו אפילו גדלה והתרחבה חסידות גור. כל הדרכים הובילו לגור. רבים מפרחי החסידים בימיו נטשו את רבותיהם ונסעו לגור. היתה לגור משיכה מיוחדת, כמו בכבלי קסם, הכל אצו לגור — מפני שכל אחד מצא שם אנשים בדומה לו. אישיותו של הרבי משכה אליה חסידים, גם מחוגים אחרים, כמו בכח מגנטי עילאי. למעלה מדקה או מחצית־הדקה לא היה הרבי יכול

להקדיש לכל חסיד. כל רגע היה מחושב אצלו. אך ללימוד התורה מצא פנאי די והותר. מרבית יומו היה קודש ללימוד התורה בסגנון למדני מובהק. למרות העול הכבד שנשא על כתפיו, כמנהיג עדה גדולה כל־כך, לא החסיר אף פעם משיעוריו היומיומיים הקבועים ומכתיבת חידושי־תורה לרוב.

לא אחת שמעתי מפי מורי ורבי, הג"ר מנחם זמבא הי"ד, שהיה אומר כי העולם אינו יודע כלום על גדלותו התורנית של הרבי מגור וכי צריך להיות „מבין" על גאונותו. הליטאים — המשיך ואמר — כבר הרגישו בדבר ולכן הוא נחשב בעיניהם לא כאדמו"ר חסידי המחלק „שיריים", אלא כרבי, כגאון, שמחוייבים להטות אוזן לדעת־תורה שלו...

גור הושתתה על מבועי קוצק. גור היתה מושכת יניקתה מגדלות־ההשגה של קוצק, סופגת לתוכה מן העמקות הקוצקאית וניזונה באמת הצרופה שלה, אשר לא נזדייפה אף פעם ומעולם לא הועם זהרה. ברם, תיכף־ומיד בצעדיה הראשונים כדינסטיה עצמאית, הסיטה גור את עצמה מן הדרך הקשה והמסובכת של קוצק. היא לא דיברה בשפת העמקות השחוזה של קוצק ולא חיקתה את מנהגיה המקוריים, המרעישים, הבלתי־שכיחים. מה טעם? גור חיפשה דרכים להשפיע, לסלול מסילות ללב ההמונים הרחבים, כדי לקרבם אל מעין החסידות — ואין לייחס השפעה לגדלות מוזרה ובלתי מובנת. גאונות על־מושגית עשויה אולי להקסים לרגעים, לעורר תגובות של פליאה ספונטנית, אך אין בכוחה לחדור בקרב שכבות רחבות.

בין חסיד גוראי — לחסיד של גור

גדולה היתה קוצק, למעלה מן השכל, לעילא ולעילא מכל השגות אנוש. רק יחידים, בחירי תלמידיו של השרף, הבינו אותו באורח יסודי והלכו בעקבותיו מתחילה ועד סוף תקופת „סגירתו". גדלותה של חסידות גור הושתתה על יסודות אחרים לחלוטין. „גור" היתה גדלות שניתן להבין ולדעת אותה. לפיכך הקיפה בהשפעתה חלק גדול מכלל־ישראל

ומטעם זה היה בכוחה לפנות אל השכבה העידית, אל גדולי ישראל, כמו אל בעלי־בתים, לנשואי־פנים כמו אל ההמונים. גדלותו הרב־צדדית של האדמו"ר מגור לקחה שבי את לבב חוגים שונים. דבריו חדרו עמוק עמוק. מעשיו הכבירים דיברו בעדם והעידו על גודל האחריות, שהרבי נושא בה, כלפי כלל־ישראל וצרכיו. הוא הפך להיות לא רק רבם של רבבות היהודים, חסידי גור, אלא „רבן של ישראל", רבה של יהדות פולין.

בשביל להעריך את האדמו"ר מגור, לא היה צורך להיוולד כחסיד גוראי דוקא. כל מי שידע להעריך את מעשיו הגדולים לשם־שמים, כל מי שהאזין אי־פעם לדבריו החוצבים, אשר להטו תמיד באש של יראת־שמים; כל מי שידע מגודל התמדתו בתורה, ממסירות־נפשו למען היהדות — הלה, אם לא נהפך לחסיד גוראי ממש, אזי לפחות נעשה „חסיד של גור". „חסיד גוראי" ו„חסיד של גור", אלו שני מושגים נבדלים — וכדי להיות „חסיד של גור" לא היה צורך להיות חסיד גוראי דוקא...

היו, איפוא, במלכות־גור כמה חטיבות של מעריצים: „חסידי גור" ו„חסידים של גור". חסידי גור היו אותם שהורתם ולידתם בגור. ה„חסיד של גור" לא בא מתוך החוג הפנימי, אלא מן החוץ. אחד כזה לא היה חסיד מעולם ואפילו לא חשב להיכנס אי־פעם לטרקלין החסידות, או להיות מושפע מהשקפותיה.

גור היתה מחוננת בהרבה סממנים שיש בהם מן הגירוי, בעלי קסם רב, שבכוחם להפוך אפילו „מתנגד" קפוא ל„חסיד של גור". בפולין, ובמיוחד בוורשה, היו הרבה יהודים מליטא אשר מושג ה„רבי" היה זר בעיניהם, אך לא אחד מהם היה חסיד נלהב ביותר של „גור".

המעוז ליהדות

בשנים האחרונות, לפני השואה, התערערו בפולין יסודות המסורת היהודית. נפרצו חומות הדת. הציונות, ה„בונד" ניתקו את הילדים מעל הוריהם החרדים. חלק מן הנוער סטה לחלוטין מן הדרך הישרה, חלק

ממנו הוקסם מסממני המודרניות, עד שבסופו של דבר התרחק כליל מאורח־החיים המסורתי. בתוך הערבוביה של תעיות־דרך נוצרה גם „יהדות מודרנית", מיוסדת על פשרות וקוּלות בכל שטחי הדת. „יהדות מודרנית" זו הנחיתה, כמובן מאליו, מהלומה רבתי על תנועת החסידות לזרמיה. חצרות האדמו"רים נידלדלו. בני־תשחורת לרוב יצאו לחפש מזון לעצמם בבוסתני־נכר.

יוצאת מן הכלל היתה אז „גור". הנשורת מבין שורות החסידים היתה מעטה מאד. להיפך, צעירים מכל מיני „חצרות" זרמו לשערי גור. ה„בסטיליה" של היהדות חישבה להתמוטט, אולם גור הוסיפה לשמש מעוז מבוצר היטב ליהדות ולתורה. גור נחשבה כמקום־מבטחים רוחני, כשמירה מעולה לנוער שמצא מנוח בצלו של האדם הגדול בענקים.

גור פרצה את חומות הפאסיביות הנוראה, שהשתלטה בימים ההם על היהדות החרדית. גור עקרה ושירשה מן הלב את החשש והמורא מפני כל „חדש". כל נסיון חדש, העשוי לחזק את היהדות, היה מבעית באלף עיני שטן. העולם המסורתי הישן הסתגר וחשש להשתמש באמצעים המודרניים, אפילו לטובת המטרות המקודשות ביותר. גור נתברכה במעוף, בתנופה ובאמונה, באומץ־לב ובהשתכנעות כדי להופיע בשעה המתאימה עם הכרוז המהפכני: לצאת אל הרחוב ולהשתלט על המוני בית ישראל, לנטוע בהם הכרה עצמית ולגבש מתוכם את מחנה־לוי, אשר לא יסגוד לעגל העידן המודרני, שתלש כבר אברים אברים מגוף כלל ישראל. ואם זקוקים, אמרה גור, לצורך מטרה זו אביזרים: עתונות, ספרות, בי"ס „בית יעקב" לבנות, הסתדרות „אגודת ישראל" — מצוה קדושה ליצור אותם. סיסמא כזאת הצטלצלה בימים ההם כמהפכנית מאד. אולם פניה חדשה זו היא שהצילה חלק עצום של יהדות פולין מצפרני ההתבוללות.

ואך טבעי הדבר. הנוער מתרשם ומתלהב ממאבק סוער, מן הנקיטה בקו עקבי, מפעולה אמיצה, מעמדה בלתי־פשרנית, וראש לכל: ממעשים גדולים, מופלאים, המתבצעים בעזוז־רוח ובגבורה עילאית. בכל המעשים האלו באה לידי ביטוי חסידות גור במדה בולטת — ולכן הוליכו כל הדרכים לגור.

דרכה של גור

חסידות גור — בהנהגת האדמו"ר רבי אברהם־מרדכי זצ"ל — נתייחדה בדרך מקורית משלה. הרבי לא היה ממשיך של קודמיו בלבד, אלא גם מתחיל, מחדש, יוצר ופותח דף חדש בחסידות. הוא העניק לחסידות לבוש חדש, ניהל את עדתו בדרכים חדשות ויצק דפוסים חדשים לחסידות. בכך התבטאה מקוריותו בעיקר וכל זה העיד על ראייתו החודרת, על מבטו המרחיק־ראות ביחס לעתיד היהדות.

השינוי המהותי שחוללה חסידות גור בדור האחרון, בא לידי ביטוי הן בפנימיות והן בחיצוניות. החסידות בכללה לא הכירה מעולם בסדר. אידיאה נשגבה, קשה להתאימה במסגרת של סדרים מתוכננים. לשיא הזנחת־הסדר הגיעה קוצק. השרף הקדוש לא הכיר גבולות ותחומים, הסיט כל מחיצה שבין יום ולילה, הלילה הפך ליום והיום ללילה. הסדר נחשב בעיניו כערבוביה. הסדר מסמל לדעתו את קטנוניות־המוחין. אם שיטת המוסר העמידה את הסדר כיסוד, כבסיס לקיום הבריאה והאדם, באה החסידות — והזרם הקוצקאי בראש — ללמד, כי יש שני סוגים של סדר: סדר־של־תורה וסדר שמתכנן בשר־ודם פשוט, על־פי חישובים משלו. וכי מיהו האדם ומה הוא — זעקה קוצק במרירות — כי נתחשב בתכניותיו ובסדריו? קוצק הביטה על העולם בעינים אחרות משלנו לחלוטין — העולם הוא אויבו הגדול ביותר של האדם. ראה השרף את העולם באנדרלמוסיה הנוראה שהשתלטה בו ובערבוביה הפראית שלו — מה עשה? קם ועקר בשתי רגליו מן העולם על סדריו הכוזבים. הקוצקאי התפרץ כלבה גועשת והתמרד נגד הקונבנציונליות המושרשת איתן בעמקי השקר. הוא הרס את כל החומות העבים, ניתץ קירות משוריינים, ניפץ וגידע עם הכל את הכל וערער עד היסוד את כל הסדרים המוסכמים.

עד שבא הרבי הגדול מגור והשיב את הסדר על כנו בעולם החסידות. הוא ענד לחסידיו אורלוגין, מורה שעות, והורה להם שיחיו על־פי שעון. להתפלל בזמן, ללמוד בזמן וכן לסעוד בזמן. פריצת הסדר משליטה ערבוביה בכל היום כולו.

הקדושה נחשבת כיסוד ראשי לחסידות. לפיכך היו החסידים שמים את הדגש בעיקר על „אבן העזר". על תפלה בזמנה שמרו ה„מתנגדים"

יתר על החסידים. חסידים נתעטפו במורא מפני דין ב„אבן העזר", יותר מאשר מפני דין ב„אורח חיים". עד שבא האדמו"ר מגור והניח את ה„אורח חיים" לצידו של ה„אבן העזר". תפלה בזמנה נעשתה אבן־יסוד בחסידות גור. „שמירת הלשון" של החפץ־חיים — הרבי זצ"ל היה מצווה על כל חסיד שילמד אותו.

מעתה הפכה גור להיות חסידות של למדנות, חסידות של סדר.

* * *

צריך אדם שיכיל בקרבו כוחות שמימיים במדה מופלגת מאד, כדי לחולל מהפכה כזאת — והרבי מגור זצ"ל אמנם הכיל אותם.

פרק רביעי

וורשה של מעלה

עיר של חסידים

עיר של חסידים היתה וורשה, אך לא עיר של אדמו"רים. ולא וורשה לבדה. גם בערים גדולות אחרות כמעט ולא הוקמו חצרות־קודש. עד למלחמת־העולם הראשונה לא נמצא כמעט אדמו"ר אחד בכל וורשה. רק בימי המלחמה, כאשר יושבי כל העיירות הסמוכות נמלטו על נפשם וחיפשו מקלט בעיר הבירה — ובתוכם אדמו"רים רבים — נשארו חלק מהם להתגורר בוורשה דרך קבע.

באמת אמרו: מה טעם לא נעשתה וורשה אכסניה נוחה לחצרות־קודש שונים? מדוע לא בחרו כל מיני דינסטיות חסידיות את וורשה כעיר בירתם, בה יוכלו אלפי אלפים חסידים, מבתים ומרחובות סמוכים, להיכנס בנקל להיכלו של הצדיק?

התשובה: היא הנותנת! דוקא משום שהעיר וורשה היתה הומה מחסידים לרוב ובמשך דורות שלמים שימשה כמעין נצחי הימנו ינקו הרבה חצרות־קודש, ושם מצאו נשמות מלאות ערגה וכיסופין, המשתוקקות להתעלות; חסידים בעלי אזנים כאפרכסות, קשובות לכל רחש ומלה של הצדיק; לבבות מוגחלים, קרועים לרווחה, המזמרים בקול: „לבי ובשרי ירננו לא־ל חי". דוקא משום שיהודי בוורשה לא היה מסוגל לחיות באין לו רבי!

וכי זוטרתא: להישאר בדד, גלמוד, ללא רבי! מחשבת־פיגול כזאת לא עלתה מעולם בלבו של יהודי וורשאי. הוא הבין היטב הלמאי עולה הוא על יצועו מבלי שיסעד ארוחת־ערב, הלמאי ילבש קרעים ובלאים,

הלמאי יתגורר במרתף טחוב ואפלולי, מבלי שיחדרו לתוכו קרני־שמש ביום וזהרורי־ירח בלילה. לכל סבלותיו גילה הבנה ונכונות לשאת בהם. אולם במה דברים אמורים, אימתי מסוגל יהודי כזה להחזיק מעמד ולא לטבוע בים צרותיו, להישאר בן־מלך ביופיו — בהיותו מקושר אל רבו.

מטרופולין של חסידות היתה וורשה. אש חסידית ליהטה סביבותיה. וורשה על רבבות חסידיה היתה יכולה בנקל לענוד לראשה את כתר החסידות. כל עיר ועיירה, גדולה או קטנה, הכילה קבוצה מסויימת של חסידים, אשר הטביעו את חותמם על חיי המקום. אולם לא כל זרם חסידי היה מיוצג בכל עיר ועיירה. ואילו בוורשה היה לכל אדמו"ר שגרירות משלו, „שטיבל" משלו ו„אנשי שלומנו" אשר נשמו מרחוק את טל התחיה ששפע משמי־גבהיו של רבם הצדיק. אכן, לפיכך, דוקא משום שבוורשה כל תשעה מתוך עשרה יהודים היו חסידים והרבי שימש עבורם כ„אויר לנשימה" — היה מן ההכרח שהרבי ישכון במרחקים ושום „חצר" לא נטעה את אהלה בוורשה.

מדוע?

מכיון שאל האדמו"ר אין הולכים, אלא נוסעים. והיה כי ביקשו לדעת, יהודי פלוני חסיד של מי? היו שואלים: להיכן הוא נוסע? לא שאלו להיכן הוא הולך, אלא „להיכן הוא נוסע". אל האדמו"ר היו נוסעים ולא הולכים — וההבדל בין שני המושגים גדול עד מאד.

הנסיעה אל הצדיק

מהי תכלית הנסיעה אל האדמו"ר? בנסיעתו אל רבו היה החסיד שואף להשיג מטרה כפולה: להשתחרר מאוירת החולין של הבית ולהתאקלם באוירת ביתו החדש, הרוחני, אשר רוח הקדושה של הרבי חופפת עליו. והמעבר מעולם אחד למשנהו אינו קל. מרשות הרבים, בו שרויים כל ימות השנה, אין עוברים בקלות יתירה אל קודש הקדשים פנימה, בו יושב ומתייחד האדמו"ר הקדוש. כדי להרגיש בנשימת־אפו של הרבי ולהסתגל לאוירה דיליה, צריך להרבות תחילה בהכנה. לא ברגע קט, בנטילת „שלום" ובמגע בקצות אצבעותיו של הרבי, מחולל האדם

התחלפות־בזק רוחנית כמו המעבר הקוטבי הזה — מעולם של תוהו־ובוהו לעולם שכולו טוב.

קודם כל היה החסיד מוכרח להסתלק מביתו, להשתחרר מכל החולין שאפף אותו. רק עכשיו היה מנסה להתאקלם בסביבה החדשה. עזיבת הבית נחשבה לתכלית בפני עצמה. בטרם באת אל האדמו"ר, סלק תחילה את עצמך מביתך. נוסע היה החסיד האמיתי אל רבו כדי „לשבת" שם יום, שבוע, חודש ואפילו מחצית השנה — כדי להשיג שכחה, כדי שישכח לחלוטין כי השאיר אחריו אי־שם בית התובע עולם־הזה, המטביעו באוקיינוס של תאוות ואמביציות. באין השתחררות מאזיקי הבית, באין התקלפות ממלבושי הבית המיושנים, לא היתה הנסיעה אל הרבי יותר ממסע טיולים חדל־ערך...

ב ה ל י כ ה אל הרבי, המתגורר באותה עיר, לא נפרד החסיד מביתו. להיפך, חסיד כזה היה לוקח את ביתו עמו בדמותו האפורה, על הסאון והחולין, הקטנוניות והריקנות. אדם שיש בלבו בית כזה ואוירת שכרון, אינו מסוגל לחוש את ריחות הבושם, הממלאים את חצר־הקודש. לפיכך היה החסיד — שביקש למצוא בחסידות מזון לנשמתו, התעלות רוחנית, השגות, קדושה וטהרה — נ ו ס ע אל האדמו"ר שהתגורר במרחקים, הרחק מביתו, מנוות־ביתו, מילדיו ומכל החיים של „על כרחך אתה חי".

גם את הנסיעה כשלעצמה החשיבו חסידים כעבודת הקודש. נסעו אמנם על גבי עגלה רתומה לסוסים, אבל הנפש ריחפה בעולמות העליונים. כל הלילה לא עצמו עין וחלמו בהקיץ על המיפגש הראשון עם הרבי; על חטיפת מבט בדיוקנו הטהור, לעמוד בקירבת מקום אליו, לחוש את נשימת־אפו, לשמוע אנחתו ולהאזין לתפילותיו הבוקעות רקיעים ולבבות אנושיים. תיכף עם עזיבת הבית היו מרגישים כבר את עולמו הרוחני של האדמו"ר. המיפגש עם ידידים בקרוניות ה„קולייקה", החפזון להגיע ככל שמוקדם יותר, המתח, שכחת המציאות — כל אלה סייעו להתרומם לעילא ולעילא עוד בטרם הגיעו אל המטרה העיקרית, אל הקודש פנימה.

כזו היתה המשמעות העמוקה של ה נ ס י ע ה אל הרבי.

בסוד ההתבודדות

ברגעי־התבודדות מתחבר האדם עם עולמות טמירים. האדם נשאר לבדו עם עצמו, איננו שומע קול ואינו רואה שום צורה. הכל נעלם ואיננו. הכל מסביב מחריש בדומיית קודש. הוא לבדו פוסע על האדמה ושומע איוושת כל צעד שלו. או־אז, תוך כדי בדידות נפלאה זו, רואה האדם איך השכינה שורה על כתליו הלבנבנים הנפחדים של אהלו. או־אז, בהסתגרותו מרצון, ישמע כעין קול הקורא אליו בשמו, קול חרישי ורועם כאחד.

— — — עם דמדומי בין הערביים, לעת תטבול שמש־פז את טבילותיה האחרונות ואילנות עטופי צללים כבטליתות ניצבים מלאי אימה — הנה, הנה תבוא רוח־סער ותשיר את שיורי העלים שבעפאיהן — היה הבעש"ט מטייל בדד בין שדות ויובלי־מים, מאזין לשירת היקום. וכאשר העצים והיאורים אומרים שירה — איך יוכל ר' ישראל מקיטוב להחריש? וכי נחות האדם מן האילן? כלום חרישי הוא יותר מפלג מים? — — —

— — — עד ש...השלים ר' ישראל את שירתו — כל תיבה שיצאה מפיו התיזה רשפים, כל אות כשלהבת ארגמן — והיה נדבר עם קונו כביכול בדו־שיח טמיר ונעלם. לאחר טיול־התבודדות כזה, לעין וורד־השמש בשקיעתה, היו חסידים שותים „לחיים", כי אמנם לא אחד מהם נושע בעת־רצון זו...

אדמו"רים מבקשים לערוך התבודדות. והיכן תימצא בעיר גדולה וסואנת, באין שדות מוריקים, באין מקום להתבודד, היכן תימצא פינה שקטה בה יוכל האדם להישאר עם עצמו ללא מפריע, להשתחרר מכל וכל ולהיוותר בדד על פני השדה, שם יכרעו שיבלי־קמה למשב רוח קלילה, יכרעו ברך למלכות־שמים.

כרך גדול ואדמו"ר חסידי — שני ניגודים המה. העיר כולה געש וסאון, והרבי — קול דממה דקה; העיר כל גווניה אדמה שחורה, והרבי — כספיר, כעצם השמים לטוהר. ואיך יוכלו לקנן יחדיו? באוירת העיר המלאה צריחות ויללת־חתולים אין מסוגל הרבי, המנעים־זמירות הנצחי, לזמר את שירת נשמתו החרישית, המלבבת. החסיד — שאני. נחרץ דינו

לגיהנום העירוני. ואף הוא אמנם בורח ליום, לשבת או ליום־טוב מן השגעון העירוני, כדי להסתופף בצל הדקלים אשר בבוסתן רבו, אי־שם, הרחק הרחק מן העיר ומן הבית...

רבני וורשה ה„מתנגדים"

זוהי תופעה מענינת: וורשה, עיר ואם לאלפים ורבבות חסידים, בה הרדימו את הילדים בעריסה לקול זמר חסידי, בה התגוררו חסידים בהמון רב — ובכל זאת לא נמנו מנהיגיה הרוחניים, הרבנים, על מחנה החסידים. רבני וורשה היו גדולים ומפוארים, רבי השפעה וסמכות, גאונים וחכמים, אבירי מחשבה ופטרוני הכלל, נגידים ויחסנים — אבל חסידים לא היו. וורשה, העיר הקודחת מרוב חסידים, בה הסתכלו בעין זועמת על כל מי שסטה כחוט השערה מדרך החסידות והחשיבוהו כיהודי מ„מדרגה שניה", וורשה זו לא הכתירה מימיה רב חסידי. על כסא הרבנות הראשית בוורשה ישב תמיד רב מתנגד. ארבעת רבניה הראשיים: רבי שלמה־זלמן ליפשיץ, רבי חיים דוידזון, רבי בריש מייזלס ורבי יעקב גזונדהייט — לא היה בהם חסיד אחד, ומהם אפילו מתנגדים מובהקים, שהיו צהובים להשקפות החסידות ודרכיה.

בוורשה התגורר גאון הדור, המח החריף ביותר ביהדות פולין, בעל „חידושי הרי"ם". שמו הלך לפניו בכל קצוי המדינה. סברותיו וחידושיו החריפים נתמללו בפום רבנן ותלמידיהון בכל בתי־המדרש. אלפי חסידים דבקו בו עוד בטרם הוכתר כיורשו הרוחני של הרבי השרף מקוצק, כאדמו"ר מגור. דומה ובעיר כוורשה, אשר רוב יהדיה חסידים ומאות שטיבל'ך מפוזרים בכל פינותיה, והמתנגדים מהווים בה מיעוט מבוטל, צריכים היו להרעיש עולמות ולהפציר בבעל „חידושי הרי"ם" שיפאר את העיר ויאות לכהן פאר כרבה הראשי. אמנם השתדלו החסידים פעמיים בכיוון זה — אך ללא הצלחה. אמנם נכון שהחידושי־הרי"ם סירב להצעה זו ודחה אותה בתוקף, ולא עוד אלא שהציע את מועמדותו של רבי חיים דוידזון, בידעו כי וורשה הפצה ברב מתנגד דוקא ולא חסיד — אבל יהודי וורשה לא התאמצו מדי בשביל להכתיר את החידושי־הרי"ם כרבם.

יתירה מזו: למרות התנגדותו של הרי"מ, נבחר לרבנות וורשה רבי יעקב גזונדהייט, שהיה מתנגד חריף לחסידים.

כדאי להתבונן בתופעה מענינת זו, הלמאי וורשה החסידית לא חיפשה דרכים, להועיד את התפקיד הרבני הרם שבעיר לאחד מאנ"ש, משלנו? וזאת לדעת: בימים ההם לא חסר העולם החסידי אישים בעלי שיעור־קומה הראויים לאיצטלא זו של רבנות וורשה. מי היה אשם בכך, כי בוורשה — וכן בערים גדולות אחרות — היו הרבנים „מתנגדים" שלמים או לחצאין. אפילו בזמנים מאוחרים יותר, לעת חיסולה של כהונת הרב הראשי וכינון ועד־רבנים עם מספר גדול של חברים, גם אז תפסו הרבנים ה„מתנגדים" מקום בראש.

בין רבני ליטא לרבני פולין

יתר על זאת מפליאה העובדה, כי רב פולני לא הרהיב אף פעם לשבת על כסא הרבנות בעיירה ליטאית, בעוד שרב מתנגד מליטא היה — יותר מאחרים — בר־סיכויים גדולים להיבחר כרב בקהלות הגדולות ביותר של פולין. וורשה, לודז', קאליש, לובלין (בימי הרב קלצקין זצ"ל) היו במשך עשרות שנים מבצרי־עוז לרבנים מחוג ה„מתנגדים". עד לשואה האחרונה היו הקובעים ברבנות הוורשאית: אותם רבנים ליטאיים ומתנגדים־למחצה. אפילו קומץ הרבנים החסידיים לא התנהגו כחסידים אלא בהלך־מחשבתם ובאורח־חייהם היומיומי, מבלי להיות קשורים ל„חצר" ואדמו"ר כלשהו. רק יחידים, כמו הגאון רבי מנחם זמבא, הגאון רבי יעקב־מאיר בידרמן ועוד מעטים — היו חסידים של אדמו"רים מפורסמים.

יד המתבוללים באמצע

תחילה עלינו להתוודע מקרוב, אל החתך החברתי של החיים היהודיים בפולין דאז; לחדור אל תוך הלך המחשבה, אשר היה אז מנת־חלקם של מרבית היהודים החרדים. רק כך נבין את פשר תופעה בלתי־נורמלית זו.

ראשית יש לדעת, כי באותה תקופה היה השלטון בקהלת וורשה בידי יהודים מתבוללים. הם היו הבעלים האבסולוטיים של כל החיים

הקהלתיים. הקהלה היהודית דאז רחוקה היתה מלשמש מוסד בלתי־תלוי. ראשי הקהל נקבעו יותר משנבחרו. זכות הבחירה ניתנה מטעם הרשות רק לעשירים משלמי ארנונה. מבין העשירים האלו נוצרה ועדה, הקובעת מי ומי יהיו פרנסי הקהלה. היות ורוב משלמי הארנונות היו מתבוללים, היתה הקהלה נתונה ממילא לשלטונם. אמנם צירפו כביכול גם נציגים דתיים, אך לא היתה להם כל השפעה והמתבוללים היו הקובעים בכל שטחי החיים הדתיים. קשריהם עם אנשי השררה חיזקו עוד יותר את יוקרתם וכה נעשו מושלים בכיפה, כשהם פועלים תכופות תוך פגיעה ברגשותיה של האוכלוסיה הדתית.

ויהודים חרדים — גם נבצר מהם לערער את ההגמוניה שבידי המתבוללים, וגם נפשם לא כלתה לשלטון ושררה.

היהדות החרדית דאז הסתגרה בבית־המדרש. לא היתה למאן־דהוא האמביציה, לשנות את פני הדברים, להיות אדונים לעצמם. גורמים שונים הולידו את הגישה הפאסיבית הזאת. מחד גיסא — העוני והדחק הנורא עם פחד־שוא מפני המתבולל החזק, המחומש בכסף לרוב מראשו ועד רגליו; מאידך — רגש הבידוד האינסטינקטיבי של היהודי ההיסטורי, שומר הגחלת, בלם את תנופתו והציב מחיצת ברזל בינו לבין העולם. הוא מיאן לפסוע כהוא־זה מחוץ לכתלי בית־המדרש. כיון שסוטים הצידה צעד אחד, קשה למצוא בחזרה את הדרך. ספסל בית־המדרש היה לו כסא־מלוכה ולכן לא חיפש „כסאות" חדשים. הסתגרות־מרצון זו בגיטו עצמי, השליכה את היהודי לתוך גלות חדשה, „גלות אצל יהודים". היהודי החילוני, המודרני, המתבולל נעשה ל„אפוטרופוס" שלו המטפל בעניניו.

המתבוללים לא רחשו אהבה יתירה ליהודי הדתי. ואם התייחסו כלפי יהודי „מתנגד" בחוסר אהדה, הרי את החסידים שנאו בתכלית השנאה, פשוטו כמשמעו. מדוע? כי החסידים, יותר מאחרים, היו לשטן על דרכם באורח אקטיבי; החסידים התקוממו במרץ ובמסירות־נפש נגד כל מאמציהם להחדיר ריפורמות בחיים היהודיים.

היהודי הליטאי הוא מטבעו מתון; התלהבותו ומרצו עוברים תחת שבט ביקורת. שלוותו נובעת, עתים מפלגמטיות ועתים מתוך גישה תכליתית. החסיד, אכן, כולו איש לפידות. סנה ושלהבת. הניצוץ החסידי מהבהב בפנימיותו. גחלת לוחשת בלבו. אש־קודש מתלקחת ופורצת

מתוכו בכל התנגשות עם יריבו. והוא משלהב את כל סביבתו. לא כל שפה מובנת לו, לא כל מה שאומרים לו יקבל, אחת היא לו: „יקוב הדין את ההר".

הרי"מ מגור עמד אמנם בוורשה על המשמר ושמר בעין פקוחה את צעדיהם של אלה הפרנסים המוכתרים מאליהם. לנוכח כל נסיון להחדיר משהו „חדיש", הסעיר את הרוחות ולא נח ולא שקט. לעתים תכופות יצא במאבק מר וגלוי נגד התערבותם בענייני דת. לפיכך, עד מה טבעי הדבר, שהמתנגדים היו אהובים עליהם יותר מן החסידים הבלתי־פשרניים; עד מה מובן הלמאי ביכרו להפקיד את הכהונות הרמות בידי גאונים ליטאים, מאשר בידי גדולי החסידים, בסברם שהמנטליות הליטאית גמישה יותר וניתן להכניעה.

ככל שרבו החסידים בוורשה וכבשוה, הרבו המתבוללים להתאמץ — בדרכים גלויות ונסתרות — להחליש את קצב גידולם ועיכבו ביודעין מלהושיב רב חסיד על כסא הרבנות.

בשל תפיסה מוטעית

סיבה אחרת להעדפת רבנים „מתנגדים": באותה תקופה מילאה הלמדנות תפקיד חשוב. מלבד ירא־שמים גדול, נדרש מרב בישראל להיות גאון עצום. אפילו הלמדן האמיתי לא הגיע בנקל לדרגת „גאון". כדי להימנות עם בעלי־תריסין היה צורך להצטיין כגאון אמיתי בכל מקצועות התורה. העולם עוד היה אז מלא קדושה, האויר מזוכך וטהור, למדו תורה לשמה במסירות־נפש, בקדושה ובטהרה. כיון שלומדים בטהרה התורה נלמדת באופן אחר, מעמיקים בהבנה יתירה, זוכרים מה שלומדים כ„מונח בקופסא" והתורה נבלעת בדמו ובאבריו של האדם. היו אלו דורות גדולים, שהצמיחו מתוכם אישים, משכמם ומעלה. דורנו הליליפוטי לא יבין זאת. ברם, לפני מאה שנה היתה התורה לחם־חוקו של כל יהודי. בעלי־בתים פשוטים קלח הש"ס מפיהם.

בעולם מלא שפע רוחני כזה, היה רב ראשי דק"ק וורשה צריך להיות גאון רב־צדדי, גאון בקרב גאונים. ואכן, למעשה היו באמת רבני וורשה

מגדולי הדור, שתפסו מקום מכובד בכותל המזרח של גאונות התורה, אחד לאחד. חיבוריהם משמשים מעין שופע עמקות. ה„חמדת שלמה", כמו ה„תפארת יעקב", נחשבים כיצירות מקוריות ביותר בשדה הפרשנות והפסיקה התורנית.

ואם נדרש מן המועמד לישב על כסא הרבנות הוורשאית, שיהא אישיות גאונית מפורסמת, חיפשו אותו כמובן בין שורות הליטאים. מה טעם? כבר אז נפוצה ההשקפה, כי את הלמדן האמיתי יש למצוא בקרב הליטאים לבדם ולא בין החסידים. כמו מאליה נוצרה אקסיומה — אף כי נטולת יסוד — שאין בנמצא סינטיזה של חסידים וגדלות תורנית. ללא שום בסיס הפרידו בין למדנות ויראת ה', למרות שלא ניתן להפרידן בשום פנים. ליטא כמרכז המתנגדים נטלה לעצמה את המונופולין על למדנות, בעוד שיראת ה' נעשתה נכס בלעדי לחסידים. החסידים אינם לומדים. שעות שלמות הם תפוסי שרעפים, מרבים בטבילות, נוסעים לאדמו"ר ועורכים ימי־הילולא — ומהיכן להם פנאי לעסוק בתורה ועוד להשתלם כגאון, כענק תורני?

חלוקה רוחנית זאת, כוזבת היתה — כמובן מאליו. די להצביע על גאון מסוגו של החידושי־הרי"ם, על פוסק הדור כמו הרב מצנז, על גאון מקורי ופוסק כרבה של סוכטשוב — מבלי לדבר על ראשוני החסידות, כמו בעל „מאיר נתיבים", בעל ה„הפלאה" ו„המקנה", בעל ה„תניא" ונכדו ה„צמח צדק", ה„לבושי שרד" ואחרים. אם מתוודעים ליצירות מונומנטליות כדוגמת שו"ת „חידושי־הרי"ם", „דברי חיים", „אבני נזר" ו„אגלי טל", מבחינים על אתר באיזו מדה מופרזה כוזבת תיאוריה זו, אשר הדביקה לחסידות פגם רוחני מביש כל־כך. כל אלה הגאונים, האדמו"רים מגור, מצנז ומסוכטשוב, היו בעצמם — עוד בטרם הוכתרו לאדמו"רים — חסידים נלהבים, ודוקא עם שמירת הילולא־דצדיקיא וטבילה במקוה פעמיים בכל יום: פעם אחת „כעלות", פעם תנינא לפני שהניחו „תפילין דרבינו־תם". וכי מה? כלום לא האירה שמש גאונותם עולם ומלואו? שמא הפריעה חסידותם למשנתם? נהפוך הוא: חסידותם סייעה את גדלותם התורנית. כי ככל שרבתה הקדושה, מסוגל המח לקלוט תורה יותר ויותר. ככל שמרבים טהרה, עשוי שכל התורה לחדור ביתר עמקות.

וכאותה השקפה מוטעית ביחס לידיעת התורה של החסידים, כך היתה כוזבת ביסודה ההנחה, על יראתם הרופפת של ה„מתנגדים". לא חשוב כרגע מה היו הסיבות שיצרו את השקר המוסכם, כביכול, אבל זוהי עובדה שהוא השתרש בתודעת העם. ימים רבים היתה השקפה נפסדת זו קובעת בחיים היהודיים ומצאה לה אזנים קשובות, ביחוד כאשר רוב גדולי ישראל עדיין נמצאו מחוץ למחנה החסידי. אין פלא, איפוא, אם לכל אישיות תורנית המסתייגת מן החסידות רחשו יותר אימון בעולם היהודי וקיבלוה בזרועות פתוחות. בפני אדם גדול זה היתה הדרך לרבנות סלולה ופשיטא שלא זרעו אותה מכשולים, כדרך שעשו פעמים אין־ספור ביחס לגדולי־עולם מקרב החסידים.

וורשה לא היתה — מבחינה זו — יוצאת מן הכלל. גם היא ענדה את נזר הרבנות שלה לראשם של „מתנגדים".

צירוף רבנים חסידיים

לא אדע בבירור את מספרם המדויק של חברי הרבנות הראשית בוורשה. מתוך שנים־עשר רבנים שהכרתי אישית, היו תשע מהם „מתנגדים" ותשעת הרבנים האלו — בראשות רבי שלמה־דוד כהנא ורבי חיים־יהושע גוטשכטר — היו הלב והנשמה של הרבנות. במשך עשרות בשנים היו הם הבעלים הרוחניים של יהדות וורשה. בשנים האחרונות צירפו אליהם מספר רבנים חסידים: רבי יעקב־מאיר בידרמן, רבי מנחם זמבא ורבי אברהמ'לי וינברג. אך צירופם לא נעשה כתוצאה מבקשה או לחץ שהפעילו החסידים, התובעים זאת במפורש בשם וורשה החסידית. לא, הם לא נבחרו כחסידים, משום שוורשה נזקקה לרבנים ההולכים בדרך החסידות, אלא משום שנמנו עם גדולי הגאונים בפולין. אלא מה? במקרה הם היו גם חסידים, מי פחות ומי יותר.

הדרישה לצרפם לא באה מחוגי החסידים גרידא. החסידים היו מרוצים גם ברבנים הליטאיים. היזמה לבחירתם באה מצד יחידים בגין סיבה פשוטה בתכלית, כי אדירי־תורה אלו התפרנסו בצער ונזקקו למשרה רבנית זו מבחינה כלכלית.

„אינטרס" של החסידים

ואחשוב לנפשי: חסידים נזקקו לרב הרבה פחות מבעלי־בתים אחרים. האוטוריטה בשבילם היה האדמו"ר ולא רב העיר. אביהם הרוחני, אתו נקשרו בכל נימי הנפש, היה הרבי ולא הרב. עם הרבי היה כל חסיד מקורב מתוך גילוי־לב אינטימי. במחיצת האדמו"ר הוסטו כל המסכים המבדילים, נחשף כל רז ונתגלו כל הרהורי הלב, כל מחשבה. עם הרבי היה החסיד מתחלק ביגונו ובששונו. חג הרבי היה גם חג שלו, צרת הרבי — צרתו. אם יש לו לחסיד רבי — והלא כל חסיד יש לו — הדואג לעולם־הבא שלו ולעולם־הזה שלו, מעתה אין זה משנה לגביו מיהו הרב — ובלבד שיהא למדן וירא־שמים. ומדוע לא רב מתנגד? אדרבה ואדרבה! עתים באו חסידים לידי פשרה, שהרב בעירם לא יהא חסיד כל עיקר. כי אם הרב אינו חסיד של „האדמו"ר שלי" אלא שלך; אם הרב נוסע ל„גור" ואני נוסע ל„אלקסנדר" — שוב אינו חסיד אמיתי... מוטב, איפוא, רב „מתנגד", גם לי גם לך לא יהיה — והכל מרוצים! כך זכה הרב ה„מתנגד", במקרים רבים, להסכמת כל היריבים הנוגעים בדבר משני הצדדים.

* * *

החסידים, שהעריכו כל הימים את המתנגדים כרופפים ביהדותם, שינו את השקפתם במשך הזמן. כדרך שהספיקו יהודי־ליטא להשתכנע במרוצת הימים כי אין בחסידות משום ניגוד ללמדנות, בהכירם נאמנה, שיש בתוך שורות החסידים הרבה גאונים ופוסקים מובהקים — כך גם גילו החסידים מדרגות מופלאות ביראת־שמים אצל יהודי ליטא והתפעלו עד מאד.

הגאון רבי חיים מבריסק זצ"ל, הוא שהראה ליהודי וורשה, במופת האישי שלו, גאונות אמיתית וכן צדקות אמיתית — מה הן.

פרק חמישי

חסידים ומתנגדים בבירת פולין

[רבי חיים מבריסק זצ"ל בוורשה]

שני עולמות

מאז המחלוקת ההיסטורית בין בעל ה„תניא" והגר"א מוילנא, קמה מחיצה בין חסידים ל„מתנגדים", אשר תכופות שיסעה אותם לשני מחנות יריבים. המלחמה אמנם התחילה בחזית אחת ויחידה, אבל התפשטה במרוצת הזמן על פני גבולות רחוקים וכתוצאה מחילוקי־דעות ומאבקים רעיוניים נתפלגה היהדות, המאוחדת מאז, לשני עולמות נפרדים. החסידות — לכל צורותיה, נוסחאותיה ומנהגיה — היתה לקוץ ממאיר בעיני עולם המתנגדים. וכן להיפך. יחס נורא של ביטול הפגינו החסידים כלפי „הליטאים הקפואים".

כל מאבק מסנוור ומשתק את האובייקטיביות שבאדם. השאיפה להיות המנצח, אין מרסנים אותה בנקל. אין כאן השפעה להגיון ברזל. השכל הישר מאבד את כח השכנוע, היחיד כרבים מושפעים כליל מן השאיפה לנצח את היריב. דחף פנימי זה עושה את האדם רואה גדולות וסומא בעיניו כאחד: רואה־גדולות ביחס לעצמו ולכוחו, סומא ביחס לגבורת הזולת. וכמו בכל מאבק פיסי, סינוור גם המאבק הרוחני בין חסידים למתנגדים את העינים הבהירות ביותר, אשר טחו מראות את הנוגה הבוהק מכל אידיאה בנפרד, מרעיון החסידות כמו מן ההשקפה ה„מתנגדית".

החסידים נטלו לעצמם מונופולין על יראת־שמים. בכח אדיר זה, ניהלו במשך שנים רבות את מלחמתם הרעיונית נגד השקפת המתנגדים, מבלי להבחין באש יראת־ה' הבוערת בלב היהודי הליטאי. וכדרך שחיו החסידים נבדלים ומופרשים בטעות, כשהם סבורים כי עולם היראה שייך רק

להם, כך גם המתנגדים, שלחמו בשם הגדלות התורנית, באמצם לנפשם את המונופול על האלמנט הלמדני, מבלי להבחין איך בעלי מוחות גאוניים, אדירי תורה ובעלי תריסין נושאים עליהם בגאון את כתר החסידות.

הפער הרעיוני

דיסטנץ רוחני עצום הרחיק את החסיד מן המתנגד. רק לעתים רחוקות נעשה נסיון לפשר ביניהם, לגשר על־פני התהום הפעורה ולקרב את שני האחים הקרובים האלו זה לזה. דרך החסידות התבטאה בפרישות על־טבעית, בהשכמה „כעלות" לעבודת הבורא ובעריכת „חצות", בטבילות ובריקודין — בחסידות כזאת לא הכירה היהדות הליטאית, שכולה יבשות והעדר־חיות. במחי־יד היו חסידים מבטלים, כעפרא דארעא, את כל תורתם של הליטאים. מה לי לימוד התורה — משכו הרבה מן החסידים בכתפיהם — באין שמחה עד כלות הנפש, באין אמונת צדיקים, כיצד יתעלה ויתקדש האדם על־ידי לימוד כגון זה?

מתנגדים, יהודים שנזהרו בשולחן־ערוך, יהודים של רמב"ם ו„קצות", העמלים ב„משמר" לילות־חמישי להבין מהר"מ־שי"ף מסובך, או לתרץ קושיא משל רבי עקיבא אייגר — לא היו בעלי השגה ברמזים ותורות של אדמו"ר חסידי. עם כל עומק שכלם ושמיעתם המחודדת, לא נקלטו בלבותיהם שיחות החסידות בשום אופן. קבלה, רמז, צירופי חשבונות מסתוריים — אוצר על־מושגי זה משתייך רק ליחידים בכל דור, הללו שהם חיים בספירות אחרות ומופשטים מכל תאוה ונטיה אנושית. ואילו תורת הנגלה, גמרא עם ר"ן, עם הרא"ש והרשב"א, מהווה רכושו של כל אחד מישראל. מדוע, איפוא, מרבים כל־כך בלימוד ספרי חסידות וממעטים בש"ס? — היו שואלים. יהודי ליטא במתינותם הטבעית, המונוטונית, בשלוה ובטאקט שבדיבורם, מגעם ומשאם, לא יכלו לשאת בנקל את פזיזות החסידים, המלאים עירנות ותסיסה.

המתנגדים קרי המזג — ואפילו במקומות שחיו בצוותא עם חסידים — נסחפו מעט מאד בהתלהבות החסידית, אשר השתקפה בצורה כה בולטת, למשל, בריקוד של חג ומועד. החסיד האמין, ולא האמין בלבד, כי אם

עיניו ראו בעליל, איך שבזמן שהחסידים יוצאים במחול — שכינה מרקדת עמהם. ואילו המתנגד, במקום להצמיד יד אל כתף ולהצטרף למעגל, ביכר לפתוח ברגע זה גמרא ותיכף־ומיד הרגיש איך שאינו לומד בדד, אלא הקב"ה כביכול קורא ושונה אתו, כדברי רבי חיים מוואלוז'ין ב„נפש החיים": „בעת שהאדם עוסק בתורה למטה, כל תיבה שמוציא מפיו הן הן הדברים שיוצאים גם מפיו של הקב"ה באותה העת ממש".

ופשיטא שלא לקחו החסידים דוגמא לעצמם מאורח־חייהם של מתנגדים. כי מה ערך היה למתנגד בעיני החסיד? תפלתו ללא התלהבות, חגיו ומועדיו נטולי רגש, עצב ויגון לחם־חוקו ואין מי שיניס מעליו את המרה־השחורה, שיצוק קורטוב של חדוה בלבו הממורמר. האח, אלמלי היה מקושר לרבי! המתנגד גופו אינו יודע, מה מאושר היה, אלמלי השגיחה עליו עינו של אדמו"ר — הרהר החסיד לנפשו. בעיני חמלה הביט החסיד על המתנגד, המסכן, שאינו יודע את הטעם הערב האמיתי שמרגישים בחיים רוחניים; היושב בביתו תדיר ואינו רואה את הברקים והלפידים של קבלת התורה בהיכל הרבי בחג השבועות, ואינו מרגיש בחלחלה של ליל ראש־השנה בבית מדרשו, עת יניס הרבי את כל המקטרגים הרעים.

וכה השפיעו בקרב היהדות שני כוחות חיוביים, יוצרים, אשר הקימו — כל אחד בפינתו האורגנית — את בנינו ההיסטורי של כלל ישראל. האחד בנה על יסודות החסידות, השני — על יסודות המוסר. אבל גם החסיד גם המתנגד שאפו למטרה אחת: הגשמת הרעיון של מלכות־שמים, שתבוא לידי ביטוי מלא בחייו היומיומיים של האדם מישראל. הפרידו ביניהם רק האמצעים, הדרכים המוליכות להגשמת האידיאלים הנשגבים. ברם, פירוד־דרכים זה הרחיק איש מעל רעהו, עד שבמקום חוסר־אהדה הדדי התלבלבה במדה מסויימת — השנאה.

המיפגש בוורשה

ההתגוששות הרוחנית, שהיתה נטושה דורות שלמים בין חסידים למתנגדים, היתה — במדה לא מעטה — פרי המרחקים שהפרידו בין שני הצדדים. כל החשדות ההדדיים נבעו כתוצאה מכך, שהחסידים והמתנגדים

לא התוודעו מקרוב אהדדי. מרחוק ראה האחד את משנהו באור לא־נכון ונחפז לשפטו על יסוד משפטים קדומים והשקפות קונבנציונליות, שלא היתה להן אחיזה כלשהי במציאות. מקום שחסידים ומתנגדים קננו תחת גג אחד, וחיו בצוותא במסגרת חברה אחת, שם נעלמה חיש התהום המפרידה ביניהם. לפתע הבחין החסיד, כי נוסף למוחו האנליטי מחונן המתנגד גם בלב חם ורגיש — כשם שהמתנגד נוכח מהרה לדעת שהחסיד כוחו גדול בתורה, כלמדן לכל דבר.

העיר וורשה, בירת חסידות פולין, אישרה הנחה זו למעלה מכל ספק. היא הוכיחה דוגמא למופת של התערות־רעים בין חסידי אמת נלהבים ומתנגדים בעלי הכרה.

וורשה, עירם של המוני חסידים, לא הוכיחה מעולם שמץ של תקיפות ביחס למתנגדים המקומיים. רק אינצידנטים קלים, חולפים, נזקפו על חשבונה. אפילו כאשר החסידים — והחידושי־הרי"ם בראשם — התנגדו באורח עקרוני למינויו של בעל „תפארת יעקב" כרבה של וורשה, אפילו אז לא הגיעו הדברים לידי מלחמה והמחלוקת שככה במהירות. וורשה החסידית הצטיינה מאז בסובלנות כלפי מתנגדים. יחס של כבוד הדדי שרר בין הצדדים, יחס שהפך במרוצת השנים לאהדה הדדית. אולם הקירבה האמיתית בין חסידים למתנגדים, תוך ידידות עמוקה ומסירות אמיתית, נוצרה בוורשה כעבור מלחמת־העולם הראשונה.

מה היה כח זה, אשר לא בלבד סילק את המחיצות, אלא איחד חסידים ומתנגדים לשלימות אחת? מה היו המאורעות שהביאו למהפכה רוחנית זו? התשובה: הגר"ח מבריסק, ואתו קבוצה שלמה של גדולי ישראל בפולין, ואתם הסתדרות „אגודת ישראל" — כל אלה חוללו מהפכה ביחסים בין שני העולמות.

הג"ר חיים סולובייצ'יק

רבי חיים התגורר בימי מלחמת־העולם הראשונה בוורשה. עד אז ידעו אותו החסידים מפי השמועה בלבד, אך לא הכירוהו מקרוב. המיפגש פנים־אל־פנים עם רבי חיים היווה תגלית מרעישה, מאורע, אשר הוליד התרשמות כבירה ויראת־הכבוד בלי גבול מפני אישיותו האגדית. רבי

חיים כבש את לבב וורשה החסידית בכח תורתו כמו בצדקתו. לפתע ראו חסידים לעיניהם מעין סוער, הנובע באפיקים שונים, השופע גאונות מקורית, קדושה עילאה ופקחות חד־פעמית. המושג „ר' חיים" התבטא בכל השטחים. יראתו היתה „ר' חיימ'ית" וחכמתו גם היא „ר' חיימ'ית". אפילו רגע קט לא חדל מלהיות „ר' חיים". בתורתו ובהליכותיו, בהתנהגותו וביחסו לזולת — הזדקר באורח בולט הקו הנפלא, המקסים: „ר' חיים".

כמו בכח היפנוטי שלט רבי חיים בכל סביבתו, עד שהיה הפלא לא רק בעולם התורני, לא רק פאר החוג המקומי של מתנגדים, אלא רבם המתנגדי של כל ה„חסידי'שע חסידים". ספק רב אם המוני החסידים הבינו את רבי חיים המקורי בכל עומקו, כי גם הרבה לומדים מופלגים לא הבינו את גאונותו במלוא היסודיות. את החסידים לא הקסים כל־כך כושר הניתוח האטומי של כל סברא, כפי שקסמה להם אישיותו המוסרית העליונה והליכותיר־בקודש בחיי יום־יום. הם נדהמו מדקדוקיו השיטתיים, כחוט־השערה. אם לא כל החסידים מסוגלים היו לשמש „מבינים" בנוגע לגאונות, במיוחד על שיטתו החדשה של רבי חיים, אשר חשף אופקים חדשים בעושר עולמה של תורה — היו כולם בודאי „מבינים" על יראת־שמים. בחוש מיוחד ניחנו החסידים להרגיש ביראת־שמים של אדם עד היכן היא.

וורשה החסידית ראתה איפוא ברבי חיים את עמוד התורה שהוא גם עמוד האש של צדקות.

מצפון יהדות ליטא

רבי חיים שימש בוורשה כרבי בלתי־מוכתר אף לחסידים, אבל לא רבי הקורא „פתקאות" ובודאי לא נוטל „פדיונות". בדרך כלל היו חסידים חוטאים קמעה מפעם לפעם. במה? את הרבי שלו הלל החסיד עד שמי־רום ובו בזמן קיצץ כנפיו של אדמו"ר לחסידים אחרים. חטאו במשיכת־כתפיים ועתים אפילו במענה־לשון. אדמו"ר חסידי צפוי היה לסבול צרות מצד חסידים אחרים. ברם, רבי חיים נחשב בוורשה כאיש־מופת לכל שבטי החסידים. היו חסידים מספרים על צדקתו ועל פקחותו

בשטיבל'ך, בין מנחה למעריב, מעשיות נפלאות. גם הרבה שנים לאחר מכן, אחרי פטירתו, לא חדלו מלהזכיר את התנהגותו, שהיתה כתורה שלמה, לשוחח על כל תנועה שלו שנעשתה על־פי שולחן־ערוך; על טוב לבו ועל חסדיו, שהיה ביתו פתוח לכל נצרך ויודע־סבל. היו חוזרים גם על המצאותיו הגאוניות במילי דעלמא, שיחות חולין שהצטיינו בחן מיוחד ובשנינות עמוקה.

רבי חיים נחשב בעיני יהודי פולין, ובמיוחד בוורשה החסידית, בה התגורר עראית — כמצפונה של יהדות ליטא. הוא היה בעיניהם התגלמות חיה של הרוח ה„מתנגדית". כלפי יהדות המכילה בקרבה אחד כרבי חיים — ודי לזה ברבי חיים אחד ויחיד — יש להתייחס לא רק בכבוד, אלא באימון מלא. אם המתנגדים הצמיחו מתוכם אחד כרבי חיים — גאון אדיר, שהיה בלי ספק תופס מקום בראש גם לפני כמה דורות, וכן הוא מסוגל לתפוס מקום חשוב בין כל צדיקי וקדושי פולין — הרי ליהדות כזאת שותפים אנחנו, הרהרו החסידים לנפשם, ואיך אפשר לדונם לשלילה אך משום שהם מתפללים ללא אבנט?...

דמותו האידיאלית של רבי חיים טיהרה והכשירה, איפוא, את המתנגדים כולם בעיני וורשה החסידית. במעשיו הטהורים ובמוסריותו הנאצלה חשף רבי חיים את מחצב נשמתו של היהודי הליטאי, שבכח יגיעת והבנת התורה זכה והגיע לדרגה עילאה. באמצעות הסולם של לימוד התורה הגיע איש התורה עדי פיסגה והתעלה בלי הרף עד למדרגה של התפשטות הגשמיות. החסידים העפילו לגבהים בדרכים שונות — על־ידי ריבוי בטבילות, המסייע לפרישות; על־ידי תפלה בבחינת „כל עצמותי תאמרנה", המביאה לידי ביטול היש; על־ידי תיקון חצות, הכרוך בהתבודדות־קודש, המניע את האדם לירוק יריקה עזה בפני העולם החומרני וללעוג לגירויי תאוותיו. לא כן המתנגדים. להם היתה דרך אחת ויחידה: תורה, תורה ועוד פעם תורה. הם טבלו בים התלמוד את כל שבע הטבילות. לילי־משמר המוקדש לליבון סעיף מוקשה ברמב"ם היה „תיקון־חצות" שלהם.

ואף כי החסידים הוסיפו להאמין בעוז, כי דרכם לבדה היא דרך המלך, לא יכלו שוב להסתער כנגד המתנגדים הקפואים, כביכול —

בראותם לפניהם לפיד־אש, אש מן השמים, בדמות דיוקנו של רבי חיים מבריסק.

הערכה והוקרה הדדית

כדרך שלפתע הבחינו החסידים באור הזורח בעולם הליטאי, במצאם בו הרבה ניצוצות אש של יראת־שמים, כך גם השתכנעו המתנגדים — בעת ובעונה אחת — ברמת הלמדנות הגבוהה אשר בקרב החסידים בפולין. בימי מגוריו בוורשה, נזדמן לו לרבי חיים, להכיר מקרוב הרבה למדנים פולניים. לא היה בוורשה למדן אחד שלא בא לשוחח בדברי־תורה עם רבי חיים, בתוכם אברכים בני עשרים, בקיאים בש״ס עם ראשונים, שגילו אגב בקיאותם הבנה עמוקה.

מנטליותו של הלמדן הפולני, התבטאה אמנם בעיקר בחריפות מהודדת, בפלפול שנון, אך הוא היה מסוגל גם לחדור לנבכי כל סוגיא ולייצר חידושים נוסח ליטא. רבי יצחק שמלקיס, בעל „בית יצחק״, באמת היה מפלפל גדול, אך בספריו נמצאים לרוב גם סברות יסודיות, מבוססות על ניתוח יסודי. האדמו״ר מסוכטשוב, בעל „אבני נזר״, חשף אופקים חדשים; הפריד כל חקירה פירוד אטומי, ביקע וניתח כל סברא, ומהיכן למד דרך מקורית זו? אכן — כפי שהוא בעצמו מעיד בהקדמתו ל„אגלי טל״ — מפי חותנו, האדמו״ר מקוצק, השרף. אי־אפשר לומר, אם־כן, שהלימוד וההבנה היסודיים הם נחלת בני־ליטא בלבד. אחרת, היה מן הדין להחשיב את הקוצקאי בתור „ליטבק״ — והחסידים לא יעכלו „רעיון״ כזה בשום אופן...

רבי חיים הפיח „ליטאיות״ בחוג למדני וורשה. טובי מוחותיה של וורשה החסידית המשיכו בדרכו הספיציפית של רבי חיים. כל רב, כל למדן בעל היקף, אפילו אם רק עבר דרך וורשה, היה נכנס אל רבי חיים כדי לקלוט מה; ביקור אחד גרר אחריו ביקור שני, עד שנעשה רבי חיים מורו ורבו ב„לומדות״. אחד שכזה היו לו שני אדמו״רים, רבי חסידי ורבי למדני. רבי מאיר־דן מאוסטרוב־מאזובייצק, רבי מרדכ׳לי מווישגראד ורבי מנחם מפראגה, שלושתם התאבקו בעפר רגלי אדמו״רים ומלאים

התלהבות חסידית — והם הם אשר בנו על „יסוד" של רבי חיים עולמות שלמים, הן בספריהם והן בשיעוריהם יום יום לפני תלמידים מקשיבים.

וכדרך שהטביע רבי חיים על עולם המתנגדים חותם של יראה, כך העמידו הם, הליטאים — בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם — את החסידים בכותל המזרח של העולם התורני. מענין: גאוני ליטא, גדולים שבהם, בחרו חתנים לבנותיהם דוקא מוורשה החסידית. הם לא חיפשו חסידים חריפים, בעלי דביקות, כי אם בעלי כשרונות, גאונים, שיהיו גדולי ישראל בעתיד — וכאלה מצאו בוורשה. רבי מאיר־שמחה מדווינסק, ה„אור שמח", כמו רבי חיים עצמו, באו בקשרי־שידוכין עם משפחות חסידיות מוורשה. בשנים הבאות היו רבי אברהם לופטביר — חתנו של רבי מאיר־שמחה — ורבי הירש'ל גליקסון חתן הגר"ח מגדולי הגאונים בפולין. השידוכים האלו בין ענקי ליטא ובעלי־בתים חסידים מוורשה, שימשו הכרה רשמית בגדלות התורה של החסידים וביראת־שמים של המתנגדים — וכה נתאחדו שתי החטיבות היריבות למשפחה אחת.

הכח המלכד: „אגודת ישראל"

יצירת התנועה העולמית של „אגודת ישראל" וחדירתה העמוקה בכל פינות העולם, בכל מקום שנרקמים חיים יהודיים — ובמיוחד בארצות מזרח ומערב אירופה — אותו רעיון נשגב שכבש לבבות המוני ישראל, השפיע גם הוא וגרם במדה רבה לקירוב הרעיוני בין עולמות החסידים והמתנגדים.

„אגודת ישראל" בתקופת הזוהר שלה — בשנים תרע"ט—תרצ"ט, בין שתי מלחמות־העולם — עמדה במרכז החיים היהודיים. היא היתה גוף מייצג לגיטימי ויחיד של היהדות ההיסטורית. כעבור שנים מעטות לקיומה נעשתה מצפונה של היהדות בעולם כולו ומדבריה הדהד קולו של ישראל סבא. כשופר כלל־ישראלי, הגינה אגו"י באומץ על עמדותיה של היהדות ההיסטורית ולא הניחה לסלף את השקפת היהדות. כקברניטיה שימשו אותם אישים נערצים, אשר בכח גאונותם ויראתם, צדקתם ומוסריותם היו מעצבים את קלסתרו הרוחני של העם היהודי.

אגו"י לא דיברה בשם קבוצה מסויימת, אפילו לא בשם הגדולה והחזקה שבקבוצות. היא לא ייצגה רק את חצרות האדמו"רים, גם אם

רבתה השפעתם. היא לא דיברה בשם עולם התורה והמוסר גרידא, למרות יוקרתו ומעמדו הבולט. אגו"י ייצגה את כלל ישראל המאוחד, למן החסיד הנלהב ועד למתנגד קר המזג, למן הלמדן הבקיא ובש"ס ועד ליהודי הפשוט אומר התהלים. ביכולת ללכד את כל היהדות החרדית לחטיבה אחת, היתה טמונה כל העוצמה הרוחנית של אגו"י. ליכוד כזה של גווני מנטליות רוחנית שונים ומשונים, היתוך תכונות מנוגדות, שילוב כוחות כה עשיר — כל אלה העידו על עוצמת האידיאה הנשגבה, המסיטה לצד את כל המפריעים החיצוניים ומכנסת את כל פלגי היהדות ההיסטורית לפונדק אחד, כדי להציל בכוחות משותפים את הדור החדש, שמכל צד ארבו לו סכנות רוחניות.

אגו"י כארגון כלל־ישראלי בהיקף עצום, המחזיקה בדופק הדור ומשגיחה בעין פקוחה על כל המתרחש בחיי העם, כינסה תכופות — מטבען של דברים — ישיבות כלליות, ועידות ארציות וקונגרסים עולמיים, כדי להשמיע מעל בימתן השקפה איתנה ועמדה ברורה בכל השאלות שעלו על הפרק בחיי יום־יום של היהדות, המתסיסים שאלות חיים חיוניות בהתמדה. היהודי הבלתי מסודר ממזרח נפגש כאן עם היהודי ממערב, המסודר והממושמע תמיד. היהודי הפולני, המשולהב תמיד ומחונן באוריינטציה מהירה, בא במגע עם היהודי מליטא, הרגוע והמיושב בדעתו. וראש לכל: ליד שולחן אחד נפגשו גאון הדור וצדיק הדור, האדמו"ר החסידי עם ראש הישיבה, מרביץ תורה עם מרביץ חסידות.

ואם הסבו ליד שולחן אחד — בהומבורג, בקטוביץ וכן בווינה — רבי חיים מבריסק והאדמו"ר הרש"ב מליובאוויץ, ה„חפץ חיים" והרבי מגור, רבי חיים־עוזר ורבי מאיר־דן, האדמו"ר מטשורטקוב ורבי אלחנן ווסרמן, רבי מנחם זמבא ורבי אהרן קוטלר, הרי מתקשרים כולם באהבה עזה, זו המושכת יניקתה מן האוצרות הרוחניים שכל אלה נושאים אתם — אוצרות, המהווים את המורשה של כלל־ישראל לדורותיו. ובשבתם ליד שולחן־דיונים משותף, כשהם שוקלים ומודדים כל השקפה שהם מבטאים, העתידה לקבוע את גורל העתיד היהודי, ראתה ליטא כמה תורה וקדושה יש בפולין, וראתה פולין — כמה תורה ומוסר אצורים בליטא.

המתנגדים היו מסוגלים לפקפק בגדלותו של אדמו"ר חסידי, כל עוד לא ראוהו פנים אל פנים. היה די להיפגש פעם אחת עם הרבי מגור, לעמוד על גדלותו התורנית, להבחין בקדושתו ובפקחותו, בחכמתו ובדעתו, כדי שמתנגד יאמץ לנפשו השקפה חיובית ביחס לחסידות. גם החסידים יכלו להתבדח על חשבון המתנגדים ולבטלם, רק בטרם הכירו אותם מקרוב. שבריר של רגע במחיצת ה„חפץ חיים", שיחה קלה עם רבי חיים־עוזר — ותיכף ומיד התמוטטה מחיצת החלוקה בין העולמות.

ועידות אגו"י, שנועדו לחזק את ברית הנצח בין „קוב"ה, אורייתא וישראל חד הוא", חיזקה גם את הברית הפנימית בין יהודים לבין עצמם, בין יהודי מזרח ומערב — ובמדה רבה גם בין חסידים למתנגדים.

רבי חיים בעיני יהודי וורשה

כשם שהתפארה וורשה בעובדה, שגדולי צדיקי פולין מצאו בה אכסניה, כך היתה גאה על כך שרבי חיים מבריסק איוה אותה למושב לו.

החסידים — יותר משהבינו אותו, הרגישו באורח אינסטינקטיבי בייחודו, בקדושתו הנובעת מדביקותו בתורה. הוא, מסמל השלטון של שכל והגיון טהור, לא תמיד הבינוהו. רבי חיים היה יותר קרוב ללבם של החסידים מאשר לשכלם — וכי מה זו חסידות, אם לא ביטוי אמוציונלי של רגשות עמוקים? מחוויה רגשית עובר החסיד להתרשמות בלי גבול, להתפעלות אין־קץ עד כדי התבטלות כל ישותו, עד כדי אבחנת שפלות עצמו בגדלות רבו ולחוש איך הרבי נושא ומנשא אותו על כנפי־נשר שלו לעילא ולעילא, למקום בו עליו להחריש, שכן השגותיו המוגבלות אפשר ועוד תחסומנה את הדרך...

המתנגד — בעינו היה רבי חיים גדול, דוקא משום שאינו אדמו"ר. הלה ביקש להבין את רבי חיים בשכלו, בהגיונו. אם ההגיון לא עלה בקנה אחד עם תפיסתו היה רבי חיים בעיניו כולו מוקשה, „ר' חיים תמוה". המתנגד מיאן להאמין ברבי חיים, כי רצה דוקא להבין אותו, בכל העמקות והיסודיות. החסיד הביט על רבי חיים בעיניו של חסיד. אין צורך להבין את האדמו"ר, אלא להאמין בו ולחוש אותו.

ומצא החסיד ברבי חיים מגדלותו של רבי. אם לא אדמו"ר שלם — מחשבה כזאת היתה מוזרה בעיניו — הרי לפחות בבואה דיליה. נכון, הנוסח אחר, מתכונת שונה, אבל בכח תורתו הגיע להיכלות, באותם היכלות וספירות בודאי ייפגש רבי חיים עם כל הצדיקים הגדולים. ומכיון שכך, אין בנמצא „ר' חיים תמוה", כדרך שאין „רבי תמוה" — באישיותו הבלתי־מובנת טמונה גדלותו.

עקבות בלתי נמחים

מאז ומעולם תפסו הליטאים מקום חשוב ביהדות וורשה, אך עם ביאת הגר"ח נתבצר מעמדם הרוחני שבעתיים. קיומם הרוחני הועב תמיד על־ידי התנגדות חרישית מצד החסידים. רבי חיים גירש את הצללים, בהנהגתו נתיישבו כמו מאליהן כל הקושיות על הליכותיהם הרוחניות והשקפתם של הליטאים. ולא זו בלבד ש„טיהר" את המתנגדים, אלא שבעקיפין השפיע על רבים מחסידי פולין להטותם לעבר ליטא. רבי חיים לא הוציא מפיו אף דיבור קל נגד רעיון החסידות ובודאי שלא גילה שמץ של יחס בלתי־אוהד כלפי זרם חסידי מסוים. חס ושלום. אך בשתיקתו דייקא, באהבתו לחסידים, החדיר בקרב רבים רגש אוהד כלפי היהודי המתנגד, בהשרישו את דרך הלימוד הליטאית בלב החסידות, בעיר בירתה וורשה.

רבי חיים הותיר אחריו בוורשה עקבות בלתי־נמחים. שמו לא נשכח. חתנו רבי הירש'לי גליקסון, אדם גדול בפני עצמו, יסד כעבור כמה שנים את הישיבה ברחוב גנשה 45 שנשאה את השם „תורת חיים", ואשר הזכירה לחסידים, כי רוחו של רבי חיים מוסיפה להשפיע ושיטתו בלימוד חודרת בתוככי החוגים החסידיים.

פרק ששי

יהודי מוורשה

[רבי נתן שפיגלגלאס זצ"ל]

אבטיפוס פלאי

כאשר הונפה מאכלת־הכליון על וורשה, עיר הבירה הפולנית, שגורלה הטוטאלי נחתם בימי שואה ומרד, יצאה — לאחר פרפורי־גסיסה ממושכים לאימה — נשמתו של היהודי הפולני ופרחה למרומים. כל עוד נאבקה וורשה את מאבקה הנואש, כל עוד לא כרעה תחת מפולת החורבן, עדיין היה היהודי הפולני חי וקיים. עם גוויעתה של וורשה והכחדתה, גווע לנצח גם היהודי הפולני בן שנות־אלף.

כי היתה וורשה עיר המטרופולין של מלכות־שד"י. בקרבה חיו ופעלו במשך אלף שנים רצופות, גאונים וקדושים, אשר קידשו וטיהרו את אדמתה. היהודי מוורשה היה יצור מקורי נפלא ומיוחד במינו; בריאה בפני עצמה, אשר יותר מכל יהודי־פולין האחרים היה ספוג כולו בירושת הדורות של יהדות פולין המעטירה. היהודי מוורשה, עם כל תכונותיו ומעלותיו הסגוליות, הווייתו הספיציפית, מבטאו המיוחד וחן־שיחו, להטו החסידי ותבונתו הלמדנית החריפה — סימל בכל מהותו את דיוקנו הרוחני־עילאי של יהודי פולני, דיוקן אשר חושל ונתנסה באלפי סוגים של תופת, באש ובמים, בפוגרומים ובמרחצי־דמים, כשהוא נושא אתו בכל דרכו את השראת השכינה שבלב.

היהודי מוורשה גילם בהופעתו עולם מלא, אשר שאב את יניקתו וחיותו מכל ש"י העולמות. גזע מחצבתו חוטר היה מאותם עולמות

העליונים, והוא, היהודי הפולני, הוריד את העולמות כולם מגבהי־שחק ושתלם מחדש על הקרקע הוורשאית, שתלם עלי אפיקי־מעין ופלגי־מים ברוכים, בהם היה טובל ומרענן את נשמתו הלוהטת גחלים.

אודות דמות־יחיד של ‚יהודי מוורשה' — מורי ורבי הג״ר נתק״ה שפיגלגלאס, שנפל חלל מידי האשמדאי הנאצי ימ״ש, רצוני לספר בדפים הבאים. ממעמקי הלב אוחילה לקב״ה, כי יאמצני ויתן בי כח לשפוך אור־יקרות, אור אמת, על דמותו הזוהרת של רבי נתן שפיגלגלאס. א־לי! קדש נא קולמוסי, איילני, בבואי לכתוב אודות ‚היהודי מוורשה' בה״א הידיעה, אשר את כל חיי־השרף שלו הקריב על מזבח קדשך ———

הנסתר

הכל ידעו ממנו, אך מעטים מאד הכירו אותו. הוא זכה לפופולריות נדירה ושמו היה מפורסם בחוגים נרחבים ומגוונים ביותר. בעולם התורני נצטלצל שמו, כאחד מגדולי־גדולים שבגאוני פולין: בעולם המסחר, בקרב בעלי־ההון, תפס רבי נתן את המקום הראשון בשורה, כאחד מעשירי היהודים הגדולים ביותר בימיו; בקרב אדמו״רים וצדיקים היה שמו אפוף תהלה כאחד מהם, שחי כל ימיו בקדושה ובטהרה — ולאלפי־אלפי חסידים שימש כאדמו״ר בלתי־מוכתר, המונים באו אליו לבקש את ברכתו. אולם למרות הכל, על אף היותו כה מפורסם כגאון וצדיק, כמופלא בצדקה וכאיש חסד, נשאר רבי נתק״ה למ״ד־וא״ו־ניק צנוע ונסתר שגדלותו האמיתית, המושלמת, סמויה מעיני הבריות.

היו שהשתוממו והתפעלו מגודל גאונותו, בראותם לפניהם יהודי שהתורה היא שעשועיו יומם ולילה וכל חיותו יונק הוא מן התורה. אחרים העריצו אותו והקיפוהו ביראת הכבוד, בגין קדושתו למופת, בגין חיי־הטוהר שלו, בראותם לפניהם מעין גועש בשלהבות הקודש. היו גם אנשי־לבב מסוג נוסף, שהרכינו ראש לעומתו בהכנעה כנה משהבחינו כי לב יהודי בוער פועם בחובו, לב פתוח לרווחה בפני כל אחד ואחד; לב רגיש ועירני, הכואב באמת את כאבו של הזולת; לב, המשמש קן ואכסניה למדווי כל נשמה פצועה ודואבת.

הכל ראו את הגדלות הבוהקת מן האישיות הגאונית: רבי נתן שפיגלגלאס. ברם, כל יחיד כשלעצמו ראה רק שמץ מגדלותו, לא הבחין אלא בקוים בודדים של דיוקנו הרוחני. נדירים ומועטים מאד היו האנשים, שהשכילו לתפוס את מלוא ההיקף של האור, אשר נגה מאותו איש־פלאים. ניצוצות־ברקים מאש־תורתו התלקחו בלבות תלמידים שלו למאות; טיפין־טיפין ממעין הקדושה הזך שלו, הרוו והחיו הרבה נפשות שוקקות, אשר חתרו והעפילו לגבהי־שחק; את הפעימות הרגועות של לבו הקרוע והמורתח הסכיתו וקלטו היטב אלפי יהודים, למודי סבל ושבר.

ואולם — לא יותר מזה. ותו לא. איש־מן־המצוי לא היה מסוגל להעריך את רבי נתן שפיגלגלאס בשלימותו. כי כדי להבין את גדלותו, היה מן ההכרח שהמבין עצמו יהא איש־סגולה. רבי נתן היה נבדל ומסוגר בעולמו הרוחני, אשר בנאו והקימו בכוחות עצמו ממסד ועד טפחות. יחידים שבדור גרידא, בני עליה, רק הם הבחינו בלהבה השמימית שבערה בשפריר חביוני נפשו.

מי הסתיר את גדלותו? מי האהיל צל על קדושתו ופרש הינומת־חשאין על מעשיו הטובים, להצפינם מעיני בשר־ודם? הוא ולא זולתו, לא אישים גדולים וטובים הימנו. במדה והיו גדולים כאלו, היו הם דוקא מזכירים את שמו בסילודין, ברטט וביראת־כבוד. אם בקושי ידעו הבריות רק אחוז אפסי מגדולתו של ענק רוח זה, אם לא הכתירו את האי קדוש וטהור כמופת־הדור, היתה זו תוצאה ישירה מהתאמצותו הבלתי־שכיחה והעל־טבעית להישאר תמיד בצל, סגור בד׳־אמות־של־הלכה הצנועות שלו. כל ימיו נקט רבי נתן באמצעים מחוכמים ותכסיסים שונים, בכדי להסתיר עצמו מן העין הבוחנת והסקרנית.

גריס באורייתא תדירא

במאמציו שלא יכירוהו, שלא ישיחו האנשים אודותיו, שלא יגונב לזולת שמץ־דבר מתיקוני־חצות שלו ומצומותיו — משתקפת בבהירות נפלאה המהות הפנימית של אישיות רב־גוונית זו. מה לא עשה רבי נתן, כדי שלא ידעו מי ומה הוא. מהתמדתו ושקידתו האינסופיים, ידעו רק

יחידים. הוא למד בחורף ובקיץ, ביום ובלילה, ללא שום גוזמאות. לא היה עת בה השתחרר ולו לשעה קלה מלימוד התורה. אפילו בזמנים שרוב רובם של הלומדים איננו לומד, גם אז לא הפסיק ממשנתו.

נהירנא: פעם, בצהרי יום שמחת־תורה, תלמידיו באים לביתו ומחפשים את רבם, אומרים ללגום אתו „לחיים" ולהתלכד במחול סוחף לכבוד יום־טוב. אולם רבי נתק"ה יושב סגור ומסוגר בחדרו, הוגה בתורתו. רק עם דמדומי חמה, ברדת הלילה, מופיע רבי נתק"ה ופניו זוהרות, כאילו קרא מעל פני תלמידיו, המשתוממים ומהרהרים בסתר־לבם: מה? היום, בשמחת־תורה, דוקא היום לומדים מסכת תמורה? והוא פונה אליהם ואומר כהאי לישנא:

— שמחת־תורה בלי תורה? וכי תעלה כזאת על דעתכם? דוקא ביום זה, כאשר העולם חסר תורה, יהודים ממעטים בלימוד — הרי עסוקים בשמחת יום־טוב — משתוקקים כל־כך בשמים לתלמוד־תורה. כמה מחיה־נפשות ללמוד היום דף גמרא... איזה תענוג... ממש מעין עולם־הבא...

ונהירנא עוד: רבי נתן מוליך את בתו לחופה. האורחים כבר הגיעו, ביניהם רבנים גדולים ומפורסמים, הכל כאן. רק המחותן הראשי רבי נתן נעלם ואיננו. והכל תמהים ושואלים: רבי נתן היכן הוא? ומה התברר: בתוך שאון־החתונה הגדול, עד שיתאספו כל הקרואים, חבל לו לרבי נתן שיפסיד זמן והוא התיישב ללמוד בחדר צדדי [ראה תוס' כריתות (טו.), שמסופר על רבן גמליאל שעסק בתורה גם בשעת טרדתו בנשואי בנו]...

לימוד התורה היה מקור חיותו, נשימת־אפיו, מבוע ששונו וחדוות־חייו. מכיוון שכך, תהא השמחה כפולה ויותר נצחית, השפעת כל מצוה תהא עמוקה ושרשית יותר, כאשר זו תיעשה מתוך לימוד התורה.

וכהתמדתו כן קדושתו, כן פעולות צדקה וחסד שלו — משוריינים במעטה עב של צניעות והסתתרות. סמויים מעיני הזולת.

בן יברך ישראל

ברם, על אף צניעותו האידיאלית, התפרץ אור־תורתו החוצה על־כרחו והקרין־זוהר בשלל גוונין. הוא ברח מן הפרסום כמפני האש, אולם הפרסום רדף אחריו. שאיפתו העמוקה להישאר בצל, להיות נסתר כל ימיו, לא

נתגשמה בחייו הקצרים. שמו נישא בהערצה יתירה על שפתותיהם של המוני יהודים. שמו הפך לסמל של תורה וגדולה במקום אחד. אמהות בישראל היו מתברכות ומתאחלות בו.

מבט עיניו הצית גלי חדוה בכל מי שנפגש בו. הופעתו בבית יהודי, יצרה כמו מאליה אוירה חגיגית של יום־טוב. גינוניו וחזותו ההדורה, גוילי־פניו, שעדינות־משי נסוכה עליהם, ועיניו השחורות ולוחשות, כגחלים בוערות — הקסימו. הילוכו הנסיכי, היה מעורר קריאת־התפעלות מפיות אלפי אנשים. דברו נשמע באזנים קשובות, ביחוד דיבורו בקול־לחש ובנעימה, שהשתוקקו לקלטו רבים־רבים. שוב לא נותר לו מקום היכן להסתיר את עצמו, מכיון שבכל תנועה מתנועותיו נזדקרו — ואנשים גם הכירו והבחינו — אצילותו, יופי נפשו האריסטוקרטית, לשון חכמים וניב־זהב שלו וכן הלב היהודי החם שפעם בחובו.

תורה וגדולה

ביתו הפרטי אשר בוורשה, ברחוב אלקטרולנה 14, דירת מגוריו, היה מוכר בין ההמונים ככתובת טבעית לכל הקשור בתורה וביהדות. פולין המעטירה, בימים ההם, נתברכה בתורה במדה גדושה. אף בעשירות מופלגת נתברכו אז יהודים רבים. ברם, נדיר היה למצוא בית כזה, שתורה וגדולה בצוותא איוו אותו למשכן — ביחוד כל־כך הרבה „תורה", במושגיה העילאיים ביותר, וכן „גדולה" בממדים עצומים. רבי נתק"ה זכה לתורה ולגדולה יחדיו. בדורו נחשב הוא כרבי אפרים־זלמן מרגליות השני, כרבה של ברוד, אשר נתפרסם בזמנו גם בגאונותו גם בעשרו.

הנסתר במותו

אם בחייו הקצרים שוב לא הצליח להסתתר, הנה את אחריתם סיים כצדיק נסתר. התעלומה האופפת את מות־הקדושים שלו, העדר כל ידיעה כיצד הושמד וקידש את השם אותו ענק־רוח וגדול־בגדולים, מאפיינת עד מאד את מהותו. במותו הטראגי נתגלם האידיאל הגדול, אשר כל־כך

ערג להגשימו: להישאר נסתר וצנוע. הלך מעולמנו אדם־מלאך זה — ללא שום עקבות. אנשים לא ידעו לספר מאומה אודות שנות־חייו האחרונות. אף אחד לא גילה לעולם הגדול כיצד חי יהודי קדוש זה בגיטו, היכן ואימתי ניספה. שונים היו חייו הקדושים וגם מותו על קידוש השם היה בלתי רגיל. שאיפתו הצרופה, להישאר אלמוני, נתגשמה עם עקידתו.

כה הלך לבלי־שוב אותו צדיק וגאון אדיר, אשר עוד בדורו כמעט ולא נמצא כמותו, הלך והוא צנוע, אפוף חשאיות, בלתי נספד כהלכה — ועד הנה גם טרם נכתב אודותיו מאומה.

פרק שביעי

ימי עלומים

בר אבהן

גם תורה גם גדולה עברו אליו כמורשת־אבות. סבו, רבי נתק״ה דיין, היה אחד מחשובי הדיינים בוורשה, ושימש בכהונתו עוד מימי בעל „חמדת שלמה״. הוא נודע כבעל־הוראה מובהק וכצדיק־אמת. שנים רבות אחרי פטירתו הדפיס נכדו רבי נתן שפיגלגלאס ספר אחד מפרי־הגיגיו בשם „מאורות נתן״. אביו, ר׳ יחזקאל, מחסידי זוואלין, תלמיד־חכם גדול ואיש פיקח, הצליח מאד בעסקיו ותוך זמן קצר היה לאחד היהודים העשירים ביותר בבירת פולין.

הוריו וזקנו, הם הם שיצקו את היסודות לביתו של הנכד והבן, לביתו של רבי נתן. הדיין הוורשאי, ר׳ נתק״ה, הניח את היסוד לתורה ואילו ר׳ יחזקאל השתית את הרקע לעשירות — ואחריהם בא רבי נתן שפיגלגלאס ואיחד את התורה והגדולה תחת קורת־גג משותפת. תורה וגדולה במקום אחד.

כבר בימים ההם, לפני כשמונים שנה, לא צמח אילן התורה בפולין מבתי עשירים. יהודי נגיד ושוע בעמיו, מעביר היה את עושרו המטריאלי לידי בניו, אשר הוסיפו והמשיכו לעסוק במסחר, כדי להגדיל את רכושם עוד יותר. השכבה התורנית לא באה מבתי עשירים. גדולי הגאונים, עליהם היתה גאוותה של פולין ותפארתה, התחנכו לרוב על ברכי אבא ואמא עניים ואביונים. מבחינה זו היה רבי נתן פלא נדיר, כמעט יחיד במינו. הוא נולד ונתחנך בבית עשיר מאד. כל משפחתו נתברכה בעשירות מופלגת. נוסף לכך, בהיותו בן־יחיד להוריו, גידלו אותו כבן־טיפוחים מפונק, בעריסה של זהב, מוקף בחביבות ואהבה בלתי־שכיחה.

ילד פלא

עוד בשנות ילדותו נודע רבי נתן כילד יפה־תואר להפליא, בעל־כשרונות מצוין ומוח גאוני חריף. אופיו החיצוני משך את לב כל רואיו. אפילו בשנים מאוחרות יותר עוד הקסים בחזותו החיצונית הנפלאה. קומתו התמירה, פניו החטובים ואפו הנשרי, עיניו הגדולות והנוצצות, שערו השחור וכל מבנה גוו החטוב השתלבו בהרמוניה מאין־כמותה במבט־עיניו הרוחני, הסתכלות־חזון, שמשכה אליה תשומת־לב.

הוא נולד בוורשה, בשנת תרמ״ב, בערך. בגיל שלוש־עשרה ידע כבר להגיד פלפולים חריפים, שהצטיינו בחריפות מחודדת ומשחיזה־מוחין. החריפות האוסטרובצית כבשה אז את טובי מוחותיה העילויים של פולין. כל צורב בעל כשרון אימץ לעצמו שיטה זו, על ידי אמירת פלפולים „גג על גג״. אף מוחו של רבי נתן נלטש במגמה זו, כשהוא מוכיח את יכולתו להקים בנין־חידושים אוסטרובצי.

השפעת אוסטרובצה

עודו עלם צעיר לקחו אביו אל הרבי מאוסטרובצה, האדמו״ר ר׳ מאיר־יחיאל הלוי האלשטוק זצ״ל, ונתן הצעיר שטח והרצה בפני הרבי מאוסטרובצה „פלפולים אוסטרובציים״. ר׳ יחזקאל גופו היה חסיד זוואלין, מסתופף בצלו של האדמו״ר רבי שמואל־אליהו טאוב זצ״ל, בנו של הצדיק רבי יחזקאל׳י מקוזמיר. מכל־מקום הוליך את ילדו נתק״ה אל הרבי מאוסטרובצה, אשר שמו הצטלצל בכל רחבי פולין.

נוסף למקום־חסידות, היתה אוסטרובצה גם למרכז־התורה. אך אפילו מי שנסע לאוסטרובצה לשם למדנות גרידא, הפך כבר ממילא גם לחסיד אוסטרובצי — ואולי באמת לחסיד יותר מאשר ללמדן, מכיון שלא הכל היו מוכשרים להסתגל לחריפותה של אוסטרובצה. לאו כל מוחא סביל דא. רק בעל מח חריף ביותר קלט את ניצוצות־ההמצאה וברקי־המחשבה דאוסטרובצה. בעל כשרון מן־המצוי היה מאבד את כל עשתונותיו בין־רגע, מדי גלישתו לתוך הלאבירינט המסובך כל־כך של עשרות קושיות

ופירכות, אשר קשר כה הדוק מגשר בין אחת לרעותה. בעל מח שאיננו מושחז כדבעי היה מאבד את הדרך והנתיב לחלוטין, כי על כן, כל „פשט'ל" אוסטרובצי היה פותח בענין אחד וקולע ושוזר אותו עבותות — ובמומחיות נפלאה — בעוד עשרות ענינים אחרים; כדי לתרץ קושיא אחת, נאלצו להקשות תחילה תריסר פירכות אחרות ומטעם זה היו רק בעלי מוחות גאוניים מסוגלים לילך בתלם. אם הצליח מאן־דהוא להרצות ולחזור על פלפול אוסטרובצי חריף, היתה זו עדות משכנעת על כשרונותיו הנדירים. גם את ילדו נתק"ה הביא ר' יחזקאל שפיגלגלאס אל האדמו"ר רבי מאיר־יחיאל, כדי לשאוב נחת מבנו, שיודע כבר להגיד מעצמו חידושים אוסטרובציים.

בשנות התפתחותו הראשונות, שמר אמונים רבי נתק"ה לאסכולה האוסטרובצית, הן בשיטת הלימוד והן בדרכי עבודת השם — בסיגופים ובצומות. אמנם ברבות השנים, פילס לו נתיב ודרך־לימוד עצמאית משלו, אבל גם אז הוסיף להיות תלמיד נאמן ומובהק לחסידות אוסטרובצה בעבודת השם, יושב כל שנות חייו בתעניות ועוסק בסיגופים עד ליומו האחרון.

טוב לי תורת פיך

בגיל שש־עשרה כבר היה רבי נתן בקי בכל הש"ס. שמו הלך לפניו, גם כלמדן גדול וגם כירא־שמים גדול. יראתו וצדקתו המופלגים בגיל כה צעיר, האפילו במדה מסויימת על גאונותו בתורה.

כאשר מלאו לו שבע־עשרה שנה התחתן עם פרל קליין, בתו של הגביר והנדבן הנודע ר' מרדכי־שמואל קליין, פרנס קהלת וורשה. אביו וחותנו העניקו לו נדוניה עשירה, שיש בה כדי להבטיח את עתידו החומרי. כנהוג בימים ההם, היה רבי נתן במשך שנים מספר סמוך על שולחן חותנו ויושב בביתו. בשנים הללו עבר כמה פעמים על כל הש"ס בעיון.

חותנו, מגדולי הסוחרים ועשיר מופלג, מנסה לפתות את חתנו הצעיר, כי יקדיש לפחות חלק קטן מזמנו למסחר. רבי נתן סירב אפילו לשמוע הצעה כזאת. האפשרויות שלפניו היו עצומות. אבא — סוחר גדול, המקיים

קשרים מסועפים עם שווקים רחוקים בארצות־חוץ; חותנו — איש עסקים עשיר מאד. במאמץ פעוט מדי, נקל היה לרבי נתן להשתלב בעולם המסחר ולעשות חיל. הסיכויים להתעשר ולהצליח היו מן הטובים ביותר. אבל כל ההצעות היפות הללו לא נקלטו באזניו. שאיפה אחת קננה בלבו ומילאה את כל ישותו: להישאר כל ימיו בלימוד התורה.

אפילו בקרב הציבור החרדי בוורשה עורר מקרה זה בשעתו השתוממות רבה. בן עשירים כמותו, אפשרויות כה מצויינות ליהפך בעצמו לנגיד — ולבסוף הוא בורח ומשליך אחרי גוו גם העושר אשר לאביו, גם אשר לחותנו ועוסק בתורה יומם ולילה. רבי נתן ישב לו הלאה על התורה ועל העבודה, מבלי שישלח ידו במסחר בשום אופן שהוא.

פרק שמיני

תורה וגדולה

עושר מן השמים

הגיעו ימי מלחמת־העולם הראשונה. כל מי שיד ורגל לו, פנה בשנות־המלחמה למסחר; ומכל מה שסחרו ומכרו צברו האנשים הון תועפות — אולם רבי נתן נשאר גם בימים ההם אותו יושב־אהל. רק בהשגחה פרטית סיבבו מן השמים, שרבי נתן יתעשר בכוחות עצמו.

בשנות המלחמה הקפיאו בפולין את שכר הדירות. בתי מגורים נמכרו אז בחצי חינם. את הבתים היפים ביותר, ניתן אז לרכוש בפרוטות ומצלצלין, אלא ששרר מחסור גדול במזומנים. החליט, איפוא, רבי נתן לרכוש בתים בדמי כל הנדוניה שלו. הוא קנה את הבתים המהודרים שברחובותיה היפים ביותר של וורשה, מתוך כוונה קדושה, כדי שיוכל כשוך המלחמה לכלכל את ביתו משכר הדירות ולא יהא מופרע מטרדות פרנסה. כך תהא לו האפשרות לשבת וללמוד במנוחה.

רבים מידידיו ניסו להניאו מרעיון רכישת הבתים, עשו בפניו כל מיני חישובים והוכיחו לו באלף ראיות, כי גם בתום המלחמה לא יהיה לבתי־מגורים שום ערך כספי. אולם רבי נתן נשאר איתן בדעתו, כאילו תחושה פנימית לחשה לו, כי אכן זוהי הדרך היחידה שתעניק לו את האפשרות לעסוק בתורה כל ימי חייו. הוא היה משוכנע בנכונות החלטתו במדה כזו, שהשפיע גם על אביו, שיוציא כספים מבית־מסחרו למשי וישקיעם ברכישת בתים.

וכך היה. רבי נתן ואביו רכשו בתים רבים והחזיקו בהם כמה שנים, כשהם נושאים בעול הוצאות אחזקתם, מבלי שתהא להם מן הבתים שום

הכנסה. אולם כאשר פולין הפכה למדינה עצמאית ואנשי מעמד העשירים נטלו את השלטון לידיהם, הוצא חוק חדש, אשר חייב את הדיירים לשלם שכר־דירה גבוה. בתים שאין חפץ בם היו בבת־אחת למכרה של זהב. מחירם האמיר פי עשרים ושלושים מונים ורבי נתן, הבטלן כביכול, יושב־האוהל, הפך תוך זמן קצר למיליונר!

אולם רבי נתן לא איבד עשתונותיו בגין עשירותו המופלגת. רכושו, שנאמד במיליונים רבים, לא העבירו על דעתו. בנוהג שבעולם, אדם הרואה הצלחתו משחקת לו, אינו אומר די ואינו מסתפק במה שכבר השיג, אינו יודע שובע במיליון אחד ועוד מיליון. תאוותו לצבור עוד כסף, ועוד כסף, משכרתו כאילו עברו יין. לא כן רבי נתן, שהיה יוצא מן הכלל גם מבחינה זו. הכסף שימש בעיניו רק כאמצעי ללימוד התורה במנוחה. לפיכך סירב להיכנס בעסקים נוספים, בחששו, פן יפריעו אותו מלימודיו. את מטרתו כבר השיג בעיסקא החד־פעמית והוא סירב להקדיש אפילו דקה נוספת לשם מסחר — למרות היותו צעיר ביותר, אברך בשנות השלושים, בגיל התסיסה, שכל אדם שואף בו להתעשר; דוקא בגיל זה ברח רבי נתן מעולם המסחר. את ניהול רכושו מסר לאביו, בעוד שהוא עצמו הסתגר כליל בד׳ אמות של הלכה.

מתן בסתר

בבת־אחת ראתה וורשה היהודית לפניה טיפוס נדיר מאין־כמותו. לא וורשה, ואף לא ערים אחרות בפולין, יכלו להצביע על רבי נתן שפיגלגלאס שני. כדרך שרבי נתן היה מפורסם בלמדנותו וצדקתו, כך גם שוחחו בכל אתר אודות נדבנותו ומעשי צדקה וחסד שלו, אלו סכומים אגדתיים הוא מפזר לאביונים, ובעיקר — כ י צ ד הוא עושה זאת, באלו דרכים סמויות וחשאיות הוא נותן צדקה, מתן בסתר, כדי שמקבל הנדבה לא ירגיש ולא ידע בכלל מיהו הנותן.

בפרוס כל חג, היה רבי נתן שוכר כרכרה לשעות מספר, נוסע בה על פני וורשה העיר ומבקר אצל עשרות נצרכים, כשהוא מציידם בסכומי כסף גדולים, שיספיקו עבורם להכין צרכי החג מתוך הרחבה. בתחבולות נפלאות

היה בולש ומגלה מי שמשיא את ילדו, והשעה דוחקת לו, מוסר לידיו סכום נכבד מאד בתורת הלואה וגמילות־חסד, כביכול, אם כי מעולם לא עלתה על דעתו לקבל אי־פעם את הכסף בחזרה. הוא קרא לזה גמילות־חסד, מתוך כוונה אחת ויחידה: ליצור הרגשה נעימה בלבו של הנזקק ונצרך לעזרתו, לא לביישו אפילו בארבע עיניים — ו„הלואות" כאלו היה רבי נתן מבצע אך ורק בארבע־עיניים...

סכומים עצומים היה מפזר ל„צדקת רבי מאיר בעל־הנס". הוא הגה המצאות שונות איך להסתיר את הדבר, שלא יוודע לזרים מיהו הנדבן. אביו, ר' יחזקאל שפיגלגלאס, כיהן שנים רבות בתור נשיא „קופת רבי מאיר בעל־הנס". פעמים רבות הבחין כי לקופה זורמים סכומים גדולים בעילום שם והוא תפס מיד כי הכספים באים מידי בנו, מידי רבי נתן, אולם לא ההין לגלות זאת לאיש, בידעו שיגרום לו בכך צער רב — מכיון שאם נודע למאן דהוא ממעשי־הצדקה שלו, היה רבי נתן מחשיב זאת כעונש מן השמים!

מעולם לא ביקשו צדקה מרבי נתק"ה. המבקש והמקבל לא נזקקו לבוא אליו, מכיון שתמיד הקדים ובא הוא אליהם. הוא עצמו חיפש אחריהם, התאמץ לברר אי־מי זקוק לעזרה והוליך אליו את נדבתו במו ידיו. אך אירע שיהודי חולה זקוק לסעד, או כלה עניה ואין לה צרכי החתונה, היה רבי נתק"ה הראשון להושיט סעד בידו הרחבה.

הרבי מאוסטרובצה מקנא בחובותיו

הסודיות והחשאיות שאפפו את מפעלי הצדקה שלו, היתה קפדנית וחמורה ביותר. אנשיו המקורבים מכל, אפילו אביו וילדיו, שהעריצו אותו כמלאך־אלקים, לא היה להם שמץ־מושג כמה ולמי הוא נותן. הכנסותיו של רבי נתק"ה הסתכמו בסכומים ענקיים. בכל מוצאי־שבת היו מביאים אליו את חלקו ברווחים. אולם כבר למחרתיים, ביום שלישי, לא נותרה בכיסו אפילו פרוטה אחת. את החלק הארי מרווחיו היה מחלק לצדקה בימים ספורים, כך, שבימי השבוע הנותרים היה כבר נזקק להלואות.

במרוצת הזמן נהפך לבעל־חוב גדול ושילם ריבית גבוהה. רק אנשים יחידים ידעו שרבי נתן, המיליונר הוורשאי, הנו בעל־חוב עצום, עמוס בהלואות־בריבית שנזקק להן אך ורק כדי שיוכל לפזר לצדקה בלי גבול. באקראי לגמרי נודע הדבר לאביו ר' יחזקאל, הנגיד בעמיו, שמיהר לפרוע את כל חובותיו. אולם לא ארך זמן רב ורבי נתן שקע שוב בחובות גדולים.

פעם, התאונן רבי יחזקאל בפני הרבי הקדוש מאוסטרובצה, כי הוא סובל צרות מבנו רבי נתן, שחובותיו גדלים בלי הרף. לשמע דבריו חייך הרבי הקדוש והשיבו:

— אני מקנא בבנך בגלל חובותיו, עם החובות הללו הרי פורעים חובות גדולים יותר...

פרק תשיעי

סינטיזה של שיטות

מכח עצמו

לרבי נתן שפיגלגלאס לא היה מורה מיוחד, שילמדהו דרך בלימוד התורה או שיטה בעבודת השם. כל האוצר הרוחני אשר רכש לו, הן מדרגותיו ביראת השם והן גדלותו בתורה — בכוחות עצמו רכש. לפיכך, קשה לאתר ולאבחן בדרך לימודו, למשל, השפעה עמוקה אחת, מרכזית, של גאון יחיד שחי בתקופתו.

דרכו בתורה כמו בעבודה היתה מקורית ועצמאית, בנתיב לא ידעו עיט, נתיב היחיד. הברק השנון של הפלפול האוסטרובצי, שכבש את לבו בשנות עלומיו, לא עשה עליו רושם מיוחד בשנים מאוחרות יותר. הוא נטה לגבש לעצמו בלימוד דרך חדשה משלו. אכן, את היסוד לשיטתו ביהדות ובעבודת ה', קיבל במישרין מאוסטרובצה, אלא שהוסיף נופך משלו והשקיע בה ממקוריותו האישית.

בתקופתו חפפה את העולם התורני השפעה משולשת של הגאונים: האדמו"ר מסוכטשוב בעל „אבני נזר", רבי חיים מבריסק והאדמו"ר מאוסטרובצה. אין כוונתי ח"ו למעט את מספרם של גדולי התורה בדורו של רבי נתן. עשרות ומאות גאוני ישראל היו לנו בארצות השונות של מזרח־אירופה. הזכרתי רק שלושה שמות אלו, מכיון שכל אחד מהם יצר שיטה נפרדת בלימוד התורה. הם נחשבו כיוצקי ומניחי אבני־תשתית לדרך־לימוד חדשה, שטרם היתה ידועה.

כל אחד משלושת הגאונים האלו משך אחריו הרבה נאמנים, מעריצים ואוהדים לשיטתו. בו בזמן ששיטתו של רבי חיים מבריסק חדרה לליטא הקטנה, המבורכת בשפע של תורה, כבשה השפעתם של סוכטשוב

ואוסטרובצה את שדרות יהדות פולין; באותם אפיקים המשיכו בעלי־תריסין גם במרכזי התורה של מדינות גאליציה והונגריה.

בין בריסק לאוסטרובצה

הניגוד הבולט ביותר לשיטתו של רבי חיים, התגלם בפלפול האוסטרובצי. רבי חיים פיתח את האטום התורני. באמצעות הניתוח המעמיק גילה אמיתה של תורה. רבי חיים לא אבה מעולם לתרץ קושיא, ותהא חומרתה עצומה כמה שתהיה. רבי חיים הראה רק איך להבין את דברי הגמרא או הרמב"ם. אם מבינים בצורה יסודית, אם יורדים לסוף דעתו של הרמב"ם, מתחוור ממילא כי שוב אין מקום לקושיא כלל. רבי חיים לא ת י ר ץ את הקושיא. הוא רק הוכיח, שהקושיא בכלל איננה קושיא! האוסטרובצי לא סילק את היסוד לקושיא, לא חיפש להוכיח שהקושיא איננה קושיא, אלא התאמץ לתרצה. מוחו הכביר, העל־אנושי, הוכיח שאפשר לתרץ בדרך פלפול את כל הקושיות. וכשם שהיה רבי חיים מקורי ושלם בשיטתו, כך היה האוסטרובצי בשיטת הלימוד שלו.

רבי חיים גילה לא רק את ההגיון שבהלכה גרידא, כי גם את המונחים, את השפה והביטויים שבעזרתם הסביר וקירב אל השכל את העמקות שבהגיון. גדולתו של רבי חיים לא התבטאה בהתחפרות לעמקי יסודות ההלכה בלבד. כבר גדולים שלפניו הורו דרך זו. רבי עקיבא אייגר או בעל „קצות החושן" הניחו את היסודות עוד בטרם בא רבי חיים, הם הראו את הדרכים כיצד יש ללמוד ולהבין דבר מתוך דבר. אולם רבי חיים, מלבד שהרחיב את יריעות שיטתם, ביססה והוכיחה את כנותה — היה גם הראשון שיצר את האבחנה הבהירה. בכשרונו הסגולי הנדיר, היה בכוחו לחולל במלים ספורות מהפכה שלמה בהבנת הסוגיא המסובכת ביותר, כשהוא מרחיק בהגדרותיו תלי־תלים של קושיות וספיקות.

באותו זמן הופיע למולו האוסטרובצי וגילה את כוחו העצום של הפלפול, ההורס כל מחיצות וסתירות, ואשר בעזרתו אפשר להקים פירמידות ענק, שיקסימו את השכל המתענג על חידוד ועל חריפות ההמצאה. כדרך שהמציא רבי חיים את ההגדרה המאבחנת, המתבטאת בשתי מלים: „חפצא"

ו„גברא", „חיוב המצוה" ו„קיום המצוה", כך יצר לעומתו האוסטרובצי את שיטתו הפלפולית, המחפשת ומאתרת את המאן־דאמר, את בעל המימרא, כדי להרכיב וליצור „לשיטתו". הקושיא אינה קושיא, כיון שהבר־פלוגתא לשיטתו אינו יכול לסבור אחרת. ובהיות בקי עצום, היה מעביר בכח זכרונו את כל הש"ס ומוצא על־אתר את הבר־פלוגתא. בכח הפלפול היה מוכיח, שאם תנא פלוני אומר הלכה אחרת כזו וכזו, סימן שלשיטתו לא יוכל להסכים לדין הראשון. וכמו שמצא רבי חיים עקבות לשיטתו בספריהם של הגאונים שקדמו לו, מצא גם האוסטרובצי לפניו שורה די ארוכה של בעלי פלפול, כמו ה„אור־חדש" וה„בית־יצחק". הגאונים הקודמים הקימו בכח הפלפול רק בנינים קטנים, עד שבא האוסטרובצי והראה כי בעזרת הפלפול יתכן להקים גם מגדלים גבוהים ונישאים.

בליטא ובפולין

רבי חיים כבש בשיטתו את כל עולם־הישיבות הליטאי. ישיבות ליטא נטשו את כל דרכי־הלימוד שהיו נהוגים בעבר והלכו בעקבות רבי חיים. לא רבי איצל'ה מפוניבז', לא רבי מאיר־שמחה מדווינסק הפך לרבן של ישיבות ליטא, למרות שכל אחד משניהם היה גאון מקורי ביותר, עמקן נפלא — וללא־ספק היו נחשבים לגאונים בעלי שיעור קומה גם לפני מאות בשנים. אמת הדבר, גם חידושיהם היו שגורים בפום רבנן ותלמידיהון, התפלפלו הרבה ב„יסודות" שחידשו. ברם, הרבי בה"א הידיעה, המורה־דרך לישיבות ליטא היה רבי חיים. והדבר לא נשתנה עד עצם היום הזה.

האדמו"ר מאוסטרובצה שימש כאבטיפוס לפלפול התורני בפולין. הוא היה לרבן של מאות תלמידים אלמונים ובלתי מוכרים לו, אשר בפיהם שנונים ומתמללים פלפוליו וחשבונותיו העילויים. על פני ערים ועיירות היו מפוזרים אלפי חובשי בית־המדרש, שישבו וניסו חילם בחיקוי הפלפול האוסטרובצי. מוחות נפלאים — ופולין בימים ההם נתברכה בטובי המוחות החריפים — התייגעו ועמלו לבנות פלפול גג־על־גג.

כך נתבססה הלמדנות הפולנית על הפלפול ולא על מחשבה והגיון רציונאלי. מדרכים אחרות, זולת הפלפול, לא ידע הצורב הפולני. השיטה

הליטאית היתה יבשה וקרה מדי בשביל הלמדן הפולני, בעל המזג הסוער. היהודי הפולני, היוקד־להט מטבעו ושופע אקסטזה חסידית נמרצת, לא היה מוכשר לדרך־הלימוד הליטאית. היהודי הפולני חיפש גם בתורה תסיסת־חיים, געש, סערה, ריתחא — ובפלפול מצא ביטוי ופורקן לתכונותיו ולמזגו התוסס.

רק מקרים בודדים, יוצאים מן הכלל, בלטו בתקופה האחרונה, כאשר גדולי־פולין התרחקו במדת־מה מן הפלפול הצרוף. רבי מאיר־דן פלוצקי, או רבי מנחם זמבא, פילסו לעצמם נתיב בדרכים חדשות לחלוטין, אם כי גם הם לא נטשו את הפלפול כליל. סטייתם מדרך הפלפול הטהור, נטייתם לשיטת לימוד ליטאית־למחצה, נחשבה בימיהם כמהפכה רבתי בתפיסת־עולם — מהפכה שהיתה בעיקר פרי שהותו הממושכת של רבי חיים מבריסק בוורשה, אך במדה מסויימת היא גם מסקנה שהולידה השיטה הסוכטשובית.

שיטת סוכטשוב

בין שני הגאונים האלו, בין רבי חיים מבריסק, המנתח האנליטי, והרבי מאוסטרובצה, הטוחן־הרים־בהרים, ניצב הסוכטשובי ולו שיטה עצמאית. שניהם, רבי חיים והאוסטרובצי, היו בעלי הלכה. הם לא חרשו בשדה ההוראה למעשה. גדולתם במקצוע זה לא באה לידי ביטוי. רבי חיים היה מ„יראי הוראה" וכל השאלות המעשיות, היום־יומיות, שצפו ועלו על הפרק בעירו בריסק, נהג להעבירן להכרעתו של הדיין שלו, הגאון ר' שמחה־זליג ריגר. האוסטרובצי, כרבן של קהלות סקרנוביץ ואוסטרובצה — שתיהן קהלות מפוארות בישראל — נאלץ, מטבען של דברים, להזדקק יותר להוראה, אולם כאשר התעסק בהוראה היה רציונאלי עד מאד וסירב לפסוק שאלות על בסיס הפלפול. אוסטרובצה המהותית, בדרכה הספיציפית, לא נשתקפה בראי ההוראה. הרבי מסוכטשוב, לעומתם, חדר והקיף בגאונותו העצומה את שני השטחים כאחד — הלכה וגם הוראה.

רבי חיים הסתפק בחשיפת ההגיון הבריא של כל הלכה. הוא התחפר עמוק־עמוק, כדי למצוא את הבסיס השכלי, ומכיון שגילה אותו — שוב

לא ביקש אישורים והוכחות שסברא שכלית זו אמיתית. לדידו, שכל־התורה הוא גופו תורה. מעולם לא התאמץ להביא ממרחק לחמו, להזדיין בראיות מהכא ומהתם, כי הגיונו אמיתי הוא. רבי חיים לא נזקק לצלול במים אדירים של ראשונים ואחרונים, בכדי לבצר ולבסס בנין יסודי משלו. הגמרא ודברי הראשונים על אתר, הספיקו בשבילו, כדי לשלות מתוכם פנינים מסולאים, שרבים קודמים לו לא גילו אותם. מעולם לא חרג מתחומי הענין המסוים, הטעון בירור ובהירות. אף פעם לא שזר ענין אחד במשנהו, ולא ערך השוואות, מכיוון שלא היה זקוק לכגון דא. הענין היה הגיוני ונהיר מתוך עצמו. מה לו לנוד ולחפש בנכר, בשעה שכבר גילה, כבר חשף ומצא כל מה שלבו חפץ, בביתו ובמקומו.

הסוכטשובי, לעומתו, לא הסתפק בביסוס כל סברא עלי אדן יבש של ההגיון הבריא. כל חידוש שכלי שיצר, ביקש לבססו לא רק על יושר התבונה והסברא, כי גם על הוכחות משכנעות מן הבבלי והירושלמי, ראשונים ואחרונים. אך יצק הסוכטשובי יסוד כלשהו לחידוש, מיד היה פותח את הש"ס וספרי הראשונים ומחפש אחרי נקודת־אחיזה להמצאתו החדשה.

פשיטא, חיפושי המקורות לחידושיו, לא עלו לסוכטשובי בעמל רב. כשהש"ס כולו גנוז במוחו ואצור בזכרונו, מצא בנקל ראיה או סתירה ופירכא לכל חידוש מחידושיו. כל כמה שנשמר הסוכטשובי מן הפלפול — כפי שנמצאנו למדים תוך כדי עיון בספריו „אבני נזר", ועוד יותר מזה ב„אגלי טל" על הלכות שבת — משתזרת לה כאילו שלא במתכוון, הגישה הפלפולית, ביותר מאחת מתשובותיו. נכון, היסוד לגישתו, אף פעם איננו פלפולי וכל החידוש בנוי על הבנה יסודית ועמקות השכל, אך לא אחת הריהו משתמש בכל יסודותיו האיתנים ומנצלם כדי לקשט ולבסס בהם פלפול תורני אופייני. אולם, כל זה נעשה דרך־אגב. הבסיס לחידושיו הוא תמיד בריא ואיתן, היסוד חזק, בנוי ומוצק עלי עומק ובהירות־ההגיון.

שיטת סוכטשוב נחשבה בפולין כמהפכה רצינית. הרבי מסוכטשוב היה הראש והראשון בקרב גאוני פולין, שמיזג בשיטת לימודו את ה„ליטאיות", בעוד את הפלפול העמיד במדרגה שניה.

כדוגמת האסכולה של אוסטרובצה, כך גם בית־מדרשו של הסוכטשובי, משך אליו תלמידים. רק בן־תשחורת כשרוני מן־המצוי, חובש בית־המדרש, הוקסם מן החריפות האוסטרובצית. לא כן בעלי המוחות השקטים, המיושבים בדעתם, בעלי הנטיה להתעמקות שנתברכו בחוש אנליטי — המה הלכו לבקש תורה בסוכטשוב. אבל בית־מדרשו של ה„אבני נזר" לא הוקף על־ידי המונים.

הגישה הסוכטשובית ההגיונית, הבאת יסודות מעולם־המחשבה של מהר"ל בשיתין של ההלכה והכנסת התלמוד לטרקלינה של החקירה הפילוסופית, מטבע הדברים שלא יכלה לשמש כפתיון לצורבים סתם. נהרו ובאו לשם אך ורק יחידי סגולה, בחירים, בעלי כשרונות גדולים ובלתי־שכיחים. כעבור כמה שנות־לימוד בסוכטשוב, היה כל אחד מהם למדן גדול ומעמיק. סוכטשוב הטביעה את חותם הלמדנות. מספיק היה להגיד, כי פלוני הנו תלמיד סוכטשוב — וידעו הכל כי למדן גדול הוא הניצב לפניהם. אכן, רבו תלמידיו של האדמו"ר מסוכטשוב, שגדלו במרוצת השנים והיו לגדולי־תורה נודעים.

על סגל התלמידים נמנה הג"ר יואב־יהושע מקינצק, בעל „חלקת יואב" — אם כי בתשובות־הלכה שהסוכטשובי כתב לו, אין הוא פונה אליו כאל תלמיד. הוא החשיב את רבה של קינצק יותר כתלמיד־חבר מאשר כתלמיד סתם, בהתייחסו אליו ברחשי כבוד, כפי שניתן ללמוד מן התוארים המופלגים שהכתירו בהם. הסוכטשובי לא היה פזרן בשבחים ותוארים. כל מלה היתה מחושבת. לפי התוארים שיצאו מתחת עטו, ניתן בנקל לקבוע את השקפתו ויחסו לכל גאוני ורבני דורו. כל תואר שכתב לכל אחד ממאות שואליו, נכתב בזהירות מחושבת מאד.

מבין תלמידיו החשובים ביותר, שהמשיכו אחריו בשיטת־לימודו, נודעים בין השאר: רבה של קוז'יגלוב, הג"ר צבי־אריה פרומר, מחבר הספרים „שיח השדה" ושו"ת „ארץ צבי", שאחרי הסתלקותו של הרב דלובלין רבי מאיר שפירא, הוכתר כראש יח"ל. שני לו היה עמיתו הג"ר אברהמ'לי וינברג, הידוע בשם „ר' אברהמ'לי סטוצ'ינר, בעל „ראשית ביכורים" על מסכת בכורות.

בדרך משלו

בתקופה כזו, עת שררו בעולם התורני כמה וכמה שיטות בעלות ניגוד־קוטבי, חי ופעל רבי נתן. רבי חיים מבריסק התגורר אמנם תקופה מסויימת בוורשה, אך רבי נתן לא נמנה על מקורביו ובאי ביתו. גם סוכטשוב לא שכנה הרחק מבירת־פולין, אולם רבי נתן לא נסע לשם כדי ללמוד, או לשוחח במשא־ומתן של הלכה. רק אל הרבי מאוסטרובצה התקרב מדי פעם יותר ויותר. אמנם לתלמיד מובהק שלו לא הפך, אך הוא היה נפגש עם האוסטרובצי לעתים תכופות מאד, משוחח אתו ארוכות וקצרות בדברי־תורה — וממילא הושפע רבות מחריפותו הגאונית. דבר זה גרם, כמובן, שרבי נתן נגרף גם הוא בשנות עלומיו בסערת הפלפול האוסטרובצי. ללא ספק היה נשאר כזה תמיד, לולא שבאקראי כמעט נמשך לתוך סביבה אחרת של לומדי־תורה, בה שררה רוח תורנית מסוג אחר.

תחילה נפגש פעמים הרבה עם רבי מאיר־שמחה כהן מדווינסק, בעל „אור שמח", אתו היה מבלה בצוותא את עונת־הקייט, בעיר מארינבד. אחר־כך היו אלה ידידי נפשו: רבי אברהמ'לי לופטביר, מחבר הספר „זרע אברהם", רבי מנחם זמבא ורבי מרדכי קאלינו, שהכניסוהו לעולם־תורה שלהם, לעולם־ההבנה של רבי חיים מבריסק — והוא נטש את שיטת־הפלפול כמעט לחלוטין וגיבש לנפשו את דרכו המקורית, דרך עצמאית, שבעצם קשה להגדירה בבירור.

לולא דמסתפינא, הייתי מגדיר את שיטת לימודו בתור: פלפול נוסח ליטא! פלפוליו היו יותר יסודיים, יותר מבוססים, אמיתיים, ולא בנויים עלי המצאות חריפות אשר לא יכו שרשים במעמקים. הוא לא השתחרר כליל מן הפלפול, אלא שחיפש ומצא יסודות מוצקים לחידושיו המפולפלים.

חידושים בלית־ברירה

כל חידושיו היו פרי התמדה ועמל ללא ליאות. רבי נתן לא חידש את חידושיו במהירות־הבזק ובמחשבה חפוזה. הוא הגה והתעמק בכל הש"ס עם הראשונים, בתוך תוכם, בפנימיות־שבפנימיותם. רבי נתן נתברך במדה גדושה של סבלנות וארך־רוח, עד כדי ללמוד מסכת אחת במשך

שנים רבות, להפוך ולהפוך בתלמים וערוגות שלה בלי הרף. מעולם לא למד כדי לחדש חידושים. רק כשהיה חסר־אונים, כאשר לא מצא שום פתרון אחר — רק אז חיפש מוצא בדרך של חידוש.

בחייו לא אבה רבי נתן להדפיס כל ספר, למרות שהיו לו המון כתבי־יד, כמעט על כל מסכתות הש״ס. ביחוד רשם כתבי־תורה רבים למסכתות עירובין ותמורה. הוא סירב בכל תוקף להדפיסם. חידושיו היו נפוצים רק בקרב תלמידיו. אפילו בכתב־העת התורני „עמק הלכה״, שהופיע בוורשה בעריכת כותב־השורות (בהוצאת ישיבת „עמק הלכה״, שרבי נתן עמד בראשה) ואשר השתתפו בו גדולי הגאונים שבדור: האדמו״ר מאוסטרובצה, הג״ר יואב־יהושע מקינצק, הג״ר מאיר אריק, הג״ר מנחם זמבא והג״ר מרדכי קאלינו — אפילו בבטאון תורני זה סירב רבי נתן להשתתף.

תלמידיו, שהשתוקקו להפיץ את תורת רבם, היו בעצמם רושמים משיעוריו שהשמיע בישיבה ומפרסמים חלק מחידושיו בבטאון האמור. מתורתו של רבי נתן הודפס לראשונה ב„עמק הלכה״ חוברת ב׳, סימן כ״ה. גם בחוברות הבאות אנו מוצאים שיעורים משלו למסכתות עירובין ומנחות.

פרק עשירי

איש חסיד היה

בניגוד לבית־אבא

משחרית ימיו גדל רבי נתן בבית ספוג חסידות שרשית; התחנך בוורשה, היכן שבכל פינה היית חש בנשימת־אפה של תנועת החסידות — ובכל זאת לא הושפע מבית־אבא ומכל משפחתו, הדבקים בדינסטיה של קוזמיר־זוואלין. הוא גם לא הושפע מן האוירה והסביבה בה חי וגדל, סביבה, בה ניצב האדמו"ר במרכז כל השאיפות וההישגים הרוחניים. הוא לא נסע אל חוטרי גזע קוזמיר, שהמשיכו בירושת זקנם הגדול רבי יחזקאל'י, את דרכו בחסידות, הטיפוסית והמקורית. גם אדמו"ר חדש מזרם אחר לא בחר לו רבי נתן. אפילו „גור", שהצליחה למשוך אליה כאבן שואבת את טובי הגדולים באותה תקופה, ואשר כבשה במדה סוגסטיבית כמעט את מוחותיהם של אלפי חסידים מ„מוצא זר" — לא רכשה את רבי נתן כחסיד.

באמת אמרו: יותר מאלפי חסידים אחרים, היטיב רבי נתן שפיגלגלאס לראות את האור הגדול שזרח בגור. לעתים תכופות, באחד מימות החול, היה קם ונוסע אל הרבי מגור. ברם, באחד מימות החול — ותו לא. שבתות ומועדים היה מבלה תמיד בביתו. ואילו חסיד אמיתי אינו אלא זה, המוסר כליל לרבו את שבתו ואת חגו.

פעם, בשובו מביקור אצל הרבי מגור, שאלו אביו לתוכן שיחתו עם הרבי. האב, ר' יחזקאל, היה בלבו פנימה מעריץ נלהב של גור וחפץ מאד שבנו יתקרב יותר לחסידות גור. ורבי נתן השיבו: אמרו „חייב אדם להקביל פני רבו ברגל", להקביל הוא מלשון „קבלה", כלומר: לקבל מרבו ולקלוט הימנו מה, ואפשר לקבל השפעה מן הרבי בראיית־פניו גרידא, אין צורך לשוחח אתו!

מענה כגון זה, העיד על יחסיו האינטימיים ביותר של רבי נתן שפיגלגלאס עם הזרם הגוראי. בתשובתו האמורה, לא התכוון רבי נתן להגיד תורה ולפרש את מאמר חז"ל „חייב אדם..." אלא להדגים בשפה ברורה את מהותה של גור, אשר בטרקלינה אין מקבלים השפעה דוקא על־ידי שמיעה או מדיבורים, אלא מן ההסתכלות המתבוננת. ורבי נתן לא הבין את גור באמצעות המימרא דלעיל, כי נהפוך הוא: בשהותו בגור, הרגיש במו נפשו, איך מסוגל אדם לשאוב יראת־שמים מן ההסתכלות גרידא בפני רבו, או־אז ירד לסוף כוונת המימרא „חייב אדם ל ה ק ב י ל פ נ י רבו".

עם האדמו"ר מגור — בדרך לכנסיה הגדולה הראשונה

בהיותו סגור ומסוגר בד' אמות של הלכה, מיעט בדרך כלל להשתתף בחיים החברתיים. לפגוש את רבי נתן יושב באספה או בהתייעצות כלשהי, היה חזיון נדיר. גם כאשר אי־פעם הופיע באספה חיונית, הרגיש את עצמו זר להלוטין ואובד־עצות. אחרי כל אספה כזאת, היה יושב לילה תמים והוגה בתורתו, כדי להשלים את הזמן שהלך לאיבוד.

כל המאמצים שהושקעו כדי לשתפו באורח אקטיבי בפעילות של „אגודת־ישראל", עלו בתוהו, אם כי מן היום הראשון להיווסדה נחשב כתומך נלהב של אגו"י. גם את תלמידיו היה שולח לפעול ולסייע בכל מגבית שערכה אגו"י. חברו וידידו הטוב, רבי מנחם זמבא, הוא שניסה בכל האמצעים למשכו לעסקנות אגודאית, בבקשו הימנו שיעבוד אתו בצוותא. אך ללא תוצאות. הוא סירב לנטוש את בית־מדרשו אפילו לשעה קלה.

אל הכנסיה הגדולה הראשונה, שהתכנסה בוינה שלהי שנת תרפ"ג, נסעה כל השכבה העילית של יהדות פולין: אדמו"רים ורבנים מפורסמים, תלמידי־חכמים, פרנסי ציבור ונשואי־פנים. היה זה, איפוא, טבעי ביותר שמכל הצדדים ניסו עסקנים שונים לפעול אצל רבי נתן, כי לא יפקד מקומו בין המשתתפים. אולם הוא השיב פניהם ריקם. מדוע? מכיון שבחודש אלול — כה טען — יקר כל רגע, ה„ודודי לי" מצפה בחוסר סבלנות לקראת ה„אני לדודי"...

המלים הללו נאמרו באמונת־תום עמוקה וכנה. בימי חודש אלול היו הכל רואים בעליל, איך רבי נתן חי באטמוספירה אחרת, איך הוא מתאמץ וחותר להתעלות גבוה מעל גבוה ואיך שכל רגע יקר בעיניו.

טענו לעומתו: וכלל ישראל מה יהא עליו? הן ההפקרות התעצמה וגברה, הרחוב היהודי גועש בחולין וחילוניות, הלא כורח השעה הוא להפש אמצעי־הצלה וכל איש נושא באחריות ומחוייב להחיות דמותו של ישראל סבא, ואיך אפשר בעידן כזה להסתגר בבית ולהתבודד אדם עם עצמו? כה סח אליו רבי מנחם זמבא. ברם, ענוותנותו הטבעית לא נתנה לו להאמין, כי הוא בהשתתפותו עשוי לחזק את מעמדה של אגו"י, כי הוא מסוגל בכלל להשפיע ורבים־רבים יסכיתו למוצא פיו. אחרים, סברו, מחוייבים ומוכרחים לנסוע לכנסיה הגדולה, בעוד שהוא מיותר שם לגמרי. הוא גופו לא ידע אודות גדולתו. ואולי בכך נעוצה נקודת־הפיסגה של גדולתו. הוא לא תיאר לעצמו את הרושם שנוכחותו בכנסיה הגדולה תשאיר על אלפי אלפים יהודים, טובי מעריציו. לפיכך היתה החלטתו נחושה לא לנסוע.

זמן קצר לפני פתיחת הכנסיה הגדולה, נפגש רבי נתן באקראי עם האדמו"ר מגור. באותה פגישה אמר לו הרבי: „אנו נפגשים אי"ה על הכנסיה הגדולה בוינה!" וזה כבר הספיק, בשביל שרבי נתן יסוג בו מהחלטתו. שוב לא היסס אף לרגע ונסע לכנסיה הגדולה. גם מקורביו לא ידעו בבירור מה הביא לשינוי הפתאומי בדעתו של רבי נתן. רק לבודדים נתגלה הסוד, שהמלים הספורות של הרבי מגור, ללא שום נימוקים והסברים, שכנעו את רבי נתן הרבה יותר מכל מיני נימוקים הגיוניים.

רבי נתן עשה בצוותא חדא עם האדמו"ר מגור, בקרון רכבת אחד, את כל הדרך מוורשה עד וינה. בשובו הביתה הקיפוהו תלמידיו בשאלות שונות, ובעיקר: אם היה מרוצה מן הנסיעה? „הן" — השיב להם רבי נתן — כדאית היתה הנסיעה הרצופה במשך לילה תמים, מבלי לעצום עין, רק בשביל ההזדמנות לשהות במחיצת הרבי. תוך כדי נסיעה זו היתה לי האפשרות לראות במו עיני ולהכיר מקרוב את עוצם גדולתו של האי איש פלאים קדוש. בכל תחנה שהרכבת עצרה, באו המוני חסידים לקבל פניו. את צהלת החסידים, ברגע שזכו לחזות בזיו־איקוניו של הרבי, מבט

כהרף־עין גרידא, קשה לתאר. נחלי זיעה הגיר כל חסיד, עד שזכה למגע פורח באויר בקצות אצבעותיו של הרבי; על כל צעד ושעל היה הרבי מוקף גלי הערצה וכבוד, שחלקו לו אלפי יהודים, חסידים ואנשי מעשה, גדולי תורה וצדיקים — וכל אותה עת לא ניכר בפניו שינוי כלשהו, שמץ של התפעלות, קורטוב של התרגשות, כאילו לא אליו מתכוונים וכל הכבודה הזאת נועדה לאחר. בכדי להסתגל לסבול מדה כה גדושה של כבוד ובו־בזמן לא להרגיש בו כלל, צריך אדם להיות גדול מאד, גבוה בהרבה מעל פני האדמה וקרוב לשחקים. דומני, שכל מה שהוסיפו לו כבוד, הרגשתי וראיתי עין־בעין איך הרבי נעשה שפל ברוחו עוד יותר. זוהי גדלות־אמת. לא כל אדם, אפילו לא כל אדם גדול, מסוגל להגיע למדרגה עילאית כל־כך!

חסיד ללא אדמו"ר

ובכל זאת לא היה רבי נתן חסיד גוראי. הוא, האינדבידואליסט והמכונס בתוך עצמו, נשאר כל ימי חייו חסיד ללא אדמו"ר. בוורשה, עיר החסידים, היתה תופעה כזאת נדירה למדי. כשם שכל רבי בעיר היו לו חסידים, כך היה לכל חסיד רבי משלו, אשר בידיו הפקיד את חייו הרוחניים. רבי נתן לא התקשר בנשמתו עם אף אחד מאדמו"רי דורו. אולי משום שמבחינה פוטנציאלית פעמו בו גופו תכונות כשל רבי. משעולי עולמו הרוחני, אשר כונן בכוחות עצמו המופלאים, בקדושה ובטהרה עילאית, הוליכו יותר למלכות־של־רבי מאשר להכנעתו־של־חסיד.

לא השתייך רבי נתן לאדמו"ר מסוים. כבעל צדקה גדול העניק „פדיונות" לאדמו"רים רבים ושונים, אולם אף אדמו"ר לא קיבל ממנו בצירוף לפדיון גם „פתקא"... והבדל גדול יש בחסידות, בין אם מגישים לרבי מעות בתור צדקה או לשם פדיון־נפש...

החסיד האמיתי, בהושיטו לרבו דמי־פדיון, אינו נותן לשם צדקה. אפילו נתברך הרבי בעושר מופלג, יביא לפניו החסיד את ה„פדיון". את הכסף מביא החסיד לצדיק בפירוש לא כדי לסייעו מבחינה חומרית, אלא כדי להושיע את עצמו, לפדות את נפשו ולהציל נשמתו. לא בכוונת־חסידים טמירה זו העניק רבי נתן „פדיונות" בסכומים עצומים לצדיקים

שונים. נכון, רבים מהם תמך בידו הרחבה, סייע בידיהם להשיא צאצאיהם, או העמיד לרשותם סכומים לצרכי מסע למרחצאות ונאות־קייט, לשם ריפוי והבראה. אבל אדמו"ר שלפניו יזכיר את נשמתו ויפתח סגור לבו, רבי כזה לא היה לו.

בין גור לאוסטרובצה

נבדלים היו שני הזרמים החסידיים האלו, גור ואוסטרובצה, הבדל עמוק. מנוגדות היו הדרכים הספיציפיות שלהן במשנת החסידות. שונים בתכלית היו גם האמצעים, שנועדו לקרב את האדם אלי פיסגת־השלימות. בגור אכלו ובאוסטרובצה צמו והסתגפו. יתכן, שלגבי היהודי המתקדש, קשה האכילה מן הצום. ויתכן עוד, שחסידות גור לא היתה זקוקה לאמצעים דראסטיים כצום וסיגופים, בגין גודל קדושתה. היו לה מאחוריה כתפיים רחבות ומוצקות, כשתומכים בה מחד השרף מקוצק, רבי מנדלי, ומאידך הגאון החריף רבי יצחק־מאיר, החידושי הרי"מ. שם, בגור, אפילו מי שאוכל לשבעה מסוגל היה להתפשט כליל מן העולם הגשמי. הקוצקאי, לפיד האש, ודאי שקידש והעלה באכילתו את כל האכילות שלא־לשמה. אכילת קדשים מצזה היא. וכשאכלו בקוצק, או בגור, היתה אכילתם בבחינת אכילת קדשים. אכילה זו, איפוא, נחשבת מצוה רבתי כצום וכסיגוף.

אוסטרובצה, לעומתה, ראתה את שורש הרע בהתמכרות האדם לתאות האכילה. החטא הקדמון של עץ־הדעת פועל בכל אכילה. יש איפוא להמית את ההסתגלות הטבעית לאכילה, באמצעות צום תמידי, רק סיגופי הגוף יסולו מסילה לשלימות האדם. „אתם יכולים לאכול" — אמר פעם האוסטרובצי לאדמו"ר נודע — „הלא היה למר סבא צדיק, אב גדול, הם סללו לפניו את הדרך, אולם אני נאלץ להתחיל כל דבר מן האל"ף ואיככה אוכל לאכול?!"

ופעם, ישב לו האוסטרובצי, צנום וחיוור, בחגיגת „שבע־ברכות" וליד השולחן הסבו כמה מגדולי האדמו"רים. כל אחד מהם השמיע דבר תורה. נענה אדמו"ר אחד: זקני זכותו־יגן־עלינו אמר בפרשת השבוע כך... ואחריו פתח אדמו"ר שני: אבי זכרונו־לברכה היה אומר... עד שנענה הוא לעומתם

ואמר בקול חרישי: „אבי הנחתום מגרודזיסק היה אומר, כי כדי שתיאפה הפת כראוי, יש להסיק את התנור באש גדולה!" אוסטרובצה, בכוחות עצמה, כוננה עולם רוחני חדש ומזוכך. מתוך עצמו צריכה להתלקח באדם „האש הגדולה", כדי שתיאפה יפה־יפה נשמתו הגדולה, עד גמירא!

קרוב לחמשים שנה היה האוסטרובצי שרוי בתענית משבת לשבת. רק אחרי חצות־לילה היה טועם משהו, כדי להחיות את נפשו. לעתים תכופות היה צם גם ביום השבת גופו. העיר לו פעם אחד משארי־בשרו: „הרי הכל רואים את הרבי צם בשבת?" השיבו הצדיק בחיוך פקחי: „יש להיזהר מלעבור עבירות שאחרים עלולים ללמוד ולעשות כן, אולם עבירה זו שלי, התענית בשבת, לא רבים ילמדו ויעשו כמוני..." כל ימיו חיפש דרכים כיצד לסגף את גופו ולענותו. הוא הסתגף בצומות וגם בעינויים פיסיים אחרים. עתים לא החליף את כותנתו במשך שבועות רבים, כדי להסב יסורים לגופו.

האוסטרובצי, היושב בתענית, התענה והסתגף באי־אכילה — וגם בעזרת האכילה. אוכל היה דגים מלוחים לרוב, מאכלים חריפים מרים ומלוחים, וזאת — כדי לעורר בגופו צמאון עז ולהתגבר ולא לשתות אפילו טיפת מים. הצום הפך לציר מרכזי במשנת החסידות האוסטרובצית. הרבי גופו שימש התגלמות מלאה של הרעיון הנשגב. הוא הוכיח, כי אפשר ואפשר להתקיים שבעים שנות־חיים גם בצומות ואין הכרח להשתעבד לאכילה היום־יומית.

סגוליות החידוש

שתי השיטות, גור כמו אוסטרובצה, איחדו כח משותף אחד: הסגוליות ליצור ולהתחיל מבראשית, לא להיות ממשיך גרידא. שני הזרמים היו יוצרים ובוראים, קורעים אפיקים חדשים בחסידות.

אך למותר הדיבורים על האוסטרובצי, המבשר לשיטה חדשה בחסידות, שהיה מקורי כל־כך בתיאוריה הנשגבה שלו. הוא לא ירש אותה מאיש, לא מאביו, לא מסבו ואף לא מסב־סבו. הוא היה הראשון, החלוץ, שיצק יסודות לחסידות בנויה כליל עלי מדווי אנוש ויסוריו, יסורים מרצון, שנועדו לשמש כסולם מוצב ארצה שראשו מגיע השמימה ועל גבי

שליבותיו מטפסים לרקיעים העליונים. אוסטרובצה יצרה שיטה חדשה בחסידות, שיטה מבוססת עלי יסורים וסיגופים, סבל ועינוי — שיטה, שכמעט עד ימי מחוללה היתה זרה לכל מאורי וגדולי החסידות.

וחסידות גור, תחת קברניטותו של האדמו"ר הזקן רבי אברהם־מרדכי זצוק"ל, היתה אף היא כולה חידוש. פטרונה הגה אידיאות חדשות, שנועדו לנצור כבבת־עין על האוטנטיות של האידיאל החסידי השורשי. הוא היה נושא הבשורה של נתיבי־פעולה ודפוסי חיים ומעש חדשים, שלא היו ידועים עד כה.

השואב משני מעינות

למרות שאת חייו הרוחניים לא קשר רבי נתן שפיגלגלאס מעולם עם גור או עם אוסטרובצה, בכל זאת שאב הרבה משני המעינות כאחד. הוא לא התמזג כליל עם האסכולות האלו, לא הזדהה עם אף אחת מהן, אבל נהנה לאורן. שתיהן שימשו עבורו כדוגמא להתעלות רוחנית, כסמל להישגים של כה הקדושה.

השעון הגוראי היה חברו הטוב ביותר. חיי־הרוח היום־יומיים שלו, היו מתוכננים במדה יתירה של דייקנות. השכמה ב„עלות", טבילה במקוה ותפלה בהשכמה, זמן מסוים ללימודי נגלה וזמן מסוים לקבלה, זמן מדויק לאמירת שיעורו היומי בפני התלמידים וזמן מיוחד „לשוחח בדברי תורה". כל יומו ישב מעוטף בטלית ומעוטר בתפילין, סגור מאחורי דלת ובריח, בחדרו לא יבוא איש. אך לשעה קלה נפתחה הדלת, ושוב נסגרה לשעות ארוכות. רבי נתן הוקסם עד מאד גם מן החסידות־של־שולחן־ערוך, אשר גור דגלה בה.

את הקטע הזה במשנת גור, את גור של שו"ע ושל סדר, ספג וקלט לתוכו, הכניסו אל תוך חיי קודש־הקדשים שלו.

באורח בולט עוד יותר, השתקפה שיטת אוסטרובצה בדרכי עבודת־הבורא של רבי נתן. הוא לא חיקה את האוסטרובצי, כי אם התמזג אתו לחטיבה אחת. הרבה מתלמידיו של האוסטרובצי ניסו ללכת בדרכיו ולהתמסר לצומות וסיגופים, גם רבי נתן עשה זאת — בצנעה — והיה שרוי

בתעניות לרוב. הוא אמנם לא צם בכל יום ממש, כמו הרבי מאוסטרובצה, אבל בכל שני־וחמישי וכן בכל ערב־שבת התענה בקביעות.

שבת עם רבי אלחנן ווסרמן

נהירנא: שבת אחת התארח בביתו הגאון רבי אלחנן ווסרמן, ראש ישיבת ברנוביץ. רבי נתן היה אותו יום שרוי בתענית־חלום. מתוך שביקש להעלים מרבי אלחנן את דבר צומו, הפציר בו שלא ימתין עליו בסעודת־שבת, תוך שהוא מתנצל לפניו בתירוצים שונים, הלמאי אינו יושב לסעוד אתו. אולם רבי אלחנן סירב בתוקף לסעוד יחידי. השעה היתה מאוחרת ביותר, 3 אחה"צ ביום־חורף קצר, גם אורחים רבים המתינו לו, עד שניגשו אחדים מתלמידי רבי נתן וגילו לרבי אלחנן את הסוד, מדוע אין רבם מיסב אתו לסעודת־שבת...

לפני נסיעתו, כשהפליג רבי אלחנן בשיחה עם התלמידים, אמר להם כהאי לישנא:

— כדאי לי בהחלט לבוא מברנוביץ לוורשה, בכדי לראות את קדושת־השבת שורה על פני רבי נתן!

שבת זו קשרה לנצח ברית־ידידות עמוקה בין שני האנשים הגדולים. לשניהם היו הרבה קוי־אופי משותפים. אצל שניהם היו צמודים ועבותים תורה ויראה יחדיו; שניהם היו גדולים גם בתורה וגם בצדקות. בוילנא, ולאחר מכן בקובנא, כל אימת שרבי אלחנן פגע בכותב השורות, היתה שאלתו הראשונה: „מה ידיעות מקבל מר מר' נתן?" ותוך כדי דיבור נעקרת מלבו אנחה עמוקה ושפתותיו רוחשות: ווי, ווי... יהודים כאלה... יהודים כאלה... רבונו־של־עולם, הלא הוא ספר־תורה חי ממש!

האהוב על הבריות

יהודים בוורשה, חסידים כמתנגדים, למדנים ובעלי־בתים, ידעו היטב מה טיבו של רבי נתן, הלמ"ד־וא"ו־נ'ניק, המצניע־לכת. ומענין הדבר: הכל רחשו לו חיבה, הכל ביטאו את שמו בהערצה מופלגת. בנוהג שבעולם:

מאן־דהוא מצליח בעושר ונכסים, הריהו מעורר קנאה בלב קרובים ורחוקים. ומקנאה לשנאה הדרך קצרה למדי. כל הישג של אדם מן החברה, מתקבל אפילו בחוג הפנימי, בין ידידים כביכול, בלב כבד. כל ידיעה אודות עלייתו של פלוני בסולם־ההצלחה, מתקבלת כבשורה רעה — ואין צורך לחפש מוטיבים ושרשים לתופעה שלילית זו; כמוה כחוק־טבע, אשר כולנו עדים לה. כגודל מדת ההצלחה מדת הקנאה, השנאה, על מירב התוצאות המרות שלהן.

בהשוואה לתגובות על שגשוגו החומרי של הזולת, מחריפות פי כמה התגובות ביחס לפריחה ועליה רוחנית של האדם, המגרה בזולת את האינסטינקט הבלתי מתורבת שבחובו, שאינו ניתן לריסון, בהיותו כולו מודרך ברגש הקנאה. יכול איש־מצליח רוחני זה לשלם בעד הישגיו מחיר יקר־מכל־יקר, הרבה־הרבה עמל, לחיות רוב ימיו כנסתר, שכל שיח־ושיג עם החברה אין לו — בו ברגע שתזרח שמשו והוא הופך להיות דמות מרכזית, אשר הרבה זוגות־עינים נשואות אליה, מיד יציצו הבלתי־מרוצים, צרי־העין, מתנגדים ויריבים, המשתדלים בשפה הזולה ביותר להעיב את זוהר גדולתו. מה, איפוא, עוד יכולים הללו להגיב, אם הקב״ה בירך אדם יחיד בגאונות בתורה ובעשירות בלתי־שכיחה, ושמש הצלחתו זורחת במלוא עוזו גבורתה? הלא ביחס לאיש כזה השנאה כפולה ומשולשת, עיני־קנאה יקיפוהו מכל עבר, האחד כואב על הישגיו החומריים ומשנהו על שגשוגו הרוחני!

למרבית הפלא — באיזו אידיליה נפלאה התייחסו אוכלוסין רבים כלפי רבי נתן שפיגלגלאס. הצלחתו היתה פשוט על־טבעית. היא התבטאה לא רק בהישגיו שבמזומנים, אלא גם בכך שלא נתעוררה בגינה ריאקציה מקרב מתנגדים גלויים וסמויים, בהתברכו במצב של הכל־מודים בשלימותו הרוחנית הנדירה, שנישאתו מעל פני רבים אחרים — אפילו מקרב החוג שלו. הצלחתו היתה נעוצה גם בזאת, שעשותו־חיל בכל אשר יפנה, לא הקנתה לו מתנגדים ובודאי לא שונאים. הכל אהבו אותו אהבת־נפש. לא שמעו ולא ראו בוורשה היהודית, באף חוג שהוא, לא מלה רעה ולא עיקום־חוטם או מחי־יד של ביטול, על חשבון אישיותו של רבי נתן. הכל דיברו

אודותיו בפיות מוקסמים. כל אחד ידע להוסיף נופך משלו, עוד מעלה למעלותיו של האי גברא רבה.

והרי ידוע לכולנו, עד כמה החסידים בגודל התלהבות־הערצתם לרבם, הופכים עתים לשוביניסטים־רוחניים ומגלים יחס של ביטול כלפי חסיד זר של אדמו״ר אחר. רבי נתן זכה לאימון מלא וחן בלי קץ אצל כל חוגי החסידות, שלא לדבר מצד שאר המוני האוכלוסיה היהודית. הכל ממש, ללא יוצא מן הכלל, הזכירו את שמו בסילודין וביראת־כבוד. שמא עמדה לו זכות ה„נויטראליות״ שלו, אי־הזדהותו עם קיבוץ חסידי מסוים, שהעניקה לו עמדה מיוחדת ונוחה מאד. כל חוג בפני עצמו היה רשאי להחשיבו כ„אחד משלו״.

בגינוני אדמו״ר

במרוצת השנים הפך שמו להיות סמל, לא רק לעושר ולגאונות גרידא, כי גם לסמל של צדיק ואיש־מופת. יהודים מכל קצות בירת־פולין נהרו אליו כדי להתברך מברכותיו. אט־אט נפוצו שמועות על הכתרתו הקרובה כאדמו״ר חסידי. רבי נתן התפלל יום־יום בשטיבל של חסידי רדזימין, שנמצא ברחוב קרוכמלנה 5, בקירבת־מקום לביתו שברחוב אלקטרולנה 14. מתפללי בית־החסידים זה, אחרי הסתלקות רבם האדמו״ר ר׳ שלמה׳לי זצ״ל, התקשרו אליו מאד והם היו הראשונים לשחר את פני רבי נתן ולהושיט לו „פתקאות״ כחסידים לכל דבר.

מימיו לא חלם רבי נתן, כי אי־פעם ינהג בנשיאות כאדמו״ר, יערוך „שולחנות״ וינהל עדה. אולם דלתות ביתו נשארו פתוחות בפני כל נצרך סובל ומר־נפש. תוך כדי קריאת „קוויטל״, שבו שפכו יהודים את מרי שיחם, נודע לו לרבי נתן באיזה מצב שרוי המבקש והיה מעניק לו ברכה בתוספת „פדיון״ ראוי לשמו...

כמובן מאליו: אדמו״ר שאיננו נוטל אלא מעניק „פדיונות״, עלול היה למשוך בוורשה אלפים רבים של חסידים. בקרב החסידים האביונים שררה דלות איומה, והם באמת נזקקו לאדמו״ר, שברכתו תתקיים על

אתר... רבי נתן נתגלה, אכן, בדמות חדשה של רבי — שאינו מקבל אלא נותן. לכל ברכה שבירך הוסיף נדבה הגונה. לא לב־נשבר אחד ריפא בברכותיו.

לולא הכרית סייף־הדמים של היטלר ימ״ש את פולין היהודית על עיר־הכתר שלה, והיתה וורשה, העיר שאיכלסה אדמו״רים וצדיקים רבים, מתעשרת באדמו״ר נוסף, ברבי גדול מאד, שחי למעלה מחמשים שנה בקדושה ובטהרה, עוד בטרם ענדו חסידים לראשו את הכתר של רועה נאמן בישורון.

פרק אחד־עשר

אשרי נושכיל אל דל

בשורת האביב

ימים רבים לפני חג הפסח, בלילות טבת קרים ומקפיאים, הכירו בוורשה היהודית אותות ברורים ליום־טוב הבא עלינו לטובה: פסח. מבחינה אקלימית עוד רב המרחק מימי האביב של חג הפסח. בחוץ היו כל הבתים מעוטפים באדרת שלג צחורה. השמשות בכל חלון נתקשטו בפיטורי־ציצים קרחוניים. השמש המחממת נעלמה והתחבאה, אי־שם, למשך שבועות וחדשים שלמים. אך כבר עתה, בימי רוח וקור ובלילות שלג וזלעפות, היה מבטו של היהודי מופנה לשמש־פסח המפציעה ועולה, לעת שהאדם והיקום כולו יוצאים לחרות ולובשים חזות שכולה התחדשות.

איך זה מהרהרים כבר עתה בימים רחוקים, שעודם חבויים עמוק עמוק בעתיד המעורפל, בה בעת שבחדר עוד יהבהבו שלהבות החנוכיה, ההולכים וכבים בכפור השורר בבית? כיצד יפליג הדמיון לימי פסח הזוהרים, בזמן שהכל מסביב עודנו אפלולי וקדורני? יתכן, כי דוקא משום שההווה הגוסס — ימים מעוננים, לילות כבויי־כוכבים, המדכאים כל השראה ומשתקים באדם את כשרון היצירה — מעיק על הלב כנטל עופרת, מחפש לו האדם דרך להימלט מן המציאות האנמית ומעופף על כנפי דמיונו לעבר עולמות שטופי שמש, הממתינים ללידתם: ימי חג הפסח.

על־ידי החייאת ימי חג הפסח בעיצומו של חורף, הפליג האדם כמו בכח מסתורי אל אוירת־קיץ מזוככת. מן השם „פסח" נדף ניחוח של התחדשות ופריחה אביבית. „פסח" סימן את הגבול בין החורף הקפוא והמאובן לבין הקיץ הרענן, המלא התחדשות. אמנם אירע לפעמים שירדו פתיתי שלג נוצץ גם בליל הסדר, אך שוב לא היה זה אותו שלג מימי,

המכרסם בעצמות. הבריאה דמתה בליל־חרות כזה למלכה שהלבישוה שמלת־שלג לבנה, כדוגמת אותם יהודי ה„סדר", בני מלכים, העטופים בשעה זו ממש „קיטל'ים" צחורים.

במקום שמחשבתו של האדם — שם הוא

בעל ה„תניא" כותב: „מקום שמחשבתו של האדם, שם הוא נמצא ושם דירתו". מבחינה רוחנית אין זיקה בין האדם למקומו, אין הוא קשור למקום שהוא חי בו את חייו האפורים יום־יום. מקום מושבו הפיסי של האדם, רחוק מללמד על מדורו הרוחני. אנו חיים באשליה, בהיותנו סבורים, כאילו ידוע לנו „היכן גר האדם הזה". הנה עלול האדם להתגורר באמריקה הסואנת, בעוד שנשמתו העורגת לא יצאה מעולם את פתח הקלויז דראדין. ממרחקים, מבעד לגבולות הערים והמדינות, מגיע אליו עוד האידנא קול דממה דקה, קולו של ה„חפץ חיים", המתחנן: יהודים, הצילו את עצמכם, לימדו תורה! ויכול אדם להיות שרוי במשך חמשים שנה באמריקה שכולה חולין, בעוד שרוחו מרחפת בפינה, ליד ה„שטנדר" בישיבת סלובודקה, שם קלט בדמדומי בין־הערבים את שיחתו של ה„סבא" בדבר „גדלות האדם". האדם עשוי לחיות בהמולה ניו־יורק'ית, להתרוצץ מבוהל ברחובותיה יומם ולילה, אבל מחשבתו אצה במהירות יתירה מזו של רגליו, בעוצמה אטומית, והיא אצה עד למרחקים, לעיירה קטנה, בה ניצבה עריסתו, בה שימש לו בית־המדרש כביתו ממש.

בעיצומו של סאון היום הסוער, מרגיש האדם לפתע בגרונו מחנק, המעיק על לבו ועוצר את נשימתו. ברגע כזה של הזדעזעות פנימית, יחפש לו אדם כזה מגן בעבר הרחוק, שנגוז ואיננו. מחשבתו נישאת למרחקים, אל שורש מחצבתו. בשעה זו משתתקים כל הקולות הצרחניים ואין הוא שומע אלא את הד קולו של ה„חפץ חיים", את שיחתו של ה„סבא" או את ניגון „בני היכלא" של האדמו"ר החסידי. כולם מדברים אליו אותם הדיבורים. רק הניסוח שונה, אבל השאיפה מאוחדת, מטרה אחת להם: להשיב את הנידח ותועה אל ביתו העתיק... אל מחצב שורש נשמתו...

כך מלמדנו הרב מלאדי.

מקום וזמן

וכשם שהאדם חי במרחק של אלפי מילין, במקום השורש של רוחו, כך גם חי הוא ב ז מ ן שהוא הוגה בו בדמיונו. עולמו איננו מיוסד על ההווה והעבר שהוא חי בהם. הלא בעל־כרחו הוא חי בעולם של אתמול ושל היום. עז רצונו לנוס מתוכו בשתי רגליו, להיפטר מן הימים המעוננים והלילות המכוסים עלטה. זר ומוזר הוא בעולם המציאותי, גר המחפש קרקע לרגליו, נע־ונד המחפש לעצמו משען בעולם שהוא משתייך אליו.

היכן חי אדם כזה, אשר אין רוחו מתאימה למסגרת ההווה? בימים רחוקים, חבויים לעת עתה, שבהם תזרח שמש־פז ותלטפנו בקרני־ארגמן, בריקמת ימים רחוקים אלו מקומם איש כזה את עולמו האמיתי, המציאותי שהוא חי בו כבר מעתה. אין הוא חי עם הזמן החולף שבהווה, אלא עם הימים העתידים לבוא.

„מקום" ו„זמן" — שני אלמנטים יסודיים במהות האדם. שניהם אינם גורמים חיצוניים בקיום האדם, כי אם חלקים אינטרגליים מן האדם עצמו. הכרתו היא מוצר ישיר של הכרת מקומו וזמנו. „מקום" ו„זמן" מעצבים את דמותו ויוצרים את המושג: אדם. אדם נטול מקום — לא המקום בלבד חסר כאן, אלא האדם גופו. וגם גורם ה„זמן" הנו שרשי באותה מדה. „המקום והזמן שייכים ומתייחסים זה לזה", כותב מהר"ל מפראג (ראה בפירוט: „תפארת ישראל", פרק כ"ו). הקבלה מיטאפיסית מהדקת בחזקה את „זמן" עם „מקום". מובן, איפוא, כי בה במדה שיש די כח במחשבת האדם לקנות שביתה הרחק הרחק ממקום שהוא שרוי בו — ואותו מקום שבמחשבתו אולי ירתקהו וינתק אותו ממקום מושבו למעשה — כך גם משפיע בו הזמן שבחזון יתר על הזמן הריאלי. ולא עוד, אלא שההווה נעלם ואיננו, בעוד שיום המחר ידו על העליונה.

מעשי אמהות בישראל

עוד באמצע ימי חנוכה, בעת שהכפור החורפי מקפיא נהרות והעולם כולו מעוטף בתכריכי־שלג צחורים, החורף מושל בקור אכזרי — היה היהודי מהרהר כבר בזמנים אחרים לחלוטין, בימי חג הפסח, כאשר האביב מבשר את בואו הקרוב של הקיץ. כבר אז, כאשר בלילות קפאו המים

שהוכנו לנטילת־ידים שחרית והיו לקרח, ריחף לו האדם מישראל בגבהי הזמן, כשהוא מכניס אל תוך ימי טבת הזעופים את ימי פסח הזוהרים, היפים. קר היה בבית האכול טחב. תנור־האריחים עמד בפה פעור, מתחנן להלעיטו בצרור עצי־הסקה. אבל, רק לכבוד שבת שברו את רעבונו, כדי שיתחמם ויחמם קמעה גם את האחרים. בינתיים כוסו החלונות ונסתמו בחול, כמגן בפני רוח נושבת.

בבתים דלים כאלו היו עתה האמהות — אמהות יהודיות כשרות. מלומדות ביסורין וצער — סוחטות יין ומבשלות שומן, והכל לכבוד פסח! בבתים האלו הפיחה האסוציאציה עם „פסח" הרגשה נעימה, שופעת חום, יוצרת אוירה קייצית ומקילה במדה רבה את סבל ההווה, הספוג דווי. ההווה עינה את האנשים בעוני ובקור. יום המחר היה משרה פחד ובהלה. אך האמהות בישראל הניסו מעליהן את הדאגות על־ידי הכנות לקראת חג הפסח. המחשבה על ימי הפסח, שהתערו בה, הרגיעה את הכאבים המוחצים, השכיחה את ההווה המר והמתיקה את טעמו של החורף הקשה מנשוא.

בימי טבת, כאשר אילנות שכולים מילדיהם־עליהם הירוקים ומצפים לאביב, שיחזיר אליהם את העוללים האבודים; בלילות טבת ארוכים, צחורים ומקפיאי־דם, לעת תערוכנה הצפורים גלות הרחק הרחק, בארצות החמות, כשהן ממתינות בקוצר־רוח לחום הפסח, כדי לשוב הביתה... או־אז, בעיצומו של בכי תינוקות, ניצבו אמהות בישראל באצבעותיהן התפוחות מרוב קור, וקילפו את הסלק, ובישלו חמיצה טעימה לכבוד פסח.

תחילתו של חג היתה, איפוא, לא בפסח ממש, אלא חדשים מספר לפני כן. ניחוח היין, ריח החמיצה וטעמם של הטיגונים־בשומן מילאו את חללו של כל בית יהודי באוירת פסח, כשהם מבשרים בעוד מועד את בואו של זמן חרותנו.

פורים במעונו של רבי נתן

גם חג הפסח של רבי נתן שפיגלגלאס התחיל חודש ימים לפני פסח. כיון שהשלים את חג הפורים, נכנס מיד בעול הפסח. הפורים של רבי נתן נסתיים בלימוד התורה במשך כל הלילה. העייפות הפורימ׳ית לא

עיכבתו מלהיות ניעור כל ליל מוצאי־פורים, כדי לעסוק בתורה עד עלות השחר — אחרי סעודת פורים ולאחר שהתעסק במשך כל היום ב„מתנות לאביונים", כי דלת ביתו לא נסגרה בכלל. לא היה צורך לדפוק בדלת או לצלצל כדי שיפתחו, אלא יום זה בכלל לא ננעלו הדלתות בביתו של רבי נתן. כל מעונין היה נכנס בנקל ומבקש נדבה או תמיכה.

גם בכל ימות השנה היה ביתו פתוח לכל נצרך, אבל במסגרת של סדר מסוים, לא בכל עת נתנו להיכנס אל רבי נתן אישית. הרבה שעות מן היום היה מסוגר מעולם ומלואו, אפילו מבני ביתו. אותן שעות השתייכו לרבי נתן לבדו. בפורים לא הסתגר רבי נתן בחדר ספריו, כדרכו תמיד, אלא מן הרגע שסיים להתפלל שחרית ועד שעות הלילה המאוחרות, לא חדל מלפזר מעות לכל דורש ומבקש, כשהוא מקיים את „כל הפושט יד נותנים לו" בהתלהבות ובחדוה. נוסף לכך היה מכבד את כל הבא, מוכר ובלתי־מוכר, בטעימת „כיבוד". מאות אנשים מצאו ברבי נתן — במיוחד בפורים — לב חם ומרגיש. הוא היה נותן נדבה ביד רחבה, כשהיא מעוטפת בנתח מלבו הרחב, המרגיש בכל מדת העומק את מצבו האומלל של הזולת.

ולמרות כל התאמצותו, לא עלה רבי נתן על משכבו אחרי סעודת פורים. התמדתו לא ידעה גבולות. קשה לציין אימתי למד רבי נתן. קל יותר לשאול, אימתי לא למד?! אבל באופן מיוחד הרבה ללמוד בימים שהכל שובתים מלימוד — בפורים ובשמחת־תורה.

העולם — כדברי רבי חיים מוואלוז'ין — אינו עשוי להתקיים בלי תורה אפילו רגע אחד. אילו היה יתכן רגע כזה, בלי תורה, והיה כל העולם חוזר לתוהו ובוהו. קץ ליצירה. ככל שמרבים בלימוד התורה, שומרים ביתר־שאת על העולם מפני חורבן. שמחת תורה, יום חג הקשור כולו בתורה, ביום זה היו צריכים להרבות בלימוד — וכי מה, זולת לימוד התורה, עשוי לעורר שמחה אמיתית ונצחית? ולבסוף נאלם קול התורה ביום זה. וכן פורים, יום קבלת התורה מחדש, היה מן הראוי להגשים את „קיימו וקבלו" בלימוד התורה — ודוקא ביום זה ממעטים ללמוד...

שמא תאמרו, היה רבי נתן ממשיך וטוען, שיהודים עוסקים אז ב„עד דלא ידע", ב„חייב איניש לבסומי בפוריא" — הרי יש לשאול,

איפוא, איך מסוגל בכלל האדם מישראל להשתכר? הלא שכרות מהווה ניגוד בולט כל־כך למהות היהודית! במה מרומם היהודי מכל יצורי אלקים, הלמאי נקרא בחיר היצירה? אין זאת אלא מפני שניחן בדעת ומבטא את „השכל העליון". כלום יתכן לשכר את הדעת, החדל מלפעול ברגעי גילופין?

חסידות קוצק העמיקה להבין את תפיסת הדעת של היהדות, כי באין „דעת" האדם אינו כי אם קריקטורה חיה, נושא ללעג וקלס. פעם, בליל ראש השנה, נכנס הקוצקאי לשולחנו משולהב, מסוער, והכריז על־פי הנוסח שלו: מה, שאגיד לפניכם תורה — ו„דעת" יש לכם? בטלנים, יושבי „שולחנות", הרי כף ידי והנה ראו: כדרך שלא יוכלו לצמוח כאן שערות, כך אין שוטים מסוגלים לזכות בעולם־הבא! אכן, קוצק לבדה היא שידעה לפרש „עד דלא ידע" בכל־כך הרבה עמקות; כי רק בפורים לחשיבות הנס, לגודל קדושת קבלת התורה, מחוייבים למסור אפילו את עצם הדעת! בכל מצוה אחרת, בכל חג ומועד אחר, מחויב היהודי להקריב את זמנו, את פיו, את רגליו, את ממונו ואת כוחותיו — ואילו מדת הדעת תישאר אצלו. יוצא מן הכלל הוא חג הפורים. ביום זה אומרים ליהודי: „עד דלא ידע" — תן לרבונו־של־עולם את היקר מכל, את הדעת!

הצדק בודאי עם קוצק, אבל לאו כל מוחא סביל דא. הקוצקאי היה בעל מח גדול והרבה דעת, היה לו מה להקריב, בדעתו הצרופה־באש ששו במרום. אנו, יהודים מכל ימות השנה, יכולים אולי להבין את קוצק, אך לא לחקותה. התורה היא לדידי גבוהה מכל גבהים, אפילו יותר מנבואה... יותר מארץ־ישראל... טוב, איפוא, ללמוד „משמר" במוצאי־פורים...

וכה נהג רבי נתן בכל מוצאי פורים ושמחת־תורה, לא שכב לישון, כי אם למד בלי הרף עד שעלה השחר.

בין פורים לפסח

הימים שבין פורים לפסח היו עבור רבי נתן כעין חודש אלול תניגא. הוא התכונן לפסח כמו לקראת יום הדין. כתוב בזוהר הקדוש: „פסח הוא זמן דין למעלה, לפיכך הדם וצלי־אש משמשים חלקים מ„מצות קרבן

פסח". הלילה — כשמדת הדין גוברת — נחלק להם לישראל בחצות ליל־פסח, עד שזכו לחסד "בדמיך חיי". אם פסח בשרשו כולו דין וימי החג הם "בלי לבושין דרחמין", איך זוכים לרחמים? כלום יכול אדם להיות רגע־קט באין מדת החסד? לכן צריכים להרבות במעשי חסד בין פורים לפסח כדי שזכות אבות תנצח — כמו בעבר — את מדת הדין, כדי שימי־דין אלו יהיו ימים של חסד לנו.

בשבועות האלו היה רבי נתן מתנמנם בלילות רק לשעה קלה, כשרוב שעותיו קודש ללימוד התורה. בימים עסק במעשי חסד. שעות הלימוד חסרו לו. על כן פרע את חובו בלילות חסרי־שינה. מדי שנה בשנה למד בין פורים לפסח את מסכת פסחים כולה, החל במוצאי־פורים וסיים בליל־הסדר השני.

מה היה טיבם של מעשי החסד? מפורים ועד ערב פסח ממש היה רבי נתן עורך ביקורים, בכל יום ויום, במעונותיהם של הרבה ממכריו ומכניס אליהם במו ידיו כמה בקבוקי יין ל„ארבע כוסות", בהוסיפו מן הצד גם מטבע חשובה, שהספיקה כדי לקנות מצות בריוח עבור כל בני המשפחה. לא חסרו לרבי נתן משרתים ושליחים, אבל הוא לא הסכים לבצע באמצעותם מצוה זו, מתוך רצון שלא יוודע לאיש מיהו הנצרך. אפילו בניו לא הורשו להצטרף אליו. הוא עצמו נסע בכרכרה עמוסה ארגזי יין, סחב בשארית כוחותיו את הבקבוקים אל הקומות העליונות — והכל: כדי שלא יכסיפו פני המקבל!

צרכי החג

מצות ויין לפסח! אצלנו באמריקה קשה להבין, מה גדול היה אושרו של יהודי המצוייד כבר במצות ויין לפסח. העני בתוכנו דואג לטלביזיה, למכונית פרטית, אך זוטות כמצה ויין לא ידריכו את מנוחתו אף לרגע קט. אולם בביתנו הישן היוו „מצות ויין לפסח" בעיה רצינית וכאובה, אשר חמסה את השינה בלילות מעפעפיהם של יהודים רבים. לא יהודי אחד נאנח עוד ימים רבים לפני פסח, בהיזכרו, כי עוד מעט יבוא הפסח ואין לו מהיכן להשיג מצות ויין.

על משכבו בלילות הרהר יהודי דלפון כזה לנפשו: ביתי מלא עוללים, האוהבים ללעוס מצה כל היום; המצה יקרה מאד, טרם פרעתי חובי עבור המצות דאשתקד — ומה אעשה? מילא, בלי דגים ובשר אפשר להסתגל, נאכל תפוחי־אדמה שמחירם זול, אבל על מצות הלא אי־אפשר לוותר, מהיכן אקח מטמון של כסף לצורך זה? רק האחד בשמים יודע, מאין יבוא עזרי!

מצות ויין לכבוד פסח! לא אם יהודיה אחת נתנה בעבוט את טבעת הזהב שלה, את פמוטי הכסף של שבת, כדי לקנות במעות תמורתם מצות ויין. היום בו הביאו הביתה את המצות, מכוסים בסדין צחור, נתמלא ששון ושמחה. פני האב זהרו, דמעות אושר בצבצו בעיני אמא ושניהם, האב והאם, שפכו נפשם בתפילה יהודית חרישית עבור החסד הגדול, שזכו לסל מלא מצות. כיון שהיה ליהודי מצות ויין בביתו, ראה מכאן ואילך את עצמו כבן־מלך. למלכות של ממש הוא אמנם הוכתר רק בליל הסדר, אך עוד לפני כן נחשב כבן־מלך; ברגע שהיה מצויד במצות ויין — מי ישוה לו.

חסד בגופו

מיד למחרת חג הפורים התחיל רבי נתן לצייד עשרות יהודים במצות ויין. הוא חי בגופו את לילות־הסיוט של כל החוששים פן יישארו ללא כזית מצה. דוקא הוא, איש הסדר והמשמעת הקפדנית, איש השעון והחשבון, שכל רגע מחושב אצלו, נעשה בשבועות האלו סמל לאי־סדר. אין צריך לומר על אכילתו ושינתו, שנשתבשו שעותיהן. אפילו זמני לימודו הוזנחו עתה. פתאום, באמצע הלימוד, היה סוגר את הגמרא ונעלם לשעות מרובות עד אישון־לילה.

היכן היה במשך כל היום, שרוי בתענית? איש לא שאל, אבל הכל ידעו את „תחביבו". רבי נתן היושב־אוהל, המסוגר בביתו תמיד, נראה לפתע בכמה וכמה רחובות ביום אחד, פעם באיזור פלוני ופעם באיזור פלוני. אותם יהודים נצרכים התגוררו בחורבות, במרתפי טחב ובבתים רעועים, שנמצאו לרוב בפרברי העוני של וורשה. כל ביקור כזה היה בו משום מאמץ רב עבור איש מפונק כרבי נתן. אביו ר' יחזקאל רטן

עליו. היתכן — טען לעברו — להתרוצץ מעונה במשך יום תמים, עד כדי מסירות נפש? נוסף לזאת, אין המשימה לכבודו, שמא חסרים שליחים? אולם רבי נתן לא האזין הפעם ליועציו והמשיך בעבודתו הקדושה מדי שנה בשנה, בהפיחו חדוה אמיתית בהרבה בתים מישראל, משמח לבבות נשברים, מציל בני־אדם מבושת ומשקיט כאבם של יהודים בלתי־מוכרים, שמימיהם לא פשטו יד לבקש סעד. לידים עדינות ומעונגות כאלו הכרח שיבוא מאן־דהוא בחשאי, בהסתר ובהסוואה, כדי לתמוך בהם. מעטים ילכו לחפש אחרי הצנוע בסבלו כדי להמתיק את סבלותיו בצניעות יתירה.

רבי נתן היה יחיד מסוגו. הוא חיפש בנרות ממש אחרי הנצרך, הזקוק לעזרה. לא ביקשו הימנו לתת, להיפך, הוא היה מתחנן בפני הצנועים שיקחו מידו. נצרכים כאלו חיפש ומצא תמיד. בדירות אפלות ובתים אפופי חשכות, שם הכניס מעט אורה, אליהם בא. עם לקוחותיו נמנו גם יהודים פשוטים, פחח, תופר טלאים, מוכר כעכים — ורבי נתן בא אליהם כאחד מהם, הושיט להם עזרתו ודיבר אתם טובות, כדי להצילם משקיעה.

המצה — סמל

וכך היה רבי נתן אומר: מהותו של אדם מישראל זהה עם מהות המצה! במה? היהדות תובעת לשמור בעוז על היסודות העתיקים והמושרשים של המסורת. היהודי הנצחי לא נכנע מעולם ללחץ כלשהו, התובע שינויים ותיקונים באורח־חייו. השינוי הקל־שבקלים עלול להביא לידי תוצאות טראגיות. ביום הכפורים, המקודש מכל ימות השנה, בקודש־הקדשים בשעת העבודה המקודשת מכל קודש, היה על האדם המקודש מכל העם — הכהן הגדול — ללבוש בגדי לבן. מה טעם? במה עדיף גוון זה על שאר הגוונים? גוון לבן — כתוב בזוהר הקדוש — חשוב יותר מכל הגוונים, על כי אין בו שום גוון. הלובן מהווה צבע אוטנטי, מקורי, כבריאתו, כראשית יצירתו. אדום, ירוק, כחול ושאר צבעים מהווים פרי תהליכי־השתנות מסויימים, חילופי צבעים, אבל הלובן מסמל יציבות, אי־שינוי, שמירה על מצב־בראשית. בלבשו בגדי לבן סימל הכהן הגדול

את התפיסה הנשגבה של אי־השתנות. הרעיון „מלמד שלא שינה", התובע לשמור בקפדנות על הדרכים שהתוו לנו הדורות הקודמים כנתינתן, מהווה יסוד ראשי בהשקפת היהדות.

המצה מסמלת גם היא את הרעיון המהותי של אי־השתנות. החמץ הוא מוצר של התפתחות מאוחרת, של תהליך משתנה. תחילה נעשית העיסה מצה, אחר־כך פועל בה השאור את פעולתו ונעשית חמץ. מצה, טעמה וריחה, אינם זקוקים לשום התחלפות. היא נשארת בעינה, כבצק חי. החמץ צריך לעבור תהליך מסוים — התחמצות — שמשנה את מצבו הקודם.

וכדי להגשים את רעיון המצה, „שלא שינה", מוכרחים לנהל מאבק תמידי, מלחמה לשם־שמים נגד כל אלה שמנסים להחדיר ביהדות שינויים וקולות, כדי להתאימה לתנאי הזמן. „מצה" משמעה, לפי תורת הח"ן, מריבה, מלחמה ומרי. נגד מי? נגד כל מחללי רעיון המצה, התובע אבסולוטיות, ללא שמץ של סטיה מן המקור, ללא שינוי כחוט־השערה מדרך האבות.

בליל גילוי שכינה

שאלו תלמידיו את רבי נתן, בליל הסדר: מהי המשמעות העמוקה של המספר ארבע? מה טעם התקינו ארבע כוסות דוקא, לא יותר ולא פחות? דברי חז"ל, שהם כנגד ארבע לשונות של גאולה, ידועים לנו. מכל־מקום ברי שאין המספר 4 מושג טכני בעלמא. ידענו אי־אלו כוונות הטמינה תורת הנסתר במספר עשר — „העשירי יהיה קודש". בסיפרה עשר ספונים הרבה כוחות טמירים. עשרה בתשרי, יום הכפורים — יום של התעלות וטהרה. המספר עשר מביא גאולה לעם מעונה: אחרי המכה העשירית, מכת בכורות, נגאלו אבותינו ממצרים. אך מהו הכח המסתורי שמסמל המספר „ארבע"?

וישא רבי נתן את עיניו הגדולות, השחורות, הגחליליות, החריש לרגע, כמסתפק — האם עליו להשיב על שאלה, שכבר חז"ל פתרוה. אחר עצם שוב את עיניו, שקע בהרהורים ופתח לדבר בפנים משולהבות, במלים מקוטעות: המספר „ארבע" הנו מושג עמוק בקבלה. ארבע — האדם

וארבע חושיו: שמיעה, ראיה, טעם וריח. ארבע פרשיות בתפילין. ארבע כנגד ארבע. ארבע הפרשיות הקדושות שבתפילין מזככות ומקדשות את כל החושים האנושיים, עד שיהיו כלי שרת לעבודת האלקים. ארבע כוחות גרמו לאתערותא דלעילא: „וירא אלקים", „וידע אלקים", „וישמע אלקים" וכן „ויזכור אלקים". „ארבע" מחברים את ישראל עם השי"ת. ארבע שבתפילין וארבע לשונות של גאולה קרובים מאד זה לזה. זה כזה נובעים מאותו מקור. ההסיבה בליל הסדר היא בצד שמאל, כמו בתפילין של יד, בחינת „שמאלו תחת לראשי"...

* * *

לא כל המסובים לשולחנו של רבי נתן, באותו ליל־הסדר, הבינו את דבריו הנשגבים. ברם, היה די לשמוע את רבי נתן מדבר, לראות כיצד שפתותיו מרחשות, בשביל שהאדם יתעטף כולו ברוח עילאה ויסחף לעולמות רחוקים רחוקים.

פרק שנים־עשר

בדיבוק חברים

רבי נתן ועמיתיו

יותר משחי רבי נתן בספירה הרוחנית של מורים ומדריכים, היה חי בסביבת חברים, המקושרים אליו בקשר נפשי עמוק.

כל אחד מעמיתיו ורעיו היה עולם מלא בפני עצמו, עם חלומות ואידיאלים משלו, עם כמיהות ושאיפות משלו; עולם מגודר, מסוגר, בו נשבו ריחות גן־עדן מבושמים, עולם אטום בפני רוחות הרחוב מבחוץ, עולם שכולו רוחניות, לגשמיות אין בו כל דריסת רגל ועל אדמת קודש־קדשיו מטיילים אנשים־שרפים ומזמרים שיר לאין־סוף — עולם שהפך לעיר־מקלט רוחנית, להיכן שהאדם נמלט ומחפש שם עוגן הצלה לנשמתו, מבטל שם כעפרא־דארעא את כל העולם החיצוני.

כל חבריו היו יחידי סגולה, בני עליה שבאותו דור־דעה של יהדות פולין השרופה. כל אחד מהם נתן יד לכונן את משכן־העדות של כלל ישראל הסמוי מן העין, מכיון שבתוככי לבם, במעמקים, ביצרו קן־נצח לשכינה הקדושה.

כאשר נזדמנו כל בני חבריא הדין לפונדק אחד, הבחינה אף עינו הפשוטה של בשר־ודם, בדמות הזוהרת של ישראל סבא מכל הדורות. האחד — אשר השתחרר כליל מכל צרכי העולם־הזה. לא אכל ולא ישן. היה חוטף תנומה רגע־קט, ממש נים ולא נים, ופת־במלח כבר היה בשבילו די והותר. את כל חיותו, מזונו ופרנסת גופו, היה שואב אך ורק ממבועי התורה. תורה ביום, תורה בלילה, וכן הלאה, במשך עשרות שנים רצופות, עד ליומו האחרון בכליון. השני — טובל כל ימיו במעינות הקדושה הצרופה, מעולם לא נשא עיניו חוץ לד' אמותיו, חי בפרישות ומתייחד

בחצות כל לילה עם רבון העולמים, ממתיק סוד־שיח עם אביו שבשמים. ועוד אחד — איש־לפידות, להבה יוקדת בלבו, להבה של אהבת התורה. ע"י התורה חפץ הוא להציל את עצמו, אדיר חפצו להציל בכוח־התורה גם את כל העולם, שלא ישוב לתוהו־ובוהו. הבא אחריו — איש־אלקים, יהודי דבי־עילאה, שממשש במו ידיו את אור האלוקות, את ה„לית אתר פנוי מיניה" ומצפה בכל רגע ובכל שעה להתגלות חדשה שתופיע.

הנה, יהודים בעלי־מדרגה כאלו, אחד לאחד, היו יחידי־צמודי־נפשו של רבי נתן. אתם היה נפגש ומתוועד לעתים תכופות. הם היו מסתגרים יחדיו במשך שעות ארוכות ומרחפים בצוותא בעולמות העליונים.

טיפוסים שונים

עם כל אחד מן החבורה היה לרבי נתן קשר נפשי מיוחד. אצל אחד מצא מעין־עמוק של תורת־חיים, שמימיו אינם מכזבים לעולם. המעין רותח וגועש ומפכה בכוחות־יצירה פוריים. משנהו עשה עליו רושם כביר בפשטותו הגאונית, בתמימות־דקדושה אידיאלית, שנתברך בה. אחד הבחירים האלו הקסימו בחריפות־מוחין שלו, המקיפה כבזק את כל המרחב התורני, בספגו בקרבו אוצרות־תורה שלמים. אחר כבש את לבו בצדקות מופלגת של „על כל גל וגל נענעתי בראשי", שהצטיין בה, בדלותו וביסוריו הבלתי־פוסקים, שלא הפריעו בעדו מלשמוח בחלקו, להיות שופע חדוה ושמחה פנימית, כי על כן לא יבטלוהו יסוריו מתורתו.

לכל אחד מחבריו, גושפנקא אישית אינדבידואלית משלו. הנה אחד בעל מזג חריף סוער, ושני לו — שקט ורגוע, שלוה מונוטונית נסוכה עליו. האחד היה שותק נצחי, ורעהו — דברן ומספר משובח, נואם ופרשן חרוץ. עוד אחד — מתנגד שיטתי מושבע, מתכחש מעיקרא־דדינא לגדלותו של רבי חסידי, איננו מסוגל להאזין לסיפורי־חסידים ואפילו קופץ ממקומו כנשוך נחש, לשמע אגדות־מופת שמספרים החסידים על צדיקי־אמת. ועמיתו — חסיד נלהב, המוכן להישבע בנקיטת־חפץ, כי רק האדמו"רים והצדיקים מצילים את העולם מצפרני כוחות־הרשע, המבקשים להשתלט עליו. בעיני אחד מן החבורה היה לימוד התורה יסוד היסודות, שעליו

צריך כלל ישראל להיבנות. אחד ראה חזות הכל בחסידות פילוסופית, ביסודות המחשבה של מהר"ל, למרות שהוא גופו לא פסיק פומיה מגירסא בש"ס כל ימיו.

הנקודה המאחדת

שותפות רוחנית אחת איחדה את כולם. אידיאל נשגב ויחיד, קידוש השם ותורתו, ליכד סגל גאונים זה בצורה החזקה ביותר — במסגרת חבורתם המצומצמת. חלום־יחיד הם רקמו בצוותא: לראות עם־קדוש כשהוא מופיע בלבוש־המסורה שלו, לעשות את עם ישראל לגוי קדוש! רק הדרכים, האמצעים בשביל לנשא ולרומם את רוח הדור, היו שונים ומגוונים. איש איש לפי מיטב השקפתו. ברם, המטרה היתה משותפת: להחדיר ככל שיותר תורה, קדושה, חסד ויראה, שישמשו ערובה איתנה לעתיד היהדות.

על קבוצת־רעים זו, שרבי נתן נצמד אליה — הבדלי הגיל היו פעוטים, מי צעיר ומי מבוגר יותר — נמנו הגאונים: רבי אברהם לופטביר, רבי מנחם זמבא, רבי מרדכי קאלינו, רבי אברהמ'לי וינברג ורבי נפתלי מקוז'ניץ.

פרק שלושה־עשר

רבי אברהם לופטביר

סיני ועוקר הרים

בן־יחיד היה רבי אברהם לאביו ר׳ לייבל לופטביר, או כפי שהיה קרוי בפי הבריות: ר׳ לייבל מוהל, יהודי ליטאי אמיד, שנתפרסם הודות לבנו ר׳ אברהמ׳לי — אשר וורשה היהודית התפארה בו. עוד בשנות עלומיו היה רבי אברהם ידוע כעילוי נדיר, עמקן מופלא ובעל כשרון אנליטי מצוין. הגאון רבי מאיר־שמחה כהן, רבה של דווינסק ובעל „אור שמח״, מגדולי הדור, בחר בו כחתן לבתו היחידה.

מילדותו עד לנשימת־אפיו האחרונה ישב רבי אברהם על התורה ועל העבודה. בהיותו בן־יחיד, בן־עשירים, ניתנה לו האפשרות לשבת וללמוד במנוחה שנים רבות, ללא הפרעות, עד כי גדל והיה באמת לגאון אדיר, גאון בעמקות וגאון בבקיאות כאחד.

שילוב הרמוני כזה בין עמקות ובקיאות, מתרחש רק לעתים נדירות מאד. העמקן, לרוב, אינו מחפש אופקים נרחבים. הגותו מתרכזת בתחומי שטח מצומצם, על אתר, עומק לפנים מעומק, בהתחפרו עדי הגרעין השרשי. העמקן מנתח באיזמל שכלו, מפריד הנחה אחת מרעותה, מפרק כל סברא פירוק אטומי ממש, בהתאמצו להגיע עד יסודות האמת ולחשוף את ההגיון הבריא והמוצק. העמקן אינו נסחף עם גלי הים הגדול של ש״ס בבלי וירושלמי. הריהו חורש וחופר על אתר, בודק יפה־יפה את היסוד ובוחן את קרקע־הסוגיא באמצעות ניסויים שונים. רק לאחר מכן, כשהיסוד הוצק כבר, הריהו תר ומחפש ראיות והוכחות, שיבססו את בנינו ההלכותי. העמקן, בכדי להתחקות על שרשי־העומק ולחשוף ולמשש במו ידיו את נקודת האמת — אינו מוכרח להיות גם בקי ובעל זכרון יוצא מן הכלל.

ולעומתו: הבקי, בעל הזכרון הפנומינאלי, מסוגל בקושי להתרכז אי־פעם ולעצור בעד מוח־הבזק שלו, הנחפז ומדלג מענין אחד למשנהו. הבקי איננו מוכשר להתעכב זמן רב על ענין אחד. מימרא אחת משל חז״ל מזכירה לו עוד מימרא ועוד מימרא. דין אחד מעורר בזכרונו הפוטוגראפי דין מקביל ודומה, הדין השני מדליק את ניצוץ השלישי, הרביעי — וכה נסחף הוא בזרם הגלים הסוערים ושוחה מגדה אחת לרעותה, ללא מעצורים, ללא חניית־ביניים לרגע־קט, מבלי שיוכל בעזרת מעופו האנליטי לחדור עמוק יותר בלאבירינט הגדול שהוא מטייל בו בנעימים, מתוך עונג כה מופלא. בהסתייעו בבקיאותו נקל לבקי ליצור אנולוגיות והשוואות, ולא אחת — במדה וידה של ההבנה החודרת והביקורתית אינה על העליונה — אין השוואותיו והנחותיו מוצדקות כליל. תכופות הבקי מוקסם מן הברק השטחי הנוצץ, מהמצאת־בזק — ואינו מבחין באנטי־תיזה, בהנחה המופרכת, שנעוצה בהשוואתו החריפה גופה.

בין למדני פולין וליטא

הלמדנות בישראל, היתה מתמיד מפוצלת לשני שטחים, או נכון יותר: לשני אלמנטים — בקיאים ועמקנים. ליטא ופולין, ויתר ארצות מזרח־אירופה בכללן, היו נושאי האידיאה הנשגבה של למדנות תורנית. ליטא התבססה על העמקות, בעוד שפולין — ואתה גם גאליציה והונגריה — על הבקיאות. אמנם לא חסרו בקיאים אף בליטא, כשם שלא חסרו אנשים בעלי עמקות והגיון־ברזל בעולם־התורה שבפולין. אך מהותה של הלמדנות הליטאית התבטאה בעיקר, לא בבקיאות מפליאה, כי אם בהתעמקות שקטה, בביקורת־הגיון קפדנית. בעניני הבנה לא סמכו בליטא על אמונה פשוטה, כי סברא שנאמרה היא מן הסתם גם נכונה. שם תבעו מבחן וביקורת עצמית יסודית. האדם לבדו, בכוחות עצמאיים, מבלי להסתמך על שום אימון, עליו לשאוף להבין את שכל התורה, להעבירו תחת אבן־בוחנת ולחשוף את הכנות, הישרות והאמת שבכל אמירה, בכל חידוש ובירור. בכלל אי־אפשר להסתפק בשמיעת קביעתו של הזולת. את שכל התורה אין לקלוט ולקבל באורח קליל ושטחי מדי. לא לאמץ בקלות

„יסוד" שהניח השני ולהשתמש בו כבסיס להתפתחות העתידה. האל"ף והתי"ו של שיטת הלימוד הליטאית מורכבים מביקורת קפדנית של הבסיס, שעליו מוקם הבנין כולו. עובר להנחת נדבך חדש, יש להבטיח שהיסוד יהיה איתן ויציב. חוזק־החלמיש של כל סברא יסודית חייב להיבחן ולהיבדק ע"י כל אשר יקרב לבנין זה בנפרד. אתה בעצמך, בשכלך העצמי, התאמץ להבין, נסה להפריך את ההנחה ולרועע את היסוד, עד שיתגלה לך המאור שבתוכה — הלא זו: נקודת האמת לאמיתה!

בליטא לא החשיבו את הבקי כלמדן. הבנה יסודית בקטע בודד מן הגמרא, על מעמקיו המסובכים והמפותלים, העמידה בצל ידיעה שנונה של מסכת שלמה בעל־פה. להיפך: אם הצביעו על מאן־דהוא „הלה בקי!" היה פירוש הדברים, כי ידיעותיו בתורה אינן עומדות על רמה גבוהה... בקי הוא, אבל רחוק מלהיות למדן... אחד שהיה בקי וגם בעל־הבנה, לא רחשו אימון מספיק להבנתו. סברו, כי במדה ידועה, הבקיאות מפריעה להבנת התורה — וכי רק יחידי סגולה, בעלי מוחות גאוניים ועל־אנושיים, רק הם מסוגלים לענוד לראשם שני כתרים בבת־אחת, את כתר הבקיאות והעמקות כאחד.

הלמדנות בפולין השתקפה בחריפות, בהמצאות, מחודדות, שהיו פרי הבקיאות הבלתי מוגבלת. בפולין נחשב בתור למדן מי שרכש בקיאות בכל הש"ס, אם לא בכל הש"ס לפחות בסדר אחד. יהודי למדן חייב היה להיות בן־בית גם בארבע חלקי שולחן־ערוך. באמירת סברא משובחת גרידא, ללא ידיעות נרחבות ומסועפות בש"ס, בהבנת־שמועה בעלמא ללא אגירה של הרבה מסכתות עם הראשונים באוצר הזכרון — לא יכלו בפולין להיחשב כלמדן. ברם, יחידים ממש היו כאמור בכל ארץ, יחידים שמלכו בשני העולמות כאחד. גדלותם מצאה לה ביטוי בשני המישורים. כשרונם הקטלוגי, בד־בבד עם החוש האנליטי שנתברכו בו, יצרו סינטיזה מושלמת. בקיאות והבנה יצרו הרמוניה נפלאה ומשתיהן עוצבה הדמות הגאונית של גדולי־תורה אמיתיים, אשר בכח תורתם ובכח־כוחה הניחו יסודות ליהדות שבכל הדורות הבאים.

חתנו של ה„אור שמח"

אחד כזה, שבקיאותו לא האפילה על עמקותו, היה רבי אברהמ'לי לופטביר. בבקיאותו העל־טבעית והבנתו העמוקה, הוא הצטיין ממש כאחד היחידים בדור. התורה כולה פתוחה היתה לפניו. בקיאותו המסודרת והמדוייקת כמו כח החידוש המקורי שלו, הפתיעו והדהימו את כל גדולי התורה שבאו אתו במגע. הוא היה בקי בכל הש"ס בבלי וירושלמי, שמר בזכרונו את כל התוספתות והמכילתות, תורת כהנים, ספרי וכל מפרשיהם.

ה„אור שמח", שהיה גאון אדיר והוכר כרבן של כל בני הגולה גם בקרב ענקי דורו, דורם של הג"ר חיים מבריסק, הג"ר דוד מקארלין, הג"ר איצל'ה מפוניבז', הג"ר יוסף רוזין מרוגאצ'וב ועוד גאוני ישראל — השתמש לעתים תכופות בחידושיו של רבי אברהמ'לי, כפי שניתן ללמוד מתוך חליפת המכתבים שבין החותן וחתנו. יחסו של רבי מאיר־שמחה כלפי רבי אברהמ'לי לא נבע מרגשות אבהיים גרידא, כי גם מתוך הערצה עמוקה והערכה בקנה־מדה רם ונישא שרחש בלבו לגדלות התורנית של רבי אברהמ'לי. אהבתו לרבי אברהמ'לי היתה כפולה ומכופלת. אהבת־נפש אהב אותו בתור בן, בתור נושא בתו היחידה — אולם הוא הפליא באהבתו אותו בעוצמה של אהבת־התורה, מתוך שראה בו מאור גדול וממשיך דרכו.

האהבה הגדולה שבין רבי מאיר־שמחה וחתנו בולטת בכל אגרותיהם התורניות. באחת מהן (נדפסה בספר „זרע אברהם", סימן י"ח) כותב רבי מאיר־שמחה: „ברכה נמרצה וגדושה לכבוד חתני הרב המפורסם בשמו הטוב" וכו'. באגרת אחרת (שם, סימן נ"ה) הריהו כותב: „גמר חתימה טובה ומבורכת ומאושרת לראש מחמדי אבן הראשה, חביבי כנפשי, הרב המפורסם בשמו הטוב" וכו'. במכתב, שנדפס בפתיחת הספר „זרע אברהם", כותב ה„אור שמח": „מרבון טב שלום רב לרב טב הוא חתני יקירי בבת עיני מחמד לבבי הרב הגאון עוזי מאיר עיני המפורסם בעולם למשגב בשמו הטוב אבן הראשה הרב ר' אברהם שיחי' בכט"ס". השורות הללו כבר מוכיחות למדי, איזו אהבה עמוקה — „בבת עיני" — קשרתו עם רבי אברהמ'לי ובאיזו הערצה — „עוזי מאיר עיני" — התייחס אליו.

נוכל לתאר לעצמנו, איזה אדם גדול צריך רבי אברהמ׳לי להיות, כדי שה„אור־שמח", הענק בענקים, יתבטא אודותיו במכתב „מאיר עיני". רבי מאיר־שמחה בכתיבתו היה סופר ומונה כל מלה, הוא לא השתמש במליצות־של־סתם. במכתב מי״ג ניסן תרע״ג (שם, סימן ז׳) כותב רמ״ש: „אברהם מחמדי, תמול עליתי על הבימה לדרוש כדרכי ואמרתי קרוב לשתי שעות ב״ה וההלכה היתה בשמך במה שכתבת לי״ וכו׳. רמ״ש התפלפל בחקירה משל רבי אברהמ׳לי בענין „פסח בבמת יחיד". לגדלות עילאית ביותר היו זקוקים מחדשי־תורה שבאותו דור, כדי שה„אור שמח" יהרהר שעתיים ויהפוך בחקירה שלהם, בו בזמן שבספרו המונומנטלי מצטט הוא רק לעתים נדירות מאד את דעתו של אחד מגדולי האחרונים.

זרע אברהם

מחדש גדול היה רבי אברהמ׳לי לופטביר. הערותיו הקצרות הצטיינו במקוריותן. כל הערה, כל מימרת־אגב, היתה ספוגה מכוחו היוצר והפורה. כל הערה משלו עשויה לשמש כיסוד לבנינים שלמים. על הערה אחת שיצאה מפרי־עטו והכילה רק שורות ספורות, כתב עמיתו רבי מנחם זמבא קונטרס שלם בן עשרים עמודים, בפורמט גדול. רבי אברהמ׳לי כתב בסגנון תמציתי קצר, אבל בבהירות מאין כמותה! בכל חידוש משלו חושף היה תגליות שחוללו מהפכה בשיטין של סוגיא, תוך שהוא מסלק במחי־יד מירב של פירכות וסתירות קשות. בחידוש נפלא אחד, מבוסס על גבי יסוד איתן, סלל נתיב חדש להבנת הענין המסובך כולו.

ספרו „זרע אברהם" — חידושים וביאורים בש״ס ופוסקים על סדר א״ב וחידושי בכורות ושו״ת, נדפס בוורשה בשנת תר״פ, בצירוף הגהות מהרב יצחק־בצלאל מורגנשטרן, נכדו של האדמו״ר רבי חנוך־הניך הכהן זצ״ל מאלכסנדר — מהווה אוצר עשיר, מעין־של־רותחין, הימנו שאבו טובי הלמדנים בפולין. על סמך הנחה יסודית אחת שלו, נכתבו תלי־תלים של חידושי־תורה.

מתנגד בקרב חסידים

רבי אברהמ'לי היה מתנגד. לא קל היה לגור בוורשה של הימים ההם, בשנים שקדמו למלחמת־העולם הראשונה, כאשר הכל נשם־חיים באוירה של חסידות, ולהישאר מתנגד מבלי להיגרף בסחף הסביבה. ובודאי שלא בנקל זכה מתנגד להיות מוכר בעיר זו כאחד מגדולי־גדולים שבדור. שם, בוורשה, כאשר נמצא יהודי שלא התפלל והוא חגור אבנט למתניו, כבר הביטו עליו בעין חושדת, סימן שמשהו אינו כשורה עם יהדותו. ולאמיתו של דבר — אמנם כזאת היתה המציאות! יהודי ששינה ממסורת החסידות של בית־אבא, סטה קמעה קמעה וסר מן הדרך הישרה לחלוטין.

והנה, באטמוספירה חסידית כה לוהטת, מופיע בן־אדם צעיר למדי, אשר טרם מלאו לו ארבעים שנה, מתנהג לו כמתנגד לכל פרטיו ודקדוקיו — וחרף זאת משכימים לפתחו טובי תלמידי־חכמים כדי לשמוע מפיו דברי תורה.

רבי אברהמ'לי, מלבד שנודע לגאון עצום, היה גם צדיק צנוע ונסתר. על פי חיצוניותו אמנם קשה היה להבחין במשהו מיוחד, אך בפנימיות נפשו היה צדיק־תמים, טוב לב ונדיב רוח, עניו וסבלן.

מענין: החסידים הבחינו מיד בכך! ומכאן אותה התפעלות מאישיותו הגדולה, שהיתה נחלת העולם החסידי כולו. רבי נתן שפיגלגלאס, בהקדמתו לספר שחיבר רבי אברהמ'לי, ואשר הופיע אחרי פטירתו, כותב אף הוא שבה במדה שהיה גאון בתורה, היה גדול ביראה ובמדות טובות כאחד מבני־עליונים. רבי נתן מוסיף, שהבריות ידעו אך מעט־מזעיר על גודל צדקתו, מכיון שהיה נסתר אשר פנימיותו טמירה וסמויה מעיני בשר־ודם. רק מקורביו הנאמנים ידעו, כי לפיד־אש של יראה טהורה בוער בלבו הגדול והרחום. רבי נתן מתבטא אודותיו במלים נרגשות ובביטויים רבי־משקל בתארו את דיוקנו כגאון וצדיק, ובעיקר: כנחבא אל הכלים ושפל רוח.

ידיד אמת

אתו היה רבי נתן שפיגלגלאס מתרועע ומתיידד, כפי שחתם בעצמו: „ידידו ורעו של המחבר". לא קל להיות ידיד־אמת. קשה יותר להיות חבר ורע מסור, אך קשה שבעתיים להיות מסור לאיש אחד גם כרע וגם כיזיד. ידידות עלולה להתפתח גם בקרב שני אנשים שונים זה מזה, שאינם עומדים על רמה רוחנית משותפת. אך כדי להתרועע ולהיות חברים, על השניים להכיל הרבה קוים משותפים, המקשרים אותם איש אל רעהו.

בין רבי נתן ורבי אברהמ'לי שררה אחדות רוחנית במדה יתירה. שניהם היו מחוננים במדת הענוה, שניהם היו אנשים מסוגרים ומיאנו בכל תוקף להתערב בחברה. התורה לבדה היתה לחם חוקם של השניים יום־יום. שניהם היו יהודים שכולם לשם שמים. מכאן הקשר הנפשי ההדוק, אשר איגדם יחד.

זה ספר תולדות אדם

אחרי מחלה קצרה נפטר רבי אברהמ'לי לופטביר עוד בטרם מלאו לו חמשים שנה. בשנת תר"פ, כאמור, הופיע בוורשה ספרו המשובח „זרע אברהם". מתוך מדווי־לב עמוקים כתב רבי נתן לספר זה את הקדמתו, בה סיפר אודות גדולתו של המחבר כגאון וצדיק. מיון עניני הספר נעשה לפי אותיות, כדי להקל למצוא את כל מאות ההלכות שהספר דן בהם.

ה„זרע אברהם", שנקרא על שם המחבר שלא הותיר אחריו צאצאים, שוב לא ירד משולחן־מלכים. כל בן־תורה החיה בו את נפשו השוקקה. האחד חיפש שם חידושים, ומשנהו — בקיאות. נדיר מאד היה בימים ההם, כי לספר תורני עיוני יצאו מוניטין כה משובחים.

אותה שנה הופיע גם ספרו השני, הקרוי אף הוא „זרע אברהם", בו כלולה חליפת־המכתבים בין רבי אברהמ'לי לופטביר ורבי מנחם זמבא זצ"ל. במשך שנים רבות קיימו שני הגאונים ביניהם לבין עצמם חילופי

אגרות תורניות. האחד שאל. השני השיב. כל מכתב בנפרד מהווה ספר שלם בפני עצמו. ביחוד באה כאן לידי ביטוי גאונותו העצומה של רבי מנחם זמבא, אשר לכל הערה זעירה השיב במכתב ארוך, בן שלושים עמודים ויותר, בהם ציטוטים מכל הש"ס בנשימה אחת. הוא הבריק בחידושיו האורגינליים.

ספר זה הכניס את שני הגאונים, ברוב פאר, לטרקלינה של מלכות־התורה הליטאית, היכן שהחשיבו מכאן והלאה את שני הגאונים הוורשאים כ„אנשים משלנו". שניהם, בעצם, היו השגרירים של מלכות זו בבירת פולין.

פרק ארבעה־עשר

רבי מרדכי קאלינו

גאון נסתר

אחד מידידי רבי נתן האינטימיים ביותר, הלא הוא רבי מרדכי קאלינו, או כפי שקראו לו: „ר' מוטל'ה ווישגרוד'ר", אשר מוצאו מווישגרוד, העיירה הקטנה בסמוך לקינצק. דל בחומר: ננס בקומתו, הרזון שולח בגופו, מדוכא ביסורין ומחלות כל ימיו, צמוד רובו של יום לערש־דוי וחי במועט־שבמועט, מסתפק בפת־במלח — אולם עשיר ברוח! יהודי שבור ורצוץ זה היה בעל מח נפלא, שהכיל באוצרותיו אוקיינוס של תורה.

רבי מרדכי קאלינו היה תלמידו של האדמו"ר הקדוש רבי אברהם בורנשטיין זצ"ל מסוכטשוב. ב„אבני נזר" מצויים כמה תשובות שנכתבו אליו. עוד בהיותו אברך צעיר מתה עליו אשת־נעוריו, בהותירה אותו גלמוד עם תינוקם הרך, ישראל־יהושע. רבי מרדכי לא התחתן בפעם נוספת. ליגונו הגדול ביקש וחיפש נוחם בד' אמות של הלכה. למעלה מ־20 שנה ישב ושקד על התורה ועל העבודה, כשהוא סגור ומבודד מן העולם החיצוני. בשנים הללו הספיק ללמוד את כל התורה כולה כמעט וגדל לגאון מופלא, מופלא בבקיאותו ומופלא בהגיון־הבנתו.

מתלמידי סוכטשוב

על יחידי הסגולה שבקרב תלמידי הסוכטשובי נמנה ר' מוטל'ה. שם הונח היסוד לכל התפתחותו הרוחנית. בווישגרוד, עיירה קטנה ונידחת, במקום שהגה בתורה מתוך שקידה נפלאה, הגיע לדרגת בקיאות מאין

כמותה; בסוכטשוב, היכן שלמד שנים רבות, צמח וגדל לאנליטיקון מעמיק, למחדש שכולו עמקות, ליוצק יסודות. שם, בסוכטשוב, התגבשה דמותו גם בתור איש־המחשבה, המתחפר במעמקים כדי לחשוף את האמת, את הגרעין הראשי והמקורי של כל רעיון שכלי. שם הפך להיות מהר"ל־יסט. אולם מאוחר יותר, בשנות התפתחותו המושלמת, נשאר ר' מוטל'ה להיות חסיד סוכטשובי יותר מאשר תלמיד סוכטשובי.

בספריהם של תלמידי ה„אבני נזר", תוכל להבחין בנקל את השפעתה הבולטת והבלתי אמצעית של שיטת סוכטשוב. בספריו של הג"ר לייב־הירש פרומר, ספר „שיח השדה" ושו"ת „ארץ צבי", כמו בספר „ראשית ביכורים" להג"ר אברהמ'לי וינברג, משמשים הגאון והצדיק מסוכטשוב, חידושיו ויצירות־ההלכה שלו, כבסיס ראשי לחידושים בהלכה ובהוראה. סוכטשוב יצקה את היסוד והם העמיקוהו, הרחיבו אותו על פני אופקים נרחבים יותר. על יסוד הבנין שהקים רבם, הוסיפו התלמידים נדבכים חדשים. אפילו במקום שהתלמידים צועדים בדרכם העצמאית ומתחפרים עמוק במבועים ומעינות שגילו מעצמם, גם אז מורגשת הגישה הסוכטשובית, ההמצאה הסוכטשובית, אותו הלך־מחשבה המעצב וכובש בהשפעתו כל ריקמות־מוחין.

בספרו המונומנטלי „מכתבי תורה" (המכיל „שתי מאות ותשעים מכתבים ממולאים פלפולים עצומים עמוקים ונפלאים לאמתה של תורה המשך אחד ברצוא ושוב" — כפי שמודגש בשער הספר), שהוא יחיד במינו בספרות התורנית, בולטת דוקא גישתו העצמאית־אופייינית של ר' מוטל'ה יותר מדרכו בקודש של רבו ה„אבני נזר". בכל אגרותיו המכונסות בחיבורו זה, ואשר היו מופנות לגאון הרוגאצ'ובי בעל „צפנת פענח", מוזכרים אך לעתים נדירות מאד השמות: „אבני נזר" ו„אגלי טל", למרות שאותם ענינים גופם נידונים בהרחבה בספרי רבו. אמנם ר' מוטל'ה, בדיוק כרוגאצ'ובי, נושא־ונותן לרוב בש"ס וראשונים גרידא, אולם פה ושם הריהו מצטט גם את דעותיהם של כמה מן האחרונים ובכל זאת איננו מתאמץ להיתמך ביסודות משל רבו, אשר העריצו כל־כך וכל ימיו הזכיר את שמו ברטט־קודש.

הרב ותלמידו

ר׳ מוטל׳ה היה מקורי מאד. הוא לא סבל את הקונבנציונליות, את ההעתקה, אפילו מחידושי רבו שלו. צריך אדם להיות דולה ומשקה מתורת רבו, לשאוב הרבה ממעיינות־החכמה העמוקים שלו, אך צריך גם לחדש משהו, להוסיף נופך, לגלות דברים חדשים שטרם גילה רבו. אחרת, אין לחידושי־תורה כאלו עם יצירה מקורית ולא כלום. על התלמיד לא להיות ממשיך בעלמא, כי גם מחדש ומשובב נתיבות שלא נסללו עד כה.

היתה לו לר׳ מוטל׳ה דרך משלו בחידוש. מן ה„אבני נזר״ למד כיצד לשפוך אור־בהירות על כל ענין. בדיוק כפי שה„אבני נזר״ עצמו, בעת שערך את תשובותיו בהלכה, היה מדפדף בזכרונו את כל הש״ס וספרי הראשונים, כדי לחפש ולמצוא סייעתא או פירכא ליסוד שחידש, כך גם תלמידו ר׳ מוטל׳ה — מחפש בכוחות עצמו ראיות לכל חידוש שהמציא, מכל הש״ס בבלי וירושלמי. אולם בו בזמן שה„אבני נזר״ השתמש לעתים גם באלמנטים אחרים, עד שחקירה מהר״ל״ית או יסוד שקבע האר״י הקדוש שימשו עבורו גם כבסים לפתרון שאלות חמורות, אשר גדולים וטובים התחבטו בהן — לא גרס ר׳ מוטל׳ה זיווג מעין זה. את ההלכה בנה על יסודות הלכותיים טהורים. ה„אבני נזר״ לא עסק בחיפוש יסודות אבסטרקטיים, שלא הוליכו לקראת מטרה מסויימת. הוא אמנם השתמש במה שקוראים „דפיניציה״, היינו בחיפושי הגדרות ומונחים ושמות למושגים שונים. אך הוא רק ה ס ת י י ע בזה להבהיר ענינים מסובכים ומעורפלים.

ר׳ מוטל׳ה ראה ב„יסוד׳ גופו חידוש בפני עצמו. הוא לא דרש מסקנות על אתר, את הריוח הישיר, מכיון שענין זה גופו, גילוי הבנה חדשה מכפי שהבינו עד כה, נחשבה בעיניו כיצירה תורנית בפני עצמה, מאחר שהיא עשויה אי־פעם לשמש בשביל אחרים כיסוד לבנינים שלמים.

ר׳ מוטל׳ה היה חסיד סוכטשובי בכל עמקי נשמתו. בתור תלמיד לא הלך בכל עת בדרך הכבושה של ה„אבני נזר״. אולם כחסיד, היה קדוש בעיניו כל הגה שיצא מפי הרבי. הוא ידע בעל־פה את כל הספר

„אגלי טל" וכל ששת החלקים משו"ת „אבני־נזר". כשם שלמד ושינן בלי הרף בבלי וירושלמי, כך שנה בלי הרף, בדחילו ורחימו, עוד פעם ועוד פעם, את ספרי רבו.

חידוש משל רבו, נחשב בעיניו כתורה מסיני, שאי אפשר להפריכה או לסתרה. אם מצאת סתירה לחידוש משל הרבי, הרי סימן, כי טרם ירדת לעומק כוונתו האמיתית. בגאונותו העמוקה וכשרונו האנליטי, הרס ר' מוטל'ה יסודות־הלכה חזקים למדי, ממיטב הגיגיהם של גדולי האחרונים, את בנינו של האחד פירק בעזרת ההפרדה האטומית, בהוכיחו כי היסוד לחידושו איננו מוצדק מבחינה הגיונית; את מגדלו המזדקר לגובה של השני קעקע בעזרת בקיאותו בתלמוד ירושלמי או בספר בלתי מוכר של אחד הראשונים, אשר טרם נכנס לרשות־הרבים של העולם התורני. לא כן סוכטשוב. ריבונותה הטריטוריאלית היתה לגביו מיוחדת במינה. לתוך מחיצתה אסור לאיש זר לחדור ולהיכנס. הוא לא מצא בה מעולם פגימה למדנית כלשהי והוא לא נתן שרבו ישאר, ולו לרגע קט בלבד, מוקשה או בלתי־מובן.

כאשר הג"ר מאיר־דן פלוצקי, רבה של אוסטרובה ומחבר הספרים „כלי חמדה", „חמדת ישראל", הדפיס מאמר תורני (ב„דגל התורה", סימן ס"ט) בו „תפס" את הסוכטשובי שטעה בענין קצירת־העומר, מיהר ר' מוטל'ה להשיבו (שם, סימן ק"א) ולהוכיחו ברוב עמקות ובקיאות כמה עמוקים־עמוקים וצודקים דבריו של ה„אבני נזר".

שנים רבות לא ידעה בכלל פולין התורנית, כי אי־שם, בעיירה קטנה מבוססת בבוץ, בווישגרוד, זורח כוכב גדול ומאיר. בשנת תרפ"ג יצא רבי מרדכי קאלינו מאלמוניותו ופרסם לראשונה קונטרס תורני (ראה: „דגל התורה", סימן ע"ו) שדן מתוך הבנה עמוקה וגישה רב־צדדית בנושא הידוע של „מופלא הסמוך לאיש". לאחר מכן השתתף תכופות בירחון התורני „עמק הלכה", שיצא לאור בוורשה בעריכת כותב השורות, ואשר נקרא כשם הישיבה הוורשאית המפוארת שרבי נתן שפיגלגלאס עמד בראשה. בבת־אחת יצא שמו לתהלה ויהי לאחד האריות שבחבורת גאוני וורשה, עליה נמנו ענקי־תורה כרבי מנחם זמבא, רבי נתן שפיגלגלאס ורבי אברהמ'לי וינברג, בעל „ראשית ביכורים".

תורה מתוך הדחק

כל ימיו היה ר׳ מוטל׳ה עני ואביון ולמוד־חולי, סובל מריאות חולניות ומחוסר־דם כרוני. בימי השרב הכבד ביותר, היה סובל מקור. אפילו בימי תמוז הלוהטים, נאלץ רבי מרדכי קאלינו להתכרבל בפרווה חמה. אולם הדחקות הנצחית והחולי התמידי לא הפריעו לו, לא מנעו בעדו מלשבת וללמוד יומם ולילה. ענק־רוח זה, גילם בהופעתו כולה, פקעת גדולה אחת של כאב איום. כמעט שלא ידע יום שמח בחייו המרודים.

בנו יחידו, ר׳ ישראל־יהושע, אף הוא עני מדוכא. רבי מרדכי היה רוב ימיו אלמן, לא היה מי שלפחות יבשל עבורו תבשיל חם — וחרף כל זאת לא הפריעו אותו התנאים האיומים האלו מלצמוח כארז בלבנון, כאחד מגדולי גאוני פולין. ר׳ מוטל׳ה היה מן הגאונים היחידים מסוגו שפולין נתברכה בהם — ובכל זאת חי בבדידות משוועת, בהתאבקו מרה עם החיים היום־יומיים, עלי פרוסת לחם־נקודים יבשה ועבשה. החרפה היתה גדולה. לימים הגיע הד סבלו של ר׳ מוטל׳ה לאזניו של רבי נתן שפיגלגלאס, העשיר המופלג, אשר תורה וגדולה התאחדו אצלו על שולחן אחד.

רבי נתן לא עצר כח לסבול את בזיון התורה ולהסתכל בצערו של האי שופרא. הוא הזמין את ר׳ מוטל׳ה לביקור־נימוסין במעונו, כביכול, אך שוב לא נתן לו לצאת את הבית. רבי נתן העמיד לרשותו חדר מיוחד עם ספרים רבים, סיפק לו כל צרכיו, השתדל ברפואתו ושמר עליו כעל ילד־טיפוחים שלו. אף הוא העניק לו ,שכירות שבועית׳ ומכסף זה תמך ר׳ מוטל׳ה בבנו האביון, שנשאר להתגורר בווישגרוד. בחדשי הקיץ, כשרבי נתן היה נוסע לנופש בנאות־קייט, לאוטבוצק וכדומה, היה ר׳ מוטל׳ה מתלווה אליו.

כך חי לו ר׳ מוטל׳ה בביתו של רבי נתן קרוב ל־10 שנים. כה הציל רבי נתן את חייו הגופניים והרוחניים גם יחד. בביתו ישב ר׳ מוטל׳ה והגה בתורה בהתמדה נפלאה, ואף כתב חידושים לרוב, כמעט לכל הש״ס כולו.

קשריו עם הרוגאצ'ובי

משמצא כאן מקום מנוחה, החל ר' מוטל'ה להתכתב עם גאון הדור רבי יוסף רוזין זצ"ל, העילוי מרוגאצ'וב ובעל „צפנת פענח". החל משנת תרצ"ב עד שלהי שנת תרצ"ד התנהלה ביניהם חליפת מכתבים פרמננטית בנושאי־הלכה שונים. שאלה בודדת של האחד, הערה קצרה משל השני — עוררו עשרות שאלות וחקירות אחרות, אשר כדי להעיז לגשת ולטפל בהם היו מוכרחים להיות גאון־עולם, שכל הבבלי והירושלמי שמורים בזכרונו. „רבי יאשע דינאבורגר" ורבי מרדכי קאלינו היו מדברים ביניהם ברמיזה, על־פי קריצות עין גרידא, כביכול, כי רבי מרדכי ידע לשוחח בשפתו הסטינוגראפית של ה„צפנת־פענח". על כל מכתב של הרוגאצ'ובי היה רבי מרדכי משיב, תוך יום יומיים, במכתב, שהיה כשלעצמו אוצר בלום של תורה — חידושים והברקות בכל מכמני הש"ס. בעריכת תשובות לא השתמש ר' מוטל'ה, כמובן, באמצעים האנציקלופדיים הטכניים, המסייעים לכנס בקלות את שפע הידיעות הנחוצות לצורך זה. המענה בא על אתר, וזאת — מכיון שר' מוטל'ה גופו היה „צפנת־פענח" שלם במדה ידועה. לא רבים היו, כר' מוטל'ה, מסוגלים ללכת צעד אחרי צעד בעקבות ה„צפנת־פענח" — בעל הזכרון הפלאי ביותר בדור האחרון, ואולי אף בדורות רבים שקדמו לו.

האגרות הללו, קרוב ל־300 מספרם, הופיעו בשנת תרצ"ז, בבילגוריי, במתכונת של ספר שהכיל כ־128 עמודים, תחת השם „מכתבי תורה", לאחר שהובאו לדפוס על ידי בנו של רבי מוטל'ה, ר' ישראל־יהושע קאלינו. הספר, על תוכנו המקורי והיחיד־במינו, הסעיר את עולם־התורה. לולא החתימות האוטנטיות, היה בהחלט קשה לפענח מיהו אחד מבין כותבי האגרות ומי משנהו. ר' מוטל'ה מתגלה באגרות האלו, בכעין בבואה רוחנית נאמנה של ה„צפנת־פענח". הגישה של מבין דבר מתוך דבר, הבקיאות הנפלאה והנדירה, מעבר־הבזק הגמיש והמהיר מפרובלימה אחת לרעותה, ההצבעה על עשרות מקורות לכל ספק וספק־ספיקא ושמץ־חידוש — כל אלה קוים משותפים, אשר אפיינו את אגרותיהם של כל אחד משני הגאונים הללו בנפרד.

הנאהבים והנעימים

ספרו האמור „מכתבי תורה", שיצא לאור בחייו, הוציא את ר' מוטל'ה למרחב בעולם התורני. שמו ופרסומו גדלו מיום ליום. התחילו להציע לו משרות חשובות במקומות שונים, כהונות רבניות וראשות ישיבה, אלא שהוא סירב להיפרד מד' אמות של הלכה ומביתו של רבי נתן שפיגלגלאס — אהוב נפשו.

קשה לתאר לעצמנו את גודל מדת ההתקשרות הנפשית של שני החברים הללו, של רבי נתן ורבי מרדכי קאלינו. לילות תמימים היו השניים יושבים סגורים בחדרם ומתפלפלים בדברי־תורה. הידידות האמיתית, האידיאלית, אשר שררה בין הני תרין צנתרי דדהבא, לא ידעה תחומים וגבולות. קרוב ל־10 שנים חיו תחת קורת־גג אחת והתחלקו בגורלם המשותף לסבל ולשמחה.

אפילו מאכלת־הכליון האכזרית שהניף עליהם האשמדאי היטלר ימ"ש, לא הפרידה בין הנאהבים והנעימים. שניהם ניספו על קידוש־השם, בטרבלינקה, כשהם עולים להמשיך וללמוד בצוותא במתיבתא דרקיעא.

פרק חמשה־עשר

רבי נפתלי מקוזניץ

השותק המסתורי

מעולם אחר לגמרי היה מוצאו של ידידו הטוב רבי נפתלי מקוזניץ, איש הרזים, חוטר גזעו של המגיד הקדוש רבי ישראל מקוזניץ. אדם זה כולו, כל חייו, מעוטף היה בהינומא של מסתורין. הסודיות אפפה את כל ישותו. לא ידעו הבריות איזו נשמה קדושה מצטנעת בגופו. רק יחידי סגולה, אנשי מעלה, הבחינו בשפע האור הקורן מנשמתו.

מעולם לא ראוהו בקרב בני־אדם. חרישי כצל, בעינים מושפלות, היה חולף ברחוב על פני אלפי אנשים, מבלי להבחין באף אחד מהם. בהיותו פוסע לאיטו, בגוו הצנום, על פני רחובותיה הסואנים של וורשה, שימש בכל מהותו כעין מחאה חרישית נגד סאון החולין של הרחוב. רבי נפתלי החריש כל חייו. לא אדע אם דיבר פעם עם מישהו. עם בני־אדם בודאי לא דיבר. ואפילו אם נאלץ לפעמים לדבר, על מה דיבר? על עסקי צדקה וחסד, ותו לא.

הבורח מן האדמו"רות

נזר האדמו"רות בא לו לרבי נפתלי בירושה. סבו האדמו"ר רבי יעקב'לי מבלנדוב היה מגדולי הצדיקים בדורו, שהראה מופתים לרוב. אלפי יהודים נושעו על ידו. נכדו רבי נפתלי, כשאר צאצאיו, נועד לענוד לראשו את כתר המנהיגות ולמשוך עדה. אולם בדיוק כמו אביו רבי זליג אלעזר, סירב רבי נפתלי גם הוא לנהוג בגינוני מלכות ולנהל „שולחנות". הוא נמלט מחסידיו, בצאתו להציל ולרפא לבבות נשברים. בעיניו לא היו

בנמצא „חסידים" שלו וחסידים זרים. לא היה זר לגביו. כל יהודי שלבו כואב עליו הפך בין־רגע לשאר־בשרו, לילדו, לבנו יחידו, שכדאי להרעיש עולמות למענו.

מה טעם לא התנהג רבי נפתלי, איש קדוש, כאדמו"ר? החסידים רצו אחריו, ברכותיו נתקיימו, אנשים ראו בעליל איך „צדיק גוזר והקב"ה מקיים" — ולמה לא לנהל מלכות חסידית כיאות? לא אחד שאל ותמה תמיהה רבתי זו, שנשארה ללא פתרון. בריחתו של רבי נפתלי מן האדמו"רות נשארה הידה סתומה, שלא פוענחה לעולמים.

איש החסד

יום יום היה רבי נפתלי מחזר על הפתחים במשך שעות מספר, מקבץ נדבות. „יודעי חן" היטיבו לדעת, כי חס־ושלום אין הוא נהנה בעצמו מן הדמים אפילו פרוטה שחוקה אחת. רבי נפתלי גופו חי בדחקות איומה, בדירה עלובה ואפלולית, אי־שם, ברובע העניים של וורשה. גם בימי השרב הקשים ביותר, כמו בימי קור, כאשר שורר בוורשה כפור מקפיא לאימה, אין רבי נפתלי מתעייף מלטפס אל הבתים בקומות העליונות, כדי לקבל נדבת־כסף. ועוד בו ביום היה מחלק את כל המעות. על כך הקפיד במיוחד.

לא אחד מהמפזרים מצלצלין לידו, סבר לתומו, כי הוא אוסף לעצמו. לא אחת עלה בגורלו של רבי נפתלי לסבול חרפה ובזיונות בשל כך, אולם הוא סבל אי־נעימות זו בקלות נפלאה ואף נהנה והתענג על הבזיונות. מאות אנשים היו מסתייעים בעזרתו הכספית העקיפה, כביכול, כשהם אפילו לא יודעים מיהו הפודה־ומציל שלהם. בחשאי־חשאין היה מעביר את התמיכה לנצרך.

הכל, גם נטילת הכסף וגם חלוקתו, היו עטופי חשאיות ורז.

עם רבי נתן שפיגלגלאס

רבי נפתלי שתק, כאמור, כל ימיו. רק פעם אחת בחודש היה משוחח שעות ארוכות־ארוכות. היה זה בבואו אל ביתו של רבי נתן, מדי חודש בחדשו, בדייקנות להפליא. ברגע שהופיע רבי נפתלי, היו פניו של רבי

נתן קורנות משמחה. יהודי נגס זה, עם עיניו המלוחלחות דמע, שדיבר בלחש ובשפה רפה, שלא הוציא מפיו כי אם מלים ספורות ומדודות — דוקא הוא החדיר אוירה של חג ויום־טוב בביתו העשיר של רבי נתן.

מה היה לו לרבי נפתלי להרבות כל־כך בשיחה? ומדוע הזניח רבי נתן את כל עיסוקיו, בהפליגו בשיחה עם רבי נפתלי מקוזניץ עד שעה מאוחרת בלילה? על איזה נושא הם שוחחו שם, בחדר הסגור והמסוגר? אף דבר זה נשאר בגדר סוד...

דאגתו של צדיק

פעם נכנס רבי נפתלי אל רבי נתן וכולו נפחד ומבוהל. מה אירע? רבי נפתלי מדבר תמיד בניחותא, פוסע בניחותא — ומה קרה לפתע פתאום? הוא התאונן בפני ידידו, כי זה לו שבועות שלמים שהוא מאסף כספים ואינו סופג אגב־כך גם בזיונות כלשהם. „ללא בזיונות" — טען רבי נפתלי — „לא אצליח במעשי! מעניקים לי כסף בתור נכד של צדיקים, כחוטר מגזע תרשישים, מבקשים את ברכתי, האנשים חדלו לתת לשם כוונה טהורה של מצות צדקה..."

„חושבני" — התייפח רבי נפתלי בבכי מר — „שאקבל עונש על שאינני סופג בזיונות".

„ואני מספר זאת לכם" — התנצל רבי נתן בפני תלמידיו, כשסיפר על כך — „כדי שתדעו איזה צדיק גדול הוא רבי נפתלי שלנו..."

* * *

מה הצמיד כל־כך את שני הגאונים האלו, איש אל רעהו? אף זו נשארה חידה סתומה. פשיטא שלא הסכומים הכספיים העצומים, שרבי נתן היה משלשל לידיו של רבי נפתלי, לצרכי צדקה, ענין הצדקה, לא הוא שקשר אותם זה בזה.

ושמא פשוט, בגלל ששניהם היו יהודים קדושים וטהורים, במובן העילאי ביותר.

פרק ששה־עשר

הם היו שלושה

כתר תורה

הם היו שלושה — רבי נתן שפיגלגלאס, רבי מנחם זמבא, רבי אברהמ'לי וינברג — אשר בגאונותם הרב־גוונית, שהקיפה את כל מכמני התורה וסגולות־חמודותיה, העטירו את וורשה העיר בכתר־תורה.

וורשה לא היתה רק עיר המטרופולין של החסידות, היכן שתורת החסידות הכתה שרשים עמוקים־עמוקים במשך דורות רבים; כי גם — מעין גועש ורזרבואר בלתי־נדלה של ההגות בתורה, במלוא עומק תפיסתה ובשיא פיסגת עלייתה. הודות לשלושה ענקי־רוח אלה — שהיו צמודים נפש איש לרעהו בעבותות־אהבה — נתעצב דיוקנה התורני של וורשה. אלפי עינים, טובלות בים של צמאון וערגה, ספוגי געגועים למאור שבתורה, פזורות על פני ערים ועיירות נידחות בכל קצוי פולין — נשואות היו לעבר אותה פינה צנועה ושטופת־נוגה, בה ישב סגל גאונים זה, המכוננים פלטרין לתורה.

וורשה העיר, וורשה ההיסטורית, שענן־הוד וגוונים קשת בבתריו חופף עליה, נתברכה יותר מכל הערים האחרות — במזל. בכל עת ובכל תקופה היתה וורשה עיר של למדנות ולומדים.

הרקע לגאונות

על פי רוב אין הגאונות צומחת על אדמת העיר הגדולה, הסואנת, מתוככי האנדרלמוסיה והאוירה המבוהלת והמבלבלת של רשות־הרבים. בעיירות קטנות, המבוססות עד הצואר ברפש ובוץ, אי־שם באתר נידח,

בין שדות ואפרים, שם חושלה עוד מימות־עולם מלכות־הרוח היהודית, שם צמחו כנפיים לגאון ישראל. שם, בעיירות של טל־ומטר, בבתי מדרשות מורכבים מלוחות קרשים, נסורת ואבק, היכן שהבליח בקושי להב בן־אגורה של חלב, שם התלקח כאש־להבה לפיד הרוחניות של עם ישראל.

שם, בעיירה השקטה והרדומה, הרפודה קורי חלום מתוך שינה מתוקה, הרחק מן סאון הכרך הגועש, היכן שהחיים הסוערים נרגעו אף הם מדכיים עלי חוף־מבטחים, שם ישב לו יותר משנות־אלף היהודי הנצחי, הצנוע והשקט, אשר עור פניו דמה לקלף וגוילי־קודש, לבושו — כפרוכת לספר־תורה, ופיו — לנחל זורם, מפכה בהתמדה טיפין־טיפין מים חיים של תורה, מרענני ומשובבי נפש. בעיירה המגובנת, הקטנטונת, שם היה האדם מסוגר בתוך עצמו, ברשות־היחיד הפרטית שלו. הד קול המונו של הרחוב הפרוע לא הגיע עדי אזניו. את השמים הוא ראה יותר מאשר את הארץ. שטח תפוסת הקרקע שלו היה קטן ומצומצם: מן הבית לבית־המדרש, ובחזרה. ספרי הגמרא, הרמב"ם והזוהר, היו כר למראשותיו בשעות הקטנות באישון־ליל, עת נעצמו שמורות עיניו מרוב עייפות, עקב יגיעת התורה, וראשו צנח על הגוילין והאותיות. שעה אחת, אולי גם עוד שעה, אך הנה כבר פער עפעפיו בכח והקיץ משינתו. שב למשנתו.

הנה, בדיוק כך, בעיירות הקטנות הללו, היכן שהאויר כולו נדף ריחות־בושם של תורה, שם צמחו אדירי התורה שלנו, אוכלי לחם אבירים.

ערי־פירמידות גדולות ועצומות, ערים עם מגדלים נישאים ובירניות לגובה, עם דרכים סלולות וקולות צרחניים, המתפרצים מפיות כולם בבת־אחת — בערים כאלו נבלעת לרוב הרוח היהודית בשאון התוהו־ובוהו. ערים שנצטיידו בזרקורים רבי־עצמה כדי להאיר בסימטאות השיכורים, החשיכו לרוב את מאור התורה. באטמוספירה של רשות הרבים קשה להסתגר, לערוך התבודדות, להתבדל מן הרעש והמהומה, שהשתלטו על הכל סביב סביב. העיר הגדולה מפריעה להתרכזות הדרושה. המולתה מקהה את המח, כמו את החושים, ושאר הרגשות.

גאוני וורשה

וורשה היתה יוצאת מן הכלל. מאז ומעולם פיארו אנשים גדולים את שמה. אין המדובר בגדולים שבאו לתוכה מן החוץ — כי גם למדנים מקומיים, ילידי העיר, שנתחנכו על אדמת וורשה, נשאו בכבוד ובגאון את כתר־התורה. רבי נתן שפיגלגלאס כמו רבי מנחם זמבא היו יהודים וורשאיים מבטן ומלידה. בוורשה ניצבה עריסתם, בוורשה זרח כוכבם המאיר ובוורשה נחרץ גורלם למות־קדושים. וורשה התפארה גם ברבבות החסידים שלה וגם בשלושת הכוכבים שדרכו בשמי העיר, אשר לא ראו בחסידות שום גורם מפריע לגאונותם. על שלושת הגאונים האלו היתה גאוות וורשה החסידית, אשר הוציאה להם מוניטין בכל רחבי המדינה.

ומענין: בדור־אחרית שבטרם־שואה, לא נשאו גאוני וורשה איצטלה־דרבנן רשמית. הרבנים המקומיים, אשר כבודם במקומו מונח, לא הם סימלו את מושג הגאונות בהיקף העצום, כי אם דוקא יהודים „בעלי־בתים", סוחרים, שבאישיותם התגלמה גדלות־התורה במוחש.

כל השלושה סירבו להתקרב לרבנות.

עוד לפניהם היו למדניה המובהקים של וורשה יהודים בעלי־בתים. הג"ר שלמה רזכטה, מחבר הספר „בכורי שלמה" והג"ר ירוחם־פישל פרלא, מחבר הפירוש המופלא ל„ספר המצות של רבינו סעדיה גאון" — לא שימשו ברבנות מעולם. הם שלחו ידם במסחר, הצליחו, עשו חיל ולאחר מכן ניצלו את האפשרות לשקוד על התורה בהתמדה מאין כמותה.

אף השלושה דנן לא היתה להם כל זיקה ושייכות עם משרת הרבנות. רבי מנחם ורבי אברהמ'לי לא חלמו אף פעם להתמסר לרבנות; ואין צריך לומר ביחס לרבי נתן, שמשנות עלומיו ועד ליומו האחרון נתברך בעשירות ולא נזקק לחפש מקור לפרנסתו בכהונה רבנית. אפילו רבי מנחם, אשר רוב שנותיו — למן יום פטירת חמיו, שהחזיקו סמוך על שולחנו במשך עשרים שנה — חי בדחקות, בעוני וסבל, אפילו הוא סירב להרהר אודות הרבנות. רבי מנחם התעסק במסחר.

מספר שעות בכל יום היה רבי מנחם זמבא עומד בבית־מסחר־לברזל שלו, בקומה הראשונה של דירת־מגוריו. שנים על גבי שנים התייגע ועמל כדי לפרנס ממסחרו הזעיר את משפחתו הגדולה. אדם חלוש היה

מטבעו, סובל ממיחושי ריאות — וחרף כל זאת סירב להקדיש עצמו לרבנות, בידעו כי עול הרבנות וטרדותיה יגרמו לו ביטול־תורה. היה טוען לעתים תכופות: בחנות־הברזל עוזרים על ידי זוגתי והילדים, מי יסייע לי בעבודת הרבנות, שתגזול כל זמני עד שאתבטל לגמרי מלימודי!

כמוהו גם רבי אברהמ'לי וינברג. גם הוא לא חיפש משרה רבנית. למעלה מעשור שנים היה סמוך על שולחן חותנו העשיר, המוקיר רבנן, ר' משה קובלסקי. הוא לא ידע אז דאגות של פרנסה. גם בשנים המאוחרות, כאשר תמו שנות ה„קעסט" והוא חי כמעט בדוחק, אפילו אז לא חשב על כסא הרבנות. רק כאשר באו מים עד נפש, לאחר שהמסים והארנוניות רוששו כליל את הסוחר הזעיר ורבי מנחם נשאר מחוסר לחם ממש, רק אז השלים עם הגורל וניאות לקבל משרה רבנית. כמוהו עמיתו רבי אברהמ'לי, שנאלץ אף הוא להתמסר מאז לרבנות, מכיון שלאחר פטירת חמיו ר' משה קובלסקי, נותר הוא ובני משפחתו מחוסרי אמצעים למחיה. שניהם נתקבלו, אחרי מאמצים רבים, כחברי הרבנות הוורשאית.

ומפני מה נזדקקו לכל־כך הרבה השתדלויות ומאמצים, בשביל להכתיר את שני גדולי הדור האלו, שוורשה כולה השתעשעה בהם? — זוהי פרשיה בפני עצמה.

הרבנות — טרגדיה!

רבי מנחם זמבא היה אחד מאדירי התורה הגדולים ביותר, שהצמיחה יהדות פולין מתוכה, בתקופה האחרונה. גם רבי אברהמ'לי וינברג היה גאון בעמקות התורה, מגאוני פולין היחידים. תורתם חדרה לרשות־הרבים של העולם התורני. ספריהם קיבלו זכות־בכורה. חובשי בית־המדרש שאבו בדליים ממש ממעינות תורתם, החיו את נפשותיהם בכל גרגיר מחידושיהם. בשנים הקודמות, עת היו מבודדים אפילו מן העולם הרבני, השיגה גדלותם התורנית את נקודת השיא, בעוד שבשדה הרבנות לא באה גאונותם למלוא עומק הביטוי. האוטוריטה שלהם לא התעצמה ע"י הרבנות. יוקרתם לא נתחזקה. בתור גאון היה רבי מנחם זמבא „יחיד"

בוורשה כולה — ואילו בתור רב לא היה אלא חבר בועד־רבנים גדול, אשר מנה חברים רבים, שמאחוריהם יבול של עשרות שנות פעילות רבנית, כך שבהחלט יכלו להתמודד אתו בזירה זו.

רבי מנחם זמבא נטש שדה־מערכה שתפס בו מקום ראשי, כיחיד במינו ואין דומה לו, אף אחד לא ההין שם להתמודד אתו, להתייצב עמו בשורה אחת — והוא עבר לשדה הרבנות, היכן שנפגש עם אחרים שרצו לעלות עליו ולתפוס מקום בראש. מקומו הטבעי של רבי מנחם היה בשדה התורה. שם היה מסוגל למשול ביד חזקה. שם, באוקיינוס של תורה, היה צולל על פני כל המרחב ושולה פנינים יקרים כל היכן שצדדו עיניו. שם היה מקור חיותו. עם רמב"ם מסובך היה מוצא תמיד תושיה איך להסתדר, אבל לא תמיד היה מסוגל לשמור בעקביות על תקיפות דעתו נגד רב פלוני, שהקדימו בשלושים שנה לישב על כסא הרבנות. רבי מנחם ידע לשוחח עם כל למדן צעיר שגילה הבנה ב„חידושי רבינו חיים", אך לא מצא שפה משותפת עם רב, שגאוותו על השפה הפולנית שרהוטה בפיו.

מקומו של רבי מנחם היה בישיבה. כל שנה ששימש ברבנות, הפסיד כלל ישראל חידושי־תורה מקוריים — בלי שיעור. עם כניסתו לעולם הרבנות, הפסיד עולם־התורה אבידה שאין דומה לה, אבידה שאין לה תמורה. הוא נאלץ להתמסר לפוליטיקה רבנית קטנונית, לדיני־תורה על חופן זהובים עלובים. הוא התעסק בענינים שגם אנשים אחרים, לבושי איצטלת־רבנן, מסוגלים לעסוק בהם והוא נטש את היכל התורה, מקום שאף איש אינו מסוגל למלא את מקומו. הוא גופו חש בטרגדיה האישית שלו, אך היה מחוסר־אונים. כל יום תבע את מנת־לחמו היומית והוא נאלץ לשלם בעדה מחיר יקר מכל יקר, לשלם בתורה, בביטול־תורה, בכך שלא היה שוב באפשרותו לשקוד על תורתו כמימים ימימה. הרבנות לא מצאה באישיותו כח גדול ויוצא מן הכלל, אבל עולם־התורה איבד בצאתו גאון אדיר וענק־רוח, שתסס והבריק בחידושיו כל עת.

אלמלי תפס ישיבה

מקומו של רבי מנחם היה בישיבה. אלמלי הציבו אותו בראש ישיבה גדולה — והיתה הלמדנות בפולין עולה על נתיבים חדשים, היו נקרעים בפניה אפיקים בלתי־נודעים. בכוחו היה לגדל דור־דעה, דור של תלמידי־חכמים ולמדנים מופלגים. כל מי שהיה שרוי זמן־מה במחיצתו של רבי מנחם, ספג לתוכו קצת מתורתו, משיטת לימודו והיה הופך להיות בן־תורה במובן הנעלה ביותר. בפולין התקיימה ישיבה כזאת, „ישיבת חכמי לובלין", אלא ששערי אותה ישיבה ננעלו בפניו. מדוע? לא כאן המקום לענות על כך. אולם עובדה: בלית־ברירה, העוני והדחקות אילצו אותו, נצמד רבי מנחם זמבא לרבנות, שאף פעם לא העניקה לו סיפוק רוחני.

ברם, כיון שנכנס לרבנות, השקיע בה רבי מנחם הרבה מכוחותיו הרוחניים. רבי אברהמ'לי וינברג, היתה כניסתו לרבנות ב„רגל אחת". בהיותו בתחומי הרבנות פנימה, בעת ובעונה אחת, גם נמלט הימנה בכל האמצעים והטכסיסים. הוא מילא את הפונקציה הרבנית באורח מיכני, כדי למלא חובותיו ותו לא, ללא זיקה פנימית כלשהי — ופשיטא שהרבנות, כל כמה שהיה קשור אתה, לא הפכה להיות אידיאל חייו.

לא כן רבי מנחם. הוא נכנס לרבנות בשתי רגליו. בחריפות־מוחו מצא פתרון לכל שאלה, מצא דרך ליישר הדורים בדיני־תורה הקשים והמסובכים ביותר. ביתו הפרטי, כשם ששימש לפנים מרכז לצורבים שבאו לשוחח אתו בחידושי־תורה, כך הפך עתה לכתובת מרכזית בשביל בעלי־בתים מכל קצוי העיר, שבאו להתדיין בפניו. אותם בני תורה, העילויים, שבאו בעבר לשחר את פניו אחרי חצות היום כדי לשמוע חידוש מפיו — שוב לא היתה להם גישה חפשית אליו. הוא היה עמוס למעלה ראש ושוב לא יכול להקדיש זמן וטיפול לעולם התורני, כפי שעשה בעבר, בכל־כך הרבה אהבה וחיבה נפשית. בני־תורה צעירים פשוט נשאו טינה בלבם על אלה שהלבישו את רבי מנחם בגדי רבנות רשמיים, מכיון שבכך הסירו מעל ראשם את רבם הבלתי־מוכתר של כל בני התורה, העורגים מאד לחידושיו העמוקים והחריפים.

רבי מנחם גופו, שהעמיק לחדור בראייתו, הבחין היטב במחיצה המפרידה שיצרה „רבנותו" בינו לבין עולם־התורה. הוא עצמו סבל מרה מעיסוקו החדש. חסרו לו אותן שיחות תורניות. הרבנות — ביחוד בוורשה, היכן שהרבנות עמדה בפיסגת החיים הדתיים והחברתיים — כאילו לכדתו במסגרים. במעמקי לבו קיוה רבי מנחם, כי עוד יבוא יום, בו יוכל שוב להשתחרר מן העול הכבד שהרבנות הטילה עליו.

קנאת סופרים

רבה של אוסטרובה, הג״ר מאיר־דן פלוצקי, שימש כל ימיו ברבנות. בשנים האחרונות לחייו התחיל מתקנא בידידו רבי מנחם זמבא, שיושב ולומד בשקידה ללא הפרעות, באין לו התחייבויות רבניות. קם רבי מאיר־דן והתפטר מכסא הרבנות שלו, כשהוא מתמנה לראש־ישיבה ב„מתיבתא" הוורשאית. הוא בירך את היום, בו זכה להשתחרר מעול הרבנות — למרות שרבי מאיר־דן היה אהוב וחביב מאד על בני עירו וניהל שם את מלכותו בכבוד גדול, בהיותו אחד מגדולי הדור.

באותו זמן שנתייתם כסא הרבנות בעיר פולנית אחת, עם התפטרותו של גאון מפורסם כרבי מאיר־דן, התיישב עליו בעיר אחרת גאון אדיר כרבי מנחם, שבזמנו העמיד בצל רבים מגאוני דורו. עם כניסת רבי מנחם לרבנות, אבדה תורתנו הקדושה אבידה גדולה לאין שיעור.

בעיירות הקטנות היו גם הרבנים מסוגלים לגדול בתורה ללא גבול, ליהפך אפילו לגאוני הדור. לא כן בעיר רבתי־עם כוורשה, שטרדותיה חומסות את כל זמנו של הרב, הנאלץ לטפל בבעיות שונות ומשונות ושוב אינו מסוגל להשקיע את עצמו בתורה בכל רמ״ח ושס״ה. יהודי פולין בימים ההם, לא ידעו איזה אוצר הם מכילים בקרבם. אלמלי ידעו שרבי מנחם הנו יחיד בדורו, יתכן והיו מחפשים בעדו דרכים אחרות להתפרנס, כדי שיהיה מסוגל לשבת במנוחה ובכל רגע ורגע ליצור ולחשוף מעינות אין־סוף של אור התורה, שיזרח לדורי דורות. רבי מנחם היה עדיין צעיר לימים. אילו היתה לשמש־תורה זו האפשרות לזרוח, וגם לולא נשפך עליה כוס התרעלה וטיפי מלאך־המות שבניצב סייפו של היטלר

ימ"ש — והיה העולם היהודי רואה בעליל את האור הגדול בעוצמת זריחתו, כצאת השמש בגבורתו.

עולמה של תורה

הם היו שלושה, אשר העטירו את וורשה בכתר־תורה. ש ל ו ש ה היו במספר, אך למעשה: חטיבה מלוכדת א ח ת, אשר כל תמצית נשמתם היא התורה לבדה. מחיצה של ברזל הפרידה את השלושה מכל הסובב אותם. בשבילם היה קיים רק עולם רוחני אחד, עולמה של תורה, אשר הימנו ינקו את חיותם וסיפוקם הנפשי, את נצחונם והישגיהם, כמיהתם ושאיפותיהם — והיה זה עולם התורה, הפתוח אמנם בפני כל אחד, אך בכל זאת מעטים מאד הקופצים לבוא שעריו פנימה.

כל ענין שנבדל מן התורה, כבר חרג מתחומי הטריטוריה הרוחנית שלהם. התורה קשרה את שלושתם בצורה הדוקה ביותר, בקשר של קיימא, בל ינתק. רמב"ם מוקשה הטריד את כולם ותירוץ הגיוני, אמיתי, שנתגלה — פרץ בחביוני נפשם את כל מעינות השמחה.

שלושה יחידים

כשם שהיו שלושתם א ח ד, היה כל אחד מהם עצמו י ח י ד. כל אחד מן השלושה גילם עולם נפרד. בתוך־תוכיותו, היה כל אחד מהם אינדבידואליסט ובעל אופי מקורי, באין לו חוטי־קשר עם שני רעיו האחרים. שונות ומשונות היו תכונותיהם.

רבי נתן שפיגלגלאס היה בעל אופי שקט. שקטים היו אפילו דבריו החריפים ביותר. שקטים פי כמה היו מעשיו. בורח, במלוא המרץ, מסאון החיים היומיומיים. מחפש את המנוחה בצל, את השקט והשלוה. יותר משהיה שואף לתקן את העולם, ביקש לשפר את עצמו, לתקן את מדותיו ולנצור על טיב מעשיו — וכאשר תזדכך נשמתו וגופו טהור, אזי קרינת־אור זו מעצמה תשפיע במישרין ובעקיפין על הזולת, על עולם ומלואו, עד כדי פדות מן החטאים הכבדים שמעיקים עליהם.

רבי אברהמ'לי וינברג היה שקט יותר מן הדממה עצמה. שלו יותר ממים שקטים בפלג־זוך רוגע. חי וקיים בניחותא. חי כל ימיו מבלי לשוחח

ולדבר. וכאשר נאלץ לפצות פיו ולהגיד דבר מה, היה סופר ושוקל ומודד כל הגה, כל ביטוי, כל מלה שיצאה מפיו — בקול־דממה־דקה.

רבי אברהמ'לי היה שרוי תדיר עם עצמו, מכונס בפנימיותו. לא ראה איש ולא דיבר עם איש. לעתים נדירות ממש ראו אותו מפליג בשיחה של ממש עם מאן־דהוא. אפילו בישבו ליד השולחן, משמיע את שיעורו היומי בפני תלמידים מופלגים, אפילו אז התרשמו הנוכחים שאיננו מבחין כלל באנשים הסובבים אותו, הנושמים את אוירת ד' אמותיו וגומעים כל הגה שלו בצמאון גדול. בין חבורת השלושה, היה רבי אברהמ'לי השתקן הגדול ביותר. כעמיתו רבי נתן, שאף לטהר את נשמתו בים־התורה, בו טבל יומם ולילה.

אולם אותו רבי אברהמ'לי, המונוטוניסט בכל מהותו, הפך לים סוער וגועש לעת תפלתו, נוהם ושואג בקולו כליש פצוע. כולו יוקד ברותחין. כל אבריו מזדעזעים ומפרכסים. קשה היה להאמין, כי זהו אותו רבי אברהמ'לי השקט, הממעט בתנועות.

רבי מנחם זמבא, כשם שהתייחד מחבריו — רבי נתן ורבי אברהמ'לי — בשיטת לימודו הספיציפית, כך התבלט על פניהם גם באופיו הגועש. תכונות נפשו הסוערת העלוהו לא אחת על דרכים חדשות, אשר עמיתיו לא הסכינו להצטרף אליו ולהמשיך בהן. רבי מנחם נכנס לעולם התורני בסופה ובסערה. מאוחר יותר, נכנס גם בחיי החברה בצעדים תקיפים ועד לרגע האחרון בחייו היה הכל סוער סביבו. אופיו המהפכני, הסוער, מוצא ביטוי בהרבה מחידושי־תורתו. הוא לא ה ג י ד חידושי־תורה, אלא הסתער והסעיר בחידושי־תורה. כל חידוש מפרי־הגיגיו מסעיר את השכל האנושי, מתסיס את החיות שיונקים מן המחשבה התורתית.

* * *

הם היו שלושה.

האידיאל הנשגב של לימוד התורה, קדושת התורה ואהבת התורה, ליכד את שלושתם בקשר עילאי. שלושתם ניספו על קידוש השם. שלושתם היו פרי־הלולים של יהדות פולין, בת שנות־האלף, שנכרתה והוכחדה לעולמים.

פרק שבעה־עשר

רבי מנחם זמבא

מהפכן ברוחו

רבי מנחם זמבא היה כולו שופע אנרגיה. אופיו המהפכני לא ידע רתיעה ולא נבעת מפני שום קושי. בחוג השפעתו נשמע תמיד הטון הבוטח. גישתו אמיצה. מעולם לא התחשב בתוצאות החמורות, העלולות להיגרם, כתוצאה מעמדתו העצמאית. בהשתתפו באספה כלשהי, היה רבי מנחם מגיד את דברו ולא מחרה־מחזיק אחר דברי הזולת. הוא לא היה טיפוס של מסכים בקלות, של מנענע בראש לאות הבנה. רבי מנחם התמצא היטב בכל הבעיות שעמדו על סדר היום וביטא בבהירות את השקפתו המקורית, אשר לא אחת שמה לאַל את מירב הויכוחים, ניגודי־דעות שנשמעו במשך שעות ארוכות.

בגישת „יקוב הדין את ההר" שלו, רכש לו יריבים ומתנגדים לרוב. אך גם כאשר תוצאות עמדתו היו קשות למדי, לא נסוג אף פעם מעמדתו, שהתבססה לחלוטין על דעת־התורה. בכשרונו האנליטי החריף, ניתח כל בעיה צבורית בעמקות נפלאה, בהצביעו על צדדיה החיוביים והשליליים כאחד. כשם שבהלכה היה רואה, יותר מאחרים, את הרמב"ם והרשב"א באור חדש לגמרי; באותה מדה ידע לחשוף גם בכל ענין חברתי את הסמוי והטמיר, את מה שטרם־נאמר — וכמובן מאליו, ראיה כה בהירה ועמוקה, לא תמיד נשאה חן בעיני קצרי־הראות. רבי מנחם הדביק גם אנשים אחרים ברוחו המהפכנית. בשבתם יחד ליד שולחן הדיונים, היו אף אנשי־שיחו מדברים יותר בשפת־התורה, ללא רתע מפני גילוי האמת, ללא נטיה חפוזה להסכים לכל מה שפלוני ופלוני אומרים.

שיטת הלימוד

רוחו המהפכנית של רבי מנחם זמבא באה לידי שיא הביטוי בשיטת־לימודו המיוחדת. הוא חולל שינוי קרדינאלי באופי־הלימוד הנהוג בפולין. וכמעט שחולל בכוחות עצמו מהפכה מושלמת — למרות שאחרים ראו בצעדו זה מעין בגידה בשיטת החריפות הפולנית־ספיציפית, שהתבטאה יותר בהמצאות חריפות ומחודדות, בפלפולים מושחזים ומורכבים גג־על־גג, מאשר בהבנה חודרת והגיון יבש.

אותו רבי מנחם, היהודי הפולני־טיפוסי, אשר כל הווייתו, הילוכו וניב־שיחו, העידו על מסורתיות היסטורית של יהודי פולני לכל דבר, היה ליטאי מובהק בהגותו התורנית ובגישתו לבעיות שונות. תסיסתו החסידית, זריזותו והתלהבותו, כל קוי־אופיו החיצוניים והפנימיים אפיינו את רוח־פולין המפעימה אותו. אולם ראשו ומוחו — ליטאיים היו. הגותו הרציונאלית, הגדרותיו והשוואותיו, טשטשו את מהותו הפולנית והכניסוהו ברוב פאר לעולם הלמדנות הליטאית.

ככל שהתבגר, הוסיף להתרחק משיטת פולין. בשנים הראשונות היה עוד מתגנב לתוך חידושיו קורטוב של „פולניות". לא בנקל עלה בידו להשתחרר מהשפעת סביבתו, מהשפעת חבריו ולא לקשט כל חידוש בפלפול זערורון, באמירת תירוץ אחד ותיכף לעבור לדרך אחרת ולהגיד תירוץ הפוך מן הראשון — הגם שלא יתכן ששניהם אמת. ברק־הפלפול, המושך בחריפותו, שימש אצלו בתור דחף פנימי. הוא הוכיח כאן את גודל חריפותו הגאונית, שבכוחה להפוך עולמות, לעשות בשכל ובהגיון כחפצו. מאוחר יותר נטש רבי מנחם כליל את הפלפול והפך לליטאי מובהק, מבלי שנותרו בקרבו רשמים ניכרים כלשהם מן השיטה הפולנית.

שיעור בביתו של רבי מנחם

עם התפרסמותו של רבי מנחם, רבו השוקדים על דלתותיו. הלמדנים החריפים ביותר השתוקקו להיות תלמידיו וליצוק מים על ידיו. כידוע, לא היו בפולין ישיבות כמתכונת ישיבותיה של ליטא. או שלמדו אצל

רב, או שהיו יושבים בדד, או לכל היותר בצוותא עם חבר־שותף ב„שטיבל" ולומדים ללא הדרכה וכיוון. בוורשה הבירה לא היתה קיימת אף ישיבה אחת, שבה יוכלו להתכנס עשרות בחורים בעלי כשרונות ולהקשיב לשיעורו של ראש ישיבה. העובדה שחסרה לרבי מנחם ההזדמנות להגיד שיעור, כפי שהיה נוהג בליטא, היוותה ליקוי קשה ביחס לעשרות בעלי־כשרונות — וגם קיפוח לא קטן בשביל רבי מנחם עצמו.

כי רבי מנחם היה כמעין המתגבר והנובע חידושים, ולכבוש את החידושים המתנוצצים והמתגלים לאו מילתא זוטרתא היא, שהרי המעין החזק חותר ופולס למצוא אפיקים, האור המפציע מקרין ומחפש לו חלל ושטח להאירו — ורבי מנחם, בעל האופי המתלהט, איש שאף יום אחד בחייו לא עבר עליו ללא חידוש ויצירה, לא היה לו אפילו חוג מתאים של תלמידים, ובודאי שלא היתה לו ישיבה מאורגנת שתקשיב לשיעוריו ולחידושיו, אשר עלו לו במחיר יגיעה בלילות נטולי שינה ומרגוע.

בשנותיו המאוחרות מצא לו רבי מנחם בעלי כשרונות מצויינים, שהיו לומדים אצלו שיעור של חמש־שש שעות ליום. כותב הטורים האלה זכה להיות מתלמידיו של רבי מנחם. היתה לו, איפוא, ההזדמנות לראות את רבי מנחם בבית־היוצר שלו.

הנוהג שרווח בישיבות ליטא, ואפילו בישיבות הגדולות, כי ראש הישיבה מופיע לפני התלמידים ותלמוד־שיעורו מוכן ומעובד בידו. ראשי ישיבות אלה, אפשר שהיו מתכוננים לשיעורם משך ימים ושבועות, אך התלמיד המאזין לא ראה את רבו בהתלבטותו וביגיעתו, בהיסוסו ובספיקותיו. כל מה שקיבל וראה לפניו היה שיעור מוכן ומלוטש. השקפתו של רבי מנחם היתה, שאף התלמיד צריך לעמוד בבית־היוצר ולראות את החידוש בהתהוותו ובהתגלותו, בהתגבשותו. על התלמיד להיות שותף ביצירה התורנית. על התלמיד, יחד עם רבו, מוטלת חובת הבנין, ואם יש צורך בכך — חובת סתירתו של הבנין, עד שהיצירה תצא משוכללת ומושלמת. לפיכך לא בא מעולם רבי מנחם אל תלמידיו בשיעור מוכן. יחד עם תלמידיו היה יושב ומתחיל בלימוד הגמרא ועובר לראשונים ולאחרונים, מותיב ומפרק כל ענין פעמים רבות, בונה וסותר כהרף־עין,

מעלה סברות ומפריכן, מעיין ומחפש, בודק ומבקר כל מלה שבראשונים. הנה שינוי לשון ברמב״ם, מלה הנראית לכאורה כיתרה בר״ח וברבינו גרשום, ומיד בא נסיון ליישר הדורים ולתרץ סתירות, והכל בנוכחותם של התלמידים, היה מראה להם כיצד להבין לסלק קושיא וליישב ענין תמוה ומנוגד בהשקפה ראשונה לגמרא ולראשונים.

נימוקיו של רבי מנחם היו, כי התלמיד יכול ללמוד ולהבין בעצמו תורה מוכנה מן הספרים המצויינים ולמצוא בהם משנה מסולתת מובחרה, אך על ראש הישיבה — לפי דעתו — להצביע ולהראות לא רק על המסקנות, כי גם על הנחות, על „סלקא דעתך״ ו„לכאורה״. מתוך כך ילמד התלמיד ויעמוד על דרך ההלכה ועל גודל האחריות הנדרשת באמירת חידוש בתורה. יש לנקוט אמצעי זהירות מכל צד, לשקול ולמדוד בתבונה ובהגיון, עד שהנשמע יהא ראוי להיקרא בשם יצירה, באופן שתהיה לכל מלה משמעות חדשה, רמז לגילוי חדש, למה שהיה נעלם עד כה.

לעתים קרובות היה רבי מנחם יושב אתנו בלילות החורף הארוכים ושופע הארות־הערות, חידושים והמצאות גאוניות, והשיעור היה הולך ונמשך שש־שבע שעות רצופות בלי הפסקה, ובמשך השיעור היה מפליא להלהיב ולהרקיד את הש״ס והראשונים, היה צולל בסוגיא לארכה ולרחבה, וכל ראשון או אחרון לא אניס ליה. למחרת היום לא התרשל ולא התעייף להתחיל הכל מבראשית, ובאותה הרעננות וההתמדה של אמש — כל מה שנוצר אתמול, במאמץ וביזע, הוסר מן המסלה; כי בלילה על משכבו, הגה והעמיק רבי מנחם לעיין ומצא שהבנין שבנה אינו מבוסס כל צרכו, יש לפרוק ולטעון עוד מכמה צדדים. לדוגמא: את הסוגיא של „ר׳ חנינא סגן הכהנים״ למדנו במשך שנה תמימה, שעות אחדות בכל יום...

תלמידיו של רבי מנחם היו רוכשים להם ידיעות עצומות ברחבי התלמוד, כי כן היתה דרכו, שבכל ענין וענין שלמד היה מפליג במשוט על פני כל ים התלמוד. התלמיד שלו קנה לעצמו את כושר הגישה ההגיונית והניתוח האנליטי, אלה שני הדברים המהווים יסוד ללמדנות אמיתית. הוא לא נתן לתלמידיו להתפעל מאחיזת־עינים, או להונות את עצמם ולהיגרר אחרי קסם שוא של הברק החיצוני.

היתה לו לרבי מנחם הסברה שקטה ונעימה, הן בכתיבתו והן בדיבורו. את הענין העמוק ביותר היה מסביר בקלות שחקנית. שאיפתו ומגמתו היתה, שתלמידיו לא יהיו סתם מנענעים בראשיהם ומסכימים לכל דבריו. רוצה היה שתלמידיו יהיו כשותפים, המחווים דעה עצמית בענין, ללא כל חת ומורא. מה מאושר היה, כאשר אחד התלמידים היה סותר מה מחידושיו הטובים, בחינת: „נצחתני בני!" בזה היה רואה אות כי תלמידו עלה בסולם ההשתלמות. תכלית השיעור לא היתה בגילוי תורתו, כי אם בהתקדמותו של התלמיד. בגלל זה היה מחפש רק בעלי כשרונות יוצאים מן הכלל, שכמותם לא נמצאו הרבה אפילו בוורשה. בחורי וורשה, הלומדים שבהם, היו עוסקים ומתנצחים ומוצאים כל חיותם בעיקר ב„פשטל'ך". לא כן שיטתו של רבי מנחם, שביקש קודם כל את ההגיון וההבנה, אותם ראה כעיקר.

הערצה בליטא

מרובים היו הלמדנים בפולין, שביקשו להגיד חידושים בשיטה הליטאית, אולם ליטא לא הכירה בהם. לא כן רבי מנחם זמבא. הוא נתקבל שם בזרועות פתוחות. את ספריו, ביחוד ספרו „תוצאות חיים", למדו בישיבות־ליטא ולעתים תכופות צלצלו שם הקולות: „ר' מנחם אומר...", „ר' מנחם מקשה..." ו„ר' מנחם מבאר..."

התקשרותו לעולם הליטאי גברה והלכה. הוא גופו הגה בספרי גאוני ליטא ועמד אתם במגע אישי. עשרות פעמים הוא מצטט בספריו את ה„אור שמח", את רבי מאיר־שמחה, אתו נפגש בעיתות נופש, בעיר הקייט מרינבד. רבי מנחם מצא עם הגאון הליטאי שפה משותפת. שפתם היתה שפתו. כל ההגדרות ההלכותיות, „חיוב המצוה" ו„קיום המצוה", „חפצא" ו„גברא" — צלצלו צליל מוזר באזני הלמדן הפולני. רבי מנחם זמבא ניתח כל מיני סוגיות בעזרת הגדרות כאלו, אשר בליטא השמיעו אותן ברמיזא בעלמא.

בליטא היטיבו להבין את רבי מנחם. מטעם זה ידעו יותר כיצד להעריכו. אלמלא היתה בפולין אוטוריטה של אישיות בהיקף כה נשגב, כמו הרבי מגור זצ"ל, שהוכר בפי כל בתור גאון וקדוש הדור, אשר רבי מנחם

היה חסיד נלהב שלו, אלמלא היה הרבי מגור גם ענק־שבענקים בתורת הנגלה — מי יודע אם רבי מנחם לא היה הופך ל„ליטאי" מושלם. כחברו רבי נתן היה אף הוא נשאר חסיד, אולם חסיד ללא רבי.

בסופה ובסערה היתה דרכו של רבי מנחם לעולם התורני, כמו לתוך העולם החברתי. שמו צלצל למרחקים, כגאון אדיר, הרחק־הרחק מעבר לגבולות פולין. הפופולריות של עמיתו רבי נתן שפיגלגלאס לא כבשה מרחקים כה עצומים. רבי אברהמ'לי וינברג כמעט ולא היה מוכר ברבים. מחוץ לעולם התורני ובקרב חסידי סוכטשוב, שנמנה עליהם, לא ידעו רבים את שמו. את מוניטיו של רבי מנחם הוציאה לרשות הרבים „גור" — ו„גור" היתה בפולין הדינסטיה החסידית החזקה ביותר, שמאחוריה ניצב לגיון אדיר בן רבבות חסידים — מתוך גאון פנימי.

אמנם, בקרב החסידים, לא תפס הלמדן מקום מרכזי. חסידים חריפים הם, מסוגלים להפוך את הלמדן הגדול ביותר לעפר ואפר, אין ואפס — במדה ואיננו אחד מהם, חסיד, המרכין ראש בפני הרבי במלוא ההכנעה וההתבטלות. החסידים ניחנו גם בחוש־ריח בריא, יודעים להבחין על אתר באיזו מדה עוסק הלמדן בתורה לשמה. חסידים אינם נחפזים להתפעל ממי שלמד הרבה תורה. בעיקר מבקשים הם לדעת: מה לימדה התורה אותו, את הלמדן! שמא מרוב תורה הפך לגאוותן? כמה נצטרפו ונזדככו מדותיו ע"י התורה? החסידים התייחסו כלפי הלמדן בחשדנות מסויימת וגם, לעתים, בביטול.

לא כן רבי מנחם. ראשית — משום שהיה מאנשי־שלומנו, אחד „משלנו"; שנית — הרבי מגור כיבדו מאד, לעיני אלפי חסידיו.

מחד גיסא היתה לרבי מנחם תועלת מהשתייכותו לזרם חסידי מסוים. אלמלא היה אחד מתוך המחנה, ספק אם פרסומו היה מתפשט במהירות כה גדולה. השפעתו היתה בלי־ספק מצטמצמת ונחלשת. מאידך גיסא: יתכן מאד, שחסידותו הפריעה לו שיגדל למה שהיה באמת מוכשר לגדול. אלמלא היה חסיד ואילו היה קיים בינו לבין החסידים דיסטנץ רב־משמעי, אפשר והיה רבי מנחם הופך במרוצת־הזמן ל„רבי חיים־עוזר דפולין!" היו לו מיטב הסגולות הגאוניות, ונתברך בשפע של פקחות וחכמה, כדי להתעטר בכתר המנהיגות של העולם התורני.

אלא שרבי מנחם היה חסיד. ואין אדם נעשה חסיד בגין חשבונות וחישובים שונים. רבי מנחם היה חסיד בכל מהותו והווייתו. בשום אופן לא היה מסוגל להיות אחר ממה שהוא*.

רבי אברהמ'לי וינברג

הניגוד הקוטבי הבולט ביותר לאישיותו של רבי מנחם, התגלם בדמותו של רבי אברהמ'לי וינברג. רבי אברהמ'לי כמעט לא נראה בכלל ברחוב היהודי. סגור ומסוגר מאחורי שבעת מנעולים. מחוץ לחוג מצומצם של בני־תורה, וכן בקרב עדת חסידי סוכטשוב, לא הכירו אפילו את שמו. העסקנות, אפילו עסקנות תורנית, היתה זרה לו. לא ראוהו משתתף באף אספת־רבנים. כל ימיו היה בודד. מחוץ לרבי נתן שפיגלגלאס ורבי מנחם זמבא נפגש רק לעתים נדירות מאד עם רבנים או תלמידי־חכמים אחרים.

רבי אברהמ'לי היה תלמיד מובהק של האדמו"ר מסוכטשוב. ב„אבני נזר" מצויות מספר תשובות שנכתבו אליו. הוא נולד בשטוצ'ין, למד בסוכטשוב ולאחר מכן, בשנות ה„קעסט", היה סמוך על שולחן חותנו ר' משה קובלסקי ועוסק בתורה בביתו.

אימתי להדפיס ספר

רוב גאוני פולין, לא הדפיסו ספריהם בחייהם. כאשר אחד ממאה מצא לנכון להדפיס את ספרו בחייו, היה מתנצל הרבה, כאילו הרגיש אשם בנפשו ונאלץ להבהיר מה ראה על ככה, לפרט את הסיבה שבגינה חרג מן המקובל והחליט להדפיס את ספרו. מניעים רוחניים, הם שעיכבו בעד המחבר מלפרסם את ספרו בחייו. רק לאחר מאה־ועשרים, היו מכנסים את כתבי־היד ומוציאים לאור את החיבורים. בגין עקרון מקודש זה, שעבר בירושה מדור לדור, לא זכה כלל ישראל לאורות תורניים מרובים. גם

---

* הערכה מקיפה יותר אודות אישיותו הגאונית של הגר"מ זמבא, ראה בביוגרפיה המוקדשת לזכרו מאת כותב השורות שנתפרסמה בספר „אלה אזכרה" כרך שני (ניו־יורק, תשי"ז) עמ' 38 ואילך.

רבי נתן שפיגלגלאס סירב בכל תוקף להדפיס את ספריו בעודו בחיים — וכל כתבי־ידו, חידושים על כל הש״ס כמעט, נשרפו בתבערת־היטלר ימ״ש הגדולה.

בהקדמתו לספר „אגלי טל״ מתנצל הרבי מסוכטשוב, הלמאי מדפיס הוא את ספרו בחייו. זקן הוא וחלש, שוב אין בכוחו להרביץ תורה לתלמידים, לפיכך עז רצונו שלפחות ילמדו את תורתו מתוך ספריו. בכך נתן הרבי דוגמא לתלמידיו, שרבים מהם כבר הדפיסו את ספריהם ועודם בגיל צעיר. הג״ר צבי־אריה פרומר, רבה של קוז׳יגלוב וראש „ישיבת־חכמי־לובלין״, פרסם את ספרו הראשון „שיח השדה״ בהיותו רק בשנות העשרים. גם תלמידי־סוכטשוב אחרים, כגון: הג״ר יהודה־לייב ממלאק, מחבר הספר „מלחמת יהודה״; הג״ר מרדכי קאלינו, מחבר „מכתבי תורה״ — ורבים אחרים — הדפיסו את ספריהם התורניים בעודם בחיים.

בשנת תר״ץ פרסם רבי אברהמ׳לי וינברג את ספרו „ראשית־בכורים״, המכיל את חידושיו למסכת בכורות, בו משתקפת גדולתו העצומה בתורה, כמו השפעתה הישירה של שיטת הלימוד הסוכטשובית. ספרו המצוין, שכבש במהירות מקום מכובד על מדף־ספריו של כל בן־תורה, הוציא לו מוניטין בחוגים רחבים ביותר. גם אל שיעוריו הקבועים, אשר השמיע בביתו כל יום, בשעות אחרי־הצהרים, באו למדנים מובהקים. ברם, הוא גופו לא יצא גם עתה מד׳ אמות של הלכה.

* * *

בשקט ובשלוה חי לו רבי אברהמ׳לי וינברג את חייו הנעלים. בדומיה כבה נרו, יחד עם יתר יהודי פולין הקדושים, שניספו על קידוש השם. הרבה לא נכתב אודותיו. צדקתו וגדולתו נשכחו חיש־מהר.

רבי מנחם זמבא חי בסערה ופטירתו הטראגית הסעירה את העולם היהודי ומוסיפה להסעיר אותו עוד כיום, כעבור שנים רבות. גם עצם חייו הסוערים מוסיפים לחיות בקרב אלפי בני־תורה, נסערים אף הם, המרווים את נפשם השוקקה בדברי־תורתו, שהיא חיה וקיימת לעד ואינה מסוגלת לשקוע בתהום־נשיה.

פרק שמונה־עשר

רבי צבי־הירש גליקסון

וקנה לך חבר

רבי נתן, המסוגר והנחבא, שהחשיב כל שמץ של פרסום כעונש חמור מן השמים, חיפש תמיד לעצמו חברים שקטים, שאינם ידועים בקהל הרחב, אנשים השרויים בצל ומוסתרים מעין הפומביות הרעשנית. כדרך שהוא עצמו פרש מרצונו הטוב — עוד בהיותו צעיר לימים — מן העולם הרועש וסר לפינה שקטה, בה טווה בהתבודדות את קורי חלומותיו הקדושים על יצירת עולם משלו, עולם שכולו קדושה ותורה, אשר רק בני עליה יחידים יבואו בו — כך גם ידידיו האינטימיים, מתי מעט, היו יהודים מתבודדים שאין להם בעולמם יותר מד' אמות של הלכה.

מטבעו היה רבי נתן מחפש תמידי. כל הישג רוחני שזכה בו, היה פרי עמל וחיפושים מרובים. מעולם לא היה מרוצה ב„אתמול", אלא חיפש „היום" חדש ו„מחר" משובח הימנו. תדיר שרוי היה במצב של חיפושים וחקירות. כל ימיו חיפש דרכים להתעלות בתורה, במדרגות וביראה. כל יום בנפרד ביקש להשיג „משהו". עזה היתה שאיפתו למלא כל רגע מחייו בתוכן נצחי. כל מה שרבי נתן השיג — גדלותו בתורה, יראתו הטהורה, אהבת ישראל בלי גבול, רגשות עמוקים במדת החסד, לבו השופע חום — היו תוצאות חיפושיו התמידיים איך להתעלות יותר ועוד יותר.

וכה חיפש גם אחרי ידידים. רבי נתן חיפש, חיטט, בירר ובחר לו את האיש המתאים להתקשר עמו בידידות־נפש עמוקה. כיון שמצא אחד מתאים לאופיו, המסוגל להיות נתח ממהותו ולהבין את רבי נתן ברמז, בהיותם מאוחדים בשאיפה אחת — לא חסך שום מאמץ כדי לרכשו כידיד. הוא קיים את המשנה „וקנה לך חבר" בצורה אידיאלית, בשלמו מחיר די יקר עבור ברית־ידידות זו שקשר עם יחידי סגולה.

אחד מהם, שרבי נתן התרועע אתו במשך שנים רבות, גם הוא „יהודי נסתר" שהתאמץ בכל מיני דרכים להסתתר בפינה מוצנעת, לחפות במחיצה עבה על גדלותו התורנית ועוד יותר על צדקתו המופלאה — הלא הוא רבי הירש'ל גליקסון, חתנו של הגאון רבי חיים מבריסק זצ"ל.

מי היה אותו רבי הירש'ל, בו בחר רבי נתן מתוך רבבות רבבות יהודי וורשה — יראים ושלמים, לומדים וחסידים — כאיש סודו, אתו היה נוהג להיפגש לעתים תכופות והם מבלים שעות ממושכות בחדר מיוחד?

בסוד זיווגין

חסידים ומתנגדים, או ליתר דיוק: יהודי פולין ויהודי ליטא, היו שונים בתכלית אלו מאלו, שונים גם בגישתם הספיציפית לעניני שידוכין. יהודי פולני — ובמיוחד אם הוא חסיד — הבא לחפש שידוך הגון ליוצא־חלציו, היה מחפש קודם־כל מחותן עם מעלות, בעל־שם־טוב, מחותן מכותל המזרח. מחותן מפואר היה המוטיב הראשי לגמרו של שידוך. אם המחותנים התאימו זה לזה, הן מבחינת היחוס והן מבחינת מעמדם הכלכלי, שוב היה קל יותר שהחתן והכלה ישאו חן בעיני הוריהם. „תן עיניך במשפחה" (תענית, כ"ו) — היה בעיני החסידים עקרון חזק, שבמשך דורות רבים שמרו עליו בקפדנות יתירה. היה בידם להעלים עין מהרבה דברים, ממעמד כלכלי שפל או מיופי פיסי קלוש, אבל המשפחה — מן ההכרח שתהא נקיה מכל שמץ של רבב. השרשים היו צריכים להסתעף ממעמקי העבר. על כל משפחה היה לשאת עמה את ירושת הדורות ברוח ובמוסריות.

ה„מתנגדים" אנשי ליטא, לעומתם, ייחסו את כל כובד המשקל ל„קרן" גופו. תחילה הובאו בחשבון החתן והכלה, ורק לאחריהם באו המחותנים. בגין מעלות אישיות של החתן או הכלה, העדיפו להעלים עין מן הצללים של המחותנים. בימים ההם היה כמעט כל „מחותן" שומר מצוות ומקצתו בן־תורה, אלא מאי? לאחד חסר היחוס, לשני אין שם בחברה — ועל כל אלה ויתרו בנקל ובלבד שהחתן הוא „בעל כשרון" והכלה בעלת מדות טובות.

שימו לב: לא רק אצל בעלי־בתים ליטאיים, תפס היחוס רק מקום שני או שלישי במעלה, אלא גם בקרב גדולי ליטא — רבנים וראשי ישיבות. אדמו״רי החסידות היו מרוצים בעיקר להשתדך בינם לבין עצמם, דינסטיה אחת עם רעותה, שושלת טשרנוביל השתדכה עם בלז, צנז עם רופשיץ וכן „חצרות״ אחרות חיפשו לילדיהם מחותנים אדמו״רים. שושלת גור, אשר חוללה שינויים דרסטיים בהרבה שטחים — מתוך הנחה שזה יועיל לחיזוק היהדות — יצרה מהפכה גם בענין השידוכים. בית הרבי הרים את קרנו של בעל־הבית, לאחר שהיו מחפשים בעלי־בתים מהוגנים בתור מחותנים של האדמו״ר מגור.

אמנם היה גם בית־גור קשור בעבותות־משפחה עם הרבה חצרות־קודש, כמו: רדזימין, אוסטרובצה, פוריסוב ואמשינוב — אבל אדמו״ר או רב לא היה בגדר הכרח. הרבי מגור ישב ליד שולחן־מחותנים אחד גם עם בעל־בית מפואר מביליץ או מלודז׳, ובלבד שיהיו ראויים להתחבר בזרע הקודש. אכן, גם בשטח זה היתה גור יוצאת מן הכלל. השוני המיוחד שבגור מצא את ביטויו גם באופני ההשתדכות. בבית גור נעשו שידוכים בינם לבין עצמם, אחים וגיסים היו למחותנים, וכיוצא בזה השתדכו גם עם בעלי־בתים חסידים, שכמובן ידעו להעריך מצדם את האושר הגדול: להיות מחותנו של הרבי. אולם בחצרות של אדמו״רים אחרים לא הסכימו להשתדך אפילו עם העשיר בבעלי־הבתים זולת במקרים מיוחדים. היו מחפשים אושר לילדים במקומות רחוקים, מחוץ למדינה — ובלבד שהיחוס משני הצדדים יתאים בהרמוניה. רק באין עצה אחרת, בגין סיבות שונות, היו מקיימים את מאמר חז״ל „נחות דרגא״ וכורתים ברית־שידוכין עם בעל־הבית שאינו משלשלת היוחסין.

אצל גדולי ליטא היתה גישה אחרת לענין כולו. אפילו היו הם עצמם מגדולי־גדולים בתורה וביראה, לא „הוכרח״ המחותן להימנות על „השכבה העליונה״ ולהיות גאון מופלג. אפילו אם החתן אינו חוטר מגזע היחס, אין בכך כלום, די ביחוס עצמו. ודאי, הוא עצמו צריך להיות „כלי מפואר״, שכשרונותיו מנבאים לו עתיד מזהיר. אם אביו אדם חשוב, מה טוב! אך גם יהודי חרדי פשוט ראוי להיות מחותנו של גדול, של ראש ישיבה

מפורסם או רב בקהלה מעטירה, במדה ונתברך בבן יקיר העתיד להיות גדול בישראל ולהאיר את העולם בתורתו וביראתו.

רבי מאיר־שמחה מדווינסק, ה„אור שמח", גאון הגאונים, המאור שהיה נמנה עם גאוני הדור אפילו לפני מאות בשנים — אירס את בתו לבנו של ר' לייבל לופטביר מוורשה. ר' לייבל, מוהל וורשאי, היה יהודי בעל־בית׳י צנוע, בן־תורה במדה מסויימת, אבל רחוק רחוק מגאונות מרעישה. הוא נעשה למחותנו של גאון הדור, כי חננו ה' בבן חכם שהקסים את כל יודעיו בכשרונותיו העילויים. בת יחידה היתה לו ל„אור שמח". האנשים הגדולים בדורו היו בודאי מאושרים ורואים לעצמם זכות להשתדך אתו. אולם רבי מאיר־שמחה חיפש עבור בתו חתן גאוני, לא מחותן גאון — ואותו מצא בוורשה, במשפחה בעל־בית׳ית. אכן, לא טעה גאון הדור בבחירתו. חתנו רבי אברהמ׳לי, מחבר „זרע אברהם" בעתיד, גדל והיה לאחד מגדולי גאוני פולין. עוד בהיותו צעיר לימים תפס בעולם הלמדנים מקום בראש.

חתנו של הגר״ח

גם רבי חיים מבריסק השתדך עם בעל־הבית וורשאי. הגר״ח, הגאון בתורה ובפקחות, היה בודאי „מבין" על בעל־כשרון וברר־דעת; אותו לא יכלו להוליך שולל, לא בתורה ולא ביראת־שמים — והוא שבחר כחתן לבתו שרה־דישקה, המפורסמת בפקחותה גם היא, צעיר מוורשה, בנו של יהודי בעל־בית׳י ודוקא חסיד, מחסידי גור. רבי חיים, שזכה לפופולריות עצומה עוד בחייו, היה בלי־ספק משיג — אלמלי חפץ בכך — „מחותן" שהוא בעצמו אדמו״ר, ולא רק חסיד של אדמו״ר. אך הוא לא התרשם מאומה ממחותנים מפוארים. הוא חיפש מח בריסקאי, המסוגל להבין בכל העמקות ולקלוט את תורת בריסק כנתינתה. בחור כשרוני כזה מצא ברבי הירש׳לי גליקסון, צעיר בעל פיאות מתולתלות, החוגר אבנט בתפלתו ונוסע עם אביו אל הרבי מגור לכל חג.

כעבור הרבה שנים לשהותו במחיצת רבי חיים ואחרי שהתערה בעולם הליטאי, נעשה אמנם רבי הירש׳לי ליטאי לכל דבר, בכל מהותו, הן בדרך לימודו והן בחיי־הפרט המוסריים שלו. אך מכל מקום, גם הלאה

נשאר „ליטאי באבנט"... אשר הזכיר לו תכופות את בית אביו החסיד, היכן שנזהרו מלאכול בפסח „מצה שרויה" ולא הניחו תפילין בחול־המועד. על מורשה זו שמר בקפידה כל הימים. כי אי־אפשר להתהפך למתנגד. אדם נולד מתנגד אך לא נעשה כזה, ולא בקלות האדם חדל מלהיות חסיד. ב„ידית" של הרבי טמון כח רב...

ילד פלא

הירש'לי היה ילד פלא. אביו ר' אברהם, בעליו של הבית מספר 6 ברחוב שרוקובסקה, התמסר הרבה לחינוך ילדו העילוי, בקבעו אתו יום יום שיעור מיוחד, שנמשך כמה שעות. ר' אברהם עצמו היה למדן מפואר, בעל הבנה גדול, שחדר עמוקות בנבכי כל סוגיא קשה. בגיל 12 ידע הירש'לי בעל־פה את כל המשניות, ממסכת ברכות עד מסכת עוקצין, וידע אותם לא רק באופן מילולי, כי גם הבין ביסודיות את הענינים המסובכים בסדר זרעים, את הבעיות הקשות בסדר טהרות ואפילו השטחים הלאבירינטיים בכלים ואהלות היו נהירין לו. כל למדני וורשה דאז — והעיר וורשה בימים ההם עשירה היתה בלמדנים, ודוקא מקרב בעלי־בתים — ששוחחו בדברי תורה עם העלם הכשרוני, נרעשו והופתעו מבהירותו הבלתי שכיחה, כמו מזכרון הברזל שניחן בו. שמו הלך לפניו הרחק הרחק מתחומי וורשה והגיע עד לבריסק, שם החשיבו כל בעל־כשרון שעדיו לגאון כמציאה יקרה, שם חיפשו דרכים איך לפתח כשרונות כאלו.

ר' אברהם גליקסון, יהודי חסיד מוורשה, משתחרר מכל רגשותיו האבהיים ומוליך את ילדו הרך, בבת עינו, אל רבי חיים מבריסק שילמדהו תורה. במשך שש שנים, מגיל 12 עד 18 לומד העילוי בבריסק ואחר־כך הוא חוזר לוורשה כלמדן מושלם, בעל דרך מיוחדת ומקורית ביותר בהבנת התורה. לא עם כל למדני וורשה מוצא הירש'לי שפה משותפת. הם מרחפים בחלל, הם מפגינים חריפות שחוזה ואילו הירש'לי מתחפר במעמקים, מפריד מושג אחד ממשנהו, מבתר, מבדיל ומנתח. הירש'לי פשט צורה ולבש צורה. עתה הוא ליטאי לכל דבר. שש שנות בריסק יצקו את היסודות לאישיותו התורתית. שם נתגבשה וחושלה שיטתו הברורה בדרך הלימוד. שם גם למד קו ברור ביראת־שמים.

ר׳ אברהם גליקסון שואב נחת מהירש׳לי שלו. עתה הוא מקבל שכר גמול סבלו, תמורת הגעגועים בשש השנים שהירש׳לי נמצא רחוק מאבא ואמא. דלת ביתו אינה נסגרת. יום יום מביאים אליו הצעות של אושר. ר׳ אברהם עצמו נחשב לעשיר, לתלמיד־חכם, בנו מפורסם כגאון מופלג — ומי אינו חפץ לקחת את הירש׳לי כחתן לבתו? באים אליו יהודים נגידים, המבטיחים מזונות („קעסט") לכל החיים ובית־מדות כנדוניה, באים רבנים גדולים המוכנים להוריש לו את כסא הרבנות לאחר מאה־ועשרים — אך דין־קדימה יש לרבי חיים סולובייצ׳יק, גאון הדור.

בשנת תרע״ג נעשה רבי הירש׳לי לחתנו של רבי חיים. השידוך היה בוורשה לסנסציה: רבי חיים מבריסק השתדך עם חסיד גוראי! רבים לא הבינו למעשהו של רבי חיים. אחרים, שאלו להיפך: כיצד משתדכים עם מחותן שאינו נוסע אל הרבי?... בזמננו קשה להבין פליאות כאלו. אך בימים ההם, כאשר החסידות התלקחה כשלהבת מאירה, היה מקום גם לשאלה תמימה כזאת...

לפנים משורת הדין

רבי הירש׳לי גליקסון ישב כל ימיו על התורה ועל העבודה. מעולם לא שלח ידו במסחר. אביו שחרר אותו מעול הפרנסה, כשכל הצטרכויותיו עליו. רבי הירש׳לי ישב ולמד במנוחה, תחילה בבריסק ומאוחר יותר בוורשה. כאן רכש לעצמו מוניטין משובחים. במיוחד בחוגים הליטאיים. עצם היותו חתן של רבי חיים גרם לכך, שיתייחסו אליו באהדה, אך העריצוהו גם בזכות עצמו, כגאון וצדיק, בעל נימוס לעילא, ממעט בדיבור, מלה בסלע, נוח לבריות ועניו מאין כמותו. אסכולת בריסק מצטיינת לא במעט תקיפות, עקשנות, נוקשות — אף שאמנם כל התנהגותם, אפילו בין אדם לחברו, מבוססת על ההלכה הצרופה עד תום — ואילו רבי הירש׳לי התנהג בעיקר לפנים משורת הדין. הוא שמר בקפדנות בריסקאית על „הלכות לפנים משורת הדין". כמעט ולא ראו אותו מעולם רוגז או חס־ושלום מעליב איש מישראל, על כל אחד היה מלמד זכות, החסידות שספג לתוכו בגיל־ינקות נתנה בו אותותיה.

הוא גם לא היה מסוגל להשתחרר מן ההתלהבות החסידית, ממסירות־נפש חסידית כדי לגמול חסד עם הזולת, מנאמנות חסידית לידידים, וראש לכל: מן השמחה החסידית. בריסק מקדירה פניה לעתים, עצב שפוך עליה, דאגה לובשתה. לא כן רבי הירש'לי, המגרש מלבו כל צער ויגון ומקיים בכל לבו „עבדו את ה' בשמחה".

ישיבת „תורת חיים"

אחרי פטירתו של רבי חיים, יסד רבי הירש'לי ישיבה לזכרו ברחוב גנשה 45 וקראה בשם „תורת חיים". כאן התרכזו טובי בני־עליה שבוורשה, הללו שהוקסמו משיטת בריסק ולבם לא הלך אחרי הפלפול הפולני. בוורשה החסידית לא היה האקלים נוח ליצירת ישיבה ליטאית: אלפי בני־תורה צעירים ובחורים הלומדים בשטיבל'ך, היה מוצאם מבתי חסידים, אשר קיבלו את דרך הלימוד במסורת מן הדורות הקודמים. לפלפול הפולני היתה היסטוריה ארוכה בת כמה מאות שנים. דרך־הלימוד הליטאית היתה זרה בעיניהם לחלוטין. פשוט לא היו מסוגלים להבין חקירה ליטאית, גם אם היתה רצופה הגיון ונכונה מכל צדדיה. חריפי מוחותיה של פולין נמשכו אחרי פלפולים מחודדים ו„לשיטתו'ת" ארוכים. גישת הניתוח הליטאי היתה יבשה, חד־גוונית מדי, בעיני למדני פולין.

אך למרות האקלים התורני הספיציפי של וורשה החסידית, נעשתה ישיבת „תורת חיים" הליטאית מקום חיוני לבני־תורה מרובים, שלמדו שם בהתמדה על־פי שיטת בריסק. הודות לרבי חיים, התחוללה בקרב חוגים מצומצמים בוורשה כעין התמרדות בשיטת הפלפול, הנהוגה מקדמת דנא. בשנים המעטות שרבי חיים התגורר בוורשה, התלכדו סביבו בחירי עולם התורה בפולין והוא פתח לפניהם נתיב חדש. כל אלה שבאו במחיצתו — ובתוך הבאים היו גם גאונים מפורסמים, לא רק צורבים בני־תשחורת — נהפכו ל„חסידים" שלו. רבי חיים הפיח רוח ליטאית בלב וורשה החסידית.

החסידים לא בגדו חלילה ברבותיהם, אבל הרבה מהם ערבה לחיכם שיטת הלימוד הליטאית ועד מהרה זנחו את דרך הפלפול הנושן. כך,

איפוא, הכשיר רבי חיים את הקרקע ויצר אוירה נוחה לאסכולה הליטאית, שתל גרעיניה, כדי שיוכל רבי הירש׳לי — כעבור שנים מעטות בלבד — לייסד ישיבה „ליטאית״ עבור צאצאי משפחות חסידיות. נכון, המונים לא נהרו לשם, אך ישיבת „תורת חיים״ תפסה בוורשה מקום חשוב ומכובד ביותר. היא הטביעה גושפנקא של למדן על כל אחד מתלמידיה, עד שנחשב לבר־אוריין מובהק.

בשנים שכיהן כראש־ישיבה, גבהה קומתו הרוחנית של רבי הירש׳לי עצמו במדה מופלגת. הוא היה כולו שקוע באמירת שיעורים, בשינון תורת רבי חיים וביצירת חידושים משלו מדי יום ביומו, חידושים שהצטיינו בעיקר בבהירות הבריסקאית. רבי הירש׳לי לא היה איש ציבור. לעתים רחוקות מאד ראוהו ברבים. לא התערב בעסקי הכלל ולא השתתף באספות. הגמרא היתה ידידתו, הישיבה — מקום מגוריו הקבוע. כמעט ולא ביקר באחד מבתי וורשה, לא נסע לקייט ולא השתתף בחתונות.

רק בבית אחד ויחיד יכלו לפגוש אותו בתכיפות — בביתו של רבי נתן שפיגלגלאס.

צדיק נסתר

רבי נתן ורבי הירש׳לי — שניהם בעלי מדרגה בלתי שכיחים, אנשים דבי־עילאה — היו להם קוים משותפים. שניהם ינקו את כל חיותם מלימוד התורה והיו כל ימיהם מופרשים מן העולם ומסוגרים בתוך חומה בצורה של תורה־לשמה. רבי נתן כמעט ולא דיבר מאומה אודות גאונותו של רבי הירש׳לי. תכופות היה אומר: העולם יודע מגאונותו, בעוד שגדלותו בצדקות אינה ידועה כל עיקר! למעשה היה רבי הירש׳לי מין למ״ד־וא״ו־ניק, נסתר במעשיו הקדושים, כמוס ביראת־שמים שלו.

לקראת חג הפסח היה אופה מצות שמורה ביחד עם רבי נתן. כל אחד מהם נטל כמה מצות, שאפייתן התארכה יום תמים ומחירן הון רב. יחדיו היו הולכים שניהם לרכוש אתרוג. בכל יום ויום, בין כסה לעשור, היו קונים אתרוגים מחדש. עד לחג הסוכות הצטבר אצל רבי נתן ארגז מלא אתרוגים והרבה שעות חלפו עליהם בדיונים, על איזה מן האתרוגים ראוי לברך.

קול דודי דופק

בימי מצור וורשה, בשעות הקשות ביותר, כאשר מפציצי־קרב מן האויר החרישו אזנים, למד רבי הירש׳לי עם קבוצת תלמידים את הלכות תשובה של הרמב״ם. שמיעתו היתה לקויה, בקושי קלט את זמזום האוירונים שזרעו מות והרס, אבל בעמקי נפשו קלט את „קול דודי דופק״. הוא הרגיש כי משהו מתחולל ובא, משהו מטיל אימה — ומה עושים לעת כזאת, אם לא ללמוד רמב״ם הלכות תשובה?

חייו היו חרישיים, גם צעדיו האחרונים היו חרישיים — לעבר תאי הגאזים המחניקים, במחנה המות, עם כל ילדיו בצוותא.

ישמשו נא השורות דלעיל גלעד על קברו הנעלם.

פרק תשעה־עשר

רבה של גריצה

[סבי הג״ר אליהו ליפשיץ]

עיר או עיירה

גריצה, עיירה דומה לעיר, סמוכה לוורשה, היתה מתגנדרת ביחסנותה. יהודי גריצה ראו את עצמם כבני־כרך, לא כקרתנים, כי מי מיהודי גריצה לא היה מבקר פעמים אחדות בשנה בוורשה עיר הבירה? המרחק שבין גריצה לוורשה לא היה רב, במיוחד לאחר שהופעלה הרכבת הזעירה בקו זה ויהודי גריצה נסעו לוורשה בתכיפות יתירה, מי לשם מסחר ומרכולת, מי לשם שידוכין, ומי אל הרבי.

הכל נוסעים לוורשה. ברם, בעוד הללו נוסעים על־מנת לחזור אחרי סידור ענייניהם, היו הצעירים בגריצה מתייחסים לעיירתם רבת החן כאל כלוב צר, בו אין להם, לבני־הנשרים, מרחב לפרוש כנפיהם ולהשיג את כל העושר והאושר של העולם הגדול, אשר וורשה הבירה שימשה לכל אלה חלון־ראוה וחנות כאחת... והיו הצעירים החולמים על מנעמי העולם הגדול פונים עורף לקן משפחתם ולעיירת ערש־ילדותם ועורקים לוורשה רבתי. אך משנתאכזבו מהכרך, שהשביעם הרבה תלאות במקום תקוות, היו חוזרים לעיירתם האהובה, שהיתה תמיד מקבלת את ילדיה־שביה בזרועות פתוחות.

והיו לה לגריצה מגינוני עיר גדולה, אבל מעולם לא טושטש הימנה חינה המיוחד של עיירה קטנה, המלאה כיסופים וחלומות שעדיין לא הוגשמו ובאו לידי מימוש בחיים.

אנשי שם

מתפארת ומתייחסת היתה גריצה ברבניה הגדולים, שפרסומם הפיץ את שמה הטוב בכל רחבי המדינה. זכתה גריצה לרבנים גדולים בתורה, בחסידות ובחכמה. חסידות אלכסנדר, למשל, הכתה שרשים עמוקים בפולין. שושלת זו הוציאה מתוכה אישים מזהירים באופק החסידי. האדמו"ר רבי יחיאל מאלכסנדר היה אחד האישים הסגולניים ביותר בעולם החסידות; בעל ה„ישמח ישראל" היה נודע ומפורסם בכל רחבי פולין — ומי הוא זה שירה את אבן הפינה הראשונה לאותה שושלת מסועפת? הלא הוא רבי פייבל'ה מגריצה, הבנין־אב והשורש, אשר ממנו השתרגו ונסתעפו אילנות רמים ונישאים, שבצילם מצאו אלפי נשמות משתוקקות את סיפוקן הרוחני ומרגוען העילאי.

כשנסתלק ר' פייבל'ה מגריצה, הכתירו בני הקהלה כרבם את מחברו של ספר קטן הכמות בשם „יד־קטנה", שדפיו אמנם מועטים היו, אך מאיכותו הגבוהה של תכנו משתקפת גדולתו הרוחנית העצומה של מחברו, שהיה קדוש בחייו, ובחייו המקודשים קידש גם את העיר בה שכן, בפרישותו ובטוהר מדותיו שימש דוגמא לכל סביבותיו. בהסתלקותו נתייתמה כל העדה ונתעוררו בה געגועים צורבים ליד אבהית חמימה, לאדם שיעודד את הלבבות ויקל מעליהם את נטל הצער. התחילה, איפוא, גריצה — עיר מלאה לומדים וגבירים — לחפש אחרי אישיות הראויה לכתר הרבנות שלה. היא ביקשה אדם שיהא מוכשר למלא את תפקיד „עין העדה", עין הרואה והתופסת את כל המתרחש, עין שתהא פקוחה על מהלך כל עניני העדה ואשר תכוון את העדה הזאת לדרכי ה'. חיפשו וחיפשו עד שמצאו אחד אברך, אב בחכמה ורך בשנים, רבי אליהו ליפשיץ שמו, גאון צעיר מעיר סקרנוביץ שמכבר יצאו לו מוניטין בכל הסביבה וברחבי המדינה בתור חכם בעל שכל חריף ומחונן בכל הסגולות התרומיות, שיוצרות את מה שנקרא: אישיות. אישיות זו שגדלה ושגשגה עדי היותה לאחד הענקים שבעולם הרבנות, היא שהאצילה מהודה במשך שנים רבות על כל בני הקהלה המעטירה.

חכם עתיק

הרב ר׳ אליהו ליפשיץ נולד בין השנים תרכ״ב—תרכ״ה בעיר סקרנוביץ שבפולין לאביו ר׳ משה ליפשיץ, שהיה מפורסם בכל הגליל כאיש פיקח, ואשר אליו נהרו היהודים מכל העיירות הסמוכות כדי להיוועץ בבעיות המסובכות ביותר. ר׳ משה היה פאר בעלי־הבתים שבעיר, חסיד גרודז׳יסקאי נלהב — וברוח זו גידל וחינך גם את בניו. הוא היה סוחר אמיד, ניהל עסקים רבים וגם מעסק־היערות לא הניח את ידו, והקב״ה שלח את הברכה בכל מסחריו וביתו נעשה פתוח לכל חסיד ותלמיד־חכם.

היו לו לר׳ משה שלשה בנים: ישעיה, אליהו ונתן, וגם שתי בנות: טויבה ולאה. כולם, כל ילדיו, ירשו את חכמתו העמוקה, עד שעלו וגדלו למעלת „אישיות״ — כל אחד מהם בחוגו ובסביבתו — וכל אחד נתברך בשכל בהיר ובריא.

ר׳ אליהו, בנו האמצעי, הצטיין במיוחד בכשרונותיו המפליאים. עוד בילדותו נתפרסם כבעל שכל חריף והתקדמותו העצומה בלימודי התורה היתה לפלא ולשיחת רבים בסביבה הקרובה והרחוקה. בבחרותו נתפרסם עוד יותר בעולם הלמדנים בתור חריף ועמקן גדול, וגם בתור חסיד־חכם. לעתים קרובות היה נוסע בצוותא עם אביו אל האדמו״ר הקדוש מגרודז׳יסק. אך הפרסום והתהלה רחשו רק סביב סביב לו ואליו לא הגיעו, לא הטו אותו אף לרגע־קט להתנשאות וליציאה מן המסלול של לימוד שקדני להוספת דעת וביקוש השלימות הנפשית שבקירבת אלקים.

בגיל צעיר מאד השיאוהו הוריו, בהסכמת הרבי ובברכתו, עם מרת דינה ע״ה בת ר׳ זליג פרייד־נרייך, בעל־בית נכבד ואמיד ממולגניצה, עיירה קטנה סמוכה לוורשה. בשנים הראשונות אחרי חתונתו, בהיותו סמוך על שולחן חותנו וחפשי מטרדות הפרנסה, היה יושב על התורה ועל העבודה יומם ולילה. בגודל כשרונו ושקידתו הגיע למעלה רמה בלמדנות, גרס בשופי מסכת אחרי מסכת, עם הראשונים והאחרונים והפוסקים וכל הקשור בה. תוך כדי לימוד היה מעלה על הכתב את הגיונותיו בהרבה חידושי תורה.

הרב והחבר

אך לא על התורה לבדה יחיה האדם. רבי אליהו הקדיש מזמנו גם לספרי יראים וחסידות, המכוונים לשיפור איכותו ומדותיו של האדם מישראל — ומפעם לפעם היה בודק את עצמו: עד כמה „מקיים זה מה שכתוב בזה". הואיל והלימוד ה„אכסטרני", ה„אוטו־דידאַקטי", אינו מספיק להעלאת האדם לדרך השלימות הנכספת — ויש צורך במורה ומדריך חי — היה נוסע אחת לכמה חדשים לשבת או ליו"ט לרבי שבגרודז'יסק, נכדו של המגיד הקדוש רבי ישראל מקוז'ניץ, הוא האדמו"ר המפורסם רבי אלימלך שפירא, שהיה מקובל וידוע לצדיק גדול וחכם בירא ה, כפי שהיו אומרים בגרודז'יסק: גם הרבש"ע בכבודו ובעצמו איננו חובב שוטים...

רבי אליהו היה מעריץ את הרבי מגרודז'יסק עוד מנעוריו, אך גם עתה, בהיותו כבר קרוב לגיל השלושים — גדול בתורה ובחסידות בעיון ובמעשה — לא פחתה הוקרתו כלפי רבו, והיה נוהג בו יראת־הרוממות, בחינת: „את ה' אלקיך תירא — לרבות תלמידי־חכמים". דבר הרבי היה לר' אליהו כדבר ה' וכפסק הלכה שאין לערער עליו. אכן, עם זאת, סיפוק שלם לא מצא כאן לנפשו השוקקת והכמהה להישגים של ממש, להתחדשות בחתירתה לקירבת אלקים, מכיוון שהרבי הגרודז'יסקאי הלך בדרך הסלולה של שיטת החסידות הקוז'ניצאית ללא נטיות וסטיות, בעוד שרבי אליהו היה צמא למלה חדשה, לדיבור חדש שיסעירנו. זקוק היה רבי אליהו למשהו יותר מאשר לרבי המדבר אליו ברמיזא אי־אלו משפטים מקוטעים. מבקש היה חבר שלפניו יוכל לגלות את כל סערת לבו, חבר שיטה שכם אתו במאמץ משותף לחפש ולמצוא דרך חדשה לעליה רוחנית ולהשגת שלימות בעבודת השם. ואכן מצא בגרודז'יסק את מבוקשו זה, בהצליחו לרכוש לו שם חבר יקר ונאמן, ושניהם כרתו ברית ידידות נצחית, ברית שלא פג תוקפה אף אחרי היות חברו לרבם של אלפי יהודים אחרים.

חברו זה היה האדמו"ר הקדוש מאוסטרובצה, שבאותו זמן עוד היה רבה של קהלת סקרנוביץ, עיר מולדתו של רבי אליהו.

אם זכה רבי אליהו להיות ברבות הימים אותו ר׳ אליהו הגדול, שהקדיש את כל חייו לתורה, חסידות ועסקנות לשם־שמים, שאהבתו לכל אחד מישראל היתה בוערת ממש בלבו, יש לזקוף כל זה לזכות חברו־רבו האוסטרובצי, רבי מאיר־יחיאל, שהשפעתו על רבי אליהו פעלה עוד לפני התגלותו והופעתו בתור צדיק הדור, בהיותו עוד בבחינת „נחבא אל הכלים״ ומשמש כרב בסקרנוביץ... בטרם ידע העולם היהודי הגדול איזו נשמה עילאית גנוזה ברבה של סקרנוביץ, שעתידה לחולל מהפכה בדרך עבודת השם ולהתגלות כאישיות עילאית, שכל גדולי הדור ניצבים לפניה ברגשי השתוממות ודרך־ארץ.

בצילו של האוסטרובצי מצא לו רבי אליהו את בצרונו הרוחני, ביחוד אחרי פטירתו של הגרודז׳יסקאי, משנעשתה אוסטרובצה למרכז התורה החסידות והלומדות גם יחד ומשכה אליה את כל ה„עידית״ הרוחנית של חסידי גרודז׳יסק. במקביל לשיחה החסידית השתרע כאן קו הלומדות בפלפולים חריפים בהלכה, חישובים תלמודיים מתימטיים וחשבונות גאוניים. בדרך זו עלתה אוסטרובצה, ובדרך זו עקבו והתהלכו בדייקנות ובנאמנות כל תלמידי אוסטרובצה — ורבי אליהו נחשב גם הוא מלהקת התלמידים, אלא שכבש לעצמו עמדה מיוחדת. ר׳ אליהו היה מנסה להעמיק את החריפות ולעתים נטה לחלוטין מהקו המותווה.

ברם, בתוך תוכו, בגישתו לכל בעיה ושאלה, נשאר רבי אליהו חסיד אוסטרובצי לכל דבר. בהגיע השעה, כשהאוסטרובצי פנה פתאום עורף לחיי העולם והתחיל מתעסק בסיגופים ובתעניות, חיקוהו תלמידיו גם בזה ואף רבי אליהו פנה לדרך זו. מטבעו היה אדם בעל בריאות מוצקת ונחשב לגברתן, כמו שחשבו את האוסטרובצי, שהבריאות היתה כאילו מתיזה ניצוצות מגופו לכל עבר ועיניו השחורות והלוהטות הבהיקו תמיד מתוך התלהבות חסידית חמימה. אך כשהחליט שצריך לשבור את החומר על־ידי תעניות, התחיל גם רבי אליהו להתענות והמשיך בדרך זו במיטב שנותיו, עד שגופו החסון התחיל להתרופף.

איש האשכולות

עוד בהיותו אברך גדל ועלה רבי אליהו למעלת אישיות רב־צדדית ונשתבח בהרבה מעלות: למדן, חסיד, פיקח ועוד, אולם ביתר שאת בלטה בו מדת החסד. עשיית טובה ליהודי היתה לו צו קדוש ובה בשעה גם עונג גדול. בהיותו מפורסם כאיש אשכולות, פנו אליו מעשרות ערים, ביניהן אף ערים גדולות, שיקבל בהן את כהונת הרבנות, אך הוא בחר מכולן בגריצה, שהיתה סמוכה למוגלניצה, זו שבמשך שנים אחדות היה מתושביה, כשהיה סמוך על שולחן חותנו.

בגריצה היה מקובל ומכובד על כל שכבות הציבור. פרנסתו הובטחה וניתנה לו ביד נדיבה. הודות לכך היה מסוגל להתמסר כולו לטובת הכלל והפרט, עד שזמן מועט אחרי שהתחיל לשרת בקודש בתור מרא־דאתרא כבר הוקירוהו כולם בתור „אבי־העיר". דברו ודעתו הכריעו בכל וכולם רחשו לו אימון רב מאד, בידעם שהרב מתעמק ומעיין יפה יפה במצבו ובגורלו של כל אחד ואחד.

כה נעשה רבי אליהו לאישיות המרכזית בכל הסביבה. מכל העיירות הסמוכות היו באים אליו להתייעץ בעניני כלל ופרט ולבקש טובה. רבי אליהו שימש לא רק בתור רב גריצאי מקומי, כי מצודתו היתה פרושה על כל הגליל. מקובל היה גם על פקידי הרשות, כל הנכרים שבאו במגע אתו כיבדוהו מאד, עד שבהשפעתו זו היה פועל הרבה טובות לישראל. בבעיות מסובכות ביותר, עירוניות כמשפחתיות, היו פונים אליו ותמיד הצליח לכבות את מדורת המחלוקת ואף להשכין שלום בין משפחות עוינות.

העסקן והשתדלן הקרתני הגיע במשך הזמן למעלת עסקן פוליטי בקנה מדה גדול. סמוך ליסודה של „אגודת ישראל" הופיע בתור אחד האישים הפעילים בתנועה זו. ובהיווסד ע"י אגו"י המוסד הרבני העליון שלה בשם „מועצת גדולי התורה", נבחר גם הוא לאחד מחבריה הנכבדים. שמו היה קשור בכל מפעל ציבורי חשוב. הוא לקח חבל פעיל בכל מיני כינוסים ואספות. ואף שבפומבי לא נראה ביותר, בכל זאת היו מתחשבים תמיד בחוות־דעתו במדה רצינית מאד. מטבעו היה נוהג בהצנע־לכת והוגה מעמיק ומסתתר, שונא בתכלית השנאה את הרעשנות, את ההמוניות הרגשנית ואת הרברבנות שבמלל. כל ענין וענין היה בוחנו ומעיין ברצינות, שוקל כל

בעיה בכל כובד האחריות ורגיל להרצות לפני מקורביו את תמצית עיוניו ותוצאותיהם, ואמנם ברוב המקרים היו מסכימים להנחותיו. לעתים נדירות מאד היו רואים אותו מרצה ומתפלמס על בימת־נואמים — אך אפילו בשתקו היתה מקיפה אותו התעניינות כללית, באשר תמיד היו מוכנים להתחשב בדעתו של הרב הגריצאי בענינים העומדים על הפרק.

במשלחת אל תפוצות ישראל

תמיד היה נבחר, פה אחד, לכל משלחת או ועדה לטיפול בענינים צבוריים חשובים. בשנת תרפ"ב שלחה „אגודת ישראל" משלחת מורכבת מהאישים הרבניים הנכבדים ביותר, כדי לבקר בכל מרכזי היהדות באירופה וגם באמריקה, כדי להחדיר ביהדות החרדית העולמית את הרעיון של „אגודת ישראל" ולהדק בדרך זו את הקשרים בין כל חלקיה. במשלחת זו — הראשונה להפצת הרעיון האגודאי בעולם — תפס הרב הגריצאי את אחד המקומות המכובדים ביותר. יתר חברי המשלחת היו: הרב מאיר־דן פלוצקי, גאב"ד אוסטרובה, מחבר הספרים המפורסמים „כלי חמדה" ו„חמדת ישראל"; הרב מרדכי־מנדל זילברשטיין, אב"ד בוורקי; הרב יוסף לב, דיין בוורשה — וד"ר נתן בירנבוים.

אגב: כדאי להקדיש כאן מלים מספר על הרב הוורקאי. הוא היה יד ימינו של הגריצאי. שתי הערים גריצה ו־וורקי סמוכות זו לזו וידידות רבה נקשרה בין שניהם, אהבה שאינה תלויה בדבר. שניהם היו בעלי קווי אופי דומים: שניהם נתברכו במדה גדושה של חכמה ולבבות שניהם היו לוהטים באהבת היהדות. שניהם היו משתווים בהשקפותיהם והערכותיהם בבעיות שונות ושניהם כאחד נמנו על הצמרת של „אגודת ישראל". כשנסתלק הוורקאי בגיל צעיר, אבד גם הגריצאי הרבה הרבה מחדוות חייו. הרבה ידידים נוספו לו לגריצאי אחר־כך, אבל מקומו של הוורקאי לא נתמלא אצלו עוד לעולם.

משלחת האגודה נתפלגה בדרך. בגלל ענינים משפחתיים נאלצו שני הרבנים הללו, הגריצאי והוורקאי, אחרי עשותם חדשים מספר בבלגיה ובאנגליה, לחזור לבתיהם ולא יכלו להשתתף במסע המשלחת לאמריקה.

אך ליהודי אמריקה ניתנה אחר־כך הזדמנות אחרת ליהנות ממאור פניו ומאור תורתו. במקביל לעבודתו של הרב מגריצה באגודת ישראל, היה פעיל גם בפיתוחה של „אגודת הרבנים", שהיה מראשוני מייסדיה וחבר הנשיאות שלה במשך כל זמן קיומה. בשמה של „אגודת הרבנים" היה מבקר לעתים תכופות במיניסטריון הפולני לתרבות ובהשתדלויות שונות הצליח להביא להרמת כבוד התורה ולעידוד ההשפעה הדתית.

בשנת תרפ"ח נסע לאמריקה בשליחות מיוחדת של „אגודת הרבנים" בפולין. בזרם המנוסה מערי פולין במלחמת־העולם הראשונה נתפרדו הרבה משפחות יהודיות, הבעלים נעלמו בנתיבי הפליטים והבורחים ושבויי המלחמה, ולנשותיהם היתה צפויה סכנת עיגון. „אגודת הרבנים" פתחה משרד מיוחד והצליחה למצוא את עקבותיהם של מאות בני־זוג כאלה ולשחרר את נשיהם על־ידי השגת גט או אישור על מות הבעלים. הואיל והרבה בני־זוג נתגלגלו לאמריקה, קיבל על עצמו הרב מגריצה את עול העבודה הקדושה הזאת ונסע לאמריקה ובמשך שנה וחצי שעשה שם בעבודה מסורה הצליח להתיר את נשיהם של האנשים האלו מכבלי העיגון.

בבואו לאמריקה נתקבל בכבוד גדול. מיד הכירו בו את הרב הגדול ואת האישיות רבת הצדדים. „אגודת הרבנים" באמריקה ערכה לכבודו קבלת פנים מיוחדת, בה השתתפו מגדולי הרבנים. ככל שהוסיף לשהות באמריקה ובא במגע עם אנשים נוספים, כן נתרחב חוג מוקיריו ומעריציו, באשר אישיותו ואורח־חייו ומגעו עם הבריות עוררו התפעלות שעלתה על כל השבחים שפיזרו לו בנאומים ובעתונות. מוקיריו, אנשי התורה, רבנים ובעלי־בתים למדנים ויראי ה', מספרים עד היום על מדרגתו הגבוהה בעבודת הבורא.

הרב ועירו

בהיותו באמריקה ביקשו ממנו כמה קהלות ובתי־כנסיות, על ידי משלחות של אנשים נכבדים, שיאות לכהן כרבם והציעו לו תנאים מצויינים וגם מוכנים היו לממן את ההוצאות להבאת בני־ביתו מפולין לאמריקה. אך הוא דחה את כל ההצעות הללו, כי יקרה היתה לו גריצה. גם בהיותו

באמריקה עסוק בשליחותו הקדושה היו עיניו ולבו לקהלתו החביבה ולבני קהלתו, גם שם דאג להם, חיפש ומצא את כל אלה שהיו קרובים בגריצה ודרש מהם עזרה לקרוביהם.

ולא רק באמריקה הציעו לו משרות־רבנות נכבדות. גם בפולין פנו אליו לעתים קרובות בהצעות כאלו. לדוגמא: ראדום, עיר גדולה ומרכז תעשיה, הזמינה אותו לרב הקהלה. כיוצא בזה: בהיותו בתקופת המלחמה הראשונה בוורשה, נתחבב מאד על האוכלוסיה היהודית המקומית, עד שהציעו לו שם את כסא הרבנות וביקשו ממנו שישאר בוורשה. היו לו כמה וכמה הזדמנויות להתמנות בתור חבר רשמי של הרבנות הוורשאית, אך תמיד דחה את ההצעות. ידידים ובע"ב נכבדים הפצירו בו שיישאר בוורשה, בה היו לו סיכויים מצויינים; גם בניו התחננו לפניו שיקבע את דירתו בעיר הבירה — והוא נשאר איתן בסירובו, באשר אהב מאד את גריצה.

וגם גריצה אהבה אותו. למרות הרוחות החדשות שהתחילו לנשב גם בגריצה, מימין ומשמאל כאחד, התייחסו אליו אף היריבים המפלגתיים המושבעים ביותר, במדה גדושה של יראת הכבוד. איש לא ההין להתנגד לחוות־דעתו של הרב, אף אם היתה בניגוד לקו המפלגתי. ואכן הרגיש הרב מגריצה את הקשר האמיץ ואת המסירות הנאמנה שהעיר הגתה אליו, אף רכש לו חסידים נלבבים, ידידים נאמנים — ומובן מאליו מפני מה לא קסמו לו שום הצעות נכבדות אחרות. בגריצה התפתחה כל אישיותו ואת גריצה איווה למושב לו במשך חמישים שנה. אף בשעות הנסערות ביותר נשאר עם קהלתו, עד בוא היום המר, עד אשר גורש יחד עם כל בני עדתו מן העיר.

יחסו לארץ־ישראל

ארץ ישראל מילאה פרק עשיר מאד בחייו של הרב מגריצה. משחר נעוריו היתה לו תשוקה עזה להתיישב ולהשתקע בא"י, שנוסף לקדושתה ולאפשרות להגיע בה למדרגות גבוהות בעבודת הבורא — היה קשור אליה גם בקשרי משפחה. אחותו הבכירה טויבה גרה בירושלים, והיא העריצה את אחיה עד מאד. „הדודה טויבה" — כך קראו לה בחוג

המשפחה — מפורסמת היתה בירושלים בתור אשת חיל, צדקת וחכמה. שמה הטוב נישא בפי הירושלמיים בהוקרה רבה.

בשנת תרפ"ד התחילה בפולין — בלחץ התנאים הכלכליים — פעילות רבה בין היהודים למען העליה לא"י. בכל עיר ועיירה נוסדו ועדים לשם רכישת נחלאות בא"י, וכמובן: גם גריצה לא נחשלה בנידון זה. ביזמתו של הרב התחילו יהודי גריצה האמידים והעניים להתאגד לשם קניית נחלה בא"י. הועד הגריצאי התאחד עם הועד שבעיר סקרנוביץ והיו לארגון אחד: הועד המאוחד שלח משלחת לא"י כדי לחקור את המצב וגם לקנות נחלה — ובראש המשלחת הועמד הרב דגריצה.

למעלה מחדשיים עשה הרב בא"י ובשובו היה מלא התלהבות מכל אשר ראו עיניו שם. בארץ נפגש עם כל גדולי התורה וגם השתתף בכמה אספות נכבדות, התיידד מאד עם הרב הראשי ראי"י קוק זצ"ל ואף ניסה בהשפעתו להשקיט את אש המחלוקת שהתלקחה אז ופילגה את היהדות החרדית, אך כוחו של יצר המחלוקת גבר על כוחו המוסרי של הרב האורח המכובד מפולין, השתדלויותיו היו ללא הועיל. גם רכישת נחלה בשביל יהודי שתי הערים הנ"ל לא יצאה לפועל. אך כל אלה היו פרטים טפלים. העיקר נשאר בעינו, שמאז גברה השתוקקותו של הרב לא"י ביתר שאת, ובשובו הביתה היה משנן ואומר לכל בני משפחתו ומכיריו: מקומי הוא בארץ־ישראל! ברם, נסיבות רבות — משפחתיות ואחרות — לא נתנוהו להגשים את משאת־נפשו מיד, עד שהחליט כי לאחר שישיא את כל בניו יעלה ארצה. כך היה דוחה את עלייתו והתיישבותו בא"י משנה לשנה.

מיותר להגיד, שכאשר נודע להם לבני קהלת גריצה, שרבם אומר לעזבם, התנגדו לכך בכל תוקף. כל העיר, למקטן ועד גדול, לא יכלו לתאר לעצמו את גריצה מבלעדי הרב. וכך צפו ועלו עיכובים מכל הצדדים. הרב אמנם דחה את עלייתו עד בוא המועד הנכון, אבל האמת ניתנה להיאמר: אף רגע־קט לא ויתר על שאיפתו.

בשנת תר"ץ מתה עליו אשת נעוריו. ההפרעות נתרבו והוא נשאר בגריצה. בשנת תרצ"ח נפטר בנו הבכור הרב יצחק־ניסן ז"ל, אשר שימש דיין בגריצה במשך 25 שנים, נקרא בפי הבריות ר' איצ'ל והיה נודע לאיש קדוש, צדיק העיר. הוא הרבה בתעניות, למרק את עוונות הדור.

לילות כימים היה עוסק בתורה. בעל אופי מיוחד: מטופל בילדים רבים, חי כל ימיו בדחקות, אבל פניו קורנים תמיד מאושר וחדוה. איש צנוע ונחבא אל הכלים, כלוא ומסוגר בתוך עצמו. אהב להתבודד והיה מרחף בעולמות העליונים. מרוב תעניותיו נחלש גופו ובגיל צעיר חלה בלבו. בגלל מצבו הכלכלי הקשה לא היה ביכולתו לקבל את הטיפול המתאים. כח־חייו התמוטט מיום ליום, עד שחטפהו פתאום המוות בהיותו בגיל 54.

מות בנו היקר והחביב מוטט את הרב מגריצה עד היסוד. צר מאד נעשה לו המקום בעירו. מעתה התמסר ביתר זריזות לסיום הכנותיו להתיישב בא״י. אין שום דבר שיוכל לעכבו עוד. למרות גילו הישיש, הרגיש די כח להיאבק בהפרעות החומריות הכרוכות בצעד כזה. אך בהיותו בגריצה למעלה מארבעים שנה ובהיותו בקשר מתמיד עם מאות אנשים ועם מוסדות פוליטיים, וברצותו לסדר את כל הענינים לבל ישאיר אחריו ערבוביה לטרחתם של אחרים, נתגבבו עוד ועוד הפרעות קטנות, שדחו את גמר הכנותיו מיום ליום.

תוך סידורים אחרונים אלה היה עומד ומונה את הימים והשעות... עוד מעט והוא נוסע... החלום הממושך יתגשם... עוד שעה קלה ויעזוב את פולין ויתיישב בא״י... והנה בא היום הראשון לחודש ספטמבר 1939 וכל החלומות התנדפו פתאום ובבת־אחת...

פרצה מלחמת העולם השניה...

ביום הרת עולם

באחד בספטמבר הייתי בביתו של הסבא בגריצה. בשעה תשע בבוקר התחילה הצפירה להשמיע את האזעקות הראשונות, ותחרד כל העיר — אף כי לא ידעו אל נכון אם אזעקה זו היא קול ענות מלחמה שפרצה כבר, או אולי רק ניסוי צופר האזעקה. אזעקה יבבה אחר אזעקה וחיש מהר נודע, כי אכן נתחוללה השואה. במהירות הבזק נתפשטו הידיעות שהגיעו מוורשה, כי ההפצצה הראשונה כבר הפילה חללים.

הוא ישב אז לפני ספר פתוח שהיה מונח על שולחנו. מבטו כאילו הוכה בקפאון וכולו נדהם ומחריש ללא הוצאת הגה מפיו. ככה ישב במשך שעה ארוכה. גם אני הייתי כמהומם ומשותק מכל המתרחש, אולם

אחת ידעתי: שימי בקירבת הסבא ספורים הם, כי צור־הגיוס ישיגני חיש מהר! לפני פרוץ המלחמה העולמית בליתי שנים מספר מחוץ לגבולות פולין. המגור מפני המלחמה העלולה לפרוץ מנעני כל הזמן לשוב לפולין. בלחץ הורי וזקני באתי הנה לביקור קצר, והנה נתברר שבאתי ישר לתוך להבות המלחמה, עוד לפני שהספקתי לשמח מעט את קרובי באה הסערה, שדרשה ממני ומאחרים כמוני להגן על ה„מולדת". כנראה שסבי ז"ל קרא מהבעת פני מורת־רוח על בואי לפולין, שהוא הרגיש את עצמו אשם בכך... הוא שכתב לי ועודדני לבוא... ועכשיו מה עלתה לי, העולם נסגר בפני על שבעה מנעולים...

סבי סגר את הספר וקראני להתקרב אליו, ויאמר אלי:

— נסתרו דרכי השם, הכל בידי ההשגחה, ומובטחני שכאן בפולין הנך מוגן ובטוח לא פחות מאשר בצרפת... כבר עברה עלי, בני יקירי, מלחמה אחת, ויודע אנכי עד כמה שהמצבים נתונים לשינויים... עכשיו מתחוללת הסערה כאן ובצרפת שקט, אבל מי ידע מה יביא המחר... מתפלל אני בעדך, שתינצל מכל הרוחות הרעות. הרבש"ע לית אתר פנוי מיניה, אף גם בחזית המלחמה, וגם שם ישמרך...

סבא השתדל אצל הרשות שימנוני לרב צבאי ולא הצליח. כל הדלתות ננעלו. הבהלה גירשה את כולם מן העיירה. בית הסבא נתמלא המון אנשים. אמהות של ילדים, שבעליהן נלקחו לצבא באמצע הלילה, התעלפו, ובכיין המר נישא למרחוק. הסבא לא איבד את עשתונותיו אפילו לרגע אחד, ניחם ועודד את כולם. „רבונו־של־עולם!" — זכורני איך קרא הסבא מנהמת לבו — „תנחומין לכל־כך הרבה צרות, מהיכן יימצאו?"

ללא אומר ודברים נפרדתי מהסבא. הוא לא אמר כלום, אלא הושיט לי את ידו וברכני בקצרה שנזכה להיפגש בקרוב, ואת צערו דיכא והסתיר בקרבו, לבל יפיל את רוחי לבהלה, וילווני במורד המדרגות.

בוורשה הדווית

נסעתי לוורשה והסבא נשאר בגריצה. בבואי לוורשה נתברר לי שלחזית כבר לא ישלחוני. בכל רגע ורגע הולכת ומתמוטטת חזית אחרת. הערבוביה איומה וכל המשרדים מוגפים.

כעבור ימים אחדים מעת עזבי את גריצה, נקלע בן־דודי משה אל המרתף בו התחבאתי מפני ההפצצות והוא סיפר לי שגם הסבא נמצא בוורשא ברח' גז'יבובסקה, ביחד עם הרבנים ר' צבי־מאיר פרקאל מסוכטשוב ור' יעקב זילברשטיין מפראגה ועוד אחרים. רק חמשה ימים עברו מאז נפרדתי מהסבא, ומה רבו השינויים שנתחוללו בפרק־זמן קצר כזה. באמצע הלילה קיבל הסבא ידיעה מראש העיר, שעליו לעזוב את העיר, משום שבעוד שעות אחדות יפלשו הגרמנים לתוכה. נפחד ונרעש עזב הסבא את הבית, ובהשאירו הכל מאחוריו, תפס את ילקוט הטלית־ותפילין ויצא לדרך. אפילו את המגבעת לראשו לא הספיק לחבוש. עד כדי כך גדלה הבהלה. במשך כל זמן המצור של וורשה נשאר הרב מגריצה בתוכה. היה לן במרתף, צם כל הזמן וכל נושא דיבורו היה רק ארץ־ישראל: מי יודע אם עוד אזכה לעלות לא"י... בכל ימי חלדי רציתי לנסוע ולא נסעתי! אוי ואבוי...

אחרי פלישת הגרמנים לוורשה התאכסן הרב מגריצה שבועות אחדים ברחוב קרוכמלנה, אצל אחד ממכריו. אחרי חג הסוכות באנו אני וגיסי, נתן אש, לקבל ממנו ברכת הפרידה. הסבא נסע חזרה לגריצה. לכל הפצרותי ובקשותי שיישאר בוורשה לא הטה אוזן קשבת. „אסור לי לעזוב את עדתי בעת צרה, מבנים יקרים אין לברוח", היתה תשובתו — והוא שב לגריצה. גיסי ואחותי רחל נשארו בוורשה ואני הטלתי את עצמי על גלי הטלטולים והנדידות... מוורשה לראדזימין, למאלקין ולוילנא. בוילנא ובקובנה ואח"כ גם ביאפאן הייתי מקבל ממנו מכתבים פעוטים וקצרים כתובים בפולנית. לא ידוע לי את אשר עבר עליו במשך שנות גלותו האחרונות עד פטירתו. מכתבו האחרון היה מביאלובז'יג, עיירה סמוכה לגריצה.

על יסוריו ולבטיו תחת שלטון הכיבוש הגרמני אין לי, כאמור, ידיעות ברורות. הגיעוני שמועות שונות שמהימנותן לא נתאשרה לי, לפיהן היה כלוא זמן־מה בבית־הסוהר הגריצאי ושוחרר הודות להשתדלותם של מוקיריו הפולנים, שהעריצוהו מאד בשל חכמתו וקדושת אורח־חייו. מגריצה גורש לביאלובז'יג והתגורר בביתו של הרב־דמתא, הרב בלומנפלד. למעלה מחמשה־עשר חודש בילה בביאלובז'יג תחת שבט הנוגש של כיבוש

היטלר. ידידיו ומעריציו לא עזבוהו בשעותיו המרות. אף בימות הרעב הנורא לא שכחו את הרב מגריצה, עד שביום י"ט באלול תש"א יצאה נשמתו בטהרה וכל קהל הגיטו ליווה אותו לבית עולמו.

מכל משפחתו הגדולה, שהיתה מפוזרה ומפורדה בגיטאות השונות שבפולין, עמדה ליד ערש מותו רק בת אחת, חנה, שהתגוררה בא"י ובאה אז לביקור בפולין ושם מצאה בתלאות המלחמה את מותה.

אלה תולדות חייו של הרב מגריצה.

אהבת אב

הרב מגריצה היה אב לא רק לבניו, אלא לכל המשפחה. מדת אהבתו ודאגתו לנכדיו, לניניו, היתה לא פחותה מאשר לבניו. בירכהו ה' וזכה לראות בנים ובני בנים, שילשים וגם ריבעים — ואת כל אחד מהם היה נושא על לוח לבו, לכל אחד ואחד דאג, לזה במובן הגשמי ולזה במובן הרוחני. אך לעתים נדירות אפשר למצוא נאמנות ומסירות עמוקה כזו שהיתה מציינת את הרב מגריצה בתור אב וראש בתי־אבות שהסתעפו ממנו, ובעיקר לנכדיו. ואכן: ידעו הנכדים, שבכל דבר חשוב צריך לשאול בעצת הסבא.

ואף כי לעתים תכופות היה ניכר, שהסבא ונכדיו חיים בשני עולמות נפרדים, השכיל תמיד הסבא לנסח את חוות־דעתו בצורה כזו, שתהיה מקובלת גם על העולם החדיש בו היו שרויים כמה מנכדיו. הרמוניה מלאה שררה בין הסבא ונכדיו. בכל לבו ומאודו היה מתאמץ לעזור להם.

הסבא היה הדמות המרכזית במשפחה, שאיחדה את כולם. למרות טרדותיו הרבות מצא לו שעות כושר להתפנות לשחק מעט עם נכדיו. ואכן היה לו לסבא סיפוק־מה בחייו. הרב מגריצה זכה לראות במו עיניו דור ישרים יבורך של בנים ובני בנים תלמידי חכמים, חסידים ואנשי מעשה. והיה לו לסבא מי שימלא את מקומו אחרי מאה ועשרים שנה. לולא החורבן, ודאי שאחד מצאצאיו היה מפאר את כסא הרבנות בגריצה, ממשיך ראוי לו.

כל ימיו היה שואף ומצפה לראות את בנו ר׳ איצ׳ל ז״ל, את הצדיק והחסיד, יושב על כסא הרבנות. משנסתלק בנו זה מן העולם, לא הואיל לעזוב את גריצה עד שיזכה להושיב שם את נכדו, שהיה חביב עליו מאד, אך משאלתו לא נתקיימה. חרבה גריצה ביחד עם רוב בניו ונכדיו.

רק חלק קטן ממשפחתו שרד לפליטה. מבניו ניצלו: בנו ישראל וששת בניו, בתו מרים, נכדיו: הרב שמחה אלברג, ישעיה ופנחס בני חתנו הרה״ח ר׳ אהרן־שמעון ובתו הצדקת גיטל, ה׳ ינקום את דמם, ונכדיו: שלום ורוחמה, בני בנו הרב ר׳ איצ׳ל ז״ל.

בין סבא לרבי נתן שפיגלגלאס

רבי נתן שפיגלגלאס חי בעולם התורה, בסביבה של לומדים וחובשי בית־המדרש. אל עולם־הרבנים לא היתה לו זיקה מיוחדת. קשור היה בידידות הדוקה רק עם יחידים מקרב חוג הרבנים. עם רבני וורשה נפגש אך לעתים רחוקות, למרות העובדה שכולם ידעו אודותיו והעריצוהו מאד, בגין גדלותו. אמנם היתה לו איזו קירבה לרבנים אחדים שנתפרסמו בלמדנותם, ואשר העסק בתורה היתה נקודת־המרכז שברבנותם, כי רק התורה בלבד היוותה את שלשלת הידידות שריתקה את רבי נתן עם חבריו. לא העסקנות הצבורית או הפוליטית, עד כמה שחשובה והכרחית היתה בכדי לטפל בה, היא שמשכה וקירבה את רבי נתן למיודעיו. כל משיכתו ותשוקתו היתה אל אנשי־תורה בלבד. בהם מצא את רווית נשמתו ורוממותה. לכן, עלול היה בעל־בית למדן מובהק, להקסים את לבו של רבי נתן הרבה יותר מאשר אדמו״ר או רב מפורסם, כשהלה לא היה מצטיין בתורה.

ידידות נפשית עמוקה נרקמה בין זקני הרב דגריצה לבין רבי נתן. סבי היה ידיד ותיק של המשפחה וידידותו זו הלכה הלוך והתחזק במשך השנים, גם בתקופה שסבי הועמד ברומה של הרבנות בפולין ורבי נתן בכותל המזרח של עולם הלמדנות. סבי היה פיקח שבפיקחים, איש בעל תפיסה וגישה אנליטית לכל מאורעות הזמן ולכל האישים שבחוגו. עינו החדה היתה תופסת במהירות נפלאה את כל הצדדים שבענין, את החיוב

והשלילי גם יחד. הוא היה בעל השגות גדולות; בעל מוח עמוק שהיה מעמיד כלפי עצמו הרבה יותר דרישות מאשר כלפי אחרים. מנקודת מבט זו לא יכול היה להכיר בעובדה שכמה „גדולים" אמנם נחשבו לגדולים וכמה מה„צדיקים" אמנם נחשבים לצדיקים... ברם, ברבי נתן ראה את היחיד שביחידים, את האדם השלם בתורה וביראה.

* * *

„התענית", היא שאיחדה את סבי ואת רבי נתן. סבי בתור חסיד אוסטרובצי נהג, כדרך הרבה מחסידי אוסטרובצה, להתענות במשך הרבה שנים, לפעמים משבת לשבת ולפעמים ב„שני וחמישי". גם רבי נתן עוסק היה רוב ימיו בתעניות. לא בכל דרך מדרכי האוסטרובצי היה רבי נתן הולך. היתה לו דרך משלו. ברם, את נקודת־הכובד הקשה ביותר שבאוסטרובצה — התענית — סיגל רבי נתן לעצמו תוך התלהבות רבה. בעבודת השם של רבי נתן תפסה התענית מקום חשוב מאד.

ומעניין: כל פגישותיהם של סבי עם רבי נתן, אירעו לרוב ביומא דתעניתא... מסתבר שבימים כאלו מסוגל האיש להתעלות ולרחף במחשבותיו בעולמות העליונים...

פרק עשרים

השותק נגור

[רבי יעקב־מאיר בידרמן]

יחיד ומיוחד

„גור" — נזר החסידות הפולנית — לא היתה „חצר" חסידית בעלמא, לא אחת מחצרות־הקודש, עם מעריצים לרוב והשפעה גדולה. גור לא היתה חסידות קונבנציונלית, מתבודדת ומסתגרת בהיכליה, אלא היא ניחנה בחזון ובתנופה, ברעיון, בכושר פעולה מדהים. גור חיפשה לה מרחבי התפשטות — וגם מצאה. בכל פעם רכשה לעצמה טריטוריות רוחניות חדשות והקימה לא רק דינסטיה חסידית מקורית וחסונה, אלא חצר־מלכות שלמה, מלכות בפני עצמה; מלכות, שכל שאיפתה לשחרר את היהודי המסורתי מהשתעבדותו הרוחנית ב„גלות אצל יהודים". מלכות גור היתה עצמאית לגמרי בהלך־מחשבותיה, בלתי־תלויה בהתנהגותה, שומרת ביד חזקה על גבולות היהדות.

באימפריה של מלכות־שמים זו תפס רבי יעקב־מאיר בידרמן מקום מיוחד במינו, למעלה מיובל שנים — למן היום שהוא, העילוי מלויביטש, בן הרב המקומי רבי נתן־בצלאל, נלקח אחר כבוד בגיל ט"ו כחתנו של ה„שפת אמת", ועד ליום פטירתו מן העולם בגיל ע"א שנה.

מהו התפקיד הרוחני הרם, שמילא רבי יעקב־מאיר במשך תקופה ארוכה כל־כך? במה נשתנה משאר יהודים דבי־עילאה בקרב החוג שלו? מהו הקו הבולט ביותר באופיו?

— השתיקה!

לדבר או להחריש

רבי יעקב־מאיר בידרמן היה השותק מגור. הלא „גור" דיברה הרבה, ופשיטא שלא החרישה, לא שמה לפיה מחסום. לא כל מי שראוי וצריך לדבר — עושה זאת; לא כל אלה שדיבורם משפיע ועושה רושם, מוכנים לפצות פה. אצל אנשים גדולים יש והשתיקה היא בכינורם מיתר־צלילים חזק, המפזר את רסיסי שתיקתם החרישית על פני עולמות רחוקים. הקוצקאי בתחילתו דיבר הרבה, היה סוער יותר משהיה מדבר, הוא הטיח בפניך את האמת הערומה במלים כפגיונות, אך כיון שהרגיש, כי בכח המלה המדוברת לא יבקע את הרקיעים — אסר עליה מלחמה וחדל מלדבר. אז־אז טרק את דלתו טריקה נועזת, הסתגר בקיטונו המיוחד וקרא: הלאה מכאן, העולם! יותר לא אדבר עמך, כי אזנים אטומות לך, העולם! חבל על כל דיבור! — והוא נשתתק למשך י"ט שנה.

תשע־עשרה שנים רצופות החריש הקוצקאי, והיא — דומייתו זו — היתה המלה החזקה ביותר שלו. חסידות קוצק נעשתה ל„קוצק" האגדית. קוצק המזעזעת ומסעירה, גבהה קומתה פי־כמה על־ידי שתיקה, מאשר בדיבורים. בשתיקה היה טמון סודה של קוצק, כי לדיבור ישנו רק פירוש אחד ויחיד, בעוד שהשתיקה פירושים לה וכוונות בלי מספר...

קוצק הדברנית הסעירה. קוצק השתקנית נתעטפה בהינומא מיסתורית, הפכה לאגדה, לסוד כמוס בפני העולם הגדול ולחידה עלומה גם לגבי המקורבים הנאמנים ביותר, אלה שקירבתם רבתה והתעצמה אפילו בזמנים שחדלו להבין את קוצק, כאשר נעשתה בלתי־מובנת לחלוטין. יש ואם מבינים את האדמו"ר זוהי ירידה ביחס לגדל־נפשו. ככל שהרבי נשגב מבינתו של החסיד, רב קסמו והשפעתו גדלה והולכת. לעת נעשתה קוצק חסידות על־מושגית אידיאלית, היה הרבי הקדוש — במדה יתירה מאשר בעבר — תמצית נשמתם של בני החבריא־קדישא שלו.

גם רבי צדוק הכהן מלובלין, המתנגד הגאוני, שהתחמם לשלהבות החסידות של איז'ביצה, הלך לבו שבי אחרי שתיקתו המזעזעת של השרף. אחרי הסתלקותו של האדמו"ר רבי מרדכי־יוסף ליינר, התלקחה בלבו של רבי צדוק געגועים עזים, נפשו ערגה לקוצק, אך הוא התיירא פן ידבר השרף... השתיקה הקוצקאית היתה בעיניו תורה שלמה, יש ללמוד אותה ביסודיות —

ומי כרבי צדוק, מעין נובע של מחשבה, המעמיק לחדור בכל חכמות התורה, מי כמוהו מסוגל היה ללמוד את פרק השתיקה של קוצק. מה עשה? הוא עצמו נתקנא בשתקנות הקוצקאית... ורבי צדוק גופו היה לשותק מופלג במשך זמן מסוים (ראה: „מגדולי החסידות", ספר ז').

לדרכה של חסידות גור

„גור" לא גרסה את השתיקה. „גור" דיברה בפה מלא, לא הכל מסוגלים להבין את הקול המצטעק מתוך הדומיה. רק דורות נעלים, מזוככים, מבינים את הדיבור בשפת־רמזים — ואילו „גור" עמלה להשפיע בתקופה של „נתמעטו הדורות", ולדור זה הוצרכו לדבר בלי הרף, על־מנת להצילו מכליון רוחני. אמרו חז"ל: „איזה תלמיד־חכם, כל ששואלין אותו דבר הלכה בכל מקום ו א ו מ ר ה" (שבת, קי"ד). אין די בזה שתלמיד־חכם יודע, מבין ומרגיש; הוא מחויב גם להגיד — „ואומרה". עתים קשה לדבר. להחריש נוח יותר. הדיבור מרתיע. הדיבור מעורר התנגדות, מקיף אותך בשונאים והאדם משתוקק עד מאד לשים מחסום לפיו.

ברם, כאשר פורצת שריפה גדולה ומאיימת להכחיד, מי מסוגל להחריש? „גור" הבחינה היטב בלשונות־אש המתפרצים ומלחכים באופק היהודי ועל כן נבצר הימנה לשתוק. היא דיברה והזעיקה, התריעה ודרשה, היתה המעוררת והתובעת. בדיבורים של גור היו כמוסים מעשים גדולים, חידושים היסטוריים, אשר חסמו את הדרך בפני המתפרצים ושמרו על הגבולות הבטוחים של היהדות.

„גור" סערה נגד יהדות של שלום־עלי־נפשי. היא התקוממה נגד פסיביותו של היהודי הדתי, אדישותו, וראש לכל: הכנעתו והשתפלותו בפני היהודי המתבולל. חסידות גור הכריזה על עצמאות האורטודוקסיה ותבעה את כבודה וזכויותיה, היא העמידה את היהדות החרדית במרכז האטלס היהודי העולמי, עשאתה לגורם אקטיבי. מקולה של האורטודוקסיה המאורגנת, שנשמע ברמה לעתים תכופות מאד והיה בו משום קידוש־השם — הצטלצלו חרישית בנות־קול של „גור", שהיתה כח הדוחף לכל המעשים הכבירים, היוזמת של כל האירועים היוצאים מן הכלל. כה

נעשתה לשופר המבשר את שחרור האורטודוקסיה, אשר בסיועה של מלכות גור פיצחה והשילה מעליה את חרצובות השעבוד הרוחני ויצאה לחרות מן האפוטרופסות הזרה. מהפכה כזאת לא היתה מתחוללת ובאה מתוך שתיקה והסתגרות. נאלצה, לכן, חסידות גור לדבר וקראה בקול להסעיר את הבסטיליה, לעצמאות דקדושה.

אכן, דיברה גור בקול — וכתוצאה מן הדיבורים האלו נבראו עולמות שלמים, חדשים, מלאי תורה וחסידות.

השותק האידיאלי

בעולמה הסוער תמיד של „גור", עולם מלא תסיסה ויזמה נמרצת, היה רבי יעקב־מאיר בידרמן הבלתי מורגש, המסתתר בצל, הנסתר החרישי, ובעיקר — השותק האידיאלי. הממלכה הגוראית שקקה חיים מלאי רתיחה. בהתמדה נפתחו על־ידה חזיתות חדשות ליהדות, חזיתות קרב, ותמיד היא ניצבה בשורות הקדמיות. ניהלו שם מנגנון שלם עם מדינאים לעניני חוץ ופנים כאחד, הסעירו עולם מלא, ולעתים קרובות מאד נשמע ברחוב היהודי הקול האמיץ של חסידות גור. במקהלות הקודש שלה נשמעו הרבה קולות שונים ומשונים, של מריעים ומזעיקים, קולות של גבורה ונצחון, קולות פיקוד וכיוצא באלו. אחד ויחיד היה קול חרישי, קולו הנשמע בקושי של רבי יעקב־מאיר.

היושבים ראשונה במלכות גור נוסעים מפרק לפרק ומשתתפים בועידות ארציות ובינלאומיות, הרבי נוסע וכל בני ה„חצר" מצטרפים אליו, אולם רבי יעקב־מאיר אינו נמנה בתוכם; ואפילו אם יארע לפעמים שהוא נוסע כאחד מבני הפמליה, הריהו משתדל להישאר בצד, נחבא אל הכלים ומוסתר מכל הסובב. בממלכת גור מנהלים פוליטיקה לשם־שמים. כל צעד נבחן בזהירות רבה. כל פעולה חושבים עליה תוך רגש של דאגה ואחריות. הכל, בני המשפחה כולם, מוצאים בזה ענין, איש איש בשטחו. האחד הוא רבי יעקב־מאיר שאינו מתערב, רואה הכל, מבין את כל — ובכל זאת אין את נפשו להתערב בעניינים...

לפעמים נשמעו טענות שונות כלפי בית גור. חסידים אחרים הקשו קושיות, רטנו לפעמים, או העלו כל מיני תביעות. אין זה משנה אם היה לטענותיהם בסיס צודק כלשהו, או שמא נבע הכל בפשיטות מתוך קנאה. בתקופה האחרונה הגיעה חסידות גור לשיא ההצלחה. אין איפוא כל פלא בדבר, שנמצאו מחפשי „חטאים" ותואנות כלפי גור. איש לא ההין חס־ושלום לפגוע בכבודו של האדמו"ר גופו, כי כל העינים הוכו בסנוורים מעצמת גדולתו וקדושתו. אבל במקום זה חיפשו חטאים פוליטיים על אנשי חצר־הקודש, על הצאצאים והחתנים, כמו על אחרים מבני המשפחה. רק על כתובת אחת לא נשמע אף פעם שמץ של טענה. אחד ויחיד היה, שלא נאמרה עליו מעולם אפילו מלה אחת של ביקורת — רבי יעקב־מאיר בידרמן שמו.

איש התורה

ומה היה מעשהו בחייו השתקניים? מה היה האידיאל של חייו?

רבי יעקב־מאיר למד כל ימיו. לימוד התורה בקביעות, עסק התורה, נחשב כיסוד איתן בחסידות גור. את תורת הנגלה למדו ברבים, בפומבי; חסידות, קבלה — נחשבו כלימוד בשביל יחידים, בחירי העדה, היודעים בנפשם איך הוא מעמדם הרוחני ומסוגלים לקלוט בשכלם את תורת הח"ן. האדמו"ר מגור כשלעצמו חי בעולם הנסתר, אולם את חסידיו הושיב ליד שולחן הלימוד עם גמרות בידיהם. למן אבי שושלת גור, החידושי הרי"מ, ועד לנינו האדמו"ר הנוכחי רבי ישראל שליט"א, נחשב לימוד התורה כבסיס ראשי שחסידות גור הושתתה עליו. הכל למדו בגור. אפילו בהיותך בן האדמו"ר לא נפטרת עדיין מלימוד התורה.

ב„גור" למדו תורה ונתנו כבוד לתורה. לא בכל תקופה היו החסידים נזהרים בכבוד התורה. מהם שהיו מסוגלים להתייחס כלפי למדנים מובהקים בביטול גמור, לבטלם במחי־יד. אולם חסידות גור — אכן: מפני שטעמו בעצמם את מתיקות התורה — ידעה להאריך כיאות את משמעות ערך התורה ולשמור על כבוד התורה. הכלל „רבי מכבד עשירים" לא בלט שם ביותר, אך לעומת זאת חלקו כבוד ויקר לתלמידי־חכמים. ואף־על־פי שהיה הזרם הגוראי עשיר בגדולי תורה, ומתחת לספסליה ממש התגוללו

לרוב אברכים יודעי ש״ס, מכל־מקום נתייחד לכל תלמיד־חכם מקומו הראוי לו. כלפי רבי מנחם זמבא גילה האדמו״ר מגור יחס מיוחד. את פני רבי נתן שפיגלגלאס קיבל בכבוד גדול. האדמו״ר מגור כתב מאות ואלפי מכתבים לאנשים שונים, וכל מכתב שנשלח על כתובתו של רב ולמדן, הוסיף בו הרבי הערה כלשהי בחידושי־תורה.

בגור נשמו את התורה. הכל למדו שם, ולא למדו סתם, אלא כלמדנים ממש — ואולם המתמיד האידיאלי, הסמל ללימוד התורה בדרגה נעלה ביותר, היה רבי יעקב־מאיר.

חסיד או גאון

בגיל צעיר, כבן ט״ו, הוכנס רבי יעקב־מאיר אל בית חמיו ה„שפת אמת״ והיה סמוך על שולחנו. מאז ועד ליומו האחרון, י״ג סיון תש״א, הסתגר מפני העולם ונשאר מרותק בד׳ אמות של הלכה. הרבה שנים חי, תחילה בצלו הקדוש של השפ״א, אחר־כך בצלא דמהימנותא של גיסו האדמו״ר הרא״מ. הוא זוכה להיות קשור בבית גור מכמה צדדים. ראשית כל: חתן השפ״א, גיסו של בנו האדמו״ר; אחר־כך כמחותן של האדמו״ר, הבן רבי ישראל (האדמו״ר הנוכחי מגור) נושא את בתו; ולבסוף חותנו של האדמו״ר, בזיווג שני. הוא חי כשכולו קשור בלב ובנשמה של החסידות, אבל בגור הוא גדל גם כגאון בהיקף עצום. משם צמח כלמדן ולא כחסיד. פשיטא שרבי יעקב־מאיר הוא חסיד בהתנהגותו, חסיד בהלך־מחשבתו, אך הוא מסמל יותר את הלמדנות הגוראית מאשר את מהותה החסידית. בודאי הוא חסיד נלהב בפנימיותו, מתפלל בדביקות כחסיד לעילא, אבל אין זה המאפיין את מהותו המקורית. גדולתו של רבי יעקב־מאיר התבטאה בגאונות יתר מאשר בחסידות. הספיציפיות שבאישיותו לא התבלטה במדרגותיו בחסידות, אלא בעלייתו הבלתי־פוסקת בגדלות התורה.

דיבורו בלחש, בנחת, אופן הגבתו תמיד בקול מאופק, הנעימות שבה ביטא השקפה כלשהי, כמו כל התנהגותו — שלוותו הרגועה ומנוחת נפשו — כל התכונות האלה לא הוטבעו בגושפנקא חסידית. הוא היה משוחרר לחלוטין מן ה„טמפרמנט החסידי״. החסידים מתלהבים בנקל

ומתיזין רשפים וזיקוקין די־נור. שפה מיוחדת יש להם, לחסידים, שפעמים היא מלאה חידודין ודוקרת כחרבות, נוסח דיבורם הוא בדרך כלל עוקצני למדי. רבי יעקב־מאיר לא ידע מכל זה. דיבורו היה בנועם, בעדינות, בהתאפקות.

ברם, לא אחת השפיע קולו החרישי פי כמה מדיבורים בקול רעש גדול. דיבורו השקט והנעים, היה משכנע יותר מכל שאר המלים הצעקניות. מדת השתיקה שניחן בה עמדה לו, עד שגדל בדמות מקורית של „ר' יעקב־מאיר".

בשתיקתו ובהסתגרותו בד' אמות של הלכה נשתקף בהבלטה יתירה התוכן הנשמתי של חסידות גור, הוברר בעליל כי לימוד התורה — בדרג למדני עליון, פלפול וחידוש, פשט והבנה — היא הדרך לשלימות רוחנית, ואפשר שרבי יעקב־מאיר גם גרס שלימוד התורה משמש יסוד לחסידות! לפיכך ישב כששים שנה „בתוככי גור" ולמד בהתמדה עצומה. אין כל חשיבות לעובדה, אם הוא חי כל ימיו ממש בעיירה הקטנה גור, או במרחק מה — בוורשה. כי גם וורשה, עיר המטרופולין, גם היא נשמו עם האויר שלה את חסידות גור, ובכל מקום שהיה שרוי בו נמצא רבי יעקב־מאיר באטמוספירה הספיציפית של מלכות גור.

במלים ספורות

כשם שהיה פשטן בכל התנהגותו, הולך תמיד בדרך תמים, כך היה פשטן גם בדרך הלימוד שלו. קודם כל חיפש ועמל למצוא את האמת. לפיכך למד גפ"ת על אתר ומיאן להזדקק להמצאות פלפוליות חריפות, למרות שניחן בכח החריפות. קושיא חזקה היה מסיט לצדדין בסיועה של סברא ישרה ופרשנות שכלית טהורה. הערותיו הקצרות והתמציתיות לספר „שפת אמת" מעידים די על שכל התורה אנליטי ובהיר שקנן במוחו. בשורות ספורות הוא מיישב את כל הסתירות ומתרץ הרבה הרבה שאלות מייגעות.

הגאונות אינה מתבטאת במלל רב, בדיבורים ארוכים, ביצירת לאבירינט ולהצליח לצאת מפיתולי סבכיו בשלום. אין צורך בכתיבת מערכות

שלמות בנות עשרות דפים, כדי להעיד מה רבתה גדולתו התורנית של המחבר. יצירתו הקלאסית של רבי עקיבא אייגר זצ"ל היא, לדעתי, „גליון הש"ס" שלו, שכל הערה וקושיא הנאמרות בו תכיל לא יותר ממלים אחדות. בהוראת „עיין..." אחד מתבטאת גאונותו של הגר"ע אייגר פי כמה מאשר בספריו הגדולים. קושיא ב„גליון הש"ס" היא קושיא חזקה, אי אפשר להזיזה ממקומה, קשה מאד לתרצה. גם הגהות הרש"ש עולים בערכם על הרבה ספרים תורניים, בהכילם ים חידושים של עמקות גאונית. זהו אוצר בלום של חידושי־תורה מקוריים — ואכן: מטעם זה דייקא, שהגדרותיו קצרצרות והוא מבטא את הרעיון הקשה והמסובך במלים מעטות ומובנות. בספרות הרבנית תופס הרש"ש מקום בראש. כל הלומד דף גמרא מעיין ברש"ש. ומה בנוגע לבריסק? גם החידוש הבריסקאי — הגישה האנליטית העמוקה, המייצרת הגדרות חדשות, המצאתה היסודית, ביקועה האטומי של כל סברא ופענוחה המלא־הבנה — נאמר גם כן בשניים־שלושה משפטים קצרים. „חידושי רבינו חיים" הוא באמת כזה רק מאותו טעם שאינו מכיל כרכים הרבה. „למה נקראו הראשונים סופרים, שהיו סופרים כל אותיות שבתורה" — ובבריסק מנו וספרו כל מלה, כל הגה, כל רעיון, כל אמירה וחידוש.

אף הערותיו הקצרצרות של רבי יעקב־מאיר מצטיינות בגדלות גאונית זו. ההערות אינן מצודדות בברק פלפולי, אינן כובשות את השכל בחריפותן, אלא הן מדברות הישר אל ההגיון הצרוף, אל שכל התורה האמיתי. השפ"א לא טרח להשמיע פלפולים כשל זקנו הרי"מ, פלפולים שעוררו בשעתם השתוממות רבה בעולם התורה — ובימי הרי"מ לא היה העולם שמם ורבו רבו אדירי התורה; „השפת אמת" נטש את דרך הפלפול לחלוטין. היתה לו דרך משלו: להתחפר במעמקים, לחדור אל כוונת הראשונים ולחדש בעצמו יסוד איתן, לייצר לבדו בסיס ולהסיט בעזרתו את כל הקשיים כלא היו. רבי יעקב־מאיר, כעורך ומסדר ספרי „שפת אמת" לדפוס, נאלץ להתעמק היטב בכל שורה, בכל רעיון. הוא לא עבר על הספר ברפרוף בעלמא, כי אם למד אותו בעיון נמרץ, התהרהר והתעמק, הבין את הדברים לאשורם — וכה הושפע בלימודיו גם משיטת ה„שפת אמת" בלימוד התורה ומהלך־מחשבתו.

הערצה הדדית

רבי יעקב־מאיר למד כל ימיו. עקב תשוקתו העצומה לעסוק בתורה, התבודד במועדיו ונשאר יחיד עם עצמו. אפילו משרה רבנית מיאן לקבל על עצמו, מפני החשש פן תפריעהו מהתמדתו. בודאי יכול היה לקבל מינוי רבני חשוב. היתה ל„גור" השפעה גדולה ברחוב היהודי. בקהלות גדולות למדי היא הושיבה רבנים משלה, מקורבים, או חסידי גור ממש. אולם רבי יעקב־מאיר ברח מן הרבנות, מכיון שלא רצה להיפרד מן הגמרא אפילו לרגע. אפילו אחרי שנתמנה לחבר הרבנות בוורשה, בהיותו כבן ס"ה שנים, אפילו אז התנה מראש כי הוא משוחרר ממילוי תפקידים רבניים מסויימים — והכל כדי שיוכל לישב וללמוד תורה באין מפריע.

בינו לבין רבי נתן שפיגלגלאס שררה ידידות עמוקה, שנבעה מתוך הערצה הדדית. רבי נתן, שבעצמו היה מהורהר ושתקן, אדם מכונס בתוך עצמו, חש בקירבת־נשמה מיוחדת לכל אלה השותקים — אם שתיקתם מדעת. לבו נמשך לכל אלה השותקים, לכל אלה שיש להם הרבה מה לומר והם מחרישים, עקב מניעים נעלים ומקודשים. אתה מוצא בני־אדם שהדיבור מאחד אותם עם הזולת ביחסי רעות. בקלות אפשר לשכנע את השני על־ידי מלים יפות, מלים בעלות משמעות עמוקה, מלים פקחיות, הדיבור עשוי להקסים ולקשר בן־אדם אחד עם משנהו. ואולם הרבה יותר מזה יש בכח השתיקה, הדומיה של קודש — אם השתיקה כשלעצמה תורה היא — להקסים, לקחת שבי את לב הזולת, לכבוש את כל הווייתו.

יחידים בדור

כל דור ודור יקומו לו אנשים גדולים והם בעלי דיבור, אנשים, שבדיבורם האקטיבי מתבטא גדל־נפשם. ויש גם דורות מבורכים כאלו, בהם יחיו בני־אדם יחידי סגולה, שבנפשם אצור כח השתיקה — ומועטים המה. אין מחסור בדברנים. השתקנים מספרם קטן עד מאד. הם מתגלים באופק היהודי רק לעתים נדירות. ה„חפץ חיים" גדל והיה ל„חפץ חיים"

בגודל קדושתו וייחודו העל־טבעי, לא בגין אמריו — כל כמה שהיו דיבוריו ורעיונותיו נשגבים ומקודשים — אלא משום שבעיני חלק הארי של היהדות התורתית נראה כסמל השתיקה.

רבי נתן שפיגלגלאס היה בדורו מאותם יחידים היודעים להחריש, המעוטפים שתיקה. ניתן, איפוא, להבין את פשר היחס השופע חמימות, ידידות כנה, אשר גילה כלפי רבי יעקב־מאיר בידרמן — השותק הגדול, השותק מגור.

פרק עשרים־ואחד

הרב מטשעבין

[רבי דוב־בריש ווייזנפלד]

שלשלת הדורות

קלסתרו הרוחני של עם־ישראל־סבא, איננו פרי שהבשילה תקופה מסויימת אחת; לא במשך דור אחד עוצבה הדמות הרוחנית של יהדות הדורות — אפילו לא במשובח שבכל הדורות. עם ישראל מהווה פועל־יוצא של השתלשלות מיטאפיסית ארוכה, בת דורות רבים, למן מעמד הר סיני ועד לעצם ימינו אנו.

כל הדורות ביחד — מיום שהוכתרנו לעם הנבחר — אינן בלבד סכום מספרי של שנים, שאין ביניהן שום קירבה רוחנית כלשהי, כאילו היתה כל תקופה — בנפרד — משפיעה בכוחותיה הבלעדיים. אמנם במובן פיסי היו לעמנו הרבה דורות, חטיבות נפרדות של זמן, המסווגות לשנים ולתקופות, אבל מבחינה רוחנית אין לנו כי אם דמות רוחנית אחת: כל הדורות כאחד! קלסתרו של מעמד־הר־סיני מאחד את כל דורות עמנו ביחידה בודדת של זמן ותקופה.

עיקר זה נחשב בעצם רעיון מהותי ראשי, אשר שרשי היהדות ההיסטורית מעורים בו. בכל דור משתקף זוהר התקופה שלפניו. קרני אורו של הדור הקודם, חודרים עמוק עמוק בכל הדורות הבאים, הממשיכים. כל דור מחדש, יורש במישרין מן הדור שקדם לו את אוצרות הרוח, על־מנת לנצור על המורשה הזאת ולהעבירה לבאים אחריו. משמע, איפוא, כי אין בעמנו מחיצה המפרידה בין דור אחד לשני.

איך משתלבים הדורות, אחד במשנהו? מהו הכח המלכד, היוצר את הגשר האינטימי, שעליו נפגשים כל הדורות מאוחדים ודבוקים, לב ללב ונשמה לנשמה? כיצד יודע דור ההמשך לפסוע בעקבות קודמו, המשתייך

אל העבר? איך מסוגלים לחקות דמות רוחנית, אשר נגוזה כבר בערפילי ההיסטוריה? אם המופת החי איננו, מהיכן לוקח לו הדור החדש מוסר־השכל?

מייצג דור העבר

בכדי לרתק את שלשלת הדורות יש צורך באחד, אדם השלם, אשר מייצג בחיי־רוח נעלים שלו את העולם ששקע, ואשר מתוכו צמח וגדל. בשביל להתוות לפני דור ההווה את שביל הזהב שקודמיו פסעו בו, כדי שיקח לעצמו דוגמא מן העבר, צריך שישפיע בו אדם מן הטיפוס האידיאלי, המחונן בשלימות רוחנית, אף כי איש מורם־מעם זה בכל מהותו אינו משתייך לדור שנשתל בתוכו.

בכל דור יש הכרח באישיות גדולה, אוהבת, שתשמש כמונומנט חי ותדגים בכל צעד ופעולה, איך הצטיירה אי־פעם דמותו הרוחנית של איש התורה, איש השלימות, וכיצד עברו עליו שבעים שנות־חיים — מה מילא את ימיו ומה היה התוכן של לילותיו, אימתי דיבר ומתי החריש, מה היה מעורר שמחה בלבו ומה העציבו, כיצד אכל ואיך היה ישן. הלא אצל איש התורה — הכל תורה. ניד קל שלו, אפשר והוא מהווה פרשה שלמה שיש ללמוד הרבה ממנה. הן לא רק בלימוד התורה, אפילו בהיקף גאוני, ולא בתפלה בלבד, אפילו בדרגת „כל עצמותי תאמרנה", נמדדת הרמה הרוחנית של האדם. אלא כל התנהגותו בחיים האנושיים יום־יום, כל תנועה קלה עשויה לקבוע את המדרגה הרוחנית, אליה זכה להתעלות.

מטעם זה צריך שישפיע בכל דור יחיד ומיוחד, אשר בדמותו מתגלם אבטיפוס אידיאלי של הדור הישן. ובכל דור, אפילו בדור יתמי דיתמי — מזדקר ועולה מאי־שם מגדלור חי כזה, הבוהק למרחקים באור הדורות.

דיוקנו של גאון

במלכות התורה, הכרח שיתגלה אחד גאון משכמו ומעלה, שכל הווייתו היא התגלמות התורה, התגשמות כח התורה, תוך כדי שחייה אמודאית במרחבי ים התלמוד ומצולותיו. יחיד כזה — ענק בתורה מכל

הבחינות — בעצם משתייך הוא אל הדור הישן, ולא נשאר בתוכנו אלא כדוגמא לדור החדש, כדי שיוכלו להצביע עליו ולומר: הנה כך, כדי להיקרא „גאון" יש ללמוד ולדעת הרבה כמוהו, וכזאת היא גם דמותו ה ח י צ ו נ י ת של גאון בישראל.

אכן, חלילה למעט את גודל ההשפעה של האיצטלה־דרבנן, או של הזקן הפטריארכלי שיורד על פי מדותיו. גאון הנועל מנעלי לאקה צהובים — למרות שהוא גדול בתורה — בשום פנים איננו משתבץ במסגרת התמונה של גאונינו הקדמונים. הלבוש המסורתי, או הדרת הפנים, אין לראות בהם אביזרים ערטילאיים של תפאורה מלאכותית — אלא הם ממלאים תפקיד חשוב בשמירת המסורה, שנתקדשה על־ידי דורות שלמים; הם מסייעים לנצור כבבת את היהדות השרשית, את הצורה המקורית של צלם האלקים. זקן וקפוטה מהווים סימני זהות של מהות יהודית, המאשרים את האוטנטיות של אדם מישראל ומכריזים גלוי: אני יהודי!

המושג: קלסתר יהודי ספיציפי, דיוקן יהודי מקורי, מעורר במישרין את זכרן של דמויות מן העבר. דמויות כאלו משחזרות לעיניך עולם שנשכח, וראש לכל: הן מעוררות לתחיית־המתים את אבא, את סבא, את כור המחצבת. באורח אינסטינקטיבי הנך נזכר, כי בדיוק כך היה נראה יהודי בדור הקודם. הזקן — אותו זקן שעיטר את פני אבא; הקפוטה — אותו לבוש שגוו הטהור של סבא התעטף בו.

הדמות ההיסטורית של רב בישראל

כמו במלכות התורה, כך גם בעולם הרבנות. בכל דור יש למצוא רב יחיד ומיוחד, שבגינוניו הרבניים, בהנהגתו האמיצה — בחינת „לא תגורו" — ישמש סמל לאוטוריטה הרבנית. יש להדגים בפני הדורות הבאים, איך היה נראה לפנים הרב בישראל. כל דור, מן ההכרח שישפיע בו רב למופת, המשתייך לפי גובהו הרוחני לאוירה אחרת, לעולם אחר, שאנו בתקופתנו רחוקים ממנו מאד. יחיד־במינו זה, שהגיע לרבנות אחרי עשרות שנים של לימוד בהתמדה, מהווה דוגמא חיה. דמות כזאת של רב, אשר זכה לעטרת הרבנות אחרי הרבה לילות־נדודים מתוך יגיעה

עצומה להבין רמב"ם מוקשה, אחרי שחי כל ימיו בד' אמות של הלכה, מלמדת במופת האישי על מה מיוסדת הרבנות. רב כזה, העונד בגאון את כתר הרבנות שזכה בו הודות להישגיו הרוחניים, משמש כתמרור חי, כמתריע מפני סילוף המושג, עד כדי הפיכת הרבנות ל„דושוב" חילוני וחילול דיוקנה. רב בישראל השומר בקפדנות על המסגרות, המושך יניקתו הרוחנית אך ממעינות האמת של התורה, מוחה בעצם הופעתו נגד זיוף המושג המקודש: רבנות.

אלמלא היה בתוכנו היחיד, הטיפוס הנדיר, שעצם קיומו הרוחני קורע את צעיף הכזב מעל פני המחליפים מושג היסטורי בתפקיד מקצועי זול — ולא היינו יודעים יותר, מה מקורי ומה מלאכותי. אילו לא ראינו לפנינו אחד יחיד, הנושא בחובו מורשת־דורות של הרבנות המסורתית ומדגים באורח חייו הנעלים, בדעת תורה, ברצינות, באחריות ובכל מדה נכונה שיאתה לרב בישראל — מח ולב, רגש, הגיון, מדות ומוסר — ולא ידענו שוב מה הן התביעות הרוחניות כלפי רב בישראל.

רב אידיאלי כזה לימד לנו, למשל, שיש מקום לעטר את הרבנות גם באיצטלה של ראש־ישיבה. רב ור"מ היו צמודים יחדיו. בקרב הדור הקשיש הוא, המנהיג, ממלא תפקיד של רב, בעוד שלגבי השכבה הצעירה הוא הר"מ, המחנך. משעלה על כסאו, היה רב כזה מייסד ישיבה ומכניס את הדור הצעיר בצל כנפיו. רב מוכתר בשני הכתרים, אב"ד ור"מ, היה טיפוס שכיח בתפוצות הגולה. היו מאות ערים יהודיות, בהן העמידו כתנאי ראשון לרבנות, את ניהול הישיבה במקום. ידועים גם רבנים שתפסו בשתי כהונות בבת אחת: רב ואדמו"ר. המנהיג הרוחני הגדול חי בשני עולמות, בעולמה של עדת היהודים שלו, ובעולמו האישי, בספירה עילאה שאין בה דריסת־רגל לרבים. ביום היה רב כזה נאלץ לעתים לפסוק בדין־תורה על גניבת סוס וכיוצא, ובלילה, לנוגה נר אפלולי, עסק בשמות ובצירופים. לפעמים דיבר עם אנשים פשוטים, בני תמותה, כשהוא מרחף בשעת מעשה בעולמות העליונים. הוא חי עם אנשי העיר, היה להם א ב מסור, ובאותה עת חי עם סגל חסידיו, בהתייחסו כלפיהם כמו א ם רחימאית. לא עיר אחת התנהלה בידי איש מורם־מעם אחד, שהכיל בקרבו את שני הכוחות — כוחו של הרב וכוחו של האדמו"ר, הכח המיטאפיסי.

ואולם בכל דברי ימינו לא קננה הרבנות ההיסטורית בצוותא חדא עם מקצועות פרקטיים. רב עורך־דין, רב מהנדס, רב נהג, רב בעל מלון — מ„שידוכים" וולגאריים כגון אלה לא ידענו מעולם. אמנם בכל שטח רוחני קיים חיקוי מלאכותי מסוים, זיוף ביודעין, אבל באף שטח לא הגענו לעיוות־הצורה האכזרי ביותר, כפי שזה נעשה במוסד הרבנות. בתוהו־ובוהו העצום שהשתרר בעולמנו, כתוצאה מן החורבן האחרון, נפלה הרבנות קרבן ראשון. כל המוסד הרבני נתערער ואיבד את יוקרתו וסמכותו. שימו לב: אצלנו באמריקה אנו עדים, במדה מסויימת, להתעוררות דתית בשטחים שונים של החיים היהודיים, אך למרות השגשוג בעולם התורה וההתלבלבות הפורחת של החסידות — לא הצלחנו לשקם מחדש את הרבנות. המוסד ששימש יסוד בחיי היהדות, הפך לקריקטורה נלעגת ותו לא.

מה חיוני, איפוא, לתאר בפני הדור את דיוקנו האמיתי של רב בישראל. כמובן מאליו, קשה להבחין ברבנות מזוייפת, כל עוד לא רואים התגלמות אידיאלית חיה של רבנות אמת. וגם מטעם זה חשוב כל־כך שכל דור יהא קלוע בקודמו, באמצעות שריד חי מן הדור הישן, עליו ניתן להצביע ולומר: זוהי הדמות האידיאלית של רב בישראל! כזה ראה וקדש!

צדיק בכל דור

אותה תופעה מתגלית גם במלכות החסידות. בכל תקופה ישנו צדיק אמיתי, יהודי שכולו בשמים, אדמו„ר פלאי, המגן בצדקתו על הדור כולו. אחד יחיד מוכרח להישאר בדורנו, להשפיע באוירה שלנו, אף כי בהתאם להשגותיו ומדרגותיו העל־מושגיות אין לו כל שייכות לדור שפל זה. אף האידנא, בעולם של הסתר־פנים, בוהק אור שמימי מתוך אחד שכבר הכניע את יצרו ונעשה אדון על החומר.

אי־שם חי בתוכנו צדיק, המגלם בגופו את ההתגשמות המלאה של כל יסודות הקדושה. אי־שם, אפילו בימינו, חי לו אדמו„ר המתייחד בחצות־ליל עם השכינה הקדושה, מסכית לבכייתה וממלא שליחויותיה. גם עתה, כדרך שהיה לפני 50 או 100 שנה, מבקיע צדיק הדור את כל הרקיעים הנעולים ופותח שערי רחמים, משהרגיש בכאב לב יהודי נשבר, אפילו

ממרחק מאות מילין. גם עכשיו עוד יש בתוכנו יחיד, אשר בחייו הקדושים משתקפת גבורתם הרוחנית של קדושי עליון בדורות הקודמים. אחד כזה, גם אם ננס הדור מכדי להבין אותו ולהשיג אפס קצה מחשבותיו, היה מן ההכרח לשתלו בדורנו — בכדי שנוכל ללמוד הימנו, עד היכן מסוגל האדם להתעלות.

יחיד ומיוחד בדורנו

הרב דטשעבין, רבי דוב־בריש ווידנפלד, היה בדורנו יחיד כמעט, שיכולנו בוודאות להצביע עליו ולומר בביטחה: כזה ראה וקדש! כזאת היא דמותו הרוחנית של רב, אשר לגביו הרבנות היא עבודת הקודש. זהו קלסתרו של רב, החי בספירה הרבנית לא רק בשעות־משרד מסויימות, אלא נושא בעול יומם ולילה, כי אדם זה כל מהותו היא רבנית ואין ביכולת להפרידו הימנה אפילו לדקה אחת. זוהי צורתו של רב, צורה שכולה נשמה, שכל שיחו ושיגו טבוע בחותם הרבנות. כזה הוא דיוקנו של רב, הממלא את תפקידו הקדוש עד לנשימה האחרונה, המקדש את עדתו ומכינה למסירות נפש על קידוש השם.

הרבנות בעבר שימשה ביטוי לשיא ההקרבה. האידיאליסט הנלהב ביותר, בחפשו דרך להימלט מסאון חיי החולין ולחיות באוירה שכולה תורה, ברשות־היחיד, טהור ומזוכך — הוא שנכנס ובא בפלטרין הרבנות. הלה לא נתפתה לדמיונות מגרים על עתיד מזהיר בכל שטח אחר, לא שאף לעושר חומרי ולא ידע כל תשוקה זולת מ„שבתי בבית ה׳ כל ימי חיי״. החזון של התעלות בתורה, שהפעים את רוחו, עשוי היה בהחלט להתגשם על־ידי הרבנות. אידיאליסטים כאלו נתקבלו בזרועות פתוחות. שערי הרבנות נפתחו לרווחה בפני כל מי ששאף להרוות את צמאונו הרוחני בדרך זו. הרבנות לא העניקה לאחד כזה דבר, זולת התקוה לעולם־הבא. איש לא הלם ליהנות מעולם־הזה באמצעותה. הרבנות כלכלה את האדם בלחם צר ומים לחץ — וגם זה בקושי רב. גדולי רבנינו חיו בעוני איום ובתנאי הדחקות שלהם, בבקתותיהם החרבות למחצה, ללא מים ובאין מאור, הם יצרו את חיבוריהם העמוקים והמונומנטליים, שהאירו עיני דורות שלמים. הרבנות הבטיחה לבעליה מעט מאד גשמיות, אבל שימשה

ערובה לעושר רוחני. השואף בכנות לנזר הרבנות לא התכוון לעולם־הזה. האידיאליזם שימש אצלו מניע יחיד שדחפו בשערי הרבנות. ומכיון שהיו הבאים בהיכל הרבנות בחירים, המשתוקקים בכל להט נשמתם אך לעולם שכולו טוב, נעשתה הרבנות במשך הדורות לסמל — סמל האידיאליזם הטהור.

מתוך עולם רבני אידיאלי כזה, גדל ועלה הגאב"ד דטשעבין. וכי מה הוא חיפש ברבנות? לא כבוד — תאוה זו היתה זרה לו בהחלט. ענוותנותו מלידה וצניעותו הטבעית הפקיעו מתחומו את רדיפת הכבוד. ופשיטא שלא התכוון לרבנות במגמה שלטונית, נשיאות ביד רמה — כי מה שייכות למצניע־לכת כמוהו, לשפל־רוח בכל ישותו, עם הנטיה לשתלטנות! הגאון מטשעבין חי רוב ימיו בתוככי עולם הרבנות, מכיון שלפי מיטב הבנתו מצא ברבנות ביטוי והתגלמות של התורה הקדושה, במשימתה להפוך את העם היהודי לכלל־ישראל מצורף ומזוכך בכור התורה. הרבנות נראתה לו כשיא הדרגות של אידיאליזם תורתי.

כך שימש הרב דטשעבין, עד לרגעים האחרונים בחייו עשירי הרוח, כטיפוס אידיאלי של הרבנות העתיקה, בימי תור הזהב שלה. בגאב"ד טשעבין התגשם הרעיון הנאדר של רבנות בישראל, על מלוא משמעותו ההיסטורית, בכל מדת העוצמה. הוא שימש עדות חיה לרבנות בדור־דעה, אשר חי בעבר חיים מלאי הקרבה ונכרת מארץ החיים באכזריות נוראה.

אב"ד ור"מ

הרב דטשעבין עמד בשתי רגליו בשני העולמות: עולם הישיבות ועולם הרבנות. האידנא נפרדו הדרכים. רבנות לחוד וישיבות לחוד. הרבנות והישיבה נחשבים כניגודים. בעולם הישיבות בורחים מן הרבנות ומביטים לעברה בעינים ביקורתיות. יש ודנים את הרבנות כמי ששבק חיים, עבר זמנו. הרבה סיבות אובייקטיביות גרמו לירידה זו. אך זוהי מציאות מעציבה. לפנים תפס מעמד הרבנות מקום בראש ושימש יסוד ואבן־פינה לישיבות. ובאמת, מדוע לא? מה טעם אין הרב יכול לכהן פאר כר"מ? אם הישיבה זקוקה לגאון בראשה, הלא הרב היה מחונן גם בגאונות!

והרב דטשעבין, כשם שייצג בעצמו אבטיפוס של רב, רועה נאמן, המשגיח על צאנו בקפדנות, שלא יתעו בשדות זרים — כך בהיותו גאון אדיר, ייצג גם את הדמות האידיאלית של ראש הישיבה. כדרך שבאישיותו הססגונית נתגשמה האידיאה הנשגבה של רבנות, כך בלמדנות רבת־אנפין שלו — בהלכה ובהוראה — נתפרש כיאות המושג האמיתי של ‚גאונות'.

גאב"ד טשעבין התחיל ללמוד בגיל רך מאד ולא חדל עד סוף ימיו. הוא שקד על משנתו בשבתו בטשעבין, מתוך כבוד ונחת, מוקף הערצה בלי גבול — והוא התמיד בלימודו גם בזמנים קשים ואפלים, ביערות בוכארה ובערבות סיביר הרחוקה. הוא כתב תשובות מלאות עמקות לפני יובל שנים, בעת שישב ב„בית" — וכן עשה גם בהיותו מטולטל בגלות רוסיה, בימי מלחמת־העולם השניה. התשובות שכתב בדרכי־נוד, בלבוב, בבוכארה, ביער מס' 45 בשווירדלובסק, מעידות על הבנתו ובקיאותו העצומה (ראה: שו"ת „דובב מישרים", ח"ב). לא היו לו אז ספרים כלשהם. הוא עצמו כותב בראש התשובות: „מחוסר ספרים אני וגם אין לי ש"ס ושו"ע לעיין". הוא כותב על־פי הזכרון. הוא בן קרוב לשבעים, אבל זכרונו רענן ותוסס.

בדירתו שולטים הקור והטחב, אין לחם לשובע, ממרחקים מגיעות יום יום ידיעות נוראות, בשורות־איוב על עצמו ובשרו — מה מעשהו של הרב דטשעבין בשעה כזאת? אין הוא חדל מלהיות רב. כסא הרבנות הפיסי שלו נהרס, עדתו הושמדה, אבל כסאו הרוחני יציב וקיים. הוא ממשיך למלא את חובותיו הרבניות. במה מתבטא אצלו התפקיד הראשי של רב? כמו לפנים בבית, שהיתה הרבנות אמצעי לשקידת התורה, כך גם יש רבנות בסיביר! הוא לא חדל מרבנותו אף לרגע. כדרך שניהל ישיבה בטשעבין, כך הוא מחפש ביער אזנים, המוכנות לשמוע לקחו — והוא מוצא לו תלמידים. מה הבדל עם כמה תלמידים הוא לומד? די בשלושה תלמידים, כדי שתתעצב מהם ישיבה. ואכן, בכל נדחיו מצא לו תלמידים כנפשו והיה מחדש חידושי־תורה ומעלה אותם בכתב, בשביל הדורות הבאים...

נסיך מלכות התורה

הרב דטשעבין יצר סינטיזה בין הרבנות והישיבה, כשהוא מאגד את שני התפקידים הנעלים ברעיון מרכזי אחד. הישיבה כמו הרבנות, מטרה אחת להן: להעמיד את התורה במרכז כל החיים היהודיים; להחדיר בעם את התודעה, כי התורה היא מטרתו הסופית של כלל ישראל — למן מעמד־הר־סיני ועד ימינו — וכי התורה בלבד היא הבסיס לקיומו הנצחי של עמנו. אי לזאת, נותר בחסד השם עלינו, בדור המיותם שלנו, שריד — הרב דטשעבין, שבאישיותו הכיל כוחות כפולים, לכונן מעוז לתורה על יסוד הרבנות ולבסס את הרבנות על אשיות הרבצת תורה.

מאז ומעולם נזדווגו המעלות המוסריות — יחס אדיב בין אדם לחברו; לב רגיש לכאבו של הזולת; אוזן כרויה לאנחה יהודית; הצנע־לכת, פשטות, נדיבות וסלחנות, כמו שאר מדות תרומיות — בהרמוניה אחת עם גדלות התורה. תלמיד־חכם, אדם גדול, היה זה שמלבד למדנותו ניחן גם במדות טובות. על המח והלב היה לצעוד שלובי־זרוע וכדרך שהפליא היחיד המיוחד בשכלו החריף, בה במדה הקסים באישיותו הנאצלה, בלבו הרחום והטוב. הגר"ח מבריסק נתברך לא רק ב„מח ר' חיים"', כי גם ב„לב ר' חיים"'. גם ה„שפת אמת", מלבד היותו גאון במוחו, היה בעת ובעונה אחת בעל לב שכולו „שפת אמת", לב פתוח לרווחה, לב מאזין ומקשיב — אפילו ממרחק — לפעימות כל לב דווי.

למגינת הלב, מפרידה בימינו מחיצה עבה בין גאונות למדות המוסר. בעידן שלנו יכול אדם שיהא גדול בתורה, לחבר ספרים מצויינים ולהשמיע נאומים חוצבי להבה על כל הטוב והיפה, כשהמדבר עצמו רחוק מזה. כל מי שהתוודע מקרוב אל עולם ה„גאונים" בתקופתנו, מכיר היטב את טראגיותה של הבעיה הזאת, כאשר נאלצים מדי פעם להצביע בלב דואב על מגרעותיהם של אנשים גדולים בתורה.

רבה של טשעבין היה גאון לא רק בתלמוד ובפוסקים. הוא גם היה גאון במדות. ומדות — בתפיסתן העמוקה־מני־עומק. כל החמודות האלו כאחד: גדלות התורה, עילאיות רבנית, אצילות בשלבים גבוהים מעל גבוה — הן הן שעיצבו את האישיות היחידה־בדור, אשר נקרא שמה בישראל: הרב דטשעבין!

„מאן מלכי רבנן" — רבי דוב־בריש וויידנפלד מטשעבין היה נסיך מלכות התורה.

בהתוודע גאונים איש אל רעהו

אצל רבי נתן שפיגלגלאס נחשב כנכס היקר מכל: הזמן! לכסף והון לא היה בעיניו שום ערך. כל מי שביקש מאתו כסף לא הושבו פניו ריקם. הוא פיזר את ממונו בקלות וביד נדיבה. לעומת זאת: ביחס לזמן נהג ככילי ממש, קמצן גדול היה על רגעיו, חס מלבזבזם; לעתים נדירות מאד הקדיש לזולתו חלק כלשהו מזמנו. כל שעה ביום, כל רגע מן היממה נחשב בעיניו כאוצר לא יסולא בפז והוא שאף להפיק ממנו את מלוא התועלת. גאון היה בשמירה על הזמן, בניצולו להישגים רוחניים מופלאים.

לפיכך, לא הלך — כי אם במקרים נדירים מאד — לישיבות ואספות, גם אם היו חיוניים וחשובים לעילא. מאותו טעם נמנע רבי נתן מלנסוע לועידות־ציבור, למרות מאמציהם המרובים של פרנסי הקהל, שהשתדלו להבטיח בכל מחיר את השתתפותו בכינוסים האלו. עקב החסכון התמידי שנהג בעתותיו, לא היה באפשרותו להשתתף אפילו בחתונות של ידידים קרובים ושארי־בשרו. יוצאים מן הכלל במובן זה היו תלמידיו, אותם החשיב כילדיו ממש. יוצא מן הכלל היה גם הידיד האינטימי: רבי מנחם זמבא. שמחה משפחתית של רבי מנחם היתה שמחתו האישית. הוא לא בא אל המשתה כאורח, אלא כ„מחותן" לכל דבר.

בשנת תרצ"ז השיא רבי מנחם את בתו רויזא ע"ה עם הג"ר ישראל־יוסף וויידנפלד, בנו של הגאון דטשעבין. החתונה נערכה בוורשה, בהשתתפות כל גדולי הדור — ורבי נתן שפיגלגלאס בתוכם. בחגיגת־נשואין זו התוודע רבי נתן לראשונה עם רבה של טשעבין. אביו, הגאון האדיר רבי יעקב וויידנפלד, או כפי שקראו לו בעולם התורני: „ר' יעקל'י הרימלובר", היה לשם־דבר בפולין המעטירה. בישיבות הפולניות, וכן בשטיבל'ך החסידיים, זכו פלפוליהם החריפים של ה„בית יצחק" מלבוב ושל ה„כוכב מיעקב" מהרימלוב למדה יתירה של פופולריות. לא פעם היה רבי נתן שפיגלגלאס מזכיר את חידושיהם ומפלפל בדבריהם, מנסה

להפריכם או לבססם עוד יותר. מה רבתה, איפוא, השמחה בלבו כשנזדמן לו להכיר אישית בחתונה זו את בנו הצעיר של רבי יעקל׳י, הגאון דטשעבין. מני אז נקשרה בין שניהם ידידות עמוקה — ועוד בימים ההם, לפני יותר משלושים שנה, כבר אז הכתיר רבי נתן שפיגלגלאס את רבי דוב־בריש וויידנפלד בתואר: נסיך מלכות התורה.

* * *

נהירנא: כאשר בשנת תשי״ג נפגשתי לראשונה עם גאב״ד טשעבין, בתוככי ירושלים עיר הקודש, היה כל אותה עת משוחח בשני אישים בלבד, מיודעיו בוורשה החרבה: מחותנו רבי מנחם זמבא ורבי נתן שפיגלגלאס. שאל אותי הגאון: הידעת את רבי נתן? אני לתומי השבתי בבטחון מלא: הכרתיו היטב!

ברגע זה נעקרה מלבו של שר התורה אנחה עמוקה, וילחש אלי חרש: אינך אלא מדמה בנפשך שהכרת את רבי נתן... הלא הוא היה נזר־פארה של וורשה הגדולה...

ובדברו כך, גלשה מעיניו הטהורות של נסיך־מלכות־התורה דמעה רותחת, וגוון לה כעין הכסף...

פרק עשרים־ושנים

בחוג בעלי־בתים בוורשה

„וורשה" בזכות מי

מי ענד לוורשה את כתר מלכות־התורה ועשאה לסמל של מהות יהודית? מי היו אלה שחרתו ב„חצות־ים" של לילותיהם את התמונה הנדירה: וורשה, והפכו אותה למעין זורם של תורה ואמונה לדורי־דורות? מי, מי היו היהודים שבנו והקימו אותו מגדל רוחני מזדקר לגובה, שהיה קרוי בפי כל: וורשה?

לא רבנים בלבד — למן רבה הראשון רבי שלמה־זלמן מפוזנא, מחבר „חמדת שלמה", ועד לאחרון רבניה רבי מנחם זמבא מפראגה, אשר ניספה בגיטו על קידוש השם — קישטו ופיארו את כותל המזרח של וורשה ועיצבו את דמותה כמבצר לתורה, אלא גם יהודים בעלי־בתים, בלי איצטלא דרבנן, יהודי מסחר ועסק, שבהתלהבות עילאה הוסיפו נדבך על גבי נדבך לבנין הקדוש: וורשה.

לא רק הלמ"ד־וא"ו־ניקים הנסתרים והצדיקים הגלויים — למן רבי יצחק־מאיר מוורשה, החידושי הרי"ם, ועד לחצרות הקודש של אדמו"רי נובומינסק וגרודז'יסק, ראדזין ופיסצ'נה, זואלין ופוריסוב, אשר לפיד־אישם כבה באורח טראגי בימי הגיטו הנוראים — ענדו לראש וורשה את כתר החסידות, בהקימם בתוכה קן לשכינה הקדושה, אלא גם יהודים בעלי־בתים, יהודי סחר ומכר, יהודי השוק והמכולת, אשר טוו ושזרו וקלעו את שלשלת־הזהב של יהדות פולין, ביצירתם את הנוף הרוחני המרהיב: וורשה.

בעל־בית וורשאי

וכי זוטרתא, בעל־בית וורשאי! עולם מלא נתגלם באישיותו. לא היית זקוק לחפש גאונות ולמדנות רק בקרב הרבנים. היו בוורשה בעלי־בתים שהרעישו בגאונותם, בבקיאותם המעמיקה ובכוחם הגדול בהוראה. מעלות הקדושה ומדרגות מופלאות לא היו רכושם הבלעדי של בחירים יחידי סגולה, שפרשו מעולם ומלואו ונצרו כבבת־עין על מורשת־הקדושה של האב והסב. יראה וטהרה לא היוו נחלה בלעדית של בודדים, בנן של קדושים, צאצאי שושלתות ונינים של למעלה־בקודש. בוורשה נוצרה סביבה של יהודים בעלי־בתים, אנשי קודש, שהקדושה ניתזה מקלסתרם רשפים־רשפים ואף הם ריחפו בספירות העליונות, תוך כדי טיפוס בשליבות סולמו של יעקב אבינו. בעל־בית וורשאי בעל־מדרגה אחד, יכלו לחצוב מאישיותו הרבה יותר מאחד גאון בר־סמכא, יותר מצדיק־תמים מפורסם אחד.

לולא חטיבה גדולה זו של בעלי־בתים, שנתברכה בהם וורשה המעטירה בתקופה האחרונה, ערב חורבנה — לא היתה בירת פולין הופכת לביטוי האוטנטי של נשמת היהודי הפולני. בשביל יהודי זה לא היתה וורשה מרכז יהודי גדול בלבד, אף לא כרך גדול עם רחובות סלולים; וורשה היתה בשבילו המקום־קדוש בן שנות־אלף, ירושלים־של־גולה, המעין התוסס של דמעות וחדוה — ואת כל חיותו שאב ממעין זה. יקרה היתה לו העצבת החרישית של וורשה, כמו צהלתה הסואנת — ובלבד שכל זה זורם ממעמקי וורשה.

ויהודים בעלי־בתים, מזויינים בשפע תורה ויראה, סייעו במשך דורות רבים לכונן את ההיכל שהיה קרוי: וורשה.

וורשה היתה עיר של למדנים, הודות למספרם הבלתי־מבוטל של בעלי־בתים בתוכה, גאוני התורה, שלא יצאו מד׳ אמות של הלכה. לא אחד מאותם בעלי־בתים, עוד ניצב חי לנגד עיני, ואני שואל את עצמי: העוד לנו האידנא בעלי־בתים כאלו, הלומדים ח״י שעות ביממה ויודעים ש״ס בעל פה? או שיחברו ספרים נפלאים, חיבורים שלא ירדו לעולם מעל שולחנו של כל בן־תורה? — — —

אחרי החורבן, קמעא קמעא, שוקמה מעט היהדות. החייאת דמותו של הצדיק ושל ראש הישיבה, בחסדי השם, עלתה די יפה. לא כן הטיפוס של בעל־הבית בעבר, ביחוד של בע״ב וורשאי, טרם הקיץ לתחיה. מתהלכות בתוכנו דמויות אידיאליות של צדיקים, של רבנים, של בני תורה. אך עדיין לא עוצבה דמותו הרוחנית של „בעל־הבית״ התורני בטרם־שואה. תוכל למדוד בשעלך ערים, ארצות ויבשות שלמות מבלי למצוא טיפוס אחד מאלו, אשר נמצאו בשפע רב בוורשה — העיר ואם בישראל. עוד יעברו שנים רבות, ואולי תקופה שלמה, עד שנזכה לניצנים הראשונים של יהודים בעלי־בתים כאלו, שיאירו בתורתם מלוא־תבל.

ר׳ ירוחם־פישל פרלא

אולי לא יאומן כי יסופר, שר׳ ירוחם פישל פרלא זצ״ל, מחבר היצירה הגדולה והמונומנטלית על „ספר המצוות לרבינו סעדיה גאון״ בשלושה חלקים, שמכילה יותר מ־2000 עמודים, לא היה רב ולא ראש־ישיבה, כי אם בעל־בית וורשאי! כל המכיר את הספר דנן, יודע, שכדי לכתוב פירוש כה מקיף ומושלם על „ספר המצוות״, ביחוד בבהירות נפלאה כל־כך ובחדירה עמוקה לנבכי כל הלכה בנפרד — מוכרח מחברו לישב עשרות שנים ולהגות בהתמדה עצומה. אין זה ספר סתם, אלא מעין בלתי־נדלה, אוצר בלום של ידיעות מתוך ספרי הראשונים, ולא בנושאים מסויימים מוגבלים, אלא בכל התורה כולה. המחבר מצטיין בשפע נדיר של ידיעות ומכניס בהירות בלאבירינט של סתירות ואי־הבנות שנתקלים בהן לרוב בספרי הראשונים. כל עמוד מתוך אלפיים־ומאה עמודי הספר מעידים על גדלותו של המחבר. וענק תורני זה לא היה כי אם בעל־בית שקט וצנוע בוורשה הגדולה והסואנת.

במשך עשרות שנים אפילו לא ידעו בוורשה שר׳ ירוחם־פישל פרלא מכיל במוחו את כל התורה כולה. הוא הסתגר עם תורתו. עשרות שנים חי עם עצמו, בספגו לתוכו הרבה תורה. רק ספרו הוא שהסיר מעליו את הלוט. לפתע הבריק האור הזורח באופק התורני ונתפרסם בכל העולם היהודי שבוורשה מתגורר יהודי, בעל־בית ש...חיבר פירוש על

ספר המצוות לרב סעדיה גאון — והכל קינאו בוורשה, על כי בתוכה מתגורר בעל־בית כה חשוב...

ובוורשה לא היה ר' ירוחם־פישל פרלא בן־יחיד, הוא לא נחשב כיוצא מן הכלל בעולם הבעלי־בתים. היו כמותו לעשרות, יהודים העסוקים יום־יום שעות מעטות במסחרם ואחר־כך הם עוסקים בתורה בהיקף עילאי מאד. רבים מהם היו ידועים מראשיתם. אחרים נתפרסמו רק באחרית ימיהם, כאשר הדפיסו את חיבוריהם.

ר' שלמה רזכטה

ר' שלמה רזכטה, מחבר שו"ת „ביכורי שלמה", נולד באוזרקוב, עיירה קטנה ליד לודז'. אחרי מלחמת־העולם הראשונה הגיע לוורשה, בה נפטר בשיבה טובה בא' דשבועות שנת תרפ"ה, בגיל 85 שנה. כמו לפנים בעיירה הקטנה, כך גם בוורשה הגדולה, לא הפך ר' שלמה רזכטה לאיש ציבורי ונשאר בעל־בית שקט שתורתו אומנותו. הוא התמסר מעט מאד למסחר והמשיך לשבת וללמוד בהתמדה נפלאה.

למעלה מ־50 שנה עמד בקשרים עם כל גדולי דורו בפולין ובשאר הארצות. הוא התכתב בסוגיות חמורות עם רבי יצחק שמלקיס, ה„בית יצחק" מלבוב והתפלפל עם רבי יצחק־אלחנן ספקטור, רבה של קובנא. הוא עמד בקשר תורני עם רבי יהושע'לי מקוטנא ועם רבי יוסף־זכריה שטרן, רבה של שאבלי. הוא ניהל משא־ומתן הלכתי עם האדמו"ר מסוכטשוב, ה„אבני נזר", ועם רבי אליהו דוד רבינוביץ־תאומים (האדר"ת) מפוניבז'. בכל האגרות התורניות, שהודפסו אחר־כך בספרו, נידונו מאות מקצועות בהלכה, אך ע"פ רוב עניני הוראה. הקונטרס ששיגר לרבה של קאליש רבי חיים־אלעזר וואקס בקשר לאתרוגי קורפו, קונטרס שאין דומה לו בספרות הרבנית ואשר דן ומנתח יותר מ־100 נקודות וסעיפים בשאלה מסובכת אחת זו, עורר בשעתו פולמוס עירני ביותר בעולם הרבנים.

אתה מעיין בשני חלקי ה„ביכורי שלמה" ולבך מתמלא התפעלות עמוקה מאישיותו הכבירה של המחבר. אנו רואים לפנינו גאון ופוסק בהיקף עצום. הוא מפריד כל שאלה ליסודותיה האטומיים וחודר לכל נקודה

במבחנת עמוקה, כשהוא מבטא את דעתו האישית בשאלה הקשה ביותר, למרות שגדולים ידועים פסקו אחרת.

כדאי לקרוא את השורות האישיות, האינטימיות, שנלוו לכל אגרת ולראות באיזה חום ולבביות כתבו גדולי הדור לבעל־בית מן העיירה הקטנה ואח"כ מן העיר הגדולה. בע"ב וורשאי „פשוט" זה התגורר ברחוב טברדה 27, בבית גבוה ואפור, שקרני־שמש חדרו לתוכו רק לעתים נדירות, אך אור תורתו זרח למרחקים, למן וורשה ועד גאליציה, עד ליטא ועד לאהלי התורה בירושלים עיר הקודש, מקום שגדולי רבני הספרדים והאשכנזים ניהלו אתו ממרחקים את מלחמתה של תורה.

הבע"ב הלמדנים של וורשה לא היו בטלנים סתם, שאינם באים במגע עם המציאות הריאלית בחיי יום־יום. נוסף לתורתם, נתברכו מן השמים בעושר מופלג, שרכשוהו בכוחות עצמם. ר' שלמה רזכטה היה „ווירט" בלע"ז, משכיר דירות למגורים — ובעל־בית בוורשה היתה פרנסתו בטוחה. בנוהג שבעולם: אחד שמשיג מדרגה בעשירות, אין הוא מסתפק בה ומפנה כל כוחותיו, בריאותו וכשרונותיו, להגדיל את עושרו. אך בעלי־בתים גאונים של וורשה כן ידעו גבול, הם ידעו אימתי לעצור מעסקים של חיי־שעה, אימתי לחסל עסקיהם ולהתמסר כליל לחיי־עולם. כל ההישגים החומריים לא היו בידיהם אלא אמצעים טכניים, שאיפשרו לשבת על התורה ועל העבודה, ואך הרויחו לחם־חוקם היומי שוב מצאו את אושרם הנצחי בהתעלות הרוחנית של לימוד התורה. בסיפוקם הנפשי־פנימי גדרו חייץ בינם לבין העולם החיצון והסואן, המלא תקוות־שוא ונצחונות־ארעי. הם השתרשו בעולם שכולו טוב, באטמוספירה עילאית ומזוככת, שם מצאו את נצחיות־החיים ואת החדוה השמימית הבלתי־פוסקת.

כזה היה בעל־בית וורשאי, ר' שלמה רזכטה.

ר' זבולון ליכטנברג

לסוג זה של בעלי־בתים השתייכו גם ר' זבולון ליכטנברג ור' ירוחם וולפיש.

ר' זבולון היה מעשירי וורשה הגדולים, בעליו של הבית בן 7 הקומות ברחוב ז'לזנה 41 ועוד בתים גדולים ברובעים שונים של וורשה.

עתיר־נכסין זה התמסר מעט מאד למאות דייריו, שישלמו שכר־דירה במועד וכיוצא בזה. הוא היה שקוע בלימוד בכל מאודו וחידש הרבה חידושים, ביחוד בסדר קדשים, שנלמד מעט בימים ההם.

ר׳ זבולון ליכטנברג היה שם־דבר בוורשה, הן בנדיבותו והן בלמדנותו. הספר שו״ת „בן פורת״, אחד מספריו הראשונים של הגאון הפלאי והפינומנאלי רבי יוסף אנגל זצ״ל — אף הוא „בעל־בית״ מבנדין — נדפס בסיועו של ר׳ זבולון. הוא נמנה על ידידיו האינטימיים ביותר של ר״י אנגל. בספר זה גופו מצויות 4 תשובות, במענה לחקירותיו והערותיו של ר׳ זבולון. בתשובות הללו מתפלפל ר״י אנגל בדברי ר׳ זבולון, ואגב־כך מתבטאת גדולתו ולמדנותו של זה האחרון. ר״י אנגל מנסה בדרכו הספיציפית לתרץ או להפריך מה מהנחותיו של ר׳ זבולון, אולם הוא אינו נכנע בנקל; מביא הוכחות ממקומות שונים בש״ס, המאדירות את יסודותיו, ור״י אנגל נאלץ לכתוב תשובה חדשה ולהבהיר את עמדתו מנקודת־ראות שלו.

מחד גיסא ניצב הגאון, הארז, החד בדרא, ומאידך גיסא יהודי בעל־בית מוורשה, הממאן להסכים, אינו נותן להכניעו בקלות.

ר׳ ירוחם וולפיש

באחד הרחובות השקטים ביותר בוורשה, התגורר בעל־בית שקט, ושמו: ר׳ ירוחם וולפיש. עשרות בשנים ישב לו ככה בביתו, בחשאי־חשאין, לא התערב בציבור ולא הלך לאספות, אלא חיבר והדפיס ספר אחד אחרי השני וחילק אותם חינם.

עשיר מופלג היה ר׳ ירוחם. כמה מבני משפחתו טיפלו בעסקים שלו. הוא עצמו לא יצא מפתח ביתו. כל ימיו היה קשור לגמרא. חי בוורשה, בעיר יהודים סואנת ותוססת — ונשאר זר בעיר הזאת. היה נבדל זפרוש אפילו מן העולם התורני. ידידו האינטימי ומלווהו הנצחי היה הרמב״ם. תדיר הגה בתורה בלי הפוגות. אף פעם לא היה לו פנאי. אפילו כדי לשוחח בדברי תורה לא מצא זמן פנוי. רק לעת שבאו בני־תורה

וורשאיים לביתו, כדי לקבל את ספרו החדש, היה „חוטף" שיחה קצרה עמהם, שיחה בחידושי־תורה, ונחפז לשוב מיד אל הגמרא. הוא למד וכתב הרבה ספרים. אך סיים ספר אחד — התחיל מיד בכתיבת ספר חדש. וכה הופיעו באחרית ימיו, החיבורים שלו לסדר קדשים: „גחלי אש", „דקה מן הדקה", „עשירית האיפה", „קטורת סמים" ועוד.

רבי אברהמ'לי לופטביר, רבי מנחם זמבא ורבי נתן שפיגלגלאס

רבי אברהמ'לי לופטביר, רבי מנחם זמבא ורבי נתן שפיגלגלאס, היו אבטיפוסים של בעלי־בתים גאונים בוורשה. רבי אברהמ'לי ורבי נתן נשארו בעלי־בתים עד סוף ימיהם. רק בתור שכאלה השיגו את שיאי היוקרה והפרסום בכל העולם התורני. לא כתבו עליהם „הגאון הגדול" ופשיטא שלא חרתו לצד שמם באותיות זועקות „מרן". אדם שהוא גאון בתוכיותו, אינו זקוק לפרסומת רעשנית. מדת הדרך־ארץ שרחשו לבעלי־בתים כאלו, היתה גדולה פי־כמה מן הכבוד שחולקים לרבנים רשמיים. הכל העריצו אותם. איש לא בא אליהם בטענות, לא חיפשו עליהם חסרונות ואיש לא ההין לבזות את שמם. רב שהוא גאון אדיר, יכלו בהחלט לנפץ את כל שמשות ביתו אם לא מצא חן במשהו. אך מן הבעל־בית הלמדן חרדו ופחדו. יראת־הכבוד שרחשו כלפיו, היתה תוצאה ישירה מהערצה פנימית עמוקה. בע"ב שתורתו אומנותו היה נערץ ואהוב על הכל. בלימוד תורתו שימש כדוגמא ומופת. תינח הרב, הלא הוא מ ח ו י ב ללמוד תורה, כך סברו, וכי מה רבותא אם הוא מתמיד בלימודו אפילו 20 שעות ביממה? לא כן בעל־הבית, שהוא לומד מרצונו הטוב, אחד שכזה לא יסולא בפז!

ואין קץ לסיבות. ברם, העובדה היא עובדה. בעלי־בתים למדנים נהנו מיוקרה מלאה — ושמא היה זה משום שידעו, כי גאוני הדור הגדולים ביותר אמנם נמצאים דוקא בשכבה הבעל־בית'ית...

וכי זוטרתא! בעלי־בתים כרבי אברהמ'לי לופטביר ורבי נתן שפיגלגלאס, יהודים בעלי מוחות גאוניים ולבבות פתוחים, שסירבו כל

ימיהם להתעטף באיצטלא דרבנן ונשארו כסמל לבעלי־בתים גאונים בדרג העליון.

אפילו רבי מנחם זמבא, בשנים הטובות והיפות ביותר שלו, לא היה אלא בעל־בית בפראגה (פרבר וורשאי). היתה לו חנות קטנה למצרכי ברזל ברחוב ברוקובי 34, שם עמד עד מחצית היום ומכר חפצי ברזל. „עסק" זה שימש כמקור לפרנסתו העלובה. רק בשנים מאוחרות, אחרי שעבר את גיל החמישים, נכנס בעול הרבנות.

ומן הדין לציין: כוכבו של רבי מנחם דרך בשמי העולם התורני דוקא בשנים שהיה בעל־בית פשוט בפראגה, כאשר עסק במכירת מצרכי ברזל במשקל. או־אז, כאשר אחרי חצי יום של סחר־מכר התיישב ללמוד בביתו עם כמה תלמידים, החל משעה 4 אחה"צ ועד השעה 12 בחצות־לילה, הפך למעין תוסס ונובע, לנהר שאינו פוסק ויוצר חידושים נפלאים. בעידן שקראו לו „ר' מנחם פראגר" — ללא תוארים רבניים — צמחה וגדלה האוטוריטה התורתית שלו מיום ליום. בימים הבאים, כאשר נאלץ בגין מצוקתו הכלכלית להיכנס בעול הרבנות, שהפריעה אותו מלימודו, היה רבי מנחם מתגעגע לאותן שנים מאושרות, עת היה בעל־בית בפראגה ולא הוכרח לשמש כרב בוורשה.

בעלי־בתים אוהבי תורה

בעלי־בתים, שבגאונותם הנציחו את בירת פולין כעיר שמשם תצא תורה; כעיר שנתרכזו בה טובי גאוני פולין — מספרם לא היה רב. לעומת זאת היתה בוורשה חטיבה שלמה של בעלי־בתים, תלמידי־חכמים בהיקף מצומצם יותר, אך בעלי מוחות חריפים, שלמדו שיעורים יומיים — אישים מקוריים, רצינים, חדורי אחריות לקיום התורה. הם הקדישו את מיטב זמנם, כוחותיהם וממונם — בסכומי־ענק — כדי להרבות הפצת תורה בקרב הנוער. בכל אחד מהם נתגלם עולם מלא בפני עצמו, איש איש וכשרונותיו ותכונותיו. הם היו אנשים בעלי תכונות שונות איש מרעהו, אך תו־אופי משותף קישר את כולם: אהבת תורה והדאגה הלשם־שמימ׳ית ללימוד התורה. אידיאה אחת לכולם: לסייע בבנין וורשה של מעלה!

עשירה היתה וורשה בבעלי־בתים כאלו לרוב. בשורות הבאות נזכיר רק אחדים מהם, יחידי סגולה מתוך יחידי הסגולה. הם שסייעו לבנין התורה בממדים עצומים. הם שבעזרתם הנרחבת וקירבתם השיתופית יסד רבי נתן שפיגלגלאס את הישיבה הלמדנית הראשונה בוורשה „עמק הלכה", בה למדו בני עליה מקרב הצורבים הוורשאיים, ומתוכה יצאו רבנים וגדולי תורה, אשר כמה מהם, האודים המוצלים מאש התופת הנאצית, תופסים האידנא עמדות חשובות בעולם התורני.

הם היו ארבעה בעלי־בתים, מאין כמותם. בכל קצוי פולין לא פיזר איש כל־כך הרבה כספים ללימוד התורה, כפי שהם עשו. הם, במעשיהם הכבירים לטובת היהדות, הטביעו גושפנקא על דיוקנה הרוחני של וורשה. הם עצמם היו קשורים איש עם רעהו בלב ונפש והשפיעו על ההמונים הדתיים בכוחות משותפים — ומי לא הכיר בוורשה את ר' מאיר־יואל שוורצשטיין, ר' נחום רוזנפלד, ר' אייזיע מוולאדובה ור' העשקי וויינשטוק ?

ר' מאיר־יואל שוורצשטיין

ר' מאיר־יואל שוורצשטיין, יהודי ליטאי בעל שכל בריא ולב אנושי רך, נתעשר אחרי מלחמת־העולם הראשונה מעסקים פורחים בשוק השעונים. נחשב כאחד מגדולי סוחרי־השעונים בוורשה. דמות אהובה ופופולארית. אלפי אנשים היו מזכירים את שמו בהערצה ובברכת־לבב. בחוגי הסוחרים העריצוהו בשל יושרו ונאמנותו.

אך בעיקר היה ידוע בחוגים התורניים, וביחוד בקרב חובשי בית־המדרש, שמילאו מאות שטיבל'ך ובתי־מדרשות בוורשה.

בתחילת שנות העשרים לא התקיימו ישיבות בוורשה. הצעירים למדו בבתי־מדרשות ובשטיבל'ך של החסידים, או בבית הרב. בשנים ההן נחלש קול התורה בפולין. מצד אחד חיתה האוכלוסיה היהודית אחרי המלחמה, מתוך דחקות איומה. פרוסת הלחם היומיומית הפכה לשאלת־חיים. מצד שני גרמו שנות המלחמה למהפכה רוחנית. הבית היהודי המבוצר התחיל מתערער. הנוער חיפש ודאג לעתיד בטוח. רבים

מבני הנעורים נטשו את בית־המדרש וחיפשו סיפוק רוחני ואושר חומרי בעולם המודרני. ה„בונד" הסוציאליסטי, כמו ה„ציונות", כרתו אברים שלמים מגוף היהדות, בהבטיחם עתיד „מזהיר". בלב כואב הביטו הורים איך ילדיהם נוטשים אותם, אך הם היו חדלי־אונים כדי להתקומם נגד הסופה הזדונית שגרמה לשואה הרוחנית. מצוקת היום וסערות התקופה ניתקו את הבנים מן הבתים, אשר נשמו־חיים במנהגי המסורה והתחינות היהודיות, בנות שנות־אלף.

דאב עליו לבו של ר' מאיר־יואל, על הירידה הנוראה בלימוד התורה. קשה היה לעצור בעד רוחות הקידמה שנשבו ברחוב היהודי. כל מי שנצמד אז לגמרא, נחשב כטיפוס מפגר וחסר־תרבות. היתה דרושה שמירה מיוחדת על חובשי בית־המדרש, שלא יפלו תחת השפעת המודרניות. כדי לנסוך בהם אומץ וליצור קנאת־סופרים, קם ר' מאיר־יואל והכריז על פרסים. כל מי שהיה בקיא ב־50 דפי גמרא בעל־פה קיבל במתנה שעון רגיל, ב־100 דפים — שעון כסף, וב־300 דפים — שעון זהב. על מכסהו של כל שעון היתה חרותה כתבה, שזהו פרס תמורת סכום זה וזה של דפי גמרא. אין־לשכוח, כי בתנאי העוני של פולין דאז, נחשב השעון כרכוש גדול. לגבי בחורון צעיר היה שעון שי נדיר. ה„מחירים" האלו הגבירו את ההתמדה. יומם ולילה היו יושבים ולומדים, משננים דפי גמרא בעל־פה ועוברים בחינות נסיוניות, לפני שמתייצבים לבחינה אצל ר' מאיר־יואל. בקרב מאות בני תורה עורר ה„שעון" את האמביציה לזכות דוקא בשעון־זהב. האחד התאמץ לעלות על משנהו. צעירים היו ערים „משמרות" שלמים ור' מאיר־יואל חילק מדי שנה בשנה מאות שעונים בעלי ערך רב. עד ליומו האחרון הרביץ תורה ע"י הענקת הפרסים היקרים. אחרי פטירתו לא נמצא מי שיעשה כמוהו. אך שמו וזכרו לא נשכחו במשך שנים רבות. שעוני־הגמרא הזכירוהו בכל עת.

בספר „דברי בנימין" להרב ר' אברהם־בנימין זילברברג, אב"ד פיטסבורג, מצויה תשובה הלכותית עמוקה, שנכתבה כמענה לשאלתו של ר' מאיר־יואל.

ר' שכנא אברך ור' נחום רוזנפלד

ר' נחום רוזנפלד — נכדו של הרב הוורשאי הג"ר יעקב גזונדהייט, מחבר הספר „תפארת יעקב" על מסכתות גיטין וחולין — היה אחד מן ה„שלישיה" של בעלי־בתים ליטאיים, אשר חרף „ליטאיותם" תפסו מקום בראש בוורשה החסידית. הם, שלושת הבעלי־בתים הבולטים, שבערה בלבם אש אהבת התורה, הם שהניחו את היסוד הבריא לשיקומם של מוסדות התורה הוורשאיים, אשר חרבו בימי מלחמת־העולם הראשונה. „שלישיה" נדירה זו היתה מורכבת מן האישים: ר' שכנא אברך, ר' מאיר־יואל שוורצשטיין ור' נחום רוזנפלד.

ר' שכנא אברך, שנולד בלטביה וחונך בגרמניה — תחת השפעתם של רבי שמשון־רפאל הירש ורבי יצחק־אייזיק הלוי, בעל „דורות הראשונים" — היה הקשיש משלושתם בשנים ובחכמה. ר' שכנא אברך היה בר־דעת, איש משכיל, שהדגים את הסינטיזה שבין תורה וחכמה. בהגיעו לוורשה בימי המלחמה העולמית הראשונה, הביא אתו מן ההשכלה הגרמנית הדתית ומן אהבת־התורה הליטאית. הודות לצדקתו ולחכמתו, רכש לעצמו השפעה כבירה על כל מי שבא אתו במגע. דברו היה קובע. כמדינאי מוכשר, היה אחת הדמויות הראשיות בתנועת אגו"י, שהשפיעה רבות על החיים היהודיים בימים ההם.

ר' שכנא אברך הבעל־מוחין, ר' מאיר־יואל שורצשטיין היוקד באהבת התורה, ר' נחום רוזנפלד איש החסד — את שלושתם איחדה האידיאה הגדולה של האדרת התורה בקשר אמין. הדאגה לקיום התורה לא נתנה להם מנוח ושאיפתם האחת ליכדה אותם לקבוצה בפני עצמה, המקושרת מיסודה למען הרבצת תורה.

כאשר השניים, ר' שכנא ור' מאיר־יואל, הלכו לעולמם — נשאר ר' נחום יורשם הרוחני.

ר' נחום היה טיפוס אינדבידואלי מקורי, אשר סגולות אישיותו הסגנונית התבטאו במירב של שטחים, גם בפעילותו המדינית וגם ביזמתו הסוציאלית. אישיותו המוסרית התבטאה בשיטתו הבלתי מעורערת או נכפפת, בחינת יקוב הדין את ההר, ומשום שידעו שכל דבריו נובעים

ממעמקים, היה דברו מכה שרשים חסונים ומתקבל באהדה אפילו ע״י יריביו האידיאולוגיים.

ר׳ נחום היה חבר הנהלת הקהלה הוורשאית, כנציג „אגודת־ישראל״. מר ונואש היה המאבק המפלגתי־אידיאולוגי שהתחולל שם. לא בנקל עלה לשכנע את היריב בעל ההכרה. עתים לא עזר אפילו ההגיון הבריא ביותר. אולם דבריו של ר׳ נחום נתקבלו תמיד ביראת־הכבוד. שתקן היה ר׳ נחום. שומע יותר ממה שמשמיע. שקט כיונה. צנוע. יושב לו שעות ארוכות באספות וישיבות ונדיר מאד שיתלהב, שיתרגש ויתרגז, כפי שרגיל בהתייעצויות פוליטיות. ר׳ שכנא היה מדבר בבטחון עצמי. ר׳ מאיר־יואל דיבר בנימה תקיפה של עשיר ונגיד בעמיו. לא כן ר׳ נחום, אשר למרות עשירותו המופלגת התחבא אל הכלים תמיד וסירב להיות ראש המדברים.

גדולה שלמעלה מן התלמיד־חכם לא היתה קיימת בעיניו כלל. היה מדבר ביראה ופחד, ממש מונה כל מלה, כל אימת שהסב גדול בתורה ליד השולחן. ודוקא משום שהוא עצמו היה יהודי תלמיד־חכם, המכהן כנשיא ומגיד־השיעור של „דף היומי״ בחברה ש״ס, שברחוב טברדה 12, בו השתתפו בעלי־בתים למדנים ליטאיים מן הסביבה — ידע ר׳ נחום איך להעריך את התלמיד־חכם.

מן ה„שלישיה״ הזאת היה ר׳ נחום המופלג בתורתו. מפרק לפרק נתפרסמו גרגירים מחידושיו. בירחונים תורניים כ„עמק הלכה״ ו„דגל הרבנים״, שתמך בהם ביד רחבה, נמסרו הערותיו לענינים הלכותיים חמורים. יום יום היה ר׳ נחום לומד שעות מספר בחברותא, נוסף לשיעורו היומי בחברה ש״ס. לעתים קרובות היה הוגה במסכתות גיטין וחולין עם חידושיו העמוקים של זקנו ה„תפארת יעקב״, שהדפיס את ספריו על חשבונו.

ר׳ נחום רוזנפלד, אותו בעל־צדקה־וחסד גדול, איש המעשים טובים, האדם הגדול ובעל הלב היהודי החם, בעל הרגישות המיוחדת לחוש את מצוקת הזולת עד עמקי נפשו, שימש בעיני יהודי וורשה כסמל של גדלות בעל־בית־ית.

אחרי פטירת חבריו, ר׳ שכנא ור׳ מאיר־יואל, נשאר ר׳ נחום מיותם ממש. אבד לו החלק הארי מעולמו. הוא חיפש לעצמו חבר, ידיד, שיוכל

להתקשר אליו בנפשו. והוא מצא טיפוס כזה באישיותו הנאדרה של רבי נתן שפיגלגלאס, בו ראה לא רק את ידידו, כי גם את מורו ורבו.

ר' אייזיע וולאדובר

ר' אייזיע וולאדובר, בעל הדרת פנים נפלאה, קומתו תמירה וחיוך נצחי נסוך על קלסתר־פניו, היה אחת הדמויות הבולטות בוורשה. משפחת וולאדובר היתה מסועפת למדי. הוא עצמו נתברך בהרבה בנים ובנות וכולם בני תורה. בנעוריו נסע ר' אייזיע לנדרזין, אל הרבי ר' יעקב'לי, חתנו של רבי מנדלי קאליש זצ"ל, האדמו"ר האמצעי לבית וורקי. אחר־כך היה מנשואי־פנים בחצרו של רבי שמעו'לי זצ"ל, האדמו"ר מסקרנוביץ.

עשיר מופלג היה ר' אייזיע. בתים רבים היו לו בכל רובעי וורשה. למרות שנתחנך וגדל בין חסידים, היתה הנהגתו בעל־בית"ית. אם כי מטבעו היה קמצן במקצת, לא היה לכסף שום ערך בעיניו, כל אימת שזה נוגע לדבר מצוה. הוא נחשב לאחד ה„נותנים" הגדולים ביותר לכל דבר שבקדושה. תחילה היה עומד על המקח... ולבסוף היה אסיר־תודה לאנשים שבאו להתרימו...

ר' אייזיע, פרנס הקהלה הוורשאית מטעם אגו"י, הפך בשנים האחרונות, לאחד מעסקני־הציבור החשובים. בניו הם שטיפלו בעסקיו והוא התמסר כליל לעניני הכלל. בשנותיו המאוחרות היה יושב־אוהל, לומד הרבה ותומך הרבה בלומדי תורה, בממדים עצומים. רבי נתן שפיגלגלאס, אחד מידידיו האינטימיים ביותר, שימש לו כדוגמא ומופת.

ר' העשקי ויינשטוק

ר' העשקי ויינשטוק היה אחד מאדריכלי התורה בוורשה, מבוניה הצנועים. אביו היה בעל־בית עשיר, וחותנו: ר' אייזיע וולאדובר. מוצאו לא היה ממשפחת חסידים ור' אייזיע אף לא עשאו בביתו לחסיד. במשך עשרות בשנים היה אמנם מתפלל בצוותא עם חמיו בבית־החסידים דסקרנוביץ, ברחוב פרוסטה 10, אך לחסיד לא הפך.

התנהגותו היומיומית היתה מגובשת בצורה מקורית משלו, בצורה נבדלת מאחרים. הוא היה צדיק בכל פעולה שלו ואיש־המוסר בכל תנועה מתנועותיו. התפלה היתה אצל ר׳ העשקי עבודת־שמים אמיתית. תפלתו ארכה שעות תמימות והוא נזהר כל ימיו לשמור על תפלה בציבור. עד חצות היום לא היה יוצא מביתו. לומד את שיעוריו היומיומיים. במשך תקופה ארוכה השמיע שיעור יומי, במסכת בכורות, בשטיבל הסקרנוביצי. ר׳ העשקי היה מין צדיק נסתר, איש השולחן־ערוך, נזהר בכל החומרות; יהודי „חפץ־חיים״, הנזהר בקפדנות בשמירת־הלשון.

לא היה גבול לצניעותו. הוא היה תלמיד־חכם נפלא, יודע את כל התנ״ך בעל־פה, ונוסף לזה היה עשיר מופלג מנעוריו. בין היהודים בוורשה נחשב כנגיד ושוע. הרבה פיזר צדקה, למתן בסתר — ומכל־מקום נדמה כאילו לא היה קיים במציאות, בעיני עצמו. כאילו לא תפס מקום. הוא דיבר בקול חרישי, במתינות, מונה ושוקל כל דיבור שהוא מוציא מפיו. אדיבותו הקסימה יותר מכל דבר אחר. בסבר פנים יפות הקביל את כל מי שנפגש אתו.

שנים רבות לא נשמע קולו בוורשה הסואנת. בוורשה החסידית, התוססת, נשמעו פסיעותיו אך בקושי. הוא עצמו נולד בוורשה, אך העיר היתה זרה ובלתי־מוכרת לו. הוא אהב את השקט וחי לנפשו במנוחה, בהתבודדות. מעטים ידעו בוורשה, שברחוב טברדה 29 מתגורר לו יהודי, המצפין בחובו עתרת נכסי רוח ומסתתר בתורתו, בצדקתו ובמפעלי החסד שלו.

רק שני אנשים בוורשה ידעו, איזה טיפוס נדיר הוא ר׳ העשקי. האחד היה: רבי מנדלי קאליש, ממלא מקומו של הרבי ר׳ שמעולי זצ״ל כאדמו״ר מסקרנוביץ. ר׳ העשקי, המתנגד הנצחי, כביכול, הפך להיות חסיד נלהב שלו והרבה לבלות ולהסתופף בצל קדשו בשבתות ובחגים; השני — רבי נתן שפיגלגלאס, אתו היה נפגש לעתים תכופות. רבי נתן הכניסו בסוד החבריא שלו ובצוותא חדא הם פתחו — רבי נתן עצמו, אביו ר׳ יחזקאל, ר׳ נחום רוזנפלד, ר׳ אייזיע וולאדובר וחתנו ר׳ העשקי — תקופה חדשה בחיי התורה של בירת פולין. הם שיסדו את הישיבה הראשונה בוורשה, ושם הישיבה: „עמק הלכה״.

פרק עשרים־ושלושה

למדנות „נוסח פולין" ו„נוסח ליטא"

באין ישיבה

הלמדנות הפולנית, בצורות שונות ובנוסחאות מרובי־אנפין, לא נתחשלה בסדנת הישיבות. גדולי הגאונים של פולין לא נתגדלו על ספסלי הישיבות. הישיבה — זה אותו מעין תוסס, המושך את יניקתו ממרכזי התורה העתיקים בסורא ובפומבדיתא, לא מצאה בפולין מרחב־מחיה גדול. הקהלה היהודית בכל עיירה מעיירות פולין הקימה בשביל היהודי את כל עולמו הרוחני, ממסד ועד טפחות, היא שכרה מלמדים לתינוקות ופתחה לרווחה את שערי בית־המדרש בפני בחורים מבוגרים. באשמורת, בחמש לפנות בוקר, הוכנה למען היהודי הפולני מקוה־טהרה חמה ובחצות הלילה היה בית־המדרש פנוי לשמו, כדי שיוכל להתייחד שם בדומיית הליל עם רבונו־של־עולם. ומה לא היה בכל עיירה יהודית קטנה? חברת „לינת הצדק" לחולים ובית „הכנסת אורחים" לעניים, קרן להכנסת־כלה ובית יתומים. אבל המושג ‚ישיבה', במלוא תפיסתו, הנה מימי חכמי לובלין הקדומים והלאה — זר היה ליהדות פולין.

מדוע?

לא מפני שבפולין למדו פחות מאשר במדינות שכנות, בהן היתה הישיבה כתרה ופארה של כל עיר ועיירה. להיפך: דוקא משום שלמדו בפולין הרבה, הרבה מאד, לא היתה אפשרות ליצור ישיבה קולוסאלית כיאות — וגם משום שלא היו זקוקים שם במדה יתירה למוסד הישיבה. מקימים ישיבה עבור יחידים, עבור עשרות או מאות יחידים, אך לא עבור כלל ישראל — ובפולין למדו תורה כל קהל ישראל.

היו לה לפולין מאות עיירות יהודיות — והיו צריכים להקים המון ישיבות, אלמלי התרכזו כל חובשי בית־המדרש מסביב לישיבות. איזה אבא או אמא חיפשו תכלית מעשית לילדם ולא שלחוהו ללמוד תורה, עד שיקח ריחיים על צוארו? רק לאחר מלחמת־העולם הראשונה, עת חדלה התורה מלהיות קנינו של העם כולו ובני הנעורים פתחו בהתקוממות נגד בית־המדרש הישן, או־אז הוחל בהחייאתו מחדש של המוסד ההיסטורי „ישיבה", מתוך אמונה שתשמש כעוגן־הצלה נגד זרמי הכפירה, אשר הצליחה ללכוד ברשתה אפילו צורבי־תורה לשעבר.

פולין כולה ישיבה

מאות בשנים לא התקיימה ישיבה בפולין. וכי מהי המטרה הראשית של הישיבה? הצבת מחיצה בין האדם והרחוב! הישיבה יוצרת סביב לבן־תשחורת אטמוספירה רוחנית נקיה ומזוככת! הישיבה מוציאה את האדם מרשות הרבים שכולו חולין ומכניסתו לרשות־היחיד שכולו קודש! אולם באותן השנים, עד לסיום מלחמת־העולם הראשונה, הרי גם רשות־הרבים של החיים היהודיים היוה ספירה די עילאית. כל אבן בקוצק יקדה בפסיעות אש־דת, אשר פסעו עליה אנשי־שחק. כל סימטא בצנז היתה מעוטפת בהינומא של צניעות. באטמוספירה כזאת, עילאיות וזוך, לא חשש חובש בית־המדרש מפני הרחוב מאומה. והעיקר: לשם מה ישיבה, אם בכל בית־מדרש נצטלצל קול־תורה יומם ולילה. כל בעל־בית בעיירה היה בן־ישיבה, כל רב בעיירתו — ראש־ישיבה בלתי מוכתר. הלא אז היו יהודים בבית־המדרש יותר מאשר בביתם הפרטי. הבית שימש כדירת־ארעי. בית־המדרש היה מקומו הקבוע של היהודי. לא רק הבחורון הצעיר חי בבית־מדרש־ישיבה כזה, אלא כולם, כל אנשי העיירה. הסב והנכד, אב ובנו, נפגשו יותר בבית־המדרש מאשר בבתיהם. וכאשר העיירה כולה נושמת אוירה ישיבתית, פשיטא שאין צורך ליצור אטמוספירה מיוחדת בשביל הנוער בנפרד, בשביל שחלילה לא יושפע מן העולם החיצוני.

ליטא היתה מעוז הישיבות ב־150 השנים האחרונות, אך היא לא שימשה כדוגמא לעולם התורני בארצות אחרות. בפולין הקונגרסאית, כמו

בגאליציה, למדו תורה בבית־המדרש, בקלויז החסידי או אצל הרב. מישיבה מאורגנת כדבעי לא ידעו שם.

איך צמחו גאונים

זוהי עובדה היסטורית, כי האדירים בגדולי ישראל, בארצות אירופה המזרחית, אשר תפסו את המקום־בראש בעולמה של תורה, לא למדו מימיהם בישיבות. אפילו גדולי ישראל הליטאיים, סמלי הגאונות הליטאית ברום פיסגתה, לא שאבו את אור־תורתם ממעינות הישיבה. אלה אשר יצקו את היסוד הלמדני לישיבות הליטאיות — הם עצמם לא למדו באותן ישיבות. גאונים משיעור קומתם של רבי מאיר־שמחה מדווינסק ורבי יאשע מדינאבורג, העילוי מרוגאצ'וב, אשר גם לפני מאות שנים היו ללא־ספק נחשבים בין גדולי הדור, צמחו והיו למאורות מכח עצמם, ללא ראש־ישיבה ובלי ישיבה, שיתוו לפניהם את דרך הלימוד.

הגאון האמיתי איננו יכול להסתגל למסגרת ישיבתית. ישיבה היא התבטאות של סגנון למדני מסוים, הימנו על התלמיד לא להתרחק. הגאון, התוסס בפוריות־רוח בלתי מוגבלת, יוצר בלי הרף המצאות חדשות, דרכים לא־נודעות ואיננו מסוגל להפנות את מחשבתו העשירה בכיוון אחד. הפינומאן, אשר נוגה התורה מבריק במוחו באור־בראשית, לא יוכל לרסן את כושר יצירתו ולרכז את מחשבתו הגועשת בנקודה מסויימת יחידה. כל שיטה מקובלת, אשר הישיבה מכוננת עלי אשיותיה את בנינה הרוחני, לא תסכין להשתלט על המח הגאוני, אפילו תהא שיטה זו סוגסטיבית במדה מופלאה. דרך־הלימוד היציב אובד כליל במרחקי אופקיו הנרחבים. אי־אפשר לכוף את העילוי הגאון לבנות את הלך־מחשבתו על בסיס מוכן מראש. העילוי סוער, עוקר הרים, הורס את היסודות וסולל בכוחות עצמו נתיב חדש.

לכל ישיבה דרך־הלימוד משלה, שהוא הסגנון, הצורה והקו. יכולה דרך זו שתהא מקורית, אפילו עמוקה במקוריותה, אטומית בחדירתה. אולם התורה היא עמוקה מני ים ותדיר תדיר, בכל יום ובכל שעה, נחשף יוצר־בורא חדש, הקורע צוהר לעולמות חדשים של תורה, עולמות שנשגבו

מבינת־אנוש עד שבא הוא. אין להתפלא, הלמאי לא נתגלה מאור שבתורה זה עד עכשיו? התורה אינה פרי מאורע היסטורי מסוים שאירע לפני אלפי שנים. התורה היא הווה. אין אומרים ,נתן התורה' בלשון עבר, כי אם ,נותן התורה' — היא ניתנת לנו בכל רגע מחדש. קבלת־התורה מהווה תהליך גדול וארוך אחד, הנמשך מני מעמד הר סיני וחוזר ונשנה בכל רגע ורגע. סודות התורה, בנגלה כמו בנסתר, אשר היו צפונים בסוד העולם מאז ניתנה תורה בסיני, עלולים בהחלט להיחשף האידנא על־ידי אדם שחי בתוכנו. זהו המובן העמוק של ,כל איש ישראל יש לו חלק בתורה'. כל דור זוכה להתגלות התורה. אפשר שתהא משנה אחת מוקשית במשך אלפי שנים, עד שמתגלה האחד שזכה להסיר את הצעיף מעל פניה הרעולות ולהגיע לגילוי האמת, כפי שניתנה לנו בהר סיני.

ישיבה בעלת דרך סלולה וכבושה, בעלת סגנון קבוע, עשויה פעמים להיות מצמצמת ומפריעה לכשרונות הגאוניים. היא מסתירה מפניהם אופקים בלתי־נודעים ומרסנת את הדחפים הפנימיים, המתמלאים תסיסה כל אימת שהעילוי חותר בלאבירינטים התורניים.

ליטא ענדה לראשה את כתר התורה. גדוליה המפורסמים העלו את מדרגת ההתעמקות בתורה לפיסגות הגבהים. אולם המוחות הגאוניים האלו, לא היו חצובים במתכונת רוחנית אחידה. אמנם כן, יחדיו הם הקימו את מגדל התורה הרם והנישא, אך לכל אחד מהם נועד תחום משלו. כל אחד מהם היה מייצג עולם נפרד בפני עצמו. הם נבדלו, האחד מן השני, הבדלים עמוקים בצורת ההבנה של אוצרות התורה, שבאה לידי ביטוי בקוים בולטים ואפילו בניואנסים ניגודיים־קוטביים. וכל אחד מהם גילה את דרכו העצמאית לא בין כתלי הישיבה. אף אחד מהם לא פסע בדרך סלולה לפניו, מוכנה מראש. הם לא היו ממשיכים ליצירה שהתחילו בה קודמיהם. הם לא חיפשו דרך כבושה ונוחה להילוך, שכבר דשו בה רבים. אלא הם עצמם הפכו להיות ממציאים, יוצרים וחיפשו את אמת־התורה בדרך משלהם. בכוחות עצמם היו מתחפרים לעומק, למעמקים, עד שנפרצו בפניהם מעינות זורמים חדשים.

לכל אחד מהם היה מעין משלו. רבי ליפא מביאליסטוק מחבר שו"ת „עונג יום־טוב", רבי מאיר־שמחה מדווינסק, הרוגאצ'ובי, רבי חיים מבריסק,

רבי איצל'ה מפוניבז', רבי שמעון שקאפ ורבי ברוך־בר ליבוביץ מקמיניץ — כל אלה היו מאורות גדולים, כוכבים מזהירים באופק התורני. כל אחד מהם חיפש את הבסיס הניתוחי־אנליטי ליסודות שחידש, אך מה שונה ומשונה היתה הקונסטרוקציה של כל אחת מן הפירמידות שהקימו. לכל אחד מהם היתה ממלכת־תורה ספיציפית משלו, מלכות בפני עצמה, מזויינת באמצעים ודרכים משלה להיכנס לפני־ולפנים של הטרקלין האמיתי במלכות־התורה. אלמלי היו מוחות גאוניים אלה תלמידים בישיבה מסויימת אחת, נצמדים לדרך־לימוד מותווית וקבועה מראש, לא היתה גאונותם מסוגלת להתעשר ברב־גווניות כזאת.

אמור מעתה: הגאון, חלילה לו מלהיות קשור לשיטת־לימוד מקובלת ומנוסה. אין זה מתפקידו לשמור על הדרך הקונבנציונאלית, כי אם לפרוץ ולסלול דרכים חדשות ובלתי־ידועות לפניו. לפיכך לא היו גדולי ליטא בנים לישיבות, כי אם אבות לישיבות. הגדול צמח מתוך עצמו, באמצעות כשרונותיו העצמיים העל־טבעיים, תוך כדי שאיבה ממעינות שונים — ורק לאחר מכן היה לראש־ישיבה, לאב של ישיבה.

אם גם בליטא, שם עמדה עריסת הישיבות, לא גדלו אדירי תורה בד' אמותיה של ישיבה, על אחת כמה שכמעט כל גדולי פולין לא שאבו את רוב חכמתם ממעינות ישיבתיים. בתקופה האחרונה הוציאה יהדות פולין מתוכה בעלי־תריסין מופלאים, ענקים, ארזים בלבנון — ובשטחים שונים — אך לכל אחד מהם היתה דרך מיוחדת משלו. רבי יצחק שמלקיס או מהרש"ם מברז'אן, האדמו"ר מסוכטשוב או רבי יהושע'לי מקוטנא, הרבי מאוסטרובצה או רבי יעקב'לי מהרימלוב, רבי יוסף אנגל והרב מקינצק, רבי מנחם זמבא ורבי נתן שפיגלגלאס — כולם יצרו יחדיו את הבסיס המשותף והניחו את אבן־הפנה לגאונות הפולנית, על ברכי תורתם נתחנכו דורות שלמים — ובכל זאת לא תמצא ביניהם קשר שיטתי כלשהו. איש איש ושיטתו המיוחדת, המקורית. קשה מאד למצוא קו משותף שיאחד את גאונותם הרב־סגולית. כל אחד מהם חי בעולם משלו, אין שמץ של דמיון ומשל לו בעולמו של השני. תורתו של רבי יהושע'לי היתה שונה לגמרי מתורת אוסטרובצה. האחרון חיפש את חריפות השכל המחודד והמושחז, הראשון — את ההגיון הבריא והמוצק. בתורתו של רבי

יעקב׳לי מהרימלוב נתגלם ניגוד בולט לתורתו של רבי מנחם. הראשון דגל בשיטת החריפות, והאחרון — בהבנה יסודית. ואמנם כן, מטעם שלא שאבו ממעין אחד, אלא כל אחד התפתח באורח אינדבידואלי־רוחני, מטעם זה היו מסוגלים לפתוח מדי פעם שערי חכמה חדשים, גאון גאון ושער לו, ומיתודה משלו — וכה נוצרה למדנות פולנית עשירת צבעים, השואבת ממעינות חכמה מרובים.

פסיפס מרהיב עין

תוך כדי מבט חטוף באופק הלמדנות הפולנית, נחשף לעיניך פסיפס רוחני מרהיב־עין, הנוצץ בשלל גוונים. התמונה הזאת מצטיינת בעוז־ביטוי ובמבע חי, כי על כן בוהקת מתוכה גלריית־פאר עשירה בגאונים וקדושים. רבים מהם, כגון הרבי מאוסטרובצה והרבנים בני החבריא־קדישא שלו, היו לומדים תורה לשמה יומם ולילה מתוך סיגופים וצומות. אחרים, כמו החידושי־הרי״ם ורבי חיים מצאנז, היו נוהגים אחרי יום לימוד ושחיה במרחבי ים התלמוד, לסגור מסכת זו ולפתוח בסמוך לה את מסכת־חסידים, מנהלים „שולחנות״ אפילו בבין־ערביים של ימות החול. ואת מי לא רואים בתמונה מענינת זו? הנה, הנה הוא הזקן שבחבורה רבי יהושע׳לי מקוטנא, אביר הרועים, בצוותא עם צעיר תלמידיו רבי מאיר־דן פלוצקי; והנה רבי אברהמ׳לי מסוכטשוב, הנשען על כתפי ילד־שעשועיו רבי הירש־לייב מקוז׳יגלוב — ואתם עמם מאות כוכבים מזהירים, מוחות של עילויים, אשר רכשו גדלות אין־קץ בכוחות עצמם, בלימוד לנוגה עששית־נפט מפוייחת או נר חלב בן־אגורה, במסדרון של בית־המדרש או בעליית עזרת־נשים.

ארזים כאלו, גבורי־האומה האמיתיים, צמחו על גבי ספסליו של בית־המדרש המסוייד לבן, בין צללים חרישיים ואיצטבאות מלאות וגדושות ש״ס׳ים מדפוסי זיטומיר וסלאויטה. הם עצמם לא למדו בישיבה מימיהם. לגאון הפולני לא היה בית, לא מטה, ביהמ״ד היה ביתו, הספסל הנוקשה — ערש־יצועו. יהודים כאלו, דורות של קדושים, לא היו זקוקים לישיבה.

כה הבהב בפולין מאור בית־המדרש, דורות אחרי דורות, ולא עמוד־התורה אחד גדל וצמח מן הפינות הנידחות האלו, עמודי־תווך לכל בית ישראל.

הישיבה כעוגן הצלה

עד שבאה השעה הנוראה והחושך כיסה ארץ, התורה חגרה שק קרוע והתחילה מיללת מרה על חורבנה. רוחות־הזמן הסוערות כיבו את נר־בית־המדרש, פחד ובהלה אחזו באנשי התורה, צמרמורת חלפה בגופם ובנימה של חדלון־אונים ויאוש נורא היו שואלים: תורה מה תהא עליה?!

וכאשר התורה איבדה את אכסנייתה הנצחית, את בית־המדרש, התחילו לחפש עבורה מקום חדש, שתוכל לקנן בו. אז־אז נזרק בחללו של עולם הרעיון: ישיבה! ברגעים של מצוקה רוחנית, התחילו גם יהודי פולין לפתוח ישיבות. השינוי הרדיקאלי, שנסתמן במעבר מן סדר הלימוד האינדבידואלי בבית־המדרש לסדר הלימוד הקולקטיבי בישיבות, התחולל בתקופה סוערת ליהדות הדתית, בשנים הראשונות אחרי שוך מלחמת־העולם הראשונה.

רוחות זרות

אחרי המלחמה השתלטה רוח מהפכנית על חלק גדול מן הנוער היהודי. אידיאלים חילוניים מודרניים לקחו את לבו שבי. דירבנו את הנוער להתקוממות מרדנית נגד הפנאטיות הדתית; קראו אליו בשם אידיאלים כוזבים שונים, לפרוק מעליו כל עול של יהדות. רוחות־דרור חדשות החלו לנשוב באירופה. פולין, המפגרת בתרבותה, החלה להתגעגע אחרי קורטוב של מודרניות. היא הוקסמה מעולם המערב, שם חי האדם ב„גן־עדן" כביכול, חפשי מבחינה פיסית ורוחנית כאחד. המחנה היהודי נסחף בזרם התקופה והלך שולל אחרי הסיסמאות הסוציאליסטיות והציוניות. ה„ציונות" כמו ה„בונד" מצאו קרקע נוחה לאשלותיהן האידיאולוגיות וקרעו גזרים מגוף העם היהודי. מכל הכיוונים צהלו בשאגה: לנתק את הכבלים הרליגיוזיים, המשעבדים את רוח האדם.

למגינת הלב, ניצוד הנוער היהודי במכמורת שהשליכו לרגליו גם מבשרי ה„גאולה" הלאומיים וגם ה„פודים" הסוציאליסטיים. הנוער בהמוניו טרק מאחוריו את דלת בית־המדרש ויצא לחפש את אושרו בשדות זרים. קול־התורה, שהדהד שנים רבות למרחקים, נדם ונשתתק בבת־אחת.

השאיפות המודרניות החדשות, אשר כבשו את הרחוב, החדירו גם במחנה היהודים את האידיאל שקרוי: תכלית! האידיאליזם הטהור נגוז ונעלם. את מקומו תפסה הפרקטיות. גם את האידיאל והרוחניות הפכו לתכליתיים. כל חכמה נמדדה במדת הכדאיות — כמה תועלת היא מביאה. אידיאל ה„תכלית" חדר במדה חזקה גם לתוך שורות הדתיים, שנטשו את בית־המדרש האידיאלי והתחילו לחפש תכלית בשטחים אחרים. חלק גדול מן הנוער, אפילו אותו חלק שלא סטה מדרך היהדות, מיאן להמשיך בצמידות לביהמ"ד, מכיון שלא מצא שם את הבסיס לעתידו החומרי.

מלבד השפעות התקופה, גרם המצב הכלכלי החמור לירידת לימוד התורה. יהודי פולין ברובם, חיו מתוך עניות משוועת. האנטישמיות המשתוללת הרסה כמה וכמה פרנסות יהודיות עלובות ומסכנות. יאוש נורא השתלט על הנוער היהודי. חלק חיפש נחמה באידיאות מהפכניות. חלק אחר אץ לחפש אושר ב„גן עדן" הקומוניסטי... יהודי פולני, מטופל ב־7 או 8 ילדים, לא היה מסוגל לשאת בעומס פרנסת משפחתו, כבימים ימימה. אחד מני אלף יכול היה להרשות לעצמו את הלוקסוס שהבנים יהיו „חובשי־ספסל", כפי שהיו קוראים באירוניה לפרחי בית־המדרש. בתקופה קשה כזאת, כאשר יסודות היהדות נתערערו בקצב מהיר, נולד הרעיון של הקמת ישיבות, בהן ימצא התלמיד בית רוחני וגשמי כאחד.

ה„מתיבתא" בוורשה

ביזמתו של האדמו"ר הזקן מגור, רבי אברהם־מרדכי זצ"ל, נוסדה הישיבה הראשונה בוורשה תחת השם „מתיבתא", בה הושם הדגש העיקרי על לימוד ההוראה. עם סיום לימודיו ב„מתיבתא" הוסמך התלמיד לרבנות. במרוצת זמן קצר היתה ה„מתיבתא" לשם־דבר. היא יצרה אמביציה בקרב מאות הורים, לשלוח לשם את ילדיהם, כדי שיוכתרו לרבנים. היא עוררה

התרשמות עזה גם בלב רבים, שכבר תעו וחיפשו תכלית לעצמם. עם קבלת ה„סמיכה", האמינו רבים, יהיה קל יותר לכבוש עמדה בחיים.

היו בפולין גאוני ארץ שלא קיבלו סמיכה מימיהם. מסופקני אם רבי מנחם זמבא ורבי נתן שפיגלגלאס קיבלו מעודם „הורמנא" בכתב. הם היו גאונים ידועים ומן הסתם לא היתה להם סמיכה. אמנם כן, היתה להם סמיכה של כלל־ישראל, אך לא תעודת־סמיכה כתובה על נייר. ובבת־אחת: מהפכה שכזאת, כעבור שנות־לימוד ספורות מקבלים „סמיכה"! תופעה מהפכנית זו שילהבה אצל רבים את הדמיון, עד שמן הסיבה הזאת ישבו ללמוד בהתמדה גדולה. אבא־אמא ראו כאן גם כעין תכלית לבנם: הוא יגדל לרב בישראל!

ה„מתיבתא" חוללה מהפכה רבתי. מכל קצוי פולין, מערים רחוקות ומעיירות נידחות, באו ללמוד בוורשה. גדולי תורה שביקרו בוורשה, הוזמנו להגיד שיעורים ב„מתיבתא". גם רבי שמעון שקאפ מגרודנה, ראש הישיבה הנודע, השמיע בפני תלמידי ה„מתיבתא" שיעור אחד, שהודפס לאחר מכן בבטאון „דגל התורה".

בראש ה„מתיבתא" עמד רבי שלמה יוסקוביץ, חתנו של הרבי מגור. מאוחר יותר הוכתר רבי מאיר־דן פלוצקי, רבה של אוסטרובה ומחבר „כלי חמדה" ו„חמדת ישראל", כראש־ישיבה ראשי. כמדומה, היה זה המקרה הראשון, כי רב של קהלה גדולה בפולין יתפטר מכסא הרבנות, כדי שיוכל להקדיש עצמו כליל להרבצת תורה. בפולין זכה הרב ליוקרה ולמעמד בולט. המושג „ראש־ישיבה" היה זר. הרבנות ביטאה את הדר מלכות־התורה. בכל זאת נטש רבי מאיר־דן כסא רבנות מכובד והיה לראש־ישיבה. אך עוד בטרם עברו שבועות מספר, אך הספיק להשמיע שיעור אחד ברמב"ם הלכות קידוש השם, נתבקש לישיבה של מעלה — ביום ו' ניסן תרפ"ח.

יסודה של ה„מתיבתא" עורר בתחילה התלהבות גדולה, ביחוד בחוג חסידי גור, אך במרוצת הזמן נתכווץ מוסד תורני גבוה זה. התקוות הגדולות שתלו בו לא נתגשמו — וישיבה שאינה שרויה במצב של גידול מתמיד, מתגמדת אגב־כך, כידוע ליודעי־דבר. השפל פקד אותה. אבד לה הפתיון וכח־המשיכה. בני־תורה מצויינים לא באו אליה. מה טעם?

הסיבה לכך היתה פשוטה: עצם היסוד של לימוד הוראה היה זר ומוזר למנטליותו של היהודי הפולני. לא למדו בפולין מעולם בשביל להיות רב מושלם. אחד מני אלף ההוגים בהתמדה, חשב לשמש אי־פעם ברבנות. הלימוד עצמו, ללא שום חשבון למען העתיד, היה מטרה עליונה בחיים. איש לא חשב לעשות את התורה קרדום לחפור בו. גדולי התורה בוורשה התייחסו, לכן, בהסתייגות רבה כלפי ה„מתיבתא". תכנית ה„סמיכה" לא היתה קרובה ללבם: הזניחו את הלימוד בעיון של ש"ס וראשונים ומקדישים את כל הכוחות ללימוד יורה־דעה... ה„מתיבתא" אף לא הצליחה להעמיד בראשה גדול־בתורה מפורסם, שישפיע מגדלותו על התלמידים ויורה להם דרך בלימוד. מוחות חריפים לא מצאו סיפוק בלימוד ההוראה. הם נמשכו ללמדנות טהורה, לחריפות והבנה. אולם וורשה היתה זקוקה לישיבה, שהלמדנות היא מטרתה הראשית.

וקשים מאד היו אז התנאים להקמת ישיבה. האוכלוסיה הוורשאית היתה שרויה בעניות גדולה. יהודים דתיים חיו במיוחד בדחקות נוראה. הגופים החילוניים בוורשה לא תמכו במוסדות תורה. החזקת תורה היתה נחלת היהודים הדתיים בלבד. הם פשוט חסכו מפרוסת־לחמם ומסרו את אגורותיהם שהרויחו בעמל רב, לשכר מלמדי תינוקות. פתיחת ישיבה היתה כרוכה בקשיים קולוסאליים. לא בנקל מצאו אדם שיעמיס על עצמו את העול הכבד של ההוצאות היום־יומיות, וקשה פי כמה היה למצוא את האדם המתאים לתפקיד ראש־הישיבה.

פרק עשרים־וארבעה

רב, אדמו"ר — וראש הישיבה

[רבי נתן שפיגלגלאס כריש־מתיבתא]

ראש ישיבה מהו

אם המושג „ישיבה" היה במשך תקופה ארוכה זר לחלוטין בקרב יהודי פולין — הרי זר ומוזר פי־כמה היה לגביהם הטיפוס של ר א ש־י ש י ב ה.

הכל ידעו, חסידים ואפילו מתנגדים, מה דמות מתגלמת באישיותו של א ד מ ו "ר חסידי. הכל, דתיים כמודרניים, למדו לדעת היטב מהו קנה־המדה להערכת דמותו של ר ב בישראל. הכל ידעו להגדיר בנקל את ההבדל העצום שבין תפקיד הרב בקהלת־קודש, המעמיד מחיצה קפדנית בין „השמים לה'" ובין „והארץ נתן לבני אדם" ושומר לבל יהפכו את השמים לארץ, לבין תפקידו של האדמו"ר — כדוגמת הקוצקאי — השואף להפוך בסיוע כוחות טמירים את הארץ לשמים.

ולפנינו הבדל די עמוק ויסודי: ענין בפני עצמו הוא שלא יהפכו את השמים לארץ, לצורך זה דרוש מבט השקפתי מעמיק על היהדות ההיסטורית; ענין שונה לחלוטין הוא התפקיד להפוך ארץ לשמים — לשם כך נזקקים כוחות טמירים עילאיים של רבי, שנפשו מתרקמת בגזע הוריו וזקניו עדי שורש האבות הקדושים. רק „קוצק" — השלהבת האדירה בקרב לפידי הקודש — היתה מסוגלת להיאחז בנקודת־חזון נשגבה כל־כך, להפוך את הארץ לשמים, כדרך שפירשו שם: „והארץ נתן לבני אדם" — כדי שיהפכו אותה לשמים...

אדמו"ר מהו? רב בישראל מיהו? אפילו התינוק בעריסתו שמע כבר את אביו ואמו מרחשים בשפתותיהם כפעם בפעם: הרב... הרבי... „האדמו"ר

הגיע...״, „הרב אמר...״ ואולם מה טיבו של ראש־ישיבה, במה מתבטאת מהותו הייחודית? זאת לא ידע כמעט אף אחד בפולין.

במה נתייחד

אילו היתה הלמדנות תור־האופי שלו, הרי יכלו בנקל לפגוש בה גם אצל הרב והאדמו״ר. איזה רב ואדמו״ר בפולין לא היה למדן בשטחים מסויימים? אחד פחות, אחד יותר, האחד גאון וחריף ומשנהו מצטיין במעט חריפות וביתר בקיאות, אבל כולם היו יהודים בעלי מוחות תורניים, שספגו לתוך נפשם הרבה תורה.

אם הספיציפיות של הר״מ מתבטאת בלהט עבודתו הקדושה, ביראת־הרטט שלו, בהליכותיו בקודש וחיי־הפרישות שלו — הלא אלו המדרגות משמשות יסוד למעמד האדמו״רים. לולא הקדושה־יתירה, היראה הצרופה והפרישות העל־אנושית, הלא גינוני האדמו״רות ייחשבו כאקרובטיקה רוחנית מזוייפת בעלמא. ולא רק חצרות אדמו״רים, כי גם הרבנות בימים ההם הושתתה על אדני הערכים הללו. הלא בטרם־שואה היה כל רב יהודי ספוג יראת־שמים ומלא יראה טהורה, חיו רצופים חומרות, דקדוקי מצוות, וכל רמ״ח ושס״ה שלו רועדים מיראת הבורא. כשם שכל אדמו״ר היה למדן גדול, כך היה כל רב צדיק גדול. אמנם היתה הלמדנות יסוד לרבנות, אך יראתו של הרב קדמה לחכמתו.

יחודו של ראש־ישיבה לא התבטא גם בהתמדתו בלימוד התורה, אם בפני עצמו ואם בצוותא עם שומעי־לקחו. כי כדי „לשבת וללמוד״, לא היה בפולין שום צורך להיות דוקא ראש־ישיבה. וכי הרב בעיירתו לא ישב ולמד יומם ולילה? לרב בעיירה הפולנית לא היה כל עיסוק אחר. הרב לא למד מאפס־מעשה־ותפקיד, אלא מפני שלימוד התורה היה עצם חיותו, נשמת־אפיו, זה היה העולם־הבא והעולם־הזה שלו. לא קראו בפולין „רב למדן״ למי ששומר בזכרונו הרבה תורה; לא את מי שלמד הרבה אי־פעם, אמש, אשתקד. למדן היה זה שישב ולמד תמיד, זה שנושם־חיים יום־יום עם דפי גמרא חדשים, או הלכה מחודשת ברמב״ם, ואיננו מזין ומפרנס את עצמו ממאגריו הרוחניים בימים קודמים.

מטעם זה אפשר להבין, הלמאי לא בנקל התגבשה בפולין הדמות הרוחנית החדשה: ראש־ישיבה, המקורי בכל מהותו, זה שבהופעתו יתגלם טיפוס רוחני חדש, הנבדל בקוים בולטים מן האישים הדגולים האחרים, הרב והאדמו״ר, אשר במשך דורות בלי־מספר הכו שורשים עמוקים בלב היהדות וכבשו לעצמם השפעה איתנה.

מאוחר יותר, בשנים שלאחר מלחמת־העולם הראשונה, כאשר זרמי התקופה הסוערת ארבו לנפש הנוער החרדי, ללכדו ברשת הלאומיות החילונית — והיו „אנוסים״ לייסד ישיבות במקומות שונים במדינת פולין — אפילו אז עדיין לא נזדקרה אישיותו של ראש־הישיבה כדמות של מנהיג בחיים היהודיים הפומביים. החיים הדתיים המושרשים היטב, התנהלו בפולין על־ידי שני כוחות משותפים: האדמו״ר והמרא־דאתרא — איש איש בחוג־השפעתו הנפרד. האדמו״ר אצל „חסידיו״ והרב בתוך „קהלתו״. שני המשפיעים האלו פעלו לרוב מתוך הרמוניה והורו את הדרך. עולם הישיבות וראשיו לא יכלו להעיב את דמותו השמימית של האדמו״ר, או להחליש את עוז־סמכותו של הרב.

הרבנות היתה ה„שופר״, המכריז את קול־סיני. מפיו של האדמו״ר דיבר קול ישראל סבא. לדבר הרבי האזינו חסידיו. לקול הרבנות היה כלל־ישראל כולו מסכית ומציית. האדמו״ר ביקש, הרב אמר את דברו — והקהל מילא אחרי הוראותיהם מתוך יראת־כבוד עמוקה.

הרמי״ם דליטא

בליטא, ערש הישיבות, במקום שהישיבות שימשו כמעין נובע, הימנו שואבים תורה כל אנשי העיירה, למן הרב ועד לחייט ולסנדלר — שם היה מעמדו של ראש־הישיבה שונה לחלוטין. בליטא, היכן שהישיבות היוו מבצרים יחידים ליהדות תורתית ורוח הישיבות הטביעה את חותמה על כל החיים היהודיים — שם שימשה הישיבה כסדנת ההשקפה התורתית הצרופה. הישיבה הניחה את היסודות, גיבשה את העמדה, הורתה את הדרך וממילא, כתוצאה מכך, נעשה ראש־הישיבה לקובע הישיר בכל ענין ואישיותו גבהה לעילא מכותלי בית־היוצר שלו.

אמנם גם בליטא היתה הרבנות — שכתריה נענדו לראשי אדירי־התורה, הם עצמם חניכי ישיבות — הסמכות העליונה שאחזה בהגה הקברניטות של כלל ישראל. ראש הישיבה, אפילו היה גדול־בגדולים — וראשי־הישיבות דהתם היו גדולי ישראל אמיתיים — מיאן לחוות דעתו בציבור. אמנם שאלו את פיו לעתים תכופות, ביקשן לשמוע „דעת תורה" שלו, אך ראש־הישיבה ניצב במרחק־מה מן הענינים עצמם. כ"ד שעות ביממה היה שקוד למלא את תפקידיו כראש־ישיבה, התבודד באהלו התורני, בהותירו את מנהיגות־הכלל עבור הרב.

וככל שהרבה ראש הישיבה להתרחק מחיי הציבור, בה במדה גדלה מדת יוקרתו. ההמון הרחב התייחס ביראת־כבוד עמוקה יותר כלפי ראש־הישיבה מאשר כלפי הרב. מדוע? לא מפני שהרבנים דהתם לא היו בעלי רמה רוחנית גבוהה, אלא מפני שההמון הרגיש באורח אינסטינקטיבי, שאין ביכולתו להיכנס במחיצת הר"מ. הרב היה איש מן העדה. היתה לו עמהם שפה משותפת. ראש־הישיבה, לעומתו, היה נבדל ומופרש מהם, מסוייג בגדר של תורה ורואה לכל מלוא־עיניו עולם שכולו תורה. וכי מה היה לאיש התורה לשוחח עם היהודי מן־המצוי? התבדלותו מהעולם הסואן הגבירה את הדרך־ארץ שנהגו בו. לא כל איש ההין לגשת ולשוחח עם ראש־הישיבה, מכיון שאי־אפשר לדבר אתו בפוליטיקה ציבורית, על בחירות וכיוצא באלו הענינים, אלא בדברי־תורה בלבד: קושיא על הרמב"ם, הסבר ברמב"ם — ולדו־שיח כעין זה לא כל אחד ראוי ומוכשר...

למעמד רם־ונישא כזה הגיע ראש־הישיבה הליטאי. במדינת פולין, בה היה רעיון הישיבות חדיש למדי ורבים הטילו ספק בהצלחתו, לא היה ראש־הישיבה תופס־מקום במיוחד. לא טרחו לשתף אותו בשום ענין. גם הוא עצמו היה נטול אמביציה כלשהי להיות מנהיג ליהודים. התופעה הזאת היתה די מובנת. ראשי הישיבות לא היו למדנים בעלי מימד עצום. למדנים בעלי־שם יכלו בנקל לקבל כהונת־רבנות ודוקא הפחותים־במעלה, דוקא מהם נתמנו לראשי הישיבות החדשות. מטעמים אלו וכיוצא בהם לא עוררה אישיותו של הר"מ התרשמות מיוחדת במינה — עד שביום בהיר אחד נתגלה באופק התורני כוכב חדש עולה ומפציע, בדמותו של ראש־הישיבה המהולל, רבי נתן שפיגלגלאס. כעבור שנים מספר הבזיק במפתיע

גם אורו של הגר"מ שפירא מלובלין זצ"ל, מייסד „ישיבת חכמי לובלין", אולם הראשון אשר בגדלותו התורנית ובקדושתו העלה את מעמדו של ראש־הישיבה עדי פיסגה — זהו רבי נתן שפיגלגלאס.

כוכב חדש

עם הכתרת רבי נתן שפיגלגלאס כראש ישיבת „עמק הלכה" בוורשה, נתעשרה יהדות פולין באוטוריטה תורנית חדשה, שלדברה ייחסו משקל רב והשפעה כבירה. בכותל המזרח של יהדות זו הוצב מעתה ראש־הישיבה בשורה אחת עם האדמו"ר והרב־דמתא. עם הכתרת רבי נתן, נתחזק גם מעמדם של שאר ראשי הישיבות. הר"מ הפך להיות כח משפיע. הוא נעשה גורם קובע בחיים הציבוריים. שמו הוזכר בהערצה ובחוגים שונים ביקשו את הנהגתו ושיתוף פעולתו.

רבי נתן, בתורה־לשמה שלמד, בחיי הקדושה העילאיים, גילם בכל הווייתו את הטיפוס האידיאלי של ראש־הישיבה. הוא שימש קנה־מידה למדידת רמתם הרוחנית של רמי"ם אחרים. גם אחרי שנים רבות, עת התפתחו מאד הישיבות בפולין וגדולי הגאונים בעולם הרבנות, כמו: רבי מאיר־דן פלוצקי, אב"ד אוסטרובה; רבי מאיר שפירא, אב"ד לובלין; רבי צבי־אריה פרומר, אב"ד קוז'יגלוב, נטשו — באורח חלקי או לחלוטין — את כסאות הרבנות והפכו לראשי ישיבה, גם אז נשאר רבי נתן הסמל של גדלות ראש־ישיבתית, האבטיפוס המקורי של ראש־ישיבה בישראל.

במה היה כוחו גדול? מאות תלמידיו — ביניהם עילויים מופלגים — מה מצאו בו? במה לקח שבי את נשמותיהם הצעירות? איזו תכונה שלו קסמה לדמיונם החולמני של בני־תשחורת צורבים, שבאו מערים ועיירות שונות, מכל קצוי פולין? האם היו חידושיו ופלפוליו מרשימים במיוחד? הלא באותו פרק היה כל רב בעיירה נידחת מעין תוסס של תורה — מדוע, איפוא, כבשה דוקא תורתו את הלבבות? ושמא צדקתו העל־טבעית דיברה אל אותן נפשות צעירות ותמימות? הלא כל בן־תורה היה קשור לאדמו"ר שלו, אותו החשיב כצדיק גדול מכל הצדיקים — ומה ליראת־שמים של רבי נתן, שדוקא זו תעורר בנפשו התפעלות בלי קץ, עד כדי

ויתור על תורתו של הרב בעיירה, עד כדי שכחה ממופתיו הגלויים של האדמו״ר וביטול גמור, בכל לב ונפש, לרצונו של ראש־הישיבה?

הזדווגות הכוחות

כדי להשיב על תעלומה זו, יש לנתח את התפקיד הרוחני הזה, בו באים לידי גילוי כל הכוחות — כח הרב וכח הרבי גם יחד. ישנם שני תפקידים מיוחדים במינם: „אבא״ ו„אמא״. שני הכוחות הנבדלים האלו, שבלשון חכמת־הקבלה נקראו „כוחא דאבא״ ו„כוחא דאימא״, עתים ישפיעו יחדיו מתוך הרמוניה נפלאה ויוצרים סינטיזה אידיאלית, ועתים ייחשפו תוך ניגוד עצום ויפריעו אהדדי. „אבא״ משמעו גבורה, דין, משפיע תוך הגיון יבש, איננו מושפע מרגש כלשהו; „יקוב הדין את ההר״ — זהו עקרונו הבסיסי, המכתיב את כל התנהגותו. „אמא״ מסמלת את הרחמים והתפארת. היא מדברת אל הלב יותר מאשר אל השכל, היא מבכרת לפנות אל הרגש הרכרוכי מאשר אל הגיון הברזל.

האדמו״ר, האיש דבי־עילאה, התגלה לעתים תכופות בדמות „אם רחמניה״. בהתייחסותו לחסידיו היה כולו שופע אהבה אמהית. קנן בו לב אמהי, שספג לתוכו צרות כלל־ישראל ובפרט סבלות החסידים שלו, שהאמינו בכח תפילותיו להקל מדחקם, עניים ומרודם.

השכינה — כתוב בזוהר הקדוש — מתלבשת בדמות אשה. מה טעם אשה? מבאר רבי חיים מוואלוז׳ין: האב כמו האם, שניהם אוהבים בלי גבול את פרי־בטנם. אך אימתי מתבטא ההבדל באהבתם? כאשר ילדם מתגאל בלכלוך וטינוף! האב, בהחזיקו את ילדו, הריהו מחבקו ומנשקו מתוך חיבה גלויה, אך בו ברגע שנתטנף בלכלוך, מיד יקרא לאם שתנקהו ותרחץ זוהמתו. האם, מאידך, מסרבת להיפרד מילד־טיפוחה אפילו בהיותו שקוע בבוץ ורפש, היא מנשקת את זוהמתו כמו את נשמתו הזכה. גם כאשר עם־ישראל או יהודי יחיד מתלכלך בחטאים, או־אז מתגלית השכינה בדמות „אמא״, מושיטה לעברו יד אמהית מסורה, המנקה אותו מן הלכלוך, רוחצתו מן החטא, מחנכתו כיצד להיטהר ומסייעת בידו להיחלץ מן הבוץ.

הרבי, אשר „שכינה מדברת מתוך גרונו", יש בו מדה של ההתלבשות הרוחנית בדמות אשה. במבטו החודר, ברוח־קדשו, רואה האדמו"ר את שכבות הזוהמה שנדבקו לגוף האנושי ואת הכתמים המחפירים שחטאיו הכתימו בנשמתו. הרבי ראה את התהום שפער האדם לרגליו במו אצבעותיו ולא השאיר אותו הפקר במצבו האומלל. להיפך, ברגעים הקשים, כאשר היהודי החוטא נותק כליל משורשו וקול סמוי קרא בתוכיותו: נשמה, נשמה, איכה נפלת מאיגרא רמה לבירא עמיקתא! ברגעי־יאוש נוראים, עת נדמה לחוטא שהכל אבוד והנה תבלעהו התהום לנצח — בדיוק ברגע זה נתגלה אליו האדמו"ר באדרת אמהית וניחמו בדברי־רחמים, בכנותו אותו: ילדי!

גם כאשר ייסר הרבי, כאשר הזהיר, התריע, היו דברי־כבושין שלו מעוטפים באהבת־אם. הרבי ייסר בדמע, על כי עליו לייסר. הוא הפחיד בקול, וחרש־חרש רטן על עצמו בלב פנימה: מדוע עליו להתרגז כל־כך על יהודי, על בריה כה קדושה ונאצלה?

כזו היתה דרך הקודש של אדמו"ר אמיתי.

וכשם שהאדמו"ר החסידי התגלה לרוב בדמות אמהית, לבוש בבגדי־רחמים, התגלה לעומתו הרב במילוי תפקידיו כ„אבא" קפדני, העוטה מעיל גבורה ושבט־זעם בידו, מנהל את עדתו ביד רמה. ודאי שלא בנקל הסתגר המנהיג הרוחני במחיצה סגורה זו. אך דוקא מפני שהרב היה עין העדה; האישיות הגדולה בתורה ובירא, הגיע הוא אף למדרגת „תלמיד חכם קשה כברזל". מחיר יקר שילם בעד זה, מאבקים נפשיים, לבטים פנימיים, כאבים רוחניים בלי ספור, עד שעלה בידו למלא את תפקיד ה„אבא" בשלימות. קהלה יהודית קרויה בתנ"ך בשם „אם בישראל". הקהלה היא אמנם כאם, אך מנהיגה נאלץ להיות אב, שאין לרגשות רחמים וחמלה שליטה על קביעותיו. הרב — כדי לבצע את תפקידיו ב„דין", היה עליו להתאמץ בכל כוחותיו כדי להחניק בחובו כל רגשיות ונטיות־חולשה של רכרוכיות.

האדמו"ר והרב ייצגו שני כוחות חיוביים, אשר חישלו וגיבשו את קלסתרה הרוחני של יהדות־המסורה. הם היו מורי־דרך לדורות שלמים,

שצייתו לקול דבריהם באימון ובהערצה, מבלי שישימו לב לקולות אחרים כל עיקר.

באיזה כח משפיע חדש הופיע ראש הישיבה, כדי שדברו יקסים ויכבוש לבבות? בא רבי נתן — בפולין היה הוא הראשון — והתחיל להשפיע בשתי הכוחות כאחד, גם כאב מסור וגם כאם רחימאית. את שני התפקידים, האבהי והאמהי, מילא בתנופה ובמסירות רבה. שני הכוחות התמזגו יחדיו בהנהגתו הרוחנית כראש־ישיבה. עתים ינהלו שני הכוחות הניגודיים האלה מאבק מר ביניהם. לא יוכלו שניהם לקנן בנפשו של איש יחיד. והנה בזאת התבטאה גדולתו העל־טבעית של רבי נתן, אשר בסיועו של מדותיו המזוככות ובכח־תורתו, השכיל ליצור סינטיזה משני הניגודים כאחד. רבי נתן, כראש ישיבה, השפיע בכוחותיהם של האדמו"ר והרב כאחד.

דמות רוחנית מקסימה כזאת של דו־פרצופין, היתה באמת חדשה ליהדות פולין. ברוב המקרים היה הר"מ אבא בלבד, באופיו כמו בהליכותיו. אולם רבי נתן שפיגלגלאס היה לתלמידיו גם כאם אוהבת. ראש־הישיבה החדש, הר"מ ב„דמות אשה", אמנם השפיע על תלמידיו באורח מהפכני ביותר, בקסם בל ישוער.

פרק עשרים־וחמשה

דין־תורה אצל ה„חפץ־חיים"

מרכז גדול

תוך זמן קצר ליסודה הפכה ישיבת „עמק הלכה" למרכז תורני גדול, אליו נהרו תלמידים רבים מכל קצוי פולין וגאליציה. המוסד הכיל: ישיבה־קטנה בת 8 כתות, בהן למדו כ־500 תלמידים; קיבוץ־קטן לצעירים בעלי־כשרון, וכן קיבוץ־גדול, שרוב תלמידיו היו בעלי מוחות עילויים חריפים, שקדנים גדולים, שהיו אחד־לאחד מיחידי הסגולה בקרב בני־תורה בפולין. מאות תלמידים התאמצו להתקבל בקיבוץ של „עמק הלכה", אך רק שלושים וכמה הצליחו בבחינות שנדרשו לעמוד בהן, עובר לכניסתם כתלמידים בישיבה. רבי נתן חיפש את המצויינים הבלתי־שכיחים, המסוגלים להיות גדולי תורה ממש, אחרי כמה שנות לימוד בקיבוץ־גדול. הוא בחר לו רק את המוחות החריפים והעמקנים ביותר.

הלחץ להתקבל ב„קיבוץ" היה גדול ורב, גם לשם עולם־הבא וגם לשם עולם־הזה. לרבי נתן שפיגלגלאס היה כח־משיכה מגנטי. הוא פשוט הקסים את כל רואיו בפניו הלוהטים, שיקדו וזהרו מתוך קדושה וטהרה. שיעור שלו, בהיותו מעוטף בטלית ומעוטר בתפילין, הכניס את כל תלמידיו לתוך עולמות חדשים. די היה לו לתלמיד צורב שיראהו פעם אחת — ועל אתר נחקק דיוקנו הטהור של רבי נתן בלבו עמוק עמוק. ואף זאת: ישיבת „עמק הלכה" נתפרסמה כבית־אולפנא המאכלס בתוכו את גדולי הלמדנים הצעירים. הישיבה „עמק הלכה" הטביעה גושפנקא של למדן על התלמיד. די היה להגיד שפלוני לומד ב„קיבוץ". דבר זה גופו שימש כהוכחה מספיקה על דרגתו התורנית הגבוהה. במרוצת הזמן נחשב המוסד גם כישיבה הגדולה ביותר בוורשה.

שיעורי רבי נתן

רבי נתן היה משמיע שיעור בתורה מדי יום ביומו. הוא היה קם כעלות השחר, יורד וטובל, עולה ומסתפג ובשעה 7 בבוקר היה נכנס לישיבה, עטוף ומעוטר בטלית־ותפילין. שיעור שלו לא היה מורכב מאמירת חידושי־תורה גרידא. יום אחרי יום היה לומד את דף הגמרא עם ראשונים ורק כשסיים ללמוד את ה„דף", היה משמיע חידוש, או ליתר דיוק: מנסה להגיד חידוש! רבי נתן שפיגלגלאס כמו רבי מנחם זמבא לא היו מביאים אתם „שיעור מוכן" וחידושים מוכנים, כפי שנוהגים ראשי הישיבות הליטאיות. כל ענין וענין היו עמלים על הבנתו בצוותא חדא עם התלמידים; יחדיו היו מנתחים את הסוגיא, חודרים למעמקים, מתחפרים ומחטטים בניב קליל של אחד מן הראשונים, עד שמהם ומהם נתגבש החידוש. רבי נתן לא היה משמיע על אתר, בשעת הלימוד, כי אם הערה בודדת, רעיון, יסוד כלשהו. עתים נוצר מכך חידוש גדול ועתים היו כל היסודות מתפוררים והופכים לאין, אחרי עיון וביקורת הגיונית.

מרגלא בפומיה, כי עז חפצו שתלמידיו יהיו שותפים שוים בכל חידוש שלו. מוכרחים הם לחוש לבדם בכל הספיקות, להבין את כל הנפתולים, להבחין ולראות את כח הבונה כמו את חלק הסותר; בצורה כזאת נוכח התלמיד בתהליך הבשלתו של חידוש זה וכיצד, כמה יגיעה ועמל נדרשים, עד שמתכונן בנין־התורה ועומד על תלו.

סיום מסכת נחשב אצל רבי נתן כיום־טוב גדול. נוהג היה בכל סיום לערוך סעודת־מצוה חגיגית, אליה הזמין כל פעם גאון אחר מטובי ידידיו, כדי שהלה ישא את ה„הדרן". פעם בא רבי מנחם זמבא. פעם אחרת רבי אברהמ'לי וינברג. היתה זו תמונה חגיגית נהדרת. גדולי הגאונים של וורשה היהדית מסובים ליד שולחן אחד, בצוותא חדא, עם תלמידים מסולאים בפז — והם מתמוגגים מרוב נחת ושופעים חדוה וצהלה למראה החיות־בתורה שהוכיחו התלמידים.

בדרכיו המקוריות מילא רבי נתן את כל חלל־האויר של ישיבתו ברוח של הקרבה צרופה. האדם הנעלה הזה היה כולו קודש. לפיכך גם השפיע בכל הווייתו, ללא דברי־מוסר ובלי שיחות־חסידים, על כל סביבתו. רוח תמימותו הזכה השפיעה פלאים. כל תלמיד התקשר אליו

בזיק־נפשו ושוב לא נטש את הישיבה. כל ההנהגה, תכלית הלימודים וסדרי־הלימוד, היחס בין ראש הישיבה ותלמידיו, כל אלה הוטבעו בחותם השוניות. רבי נתן החדיר לישיבתו את אידיאל התורה. לא למדו בה כדי להיות רבנים מושלמים, כי אם לשם התעלות ועליה בתורה. זאת היתה המטרה העליונה. רבי נתן תבע מכל תלמיד שיתמסר כליל אך ורק ללימוד התורה ולהגות בתורה. ו׳תורה׳ משמעה: ללמוד הרבה ש״ס וראשונים ממש, לא מוסר ולא חסידות, אלא גמרא עם תוספות, עם רשב״א וריטב״א.

מעין עולם הבא

ביום שבת־קודש היה רבי נתן עורך „שולחנות״. תלמידים רבים היו אורחיו הקבועים בכל שבת, ביחוד עם דמדומי חמה בשעת „רעוא דרעוין״ של סעודה שלישית. רק לעתים נדירות מאד השמיע רבי נתן דברי מוסר או אימרה חסידית — ובכל זאת היה כל „שולחן״ שלו בשבת שיעור ארוך במוסר ובחסידות. לא ברעיונות נעלים ועמוקים היתה השפעתו הסוגסטיבית על תלמידיו. רבי נתן השפיע בכל מהותו, בעצם הווייתו. שולחנו בשבת היווה פרק שלם בהלכה ובמדות, בשולחן־ערוך ובמוסר. תשומת־לבו המיוחדת לכל אורח בנפרד, הדאגה לנוחיותו, להשביע את רצונו של כל יחיד בהתאם להרגליו; צורת אכילתו, כל הגה ומלה שהוציא מפיו הטהור — כל אלה היוו שיעור עמוק במוסר הנעלה. הוא הראה כיצד יש לקיים מצוה רבה זו של „הכנסת אורחים״. מאכלו של רבי נתן עצמו היה מועט־שבמועט, תוך רגעים ספורים יכול היה לסיים את הסעודה. ברם, כדי שאורחיו לא יהיו נחפזים ומתביישים להאריך באכילתם יותר מבעל־הבית גופו, היה גם רבי נתן מאריך בשולחנו במדה יתירה, עד שסיים אחרון הסועדים לאכול.

רבי נתן ויתר על עצמו כליל, ללא שיור. הוא שתל את עצמו בתוככי הישיבה. להסב עם רבי נתן בצוותא ליד שולחן אחד, לשמוע שיעור מפיו, להאזין לתפלתו הבוקעת שחקים, להיות מסובין ב„שולחנו״ של שבת — במצבים אלו וכאלו חש כל אחד טעם מעין־עולם־הבא. אין פלא, איפוא, שכל יחיד ביקש להתחבר מקרוב עם אישיות פלאית זו. לא

אחד שאף, משום כך, להתקבל ב„קיבוץ", כדי להיות קרוב למחיצתו ולהסתפג ברוחו.

כילדי טיפוחים

— — — וגם בעולם־הזה של ישיבת „עמק הלכה" היה משום פתיון. הדלות של יהודי פולין הורגשה ביותר בקרב הללו ששיגרו את ילדיהם למרחקים ללמוד תורה. בן־עשירים בישיבה היה אקזמפלר נדיר. בני־עניים הם שמילאו את התלמוד־תורה ואת ספסלי הישיבות. הישיבה־קטנה של „עמק הלכה" משכה אליה מאות נערים גם מפני שלא דרשו בה לשלם שכר־לימוד וגם משום שבכל בוקר היה כל תלמיד מקבל מחצית הלחם במשקל „פונט" וכוס חלב.

באזנינו אולי יצלצלו הדברים כבלתי מציאותיים. אולם באותן השנים, היתה פרוסת לחם יבשה, כוס חלב או תה ממותק בסוכר — שאלת־חיים! לא ילד אחד קצרה רוחו מלצפות לרגע המאושר, עת יצלצלו פעמוני השעון את השעה 12 והוא יקבל לחם לשובע...

תלמידי ה„קיבוץ", לא סעדו במטבח הישיבה, אלא היו מקבלים דמי־כיס שבועיים וכל אחד מהם חי בפני עצמו. רבי נתן סירב שתלמידי ה„קיבוץ" המופלגים בתורה יאכלו במטבח הקולקטיבי, עם מאות צעירים תלמידי הישיבה־קטנה יחדיו. על כבודו הוא, לא חשש רבי נתן מימיו. לעומת זאת היה דורש בקפדנות ובמלוא החומרה, לשמור על כבוד תלמידיו. את גדלותו העצמית לא ראה היטב ופשיטא שמעולם לא דיבר אודות עצמו, אך אודות גדולתם התורנית של תלמידיו שוחח בכל הזדמנות מתוך התלהבות גדולה. בכל אחד מתלמידיו היה מוצא מעלה ויתרון מיוחד במינו, כשרון מקורי וסגולה עצמאית. מתפאר היה ומתגאה בתלמידיו, מפנקם כדרך שאבא מפנק בן־יחיד, פרי־טיפוחיו ממש.

תלמיד שמראה פניו היה חיוור, מיד היה רבי נתן נחפז לשלחו אל הרופא. לעתים תכופות היה מבקש ומפציר בו בתלמיד, שירבה בשינה ובאכילה, או שציוה עליו אפילו למעט בשעות הלימוד שלו — אם היה סבור, שהתמדתו המופלגת תערער ותרופף חלילה את בריאותו.

רבי נתן, האיש האסטטי, אינן הטעם, היה מקפיד גם על נקיון חיצוני. כדרך שהיתה נשמתו טהורה ומזוככת כשרפים, כך היה גופו הטהור מצטיין בנקיון למשעי. נשמתו הגבוהה קננה ושכנה בגוף מזוכך ונקי. הכל הבהיק הימנו. לבושו החיצוני השתלב באופן הרמוני ברוחו הפנימית. לפיכך היה מקפיד ביותר גם על מלבושי תלמידיו. בחורי ה„קיבוץ" היו מקבלים תמיכה כספית מיוחדת לצורך הלבשה. תלמידו של רבי נתן ניכר היה גם בדמותו החיצונית.

הישיבה „עמק הלכה" העניקה לתלמיד שלה את כל האפשרויות, שיוכל ללמוד במנוחה, ללא שום הפרעות ודאגות, עד שיגדל ויהא גדול־בתורה.

עיסקת זהב

בחשאי, בצנעה, ללא רעש וסאון המולה, בלי פרסומים בעתונים וללא ועידות של „עסקנים ידועים" — נוצרה הישיבה הקדושה „עמק הלכה". באחד הערבים נתכנסו ובאו לביתו של רבי נתן ארבעה יהודים בסך־הכל, והם: רבי נתן, אביו ר' יחזקאל, ר' נחום רוזנפלד ור' אייזיע וולאדובר. לקריאתו של רבי נתן הם נענו ובאו, מבלי שידעו את המטרה שלשמה הוזמנו.

כל אותו יום היה רבי נתן יושב בתענית, מסוגר בחדרו ולומד תורה. מיד אחרי תפלת מעריב, בטרם הספיק לטעום טעימה כלשהי — ביום תענית היה רבי נתן אוכל רק אחרי חצות הלילה — נפתחה אספה נדירה זו. לא האריך רבי נתן בדבריו, פחות מ־15 דקות, והוא שיתף את ידידיו בהחלטתו הנחושה לפתוח ישיבה. אחרי שהוכיח להם את גודל השכר של מחזיקי תורה, פנה אליהם ואמר כהאי לישנא:

— היום הזה הוא בשבילי יום־הדין, ואני מעתיר לה' שנצליח! מהרהר הייתי שבועות ארוכים ושוקל בדעתי, אם אקבל על עצמי עבודה קדושה כזאת... מי יודע אם ראוי אנכי ללמוד תורה עם יהודים... לצורך זה זקוקים לזכויות מיוחדות... משה רבינו הגיע לפיסגת מדרגותיו העילאיות רק אחרי שהיה מלמד תורה לעם ישראל... התורה עולה בחשיבותה על הנבואה... נביא גדול־שבגדולים היה משה, אולם זה שמו

וזכרו לדורות: ,משה רבינו' ולא ,משה הנביא'... את הנבואה אין האדם מסוגל להוריש ולמסור לזולתו. לא כן בתורה. יכול הוא ללמד תורה לכל העולם כולו... בעולם של ימינו יש מחסור גדול בתורה. אשר עין בוחנת לו, יבחין בעליל, איך מתערערים כל היסודות שעליהם העולם מתקיים. אם ישאר העולם רגע אחד בלי תורה, חס ושלום, עלול הוא ליהפך לתוהו־ובוהו. כדברים האלו כותב רבי חיים מוואלוז'ין ב„נפש החיים"... לפיכך... למרות שגדולה מאד היא האחריות להיות ראש־ישיבה ולמרות שקשה לשאת בעול הפיננסי של קיום ישיבה, החלטתי לייסד ישיבה כזאת ואני מבקש מכם שתהיו אתי שותפים ב„עיסקת זהב" זו... מבטיח אני לכם, כי אתם השלושה, אם כי הנכם עושים עסקים טובים לעתים תכופות, הנה אף פעם לא שיחק לכם מזלכם להיכנס לעסק כה מוצלח כמו העסק הטוב שאני מציע לפניכם עתה! יש לי עסק נפלא, עיסקת זהב מזהירה, שאינה יכולה להביא נזק כלשהו אף פעם, כי נהפוך הוא: הרווחים מובטחים מראש! היו לי, איפוא שותפים נאמנים וסייעו בידי ליצור ישיבה חדשה בוורשה, בה יוכלו בעלי כשרונות מצויינים לצמוח ולגדול כלמדנים אמיתיים... העולם, עולמנו אנו זקוק ללמדנים כאויר לנשימה... בית המדרש עומד שומם... דור הנעורים נושר מאתנו... עלינו להציל את ילדינו...

אך סיים רבי נתן את דבריו ושלושת האנשים הנוכחים בחדר הביעו הסכמה נלהבת לרעיונו. ר' נחום רוזנפלד עוד היה חוזר ומשנן כעבור שנים רבות, בכל הזדמנות, את הרושם הכביר שעשו עליו דבריו הנפלאים של רבי נתן באותו לילה, אשר לא יוכל לשכוח אותם כל ימיו.

מחזיקי הישיבה

למועצת הישיבה, שהורחבה לאחר מכן, צורפו עוד מספר רבנים ובעלי־בתים חשובים, כמו: הרב ר' אריה אייזנצווייג, הרב דנובומינסק — אשר התגורר אז בוורשה — והרב דלנטשנה, ר' חנוך־העניך גרינגלס, ר' העשקי ווינשטוק, ר' מנדל וגמייסטר, בנו של הנדבן והעסקן הצבורי הנודע ר' יואל, וכן ר' בונם וייסלפיש, מנכבדי עדת חסידי סקרנוביץ.

מיד החלו באיתור מקום מתאים למשכן הישיבה. בוורשה חי יהודי עשיר וחרדי בשם ר' ישראל רוטהולץ, שהיה מפורסם כבעל־צדקה גדול. הוא השאיר אחריו בתור קרן־קיימת בנין רב־מדות המתנשא לגובה 5 קומות ברחוב שליסקה 43, במרכז הסביבה היהודית בעיר. הקהלה היהודית בוורשה העמידה בית זה לרשותו של רבי נתן, ואכן בו שוכנו מוסדות הישיבה „עמק הלכה", הקיבוץ־גדול כמו הקיבוץ־קטן והישיבה קטנה.

הבעיה הרצינית נזדקרה מיד: מי ישא בהוצאות הענקיות, שמשימה כזאת כרוכה בהן? התקציב של לימודי־קודש ולימודי־חול, שהיו לימוד־חובה בפולין הקונגרסאית — יחד עם כלכלת התלמידים — הסתכם בתנאים ששררו אז בסכומים עצומים. ואנא לא לשכוח, כי מני דורות רבים לא היו יהודי פולין מורגלים לתרום כסף עבור החזקת תורה. צדקה לרוב פיזרו יהודי פולין. כל אגורת צדקה שהיהודי הפולני תרם, לא מפנקס הצ'יקים הבנקאי שלו משך אותו, אלא פשוט כרת לחם מפיו וחמס אגב־כך קורטוב חלב מפיות התינוקות האפרוחים שבביתו. מפזר היה מכספו, היהודי הפולני, לכל דבר שבקדושה: להכנסת כלה, לחולים ולעניים אומללים. ופשיטא שהיהודי הפולני נתן מתוך חדוה וסיפוק, מעות „פדיון" לרבו האדמו"ר. ברם, לתרום כספים עבור ישיבות? מדבר כזה לא ידעו בפולין.

מדוע?

פשוט, משום שבמשך דורות שלמים לא הוזקקו יהודי פולין לשלם ממון עבור לימוד התורה. בבית־המדרש למדו חינם. הרב בעיר למד עם שומעי־לקחו חינם, את התלמוד־תורה החזיקה קופת הקהל — ורק לעתים נדירות ממש היו באים להתרים למען החזקת תורה. יהודי בעל בעמיו, החזיק מלמד פרטי לילדיו, אולם אך גדלו קמעה והתבגרו שוב לא נתבע לשלם עבור לימודיהם. בכל שני וחמישי היו מחזרים על הפתחים לאסוף ממון עבור חולה, עבור אלמנה עם יתומים קטנים, למען יתומה עניה. נשים צדקניות היו יוצאות עם מטפחת גדולה ביד ועוברות מבית לבית, בימי שרב כבימי קרה, מקבצות אגורה לאגורה כדי להחיות ילדון יהודי בקורטוב חלב חם. אבל לקשקש בקופסת־הצדקה למען התורה, בשביל להחזיק לומדי תורה? על כך כמעט לא ידע איש.

התחולל, איפוא, משבר מהפכני בהלך־מחשבתו ובתודעתו של היהודי הפולני, אשר תחת לחצן של התהפוכות הרוחניות הרגיש לפתע בגודל האחריות של השעה הגורלית, התובעת ממנו ומחייבתו למאמצים גדולים. עליו לפתוח לרווחה את ארנקו בשביל התורה. והם — רבי נתן גופו, כמו אביו ר' יחזקאל ור' נחום עם ר' אייזיע — היו החלוצים הראשונים, שקיבלו על עצמם לשאת בחלק הארי של התקציב ולתת כיסוי להוצאות של מקום־תורה חדש זה שנוצר על ידם. אחריהם באו עוד כמה יהודים עשירים ועשו כמותם. אולם הם, ארבעת בוני תורה אלה, החדירו את כח הנתינה בעולם היהודי הבעל־בית'י והפגינו בפומבּיות ובפרהסיא, באיזו יד רחבה מסוגל אדם מישראל לתמוך בתורה.

השותפות הכלל־ישראלית

75 אחוזים מן תקציב ההוצאות השוטף של ישיבת „עמק הלכה", מומנו על ידי שלושת הנדבנים האלו — ורבי נתן עמהם. להשגת היתרה צריכים היו להזיע די יפה, עד שאספו את הסכום הנצרך. רבי נתן עצמו היה לעתים תכופות מתפלל בשבתות בבתי־חסידים (שטיבל'ך) שונים ועורך „מגביות" לטובת הישיבה. אחד ממקורביו הנאמנים העיר לו, שיתכן ואין זה לפי כבודו ובודאי לא לטובת בריאותו שיכתת רגליו בשבת מרחק רב ויבקש דמים?

השיבו רבי נתן: פשיטא שהייתי יכול למצוא בוורשה עוד יהודי אחר, שיואיל להצטרף אלינו כשותף חמישי ולקבל מאתו את הסכום המדוייק שחסר לנו, ולא היינו אז נזקקים לקבץ נדבות זעומות ממאות אנשים. ברם — המשיך ואמר — התורה אסור לה שתתבסס על יחידים, אפילו יהיו עשירים מופלגים ואפילו תהא כוונתם זכה וברה לשם־שמים בלבד. התורה צריכה להיבנות על־ידי כלל־ישראל. יהודי שתורם מכספו למען התורה, הלא חלק מנפשו הוא מקריב, כי יקרים המה המצלצלין אצל כל אדם. אמרו חז"ל: כל הגוזל פרוטה מחבירו כאילו גוזל את נפשו. ומכיוון שכך, אם הכסף הוא חלק מנפשו של האדם, הרי כל יהודי שמסייע בממונו לתורה תורם את עצמיות נפשו, הוא מקריב את נפשו

על מזבח התורה. תורה שמתקיימת על נפשות כלל־ישראל, יש לה קיום יותר והשפעתה גוברת ועולה. היחיד נעלם ביום מן הימים. מצבו החומרי משתנה בנסיבות העתים. אך הכלל הצבורי נשאר קיים בכל זמן וחי תמיד. לא אחפוץ, מן הסיבה זאת, שזכות התורה הנלמדת בישיבה תשתייך ליחידים גרידא...

במרוצת השנים היתה „עמק הלכה", לא רק הישיבה הלמדנית בה"א הידיעה, כי גם הישיבה העשירה ביותר, משוחררת מכל דאגות פינאנסיות — ורבי נתן הקדיש את כל זמנו לעלייתה הרוחנית. בו בזמן שיתר מוסדות־התורה נאבקו מרה על קיומם הכלכלי, היתה ישיבת „עמק הלכה" ממש טובלת בכספים. המורים קיבלו משכורת טובה יותר מבכל מקום אחר. בחורף היו כל הכיתות מוסקות היטב וכל תלמיד קיבל לחם לשובע בלי מדה. תלמידי הקיבוץ־גדול נתמכו אף הם ביד רחבה. כמו־כן התחילה הישיבה להוציא לאור על חשבונה ירחון תורני בשם „עמק הלכה", שהופיע בעריכתו של כותב השורות הללו.

ההסכם המסתורי

שני דברים גרמו לשגשוגה החומרי של הישיבה: א) פטירתו הפתאומית של ר' נחום רוזנפלד; ב) ההסכם המסתורי, שנכרת בחשאי, בין ר' יחזקאל שפיגלגלאס ובנו רבי נתן.

ר' נחום רוזנפלד, מעשירי היהודים בוורשה, נפטר עוד בהיותו בגיל העמידה. אחרי פטירתו נודע שאת רכושו, מעות במזומנים בסכום ענקי, וכן יהלומים בעלי ערך־רב, הוא השאיר לפיקוחו המוחלט של רבי נתן. על פי צוואתו נועד ההון לצרכי הישיבה בלבד ולא לשום מוסד או מטרה אחרת. נפתח מעין חדש של כספים והימנו שאבה הישיבה שנים מרובות. הודות לאפשרויות הורחבה הישיבה אחרי פטירתו של ר' נחום, נוספו כתות חדשות וכל החובות שנצטברו עד הנה נפרעו במילואם.

כמעין נוסף של הכנסה זורמת לטובת הישיבה, שימש התנאי החשאי שהתנה ר' יחזקאל שפיגלגלאס, עם קבלת התחייבותו לשלם סכום נקוב מדי חודש בחדשו לקופת הישיבה. ר' יחזקאל קיבל על עצמו להוסיף

על תרומתו ולהגדיל בכל שנה את נתינותיו ב־20 אחוזים. בצורה כזאת הסתכמו תרומותיו השנתיות של ר׳ יחזקאל, כעבור שנים מעטות, בסכומי ענק קולוסאליים. כבר אז, בעת כריתת ההסכם, היה ר׳ יחזקאל קרוב לגיל שבעים והוא האמין בכל לבו, כי על־ידי אמצעי חשוב כהעלאת נתינותיו מדי שנה עבור התורה יזכה לאריכות־ימים. ר׳ יחזקאל אמנם האריך ימים והגיע לשיבה מופלגת. הוא נפטר בראשית השואה הנאצית האיומה, בעירו וורשה.

„סוד״ זה של התוספת השנתית בת 20% נשמר במסתוריות מוחלטת. אפילו ראשי העסקנים בישיבה לא ידעו מהיכן נוטל רבי נתן את הסכומים העצומים כדי לנהל את הישיבה ביד רחבה. ברם, כאשר הוסר הלוט מעל הסכמו של ר׳ יחזקאל ונודע לרבים על ההוספה השנתית שלו, כמעט והגיעו הדברים לידי שערוריה חברתית חמורה...

גם אני רוצה לתרום!

אך נודע לר׳ אייזיע וולאדובר דבר ההסכם והוא נתמלא חימה וחרון־זעם. מדוע — טען — מגיע לו לר׳ יחזקאל חלק גדול יותר מחלקי בישיבה? הלא יחדיו נכנסנו לעסק כשותפים שווים ואם כן, איפוא, רצוני גם אני בזכות כזאת, להוסיף בכל שנה על תרומתי! אם אמנם סבור ר׳ יחזקאל שיתכן לתת „שוחד״ לרבונו־של־עולם וזוהי סגולה לאריכות ימים, מדוע לא אהנה גם אנכי מפריביליגיה כזאת? יחדיו יסדנו את הישיבה, יחדיו עלינו להיות שותפים שווים — גם בהוצאה וגם ב„הכנסה״!...

ר׳ אייזיע דרש הסכם־הוספה שנתי דומה על העתיד. אבל גם הסכם כזה טרם הביאו על סיפוקו. הוא ביקש לפרוע את חלקו גם עבור השנים שחלפו, כדי שיהא לו חלק שוה לחלקו של ר׳ יחזקאל גם בתורה שלמדו בישיבה עד עכשיו. ר׳ יחזקאל מצידו סבר, כי רק הוא זכאי להוסיף בכל שנה על נתינותיו ומיאן בתוקף שעוד יהודי יחקהו ויעשה כמוהו. הישיבה „עמק הלכה״ לא היתה זקוקה יותר לכסף. אלמלי הגדיל גם ר׳ אייזיע את תרומותיו השנתיות, לא היו יכולים לפי־שעה לנצל את

הכסף לצרכי הישיבה. לא היו אז אפשרויות מעשיות להרחיב את הישיבה ולהוסיף כתות. כל טענותיו של ר' יחזקאל, שר' אייזיע יתרום לישיבות אחרות, היו לשוא. שניהם חיבבו את הישיבה כבן־טיפוחים והאמינו, כי בזכות שהם מאפשרים למאות צעירים שילמדו תורה, מעניק להם הקב"ה חיים ארוכים. ר' אייזיע, יהודי קרוב לגיל שמונים, לא זיתר ולא נסוג מלתבוע את זכותו: לתרום יותר כסף!

רבי נתן מצא אז את עצמו שרוי במצב מאד לא נוח. מחד גיסא באה התביעה לא לקבל עוד נדבן מצד אביו מולידו; מאידך גיסא — גם ר' אייזיע היה קרוב מאד ללבו. הוא התפעל מגדלותו הנפשית של יהודי בעל־בית", ששינתו נודדת עליו בלילות בגלל הסיבה, שמסרבים לקבל ממנו כסף! הוא חיפש דרכים שונות להרגיע את ר' אייזיע, אך ללא הצלחה יתירה.

„מחלוקת" חשאית התחוללה בין כתלי הישיבה. במשך ירחים אחדים היו מתגוששים, עד השעות המאוחרות באישון־ליל, מבלי למצוא דרך של פשרה וישוב הסכסוך. ר' יחזקאל ור' אייזיע היו שניהם ידידים אינטימיים זה עשרות בשנים, אבל אף אחד מהם לא אבה לוותר אפילו כחוט־השערה מחלקו בעולם־הבא. אמנם בגופותיהם היו שניהם ידידים טובים, אך בין נשמותיהם התלקחה אש־תבערה גדולה ואיש לא הצליח לכבותה. ברחוב היהודי לא ידעו שמץ־דבר אודות ה„קרע" הנדיר במינו, רק בינם לבין עצמם, בחדר־ספריו של רבי נתן, התחוללו המריבות ונשמעו הדרישות. ר' אייזיע רטן והרים קולו בזעם: יש דין בישראל! העולם איננו הפקר! ר' יחזקאל מבקש לתפוס את כל העולם־הבא בשבילו! לא רחמנות אני מבקש — היה ר' אייזיע טוען — אלא יושר ודין, שיפסקו בדין־תורה מי מאתנו צודק?!

ברם, מיהו שמסוגל לפסוק בדין־תורה מקורי וחד־פעמי כזה? כאשר אחד בא לרעהו בדרישה כספית, או בתביעה של כבוד, באים רבנים ומיישרים את ההדורים, אך מיהו שיודע ליישב בנקל סכסוך על חלק בעולם־הבא? כאשר יהודי עומד על דעתו לתרום כסף לישיבה ועמיתו מתנגד לכך, הסיבוכים מרובים ורק אדם קדוש עליון, הוא שמוסמך לקבוע עם מי מהם הצדק בדרישותיו. בכל דין־תורה אחר, אם האחד יוצא

זכאי מתחייב הצד שכנגדו, אחד מרויח ומשנהו מפסיד. לא כן בדין־תורה יחיד במינו זה, כאשר כל אחד מן הצדדים טוען: ברצוני לתרום יותר כסף! הלא מן ההכרח למצוא דרך, ששניהם יצאו שבעי־רצון ואיש מהם לא יפסיד. במלים אחרות: הפוסק בדינם צריך להבטיח לשניהם חלק שוה בגן־עדן. משום כך, לא היה כל רב ודיין מתאים לפסוק בסכסוך זה. רבי נתן עצמו מיאן לפסוק מי מהם צודק. מה עושים? הוסכם, איפוא, לשאול את פיו של ה„חפץ־חיים", שהיה צריך להגיע באותו פרק לביקור בוורשה. שני הצדדים הסכימו להתדיין בפני ה„חפץ־חיים" ולקבל את הכרעתו.

להכרעת ה„חפץ חיים"

מתחילה סברו לשאול בחוות־דעתו של הרבי מגור. כה דרש ר' יחזקאל. ר' אייזיע היה ללא שום ספק מסכים לדרישה כזאת, אך בהיותו מראשי החסידים דסקרנוביץ — לפנים נסע אל רבי שמעו'לי ואחר־כך אל בניו, רבי מנדלי ורבי יצחק'ל זצ"ל — לא היה יכול לקבל את הצעתו של ר' יחזקאל, מתוך שחשש פן יפגע אגב־כך בכבוד רבו האדמו"ר...

בעיני רבי נתן נחשב בעל ה„חפץ־חיים" כאבטיפוס של שלימות, האדם למופת, שלאו כל דור זוכה ליהודים קדושים כאלו. רבי נתן גופו היה יהודי חפץ־חיימ'ר. במדת שמירת־הלשון היה ללא שום ספק „החפץ־חיים השני", פיו הטהור לא היה מסוגל להוציא מלה רעה על זולתו, יהא מי שיהיה. אם אחד מתלמידיו היה מספר לו דבר רע על מישהו, היה רבי נתן משאירו באמצע סיפורו ויוצא מן החדר. קרוב ל־20 שנה ראיתי את רבי נתן בכל יום כמעט, ביליתי בביתו ימים ולילות, בימי חול ובימי שבת ומועד, ואף פעם לא ראיתיו מתרגז או כועס. רבי נתן היה רוכש עשרות אתרוגים לחג הסוכות, משלם עבור כל אחד מהם מחיר כפול ומשולש — ובלבד שיזכה ל„הדר". פעם אחת, כשהתפלל ביום ראשון של חג ב„שטיבל' דחסידי רדזימין (רחוב קרוכמלנה 5) נטל יהודי זר את אתרוגו ביד, הפליא את יופיו וסיבבו לכל צד, ותוך כדי דיבור נשמט האתרוג מידיו ופיטמתו נשברה. היהודי נבהל ונתחלחל: „הדר' שכזה, וכבר ביום ראשון של החג, עוד לפני התפלה, שבר ופסל

במו ידיו את אתרוגו של רבי נתן! הוא בודאי יתרעם ועל־כל־פנים אין ספק שיעיר לו על חוסר זהירותו. אך רבי נתן מדה אחרת לו. בראותו את הצער השפוך על פני היהודי, מיהר לקחת בידו את האתרוג השני שהביא אתו ובמתכוין הריהו משמיטו מבין אצבעותיו ארצה...

בהיותו מקורב כל־כך לחפץ־חיים קירבה נפשית, החליט להתייעץ אתו בנדון הטענות שבין אביו ר' יחזקאל ור' אייזיע. בדיוק בימים ההם היו מצפים בוורשה תוך מתיחות רבה לביאתו של ה„חפץ־חיים".

רבי ישראל־מאיר הכהן מבקר בוורשה

בשנת תר"ץ תיכננה הממשלה הפולנית, בראשות הפרופ' בארטל, להעביר חוק ב„סיים" (הגוף המחוקק של הריפובליקה הפולנית), לפיו יחוייב כל רב ומורה ללימודי היהדות, לרכוש לעצמו מדה מסויימת של השכלה חילונית. חוק כזה, בתנאים ששררו בימים ההם, נחשב כגזירה קשה וכמכת־מות ליהדות הדתית. הן הרבנות, אותו מוסד היסטורי ששימש כאוטוריטה עליונה ליהודי פולין, והן מוסדות החינוך הדתיים, הועמדו ע"י חוק זה בפני סכנה נוראה לקיומם. מאות קהלות־קודש יהודיות בפולין מינו לעצמן רבנים גדולי תורה ויראה ולא חיפשו רבנים בעלי השכלה, שיעשו רושם בפולנית הרהוטה שבפיהם. בתלמודי־תורה יהודיים, בבתי־הספר לבנים „יסודי־התורה", הורו מלמדים שהיו יהודים כשרים ולימדו את ילדי ישראל תורה בשפת־האם: יידיש. תעודות־השכלה רשמיות שנדרשו מאת הרבנים והמלמדים נחשבו בצדק, באותו פרק, כהתגרות בדת היהודית. מהיכן היו מוצאים בין שורות החרדים רבנים ומורים שהשפה הפולנית שגורה בפיהם? הרבנות כמו החינוך היהודי היו, איפוא, עלולים לעבור לידיהם של מטיפים מודרניים ומחנכים חילוניים — והיה בכך ללא ספק משום חורבן והרס גמור ליהדות הדתית.

„אגודת־ישראל" בפולין, שהיוותה כח מאורגן אדיר והגינה תמיד בעוז על האינטרסים של היהדות הדתית, התייצבה גם אז על המשמר והתאמצה בדרכים שונות, בדרכי מדיניות כמו בשתדלנות, פשוטה כמשמעה, להעביר את רוע הגזירה. ביזמתה נתארגנה משלחת רבנים

שהופיעה בפני ראש ממשלת פולין. המשלחת היתה מורכבת מן ה„חפץ־חיים", הרבי מגור, הרבי מבלז והרבי מאלקסנדר, בלוויית הסנטור ר' אשר מנדלזון מלודז', נכדו של ה„חמדת שלמה". ארבעת גדולי ישראל אלה היו בעלי השפעה עצומה ביהדות הדתית. מאות אלפי יהודים הסכיתו וצייתו לדברם. ראש המדברים של המשלחת הנכבדה היה ה„חפץ־חיים". הוא בכה יותר ממה שדיבר. המשלחת עשתה רושם כביר. פרופ' בארטל התרגש מאד מדבריהם ומיד, על אתר, הבטיח לבטל את הגזירה.

המטרה שבגינה עשה ה„חפץ־חיים" דרך כה ארוכה, מראדין עיירתו עד וורשה הבירה, בגיל 93 שנה, היתה מעציבה למדי. הוא בא להעביר גזירה רעה שריחפה בחלל. אך עצם ביאתו לוורשה הפכה לחג גדול. מקודש ונערץ היה ה„חפץ־חיים" על כל יהודי פולין, ביחוד אחרי שהרבי מגור העיד באגרתו המפורסמת שהוא, הרבי בכבודו ובעצמו, לומד את ספריו של ה„חפץ־חיים" ומרגיש בנפשו את השפעתם לטובה כאמצעי לזהירות מלשון־הרע. וורשה היהודית כולה, חסידים כמתנגדים, קיבלו את פני ה„חפץ־חיים" באהבה גדולה וביראת־הכבוד. מן הבוקר ועד מאוחר באישון־ליל היו קבוצות אנשים מצטופפים ליד דלת חדרו, כשהם מצפים לברכו לשלום או לקבל ברכה מפי ה„חפץ־חיים".

דין־תורה — והפסק

באחד מלילות חודש שבט, כמדומה, קם רבי נתן שפיגלגלאס וילך אל ה„חפץ־חיים" בלוויית שני בעלי הדין, אביו ר' יחזקאל ור' אייזיע. מרוב דרך־ארץ הצליח ר' אייזיע רק בקושי להוציא מפיו מלים ספורות בקשר לטענותיו. ר' יחזקאל החריש כליל. רבי נתן היה סרסורם. הוא סיפר ל„חפץ־חיים" על מה „נאבקים" פה...

ה„חפץ־חיים" שוחח ביחידות עם רבי נתן רגעים מספר. אחר־כך שאל את ר' אייזיע לגילו... ה„חפץ־חיים" נשאר יושב על כסאו מהורהר... עיניו עצומות... שפתותיו מרחשות תפלה בלחש. פניו האירו, חיוך מתוק ריחף על פני גוילי הדיוקן הזוהר וכעבור שהייה קלה של דממה, פנה ואמר לר' אייזיע את המלים הבאות:

— הריני כבר יהודי זקן בא בימים, אך מדין־תורה כגון זה טרם שמעתי מימי... בטוחני כי בשמים שמחים מאד בדין־תורה זה... כיום, עת תרחף גזירה קשה על עם ישראל, מהוות טענותיכם, ר׳ אייזיע, זכות גדולה ליהודים! זכות רצונכם לתרום כסף למען התורה, וכפי שמוסרים לי נגזלת השינה מעיניכם בלילות, גדולה היא מאד. לאו כל אדם מגיע לזכות כזאת. אתם מזכים איפוא את כלל ישראל בזכות גדולה זו — ועמנו זקוק מאד לריבוי זכויות בשעה קשה זו. כאשר תתבטל הגזירה, יש לכם חלק גדול בביטולה, הצלתם אגב־כך את התורה למען כלל ישראל... עליכם, איפוא, לשמוח בכך ותזכו לאריכות ימים...

מה היה פסק־דינו של ה„חפץ־חיים״? שאלה זו העסיקה לאחר מכן אנשים רבים מאד, שהיו סקרנים עד קצה הגבול לדעת מה פסק אותו סבא קדישא. במשך זמן רב נשארו הדברים בגדר סוד... רק כעבור תקופה ממושכת מסרו מפה לאוזן מה שאמר... ר׳ אייזיע יצא אז מחדרו של ה„חפץ־חיים״ בארשת של סיפוק ושביעות־רצון... ואכן, הוא חי שנים מרובות והגיע עד לשיבה מופלגת...

* * *

וורשה היהודית לא היתה רק עיר התורה, אלא גם עיר של כבוד התורה. אכן, דוקא משום שענדה לראשה את נזר התורה, משום שאדירי התורה התגוררו בתוכה, גם הגאונים שבגין גדולתם התורנית הפכה פולין המדינה למקום־תורה מובהק; דוקא משום שכל וורשה היהודית — גדולים כקטנים, זקנים כצעירים — למדו בימי הקיץ הלוהטים כבלילות־החורף הקרים, היא ידעה יפה יפה כיצד חולקים כבוד לתורה.

המושגים „תורה״ ו„כבוד־התורה״ צמודים אחד למשנהו בקשר לא ינתק. תורה וכבוד־התורה צומחים משורש אחד משותף, שניהם משמשים כבסיס יסודי לבנין היהדות. אין כל מציאות של סוברניות התורה וקביעתה השלטונית בחיים, ללא הוקרה מלאה כלפי נושאי דגל התורה. כבוד־התורה שימש בכל עת כמדחום, שהראה בעליל את העליה או הירידה הרוחנית של מצב התורה. וורשה נתברכה בהרבה תורה. לפיכך היא

הוכיחה והפגינה הערצה כבירה לכל אלה, אשר בנפשם התגלם האידיאל התורתי.

באיזו מדה הפגינה וורשה היהודית את יחסה הפנימי ואהבתה העמוקה לאישיות שסימלה בכל הליכות־חייה את כח הקדושה האידיאלי של התורה, בשביל להיווכח בזאת, די היה להצביע על כל אותה תכונה מלכותית־תורתית, כשהיהדות החרדית בוורשה קיבלה את פני החפץ־חיים. מי שלא ראה באיזו יראת־הכבוד, באיזה רטט קיבלו יהודי וורשה את פניו של החפץ־חיים, הלה איננו יודע מה מגלם בחובו המושג: כבוד התורה! ואנא לא לשכוח: וורשה היתה עיר של חסידים, אולם בביאתו של החפץ־חיים לא נשאר אף אחד מכל מאות אלפי יהודיה לשבת בביתו. כל אחד חיפש את האושר לחטוף לפחות מבט אחד בזיו איקוניו של הצדיק. בכל הרחובות שחלף על פניהם, הצטופפו המוני אנשים בטורים ארוכים ארוכים. שעות ממושכות עמדו וציפו לרגע בו יופיע לעיניהם — ה„חפץ־חיים".

באורח אינסטינקטיבי חשו כל יהודי וורשה כחובה קדושה המוטלת עליהם, כאושר מאין כמותו, לחלוק כבוד לתורה.

פרק עשרים־וששה

בנאות־קייט: אוטבוצק

אידיליה נפלאה

אוטבוצק, עיירה בקירבת־מקום לוורשה, היתה שם־דבר לא רק בפולין גופה, כי גם הרחק מחוץ לתחומיה. פרסומה של אוטבוצק נבע משתי סיבות: א) בגין האויר הצח והמרענן שנשב בה, אשר הבריא גופות חלושים וחלאים; ב) משום שהתגוררו בה הרבה יהודים־טובים, אדמו"רים וצדיקים מפורסמים, אשר הושיטו צרי וריפאו הרבה לבבות נשברים ונשמות מיואשות. חלק מן הצדיקים התגוררו שם בכל ימות השנה. אחרים היו באים לאוטבוצק רק בחדשי הקיץ, כדי להינפש שם ולהחליף כח.

העיירה הרומנטית: אוטבוצק, הטובלת בים של אילנות פורחים, התגלם בה הניגוד האידיאלי של וורשה — העיר הפרוזאית, שאוירה דחוס עשן ואבק. וורשה היתה גועשת וסוערת תמיד, כלבת־נצחים — ואילו אוטבוצק היתה עטויה תמיד באידיליה מסתורית של דומיה. וורשה לא דיברה דיבור מימיה, כי אם צעקה והשמיעה זעקות בלי הרף — ואילו אוטבוצק החרישה ושתקה שתיקה מופלאה. רק למשב הרוח הקלילה, עם דמדומי חמה בכל יום, היו אילנותיה הצעירים מרחשים־מלחשים תפלת־השאין, שופכים שיח לעורר רחמי שמים עבור הללו ששכבו על האדמה בצל עפאיהם הירוקים, בהתגעגעם אחרי קורטוב של חיים.

אפורה לאימה היתה וורשה. אפורי־עופרת היו השמים, אפורי־ענן — גוילי פניו של האדם. הימים של וורשה — לחים, טחובים ואפלים; הלילות — כבויי כוכבים ונסוכי ארשת בוכיה. ואילו אוטבוצק היתה זוהרת ומקושטת בשמי־זוך נגוהי תכלת, באדמה נקיה, המרופדת בקטיפה

ירוקה. ימים של אוטבוצק — שטופים בקרני־פז של חמה בגבורתה; הלילות — מכוסים באדרת משובצת כוכבי־כסף נוצצים.

עליית נשמה

האדם הוורשאי, הפך להיות חלק בלתי־נפרד מן הכבידות המאסיבית שלה, בורג במכונה הממונעת האדירה, יצור מיכאני, הנרתם בעול מרצונו הטוב וצועד בתלם יומם ולילה, מבלי שידע מנוח אף פעם. ושונה ממנו לחלוטין היה האדם באוטבוצק. שם היה ציוץ הציפורים והשאון הריטמי של ענפי־אילן סבוכים בהתנועעם, מעורר בחביוני־נשמתו חלומות וורודים על ימי־נעורים נצחיים.

שם, באוטבוצק, הרחק מן קלחת האדם המעלה אבעבועות־רתיחה בלי הפסק, הרחק משמי־נחושת ונתיבי־אספלט; שם, היכן שהאדם דרך בפסיעות רכות וענוגות על אדמה טבעית, על גרגירי־חול זהובים — הוכתר האדם למלך על עצמו. שם, בין שבילי־עקלתון צרים ביער, ספוגי סודות ורזין, כאשר צללי־לילה הפכו את האדם ל„רואה ואינו נראה" — הרגיש האדם וחש בגופו, כי גם נשמה פועמת אצלו, והיא המתדפקת על פתחי שעריו הרוחניים.

אויר מרפא

אוטבוצק היתה מחיה מתים. מן עצי־האורן העבותים שהיו נטועים בה לרוב, נדפו ריחות־מרפא מבושמים, ריחות צרי, שריפאו את הריאות הנגועות בשחפת. האויר החריף, המזוכך, התפרץ לתוך סימפונות־הריאה האטומים ושחרר את דרכי הנשימה. אנשים שהיו כבר יורקים דם ונחנקים עם כל בליעה, היו כאילו נולדים מחדש באקלים המרענן. מחלת השחפת היתה בפולין המחלה הנפוצה ביותר. הדירות הגרועות, ללא שום נוחיות מינימלית, תנאי־החיים העניים, גרמו למספר עצום של חולי־ריאות — ביחוד בקרב היהודים. היו, איפוא, אלפי אנשים נוסעים לאוטבוצק, מי כדי להקדים רפואה למכה, לחסל ביפה־שעה־אחת־קודם את הסימפטומים הראשונים שנראו בו, ומי כדי להחלים אחרי שסבל מדלקת־ריאות. ונסעו

לאוטבוצק הללו שהיו קרויים בפי הבריות „סוכוטניק׳ים" — שחפנים במצב חמור ונואש למדי, אשר רק קורטוב של אקלים אוטבוצק׳י מסוגל להעניק להם קצת חיות.

עיירה קטנה היתה אוטבוצק, מיושבת על־ידי כמה מאות משפחות יהודיות. אוטבוצק ריפאה, אך גם הפחידה והרתיעה. היא שימשה כסמל וביטוי לעולם שכולו סבל. התייראו אנשים להתגורר שם באורח קבוע. הורים חששו להתיישב באוטבוצק, פן על־ידי כך ייחשבו ילדיהם כנגועי־חולי. מורא זה נעל את השערים בפני אלפי אנשים, שהיו ללא־ספק מזדרזים להתיישב באוטבוצק והופכים את העיירה הקטנה לעיר. למעשה היה הדבר כך. רובם של תושבי המקום נאלצו לגור שם מסיבות של בריאות. רק לעתים רחוקות התיישבה משפחת־בריאים באוטבוצק לשם דירת־קבע.

בחורף, מאסרו־חג של סוכות עד פרוס חג הפסח, היו עצי אוטבוצק — העמוסים פתיתי־שלג — נראים כמתים צנומים וגבוהי־קומה, מעוטפים בתכריכי־לובן. והאנשים החולים, שרועים מתחתיהם על גבי אלונקות ומכוסים בשמיכות־צמר עבות, המסתכלים בעיניים כבויות לעבר השמש הצוננת — האנשים האלו נראו כמתים־למחצה, המצפים בסבלנות לרגע האחרון שלהם... האויר האוטבוצק׳י לא הניח להם שיגוועו במהירות. ושנים רבות היו מוטלים כך, מפרפרים בין חיים למות...

אכסניה לקייטן הדתי

בקיץ, כאשר אך החלו קרני־החמה ללטף בחמימות את האברים הקפואים, היו אנשי הערים הגדולות מתחילים לזרום בהמוניהם לעבר אוטבוצק. על אם הדרך מוורשה ועד אוטבוצק, מרחק של כ־60 קילומטרים, שכנו כתריסר עיירות־נופש: רדושטש, בובר, מדשין, יוזפוב, פלניץ ושבידר. אותן עיירות קטנות, זעירות כ„טל־ומטר" שבסידור, היו מקיצות בימי־הקייט לתחיית המתים. גם שם היה אויר מבריא ויערות מוריקים כיסו את הבתים והביקתות הנמוכות; אולם גולת הכותרת היתה אוטבוצק. לבובר נסעו הגויים, לפלניץ — בני שכבות־העוני. בשבידר נמצא פלג

מים קטן וצר — „שווידערק" — בו היה האדם המבקש לטבול ולרחוץ נאלץ להתמתח לארכו. כל־כך רדודים היו המים. בני־תשחורת לרוב קפצו על ה„ים" הזה כמוצא שלל רב, עשו שם לעצמם פלאז'ה — אזי יהודי משלנו כבר לא נסע לשם, כמובן מאליו. יהודי דתי מן המעמד הבינוני היה נוסע לאוטבוצק, אשר בימות הקיץ היתה פושטת צורה ולובשת צורה של עיר יהודית תוססת. שם התאכסנו יהודים דתיים בכל ה„וילות" ובתי המלון המפוארים.

בשבידר, למשל, היו בושים ה„סנובים" היהודיים לדבר ביידיש, הלא זו „שפת־האם העתיקה מימי הביניים". היו מפטפטים הרבה בלשון פולנית, בכדי להסוות את המוצא היהודי, אם כי חוטמם העיד מי הם בהבלטה רבה... ואילו באוטבוצק, בעבי היער העמוק, הדהד למרחקים שיר־ערש של אמא יהודיה רחימאית, הפורסת זרועות שינה ותגומה על ילדה האהוב, וכל תפלה הרישית, כל אנחה יהודית, התעטרה בלוויית־חן של הניב היידישאי.

גם אלפי יהודים בריאים בגופם באו לאוטבוצק בחדשי הקיץ, מי לשבות בה שבת אחת, מי לשהות בה יום אחד בלבד, ואפילו שעה קלה ממש. לשם מה באו הנה? כי אוטבוצק שימשה גם כמעין נובע, אשר הטביל וזיכך במימיו את הנשמה היהודית. כשם שריפאה אוטבוצק גופות של מוכי־חולי, שחפנים במצב שלאחר־יאוש, כך גם הרעיפה צרי ומזור לנשמות דוויות. אוטבוצק היתה מעין סנטוריום גם לרפואת הגוף וגם לרפואת הנפש.

אף עיר אחרת בפולין, אפילו ערים בעלות יחוס היסטורי גדול, לא זכו לאכסן בתוכן מספר כה רב של צדיקים, במדה כזו שאוטבוצק זכתה לה. עשרות אדמו"רים כוננו בתוכה את חצרות־הקודש שלהם וטיהרו את האויר בתפלותיהם המזוככות.

קידוש האויר

האויר, כדוגמת האדמה, זקוק גם הוא לאלמנט של קדושה. כשם שהיו מוכרחים — על פי ההלכה — לקדש את כל השטח הקרקעי של ארץ־ישראל, כך היו צריכים לקדש את אוירתה. משה רבינו — כתוב ב„ספרי"

פרשת פנחס — קידש את אוירה דארץ־ישראל בראייתו. האדמה, כמו האויר, קיבלו את מעמד־הקדושה החוקי שלהם בטקס מיוחד במינו של קידוש האויר.

הרבי הזקן מגור, רבי אברהם־מרדכי זצ"ל, היה הראשון לקדש את האויר של אוטבוצק. בימי מלחמת־העולם הראשונה התגורר הרבי באוטבוצק וניהל שם את מלכותו. תפילותיו הקדושות ביחידות, תפילות עדתו הקדושה, עשרות אלפי יהודים של שבת־ויום־טוב, כל אלה תפילות שהעלה הרבי וסלל בפניהם דרך להגיע לפני כסא הכבוד — הנה, התפילות מעומקא־דלבא האלו, הן שגירשו מאוטבוצק את כל החידקים הארסיים, שמרעילים את האויר בעולמנו.

פונדק של צדיקים

הרבה יהודים דבי־עילאה היו באים הנה בימות־הקיץ, להתארח באוטבוצק.

אי הערים שיכלו לחלום על כבוד כזה, שהרבי יופיע לשבות שבת אחת לפחות בתחומיהן? היהודים בפולין היו ספוגי־צער ואכולי־יאוש. הסבל והעוני העיקו מרה. יום־המחרת לא היה בו בטחון. האחד — היתה זוגתו צמודה לערש־דוי, מבלי שיהיו בידו אמצעים לרפאותה; השני — חסרו לו כמה זהובים להכין צרכי שבת; השלישי — נדדה שינה מעיניו בלילות, בנותיו הגיעו לפרקן, מבוגרות בשנים, כבר עידן ועידנים היו ראויות לילך לחופה, אך מהיכן יקח לתת להן נדוניא?! יהודי כזה, מטופל בכאבים, חיפש לעצמו משען ונקודת־אחיזה במישהו, באדם שינסוך בו טיפה של עידוד ותקוה; שינחמו וידבר על לבו במצבו האומלל. כל עיירה היתה מלאה ביהודים כאלו. לא בנקל עלתה הנסיעה אל הרבי. מה גדול היה האושר, אלמלי היה הרבי בא לשם — — —

— — — אך הרבי לא בא. הרבי ישב בביתו. סגור ומסוגר בארבע אמותיו. הרבי היה יושב בישיבה, צמוד לשולחן שמעליו נערמו „פתקאות" לרוב, נשען על עמוד־ה„שויתי" שעליו מודבקים שמותיהם של חולים הזקוקים לרחמי שמים, המבקשים שהרבי ירבה להעתיר בעדם. רק במקרים

יוצאים־מן־הכלל עזב הרבי את בית־מדרשו ובא לאי־שם כאורח לרגע. חתונות התקיימו בלי מספר, סנדקאויות לא חסרו, אולם בכל ימות השנה היה הרבי מסתגר בקודש־הקדשים שלו, לפני ולפנים. הרבי היה נוסע אך ורק לאספה בעניני כלל־ישראל, או לנאות־מרפא. אך בדמותו של אורח־בעיירה הוא לא הופיע ונראה כמעט מעולם.

אוטבוצק היתה העיירה היחידה, אליה באו הרבה צדיקים וקדושים כדי לשאוף אויר צח. שם היו מטיילים בשעות המוקדמות של שחרית — עת העולם הגדול עודנו שקוע בתרדמה עמוקה ו„פיותיהם של האנשים טרם זיהמו את האויר" — ביחידות, בהתבודדות. ביער גדול, בין העצים הגבוהים, שם היו מטיילים ומפזמים לנפשם ניגון מלנכולי שכולו מתיקות: „יער יער מה גדול הנך, אדם אדם מה קטן אתה..."

ומי יודע אם באמת היה אז הרבי שרוי לבדו? כמה נשמות חגו סביבו, נשמות המחפשות תיקון? מי מסוגל היה להסכית לבכיו החרישי של הרבי, עת נשאר חדל־אונים ולא הצליח לחלץ נשמה ערטילאית מכף הקלע.

כעלות השחר היה הרבי יוצא לבדו לטייל בין האילנות. לרגע־קט נשען בגופו על גבי גזעו החסון של עץ גבוה. אחר המשיך בלכתו עד שהגיע זמן קריאת־שמע של שחרית. עם רדת הלילה, אחרי תפלת מעריב, נהגו האדמו"רים לטייל כשהם מוקפים בפמליית החסידים. האח, מה היה חסר בשעה זו לחסיד בן־לוויה, בהיותו שרוי במחיצת רבו הקדוש. וכי זוטרתא, לטייל עם הרבי בצוותא חדא! הרבי רואה אותו, הרבי מסתכל עליו... גן־עדן עלי אדמות ממש...

טיול כזה, בדומיית־הרזים של הלילה, רק החסיד מסוגל להבין את חין־ערכו. רק מי שנתברך במדה גדושה של אמונת חכמים, עשוי לחוש את האינסופיות של הרגעים הנפלאים האלו, שנוסכות טיפין־טיפין של חדוה בלבו הגלמוד של האדם. טיול מעין זה, יד־ביד עם הרבי, מרפא יותר משפע נוזלי של שיקויי מרפא.

אוטבוצק היתה מפולגת לשני פרברים ואיזורים נפרדים. בחלק אחד של העיירה התגוררו אנשי־ההמון העמלים, יהודים בעלי־מלאכה, אשר

עמלו קשות כדי להרויח פת־לחמם. החלק השני של העיירה היה מפוזר על פני יער ענקי ובתוכו בתים מהודרים שנבנו בהוד־פאר, ואשר סומנו בניב צרפתי מצלצל: „וילות". באוטבוצק העירונית, שאף היא נראתה יותר ככפר מאשר כעיר, התגוררו שני תושבים קבועים, אשר עליהם נשענה העיירה כולה גם מבחינה רוחנית וגם מבחינה כלכלית. חצרות־הקודש שלהם שימשו מעין שופע של פרנסה ליהודי העיירה. שם שתלו מטעי תורה וחסידות האדמו״רים מאמשינוב וממודז׳יץ.

האדמו״ר מאמשינוב

רבי שמעו׳לי קאליש, הרבי מאמשינוב, היה יוצא־חלציו — בן אחר בן — של רבי יצחק׳ל מוורקי זצ״ל, אשר משנתו החסידית הרשתה על אדני אהבת־ישראל צרופה. רבי יצחק׳ל מוורקי — עיירה סמוכה לוורשה — לא היה יושב־אוהל. הוא שימש כמליץ־יושר עבור כלל ישראל בפני פמליה של מעלה. הוא שימש גם כשתדלן פעיל ונמרץ אצל מלכות פולין. לעתים תכופות נהג לבקר בוורשה, כדי לסנגר ולהשתדל עבור עמו בפני רוזני הארץ.

גם נכדו, רבי שמעו׳לי, התפרסם באהבת־ישראל בלתי־שכיחה. הוא גופו גילם בכל הווייתו מעין בלתי־נדלה של אהבה לכל יהודי. המוני חסידים לא רוממו ונישאו אותו, פשוט משום שלא קיבל מאביו ירושת־חסידים גדולה. אבל הרימו אותו על נס כל האדמו״רים בדורו, שהפליאו את צדקתו, את הלב היהודי החם שלו, אשר כאב במעמקים על צערו של הזולת. רבי שמעו׳לי היה גם מקובל גדול, אך בחכמתו העצומה השכיל להסתיר את גאונותו בנגלה ובנסתר.

אמשינוב — תו־ההיכר הראשי שלה התבטא באיחור־זמן. באמשינוב חרגו מן המקובל ושינו סדרי עולם. עת הכל שקועים בתנומת־ישרים, עדיין ערים באמשינוב. התפללו מאוחר ואכלו בשעה מאוחרת עוד יותר. אמת הדבר, אמשינוב גרסה שעה מאוחרת, אך מעולם לא איחרה מאומה... עם איטיותה צמחה גם גדולתה הרוחנית לשיאים לא נודעים.

האדמו"ר ממודז'יץ

בפאתי אוטבוצק מצד שני התגורר הרבי ממודז'יץ, רבי שאול־ידידיה טאוב זצ"ל, נכדו של רבי יחזקאל'י מקוזמיר. בימי עלומיו התעסק הרבי ממודז'יץ ברבנות, כיהן כרב לראשונה במודז'יץ, לאחר מכן בקורטשב וכעבור זמן עבר לגור באוטבוצק, אשר במרוצת השנים הפכה למעוז מודז'יצאי גדול. בוורשה התקיימו הרבה בתי־חסידים („שטיבל'ך") של מודז'יץ, בהם התפללו המוני יהודים יראים ושלמים ובתוכם עסקנים חשובים.

לקראת ימי ראש־השנה ויום הכפורים היו אלפי חסידים וסתם־יהודים באים לאוטבוצק, כדי לשמוע את תפילותיו של המודז'יצאי. וורשה היהודית כולה היתה מזדמרת בניגונים וקומפוזיציות שהרבי ממודז'יץ הלחינם בעצמו. בנגינתו היה הרבי ממודז'יץ מרעיש עולמות. בניגונים שלו, שהיו כולם לב ונשמה, קירב את ישראל לעבודת ה' והחזיר למוטב הרבה יהודים שנתרחקו ותעו.

יהודי אוטבוצק, מקטן ועד גדול, זרמו בכל שבת לשולחן הסעודה־שלישית בחצרו של המודז'יצאי. היו באים הרבה שעות תמימות לפני המועד, כדי לתפוס מקום ולשמוע — אם מקרוב ואם מרחוק — את קולו הערב של הרבי. המודז'יצאי היה משורר „סולו", הוא לבדו. מאות מחסידיו היו משוררים ובעלי־ניגון משובחים. אבל בשעה שהרבי שר, היו הכל עוצרים את נשימתם ומסכיתים לכל מילודיה שהתנגנה מפיו, לכל אינטרפטציה מוסיקאלית, לכל „קמט" ונהימה חרישית. איש לא סייע אתו בזמרת „בני היכלא", מלבד האילנות הגבוהים שעיטרו את חוילתו, אשר מתוך אי־יכולת לעצור בעד האכסטזה הפנימית שלהם, זמזמו אף הם ברשרוש־עלים: „בני היכלא דכסיפין"... „בני היכלא" של הרבי ממודז'יץ היה מעורר געגועים לעולמות עילאיים ומצית בלבבות זיקי תקוה ליום־מחר טוב יותר, שטוף אורה...

ב„בני היכלא" שלו בשבת השתקפו ימות החול של הרבי, שהיו מלאים וגדושים תורה ועבודה. הניגון שיצר שימש כעין ספר שחיבר. נחשפו בו גבהי נשמתו, אשר חדוה אינסופית ויגון צורב כאחד אופפים

אותה תמיד. את הלבוש החיצוני של ניגוניו יכלו לראות אנשים רבים, אך רק יחידים היו מסוגלים להעמיק־מבט בעמקי הניגון, שבכל „בית" מ„בתיו" ו„תנועה" מ„תנועותיו" השתקף זוך הנשמה הגדולה. הרבי ממודז'יץ, יותר משנהג לשיר באזני אחרים, היה משורר לעצמו... בשביל עצמו... מחפש היה את התגלות הבורא בדרך השירה...

מוקד משיכה לאלפים

לא הוזקקה אוטבוצק היהודית לדאוג לאחזקתם הכלכלית של הצדיקים האלו. כי נהפוך הוא: הן אמשינוב והן מודז'יץ, כלכלו את העיירה ויהודיה. אלפי חסידים זרמו הנה לשבתות ולחגים והביאו אתם שפע של פרנסה לאוכלוסיה המקומית. כאשר המודז'יצאי והאמשינובי נסעו לארץ־ישראל והשתהו בה חדשים מספר, היו יהודי העיירה מתאוננים אז על מחסור בפרנסה.

במשך כל ימות השנה היתה העיירה שוקקת חיים ותוססת מהמון חסידים שנמשכו ובאו אליה, כצמחים המתמשכים לעבר השמש. בצהרי יום ששי היו קרונות הרכבת, בקו וורשה—אוטבוצק, עמוסים ודחוסים המוני חסידים שבאו הנה לשבת כדי לרענן את גופם, ויתירה מזו: להחיות את הרוחניות בנפשם.

בשבועות הקיץ בילו באוטבוצק עשרות אדמו"רים ולכל אחד מהם נהרו חסידים לרוב. בשביל להשיג מקום בפנסיונים הדתיים המפוארים, „זלברג" או „וידרשול", צריך היה האורח להיות בודאי „יחסן" גדול...

באו לשם האדמו"רים מסוקולוב, סקרנוביץ, סטריקוב, אוסטרובצה, פוריסוב, קוז'ניץ ואחרים. לא כל אחד מהם נהג באדמו"רות בימי פגרא, בהיותו שרוי בנכר. לא כולם ערכו „שולחן" בימי שבת ומועד. היו רביים שערכו התבודדות באוטבוצק. הם לא קיבלו חסידים או מבקרים, היו סגורים ומסוגרים במשך כל היום בחוילותיהם, מצטיידים בכוחות רעננים ומתכוננים לקראת הימים הנוראים...

אוטבוצק — מקום תורה

לבלבו ופרחו להם אילנות אוטבוצק בימים של קיץ. גם החסידות באוטבוצק ידעה ימי שגשוג ופריחה בעידן־הקייט. ומדוע באמת לא תיהפך אוטבוצק גם למקום תורה? שאלה רבתי זו שאל יהודי ליטאי אחד ושמו ר׳ שלמה גולדברג, איש וורשה, מקרובי „בית הרב״ דוואלוז׳ין, תלמיד־חכם ועשיר מופלג, בעליהם של כמה בתים גדולים ברחובות זלאטה ודזשיקה.

מוצאו של ר׳ שלמה היה מעיר־הישיבה המפורסמת: מיר. ממיר עבר לגור במוסקבה והימנה הגיע לוורשה. לקמצנותו של ר׳ שלמה לא היה שיעור וגבול. מצפונו לא הרשה לו אפילו לאכול כראוי. כל הקמצנים שבעולם היו יכולים לבוא אליו וללמוד הימנו דרכי־הסכון. הוא היה יהודי בעל מוח חריף וטוב, אך בקמצנות היה עילוי וגאון ממש. מעשיות נפלאות התהלכו אודותיו בקרב הבריות, איך הוא ממציא בכל פעם אמצעים חדשים, כדי לחסוך ממון. היו שייכים לו הבתים המפוארים ביותר. בבניניו התגוררו מאות דיירים. אך את כל הדירות היפות הוא השכיר לאחרים, בעוד שהוא עצמו חי בדירה קטנה ואפלה. ר׳ שלמה נתעשר משנה לשנה, וככל שהזקין יותר גדלה קמצנותו עוד יותר. לשם מה זקוק ר׳ שלמה להון כה עצום?

שמעו נא, הקוראים, סיפור מעשה. ביום בהיר אחד, בשנת תרפ״ט, כותב ר׳ שלמה אל רבי חיים־עוזר בוילנא ומודיע לו כי הוא לבדו, מוכן להחזיק בכספו כולל־אברכים! ור׳ שלמה מגשים את תכניתו בקצב מהיר. הוא עובר לאוטבוצק, מקים שם בית־מדרש גדול ובנין עם חמש־עשרה דירות בשביל אברכי ה„כולל״, בצירוף דירה בת 2 חדרים לצורך עצמו. רבי חיים־עוזר, שאר בשרו, שולח אליו את האברכים, מבחירי וטובי הישיבות הגדולות — ואוטבוצק הפכה לעיר הראשונה בפולין, בה שמעו זו הפעם הראשונה על מוסד תורני חדש מטיפוס כזה.

כולל לאברכים בימים ההם, פשיטא שהיה בו משום חידוש רב. הכולל שנקרא „בית שלמה״ היה לשם־דבר. כל אחד מחברי הכולל היה למדן מופלג ממש. הגאון רבי אברהם קלמנוביץ כיהן כראש הכולל. הרב ר׳ יהודא־לייב קגן (כיום מנהל ור״מ „ישיבת רבינו יעקב יוסף״ בניו־יורק)

היה אחד המפורסמים בכולל האוטבוצק'י. כל אברך קיבל דירה עם כל הנוחיות ו־200 זלוטי לחודש. בתנאים דאז, איפשר הסכום הזה לנהל חיים יפים ומסודרים כיאות.

בה במדה שר' שלמה היה קמצן בחייו הפרטיים, כך היה פזרן מאין־כמוהו למען התורה. הוא עשה את הכל, בכדי שאברך מן ה„כולל" יוכל לשבת וללמוד מתוך הרחבה, נטול־דאגות, ללא שום הפרעות צדדיות. כך נראו לפנים יהודי־וורשה־הקמצנים שלנו...

אהה, היכן מוצאים האידנא „קמצנים" כאלו?!

כעבור שנים מספר, כמדומה בשנת תרצ"ג, התיישב באוטבוצק האדמו"ר רבי יוסף־יצחק שניאורסון זצ"ל מליובאוויץ' ומיד בביאתו יסד בעיירה את הישיבה „תומכי תמימים", בה חברו יחדיו הלמדנות התורנית עם שיטת החסידות. הישיבה הוציאה לאור בטאון תורני: „התמים", בו באה לידי ביטוי הרמה התורנית הגבוהה של תלמידיה.

כה היתה באוטבוצק, נוסף למעוזים החסידיים, גם פינה לגדלות בתורה.

האדמו"ר מסוקולוב

האדמו"ר מסוקולוב, רבי יצחק־זליג מקוצק, „המכונה: מורגנשטרן" — כפי שנהג בעצמו לחתום — היווה דמות מרכזית באוטבוצק־של־קייטא. לשולחנו בסעודה־שלישית של שבת היו באים חסידים מכל קצות העיירה. חסידי גור לא נהגו לבקר אצל אדמו"רים אחרים, אפילו אם היו הגדולים־שבגדולים. אולם האדמו"ר מסוקולוב — שאני. אליו באו נשואי־פנים שבעדה הגוראית והאזינו לתורותיו העמוקות והחריפות. מדוע באו? מפני שהחשיבו את הרבי מסוקולוב כ„חסיד גור" במדה מסויימת...

הסוקולובי, נכדו של השרף מקוצק, היה מדבר בסגנון הקוצקאי. לעתים תכופות היה משתלהב, רועם, מבריק בדיבורים חריפים וחדים כפגיונות. היה לו מח של עילוי והוא היה מפורסם כבקי עצום בש"ס וכמחדש עמקן. כל בטאון תורני שהודפסו בו מפלפוליו, היה מעורר תשומת־לב רבה בעולם הלמדני. בהיותו מבלה באוטבוצק, היה לומד תורה ימים שלמים ברציפות אחת. פעם, בהיותי שכן לדירתו, הבחנתי

לא אחת איך הוא נעמד ליד דוכנו ללמוד בשעה 10 בלילה, וכה הוא ממשיך בשקידתו עד שהחל השחר להפציע. הוא התיידד והתרועע עם למדנים יותר מאשר עם אדמו"רים. ידידות אמיצה קשרה אותו עם רבי מנחם זמבא. לספר „גור אריה יהודא" מאת בנו הצעיר־לימים של רבי מנחם, אשר נפטר על פני אביו, כתב הרבי מסוקולוב הסכמה נלהבת והתפלפל בחידושי המחבר.

הרבי מסוקולוב הצטיין גם כבעל־מחשבה מקורי, אשר ביטא את הגיגיו ורעיונותיו בסידרת מאמרים, כתובים בעברית מודרנית ובסגנון קלאסי. הוא היה גם נואם בחסד, בעל הגיון בריא, שלט יפה בשפה הרוסית והיתה לו ידיעה רצינית ברפואה המדיצינית. הסוקולובי נשא בחובו את ירושת זקניו הגדולים ובדיוק כשרף הקוצקאי אסר מלחמה נגד כל סוג של קונבנציונאליות. רבי יצחק־זליג לא היה נכד קוצקאי גרידא. הוא גופו היה נתח של קוצק. „זולת מפני הקב"ה, אין מפני מי להתייראַ!" — כה שיננה קוצק, ורבי יצחק־זליג מקוצק הגשים את תורת זקנו בחיי יום־יום. הוא הטיח ישר בפנים את האמת הערומה, אפילו היתה מרה וצורבת מדי. מדת האמת שלו לא הניחתו לעבור בשתיקה או להעלים עין מעוולות שנעשו. לפיכך, לא היסס הרבי מלדבר גם נגד אישים, אשר שמותיהם היו מעוטפים באדרת־של־יחוס.

הרבי מקוצק — בגין חריפותו המקורית, בשל חשיפתו את כל אשר אחרים מכסים ומסתירים, עורר על עצמו מתנגדים לרוב מתוך עולם־החסידות. אלא שגדלות קוצק העל־טבעית לא נתאפלה כמלוא נימה מכל התנגדות שהיא. הרבי מסוקולוב לא חיקה את סבו הקוצקאי, אלא שהוא גופו היוה חלק אינטרגלי ממסכת קוצק, אשר לא יכלה להחריש ולעבור בשתיקה על הצדדים השליליים, על הצללים שמעיבים את העולם... פיו ירק לשונות־אש־וגפרית, הרעים במלים חוצבות להבה, אשר קלעו תמיד אל המטרה. הוא מתח ביקורת קטלנית, הטיח את האמת בפרצוף וייסר לבבות בשבט־פיו.

לא עם כל אדמו"ר נהג הסוקולובי שלא להתחשב. הוא סירב להכיר בכל הצדיקים, אך את שמו של האדמו"ר הזקן מגור היה מעלה על שפתותיו בסילודין, בדחילו־ורחימו ממש. החצר הגוראית היתה די גדולה

ועשירה בהצלחות בשביל לעורר קנאה בין זרמים אחרים. אולם הרבי מסוקולוב, הצדיק הגדול שכולו לשמים, ידע היטב להעריך מאי משמע „גור" לחיזוק היהדות, בימים הסוערים דאז, עת התחילו לנשוב רוחות זועפות מכל עבר. הרבי מסוקולוב לא הרשה להכתים אפילו במלה אחת לא טובה את השם: „גור". הקטיגור הקפדן התמידי, בדמותו של הסוקולובי, הופיע בבת־אחת כסניגור נלהב של גור. וכאשר הרבי מגור נסע לבקר בארץ־ישראל, בלויית קבוצה מחסידיו, הצטרף אליהם גם האדמו"ר מסוקולוב.

בליל שבת היה שולחנו של האדמו"ר מסוקולוב מלא מחסידי גור. הם היו הולכים אל הסוקולובי וחולקים לו כבוד רב — כידיד גדול ומסור של רבם הנערץ.

פרק עשרים־ושבעה

האדמו"רים מאוסטרובצה ומסקרנוביץ עם רבי נתק'ה — באוטבוצק

סנטוריום „וינברג"

החוילה של „וינברג" אשר באוטבוצק, נתפרסמה בכל קצוי פולין. מוניטין שיצאו לה, לא היו בגלל הדרה ופארה החיצוני או הלוקסוס שבאביזריה הפנימיים, אלא בזכות הדיירים המופלאים שהתגוררו בתוכה — אם כי למראית עין בלבד. למעשה ריחפו אותם דיירים בעולמות העליונים, יותר מאשר על פני קרקע החול אשר בחוילת וינברג.

בני אדם פשוטים התגוררו בסמוך לחוילת וינברג, לא־הרחק מן ה„וילה", אך לא כל אחד זכה להתגורר בתוככי הבית גופו. חוילה זו, המגודרת בסייג־קנים נמוך לארבע רוחותיה, הפכה מעצמה — ללא שום מאמץ מצד הבעלים — להיות מעין קודש־הקדשים, אליו רשאי להיכנס פנימה רק היחיד ומיוחד, הכהן הגדול. בחוילת וינברג התגוררו רק אישים רמי מעלה, צדיקים וגאונים. מדי שנה בשנה באו לשם אילי־עולם, אישים אשר כל שעל־רגליהם כולו תורה וכל ניד־עפעף מלא יראת־שמים. אף איש לא הרהיב להתגורר תחת קורת־גג משותפת עם אנשים דבי־עילאה, אשר מבט שלהם לבדו הטיל עליך אימה ופחד.

במה זכתה חוילה זו להיות מטרופולין לגדולי האדמו"רים והגאונים באותו פרק? אמנם היא ניצבה בטבורה של עיר, אבל באותו דור, דור של חסידות וחסידים יכול היה הרבי להתגורר אפילו במדבר מרוחק ושומם. החסידים היו נוהרים גם לשם כדי לשחר את פניו. מדוע, איפוא, זכתה דוקא חוילת וינברג בגדולה זו, שאנשים כשרפים יבנו בה את קניהם הארעיים ויצאו להתבודדות בעמקי היער הסמוך לה? הוה אומר: היא הנותנת!

לחוילה של וינברג השתייך יער ארוך וסמיך, מעובה־עצים, שם אפשר לו לאדם שיתחבא ויוותר הוא לבדו, בדד לעצמו, הוא עם האין־סוף לבדו... היה שם היכן להימלט מסאון החיים. לא אדמו״ר אחד בא לשם בתקוה, שיוכל לבלות כאן זמן קט הרחק מכל הסובב־סובב, מבלי לשמוע שום קול של בשר־ודם, זולת בנות־קול מן השמים...

באותו יער נטועים היו אילנות גבוהים, זקופים כמגדל ומחודדים בראשי אמיריהם. דמדומי־חמה רבצו לעתותי ערב בין עפאיהם, הווירידו־ הסמיקו את חזותם בשלל גווני ארגמן. מיקשת־פלאים של מעשי־בראשית ירדה הנה ממרומים, תפארת הבריאה, יצירת־בראשית במלוא ההתחדשות, החוזרת וניעורה מדי יום ביומו — על כל שרשרת הפלאים הקוסמיים המרתקים של חזיון רב־שגב כזה. מחפשים היו הצדיקים אתר מלא דומיה, בו יוכלו לטייל לבהדי שכינתא באין מפריע, להימלט מעולם ומלואו...

וה„חוילה של וינברג״ נוצרה משׁשת־ימי־בראשית למטרה זו: התבודדות דקדושה! כי על כן הפכה לשמש כהיכל רב־הוד לצדיקים ובני עליה, אנשים בעלי־מוחין...

בין „חכמה״ ל„כתר״

הם היו שלושה — הרבי מאוסטרובצה, רבי מנדלי מסקרנוביץ ורבי נתן שפיגלגלאס — אשר בהתגוררם שם, העלו את „חוילת וינברג״ למעלת גן־אלקים, בו פסעו מלאכים בדמות אנשים, חיפשו את האלקים ואף מצאוהו בכל פינה ופינה. רבי מנחם־מנדל קאליש זצ״ל, האדמו״ר מסקרנוביץ, גילם באישיותו את מדת ה„חכמה״, בתפיסתה העמוקה ביותר. עשירה היתה פולין היהודית באדמו״רים גדולים. כל אחד מהם ודרכו המיוחדת, שהוליכה אותו למדרגות רמות ונישאות. כל אחד מהם שאף להשיג, באמצעות חיי־הקדושה הנפלאים שלו, מדה מיוחדת אשר שימשה לו כסולם־עליה לשלימות רוחנית. כל אחת מעשרת הספירות, גואלים נמצאו לה. כל אדמו״ר, בגדלות־שבירת־היצר שלו, הגשים לפחות מדה אחת בגופו. האחד מלכות, משנהו תפארת והשלישי חסד, וכן בשאר הספירות. רוז׳ין ענדה לראשה כתר „מלכות״. קוצק היתה ה„גבורה״ בהתגלמותה.

סיסמת־החיים הקפדנית שלה: יקוב הדין את ההר; מה לי עולם מי לי עולם — אין עולם! עולם חולני איננו מסוגל להנהיג את האדם, המשתייך כולו לעולמות אחרים. בקול־ענות־גבורה כזה דיברה קוצק. וורקי, תיכף להתהוותה בידי רבי יצחק'ל מוורקי, הוכיחה באיזו מדה מופלגת יכול אדם להגשים את מדת ה„חסד" בחייו היומיומיים. הרבי מאוסטרובצה — האדם אשר הפך את גופו לנשמה והוכיח כיצד מסוגל בשר־ודם, קרוץ מחומר, להמית את כל תאוותיו הארציות — חי בספירה: „כתר", אשר בה מתחילים כל עשרת הספירות, המשמשות יסוד ובסיס לכל קיומה הרוחני והחומרי של הבריאה (ראה: זוהר, פרשת משפטים). סקרנוביץ היתה מעין נובע חי של „חכמה" — הספירה השניה במנין, אשר נביעתה עוד מעולם האצילות. הספירה „כתר" זהה עם „דעת" — כפי שלמדת אותנו תורת הקבלה — ואולם „דעת" ו„חכמה" הם בפירוש שני מושגים נבדלים ונפרדים (ראה: ספרי מהר"ל מפראג).

דמויות כאלו, אנשים דבי עילאה, שחיו בספירות אחרות לחלוטין, התגוררו איש בסמוך לרעהו ב„חוילה של וינברג".

האדמו"ר מסקרנוביץ

רבי מנדלי היה בכור בניו של רבי שמעו'לי, האדמו"ר מסקרנוביץ. הוא היה בנו של האדמו"ר האמצעי מוורקי, רבי מנדלי, בנו הבכור של רבי יצחק'ל. אחרי פטירת האב ביום הושענא־רבה שנת תרפ"ז, הוכתר רבי מנדלי כממלא מקומו היחיד.

ארבעה בנים היו לו לרבי שמעון: רבי מנדלי, רבי יצחק'ל, רבי יעקב'לי ורבי בריש'ל. ארבעתם היו בני־עליה וכל אחד מהם ראוי לשבת על כסא אביהם, ואולם רק האחד הוכתר לאדמו"ר, רבי מנדלי, סוחר העורות מוורשה. יתר האחים היו יושבי־אוהל, לאדמו"ר נתמנה דוקא רבי מנדלי, הסוחר — הלמאי? מעולם לא הציג איש את השאלה הזאת. הכל ידעו בדיוק מיהו ומה טיבו של סוחר זה, כדרך שהכירו לפנים מיהו הרבי ר' בונם מפשיסחה, ה„רוקח" מדנציג לפי מקצועו. אמנם כן, ישר מ„מסחרו"

יצא רבי מנדלי להמשיך במורשת אביו הגדול, שנחשב כצדיק הדור. החסידים ידעו היטב כי צדיק נסתר הוא ה„סוחר" מוורשה, הנדיר במינו.

עם הכתרת רבי מנדלי כאדמו"ר, הפכו יהודים־מתנגדים רבים לחסידי סקרנוביץ. האנשים אשר הכירו את רבי מנדלי משחק בתפקיד של „סוחר", דוקא הם נעשו עתה חסידיו הנלהבים ביותר והעריצוהו כצדיק גדול מאין כמותו. בין דוכן מסחרו לבין כסא האדמו"רות לא הפרידה שום מחיצה. גם בעודו עוסק ב„מסחר", נחשב כבר רבי מנדלי קאליש כיהודי גדול וקדוש. דלת דירתו ברחוב פאוויה 24 לא נסגרה במשך 24 שעות ביממה. תמיד היה הבית הומה אנשים שבאו לחפש עזרה, לבקש ברכה או עצה טובה. לחכמתו יצאו מוניטין בכל החוגים. מעשי־החסד המופלאים שלו היו מעוררים השתוממות. לטוב־לבו לא היה קץ וגבול. הוא היה „היהודי הטוב" האמיתי, במלוא מובן המלה. לבו הטוב הרגיש עמוק־עמוק בכאבו של כל יהודי, מלבד יסוריו האישיים שהקיפוהו כל ימיו.

רבי מנדלי היה חולה־ריאות. למרות אזהרות הרופאים, מיעט להקדיש מדאגתו למצב בריאותו האישית. לא חולה אחד נסתייע על ידו בסיוע של ממש, כדי שיוכל לנסוע לאוטבוצק, אבל על עצמו לא חשב. מעולם לא התכונן לנסוע לאוטבוצק, כדי לשאוף שם אויר צח. רק לאחר מכן, כאשר בנו יחידו ר' לוי־יצחק — גבוה כארז תמיר, יפה־תואר כחבצלת השרון — התחיל סובל אף הוא ממחלת הריאות, עזב הרבי בלב כבד את סקרנוביץ, עזיבת עראי, והתיישב באוטבוצק.

בבת־אחת הפכה אוטבוצק להיות מרכז חסידי חדש. מאות חסידים באו יום־יום אל רבי מנדלי, כדי להיוודע מה שלום הרבי והבן־יחיד שלו. כבר בחדשים הראשונים להנהגת רבי מנדלי, הורגשה הטרגדיה המשפחתית שלו בקרב החסידים. בראותם בצערו של רבם הגדול, העומד שעות ארוכות ליד מיטת בנו יחידו ומתבונן איך הוא יורק את ריאותיו והדם מזרזף מפיו — לא מצאו עוז בנפשם להטריד את הרבי בבעיותיהם. בחשאי־חשאין היו משתתפים בצערו בפועל ובמוחש, חיים בגופם את הטרגדיה הנוראה, שירדה כחתף על בית סקרנוביץ.

אחרי פטירת הבן, בגיל 24 שנים, חזר הרבי לביתו אשר בסקרנוביץ. הצרות השפיעו לרעה על מצב בריאותו. מחלת־הריאה שלו החריפה, ושוב

נאלץ הרבי לנסוע לאוטבוצק ולאחר מכן לוורשה, לחפש ישע אצל גדולי הרופאים — אך לשוא. למעלה ממחצית השנה היה רתוק למיטתו, עד שיצאה נשמתו בטהרה, בוורשה.

אויר למאכל

באותה חוילה התגורר שנים רבות בחדשי הקיץ הרבי מאוסטרובצה, רבי מאיר־יחיאל הלוי האלשטוק זצ״ל. האויר הצלול של אוטבוצק היה מתנסר לעתים על ידי סערה שעורר האדמו״ר מסוקולוב בדיבוריו, חוצבי הלהבות — ועתים אפפה אותו דומיית־קודש חרישית. סוקולוב דיברה ואוסטרובצה החרישה. הרבי מסוקולוב לא היה מתעייף מלדבר שעות ארוכות בנשימה אחת — והרבי מאוסטרובצה לא התעייף משתיקה במשך שנים ארוכות. לילות וימים שלמים ישב האוסטרובצי בצל אילן רב־פארות — ושתק. רק מלים ספורות יצאו מפיו במשך יום תמים, מלים ספוגות קדושה ופקחות עמוקה, עד שרק בעלי מדרגה יכלו להבינם ולרדת לסוף דעתו.

האילן המצל, אשר עליו השעין האוסטרובצי את ראשו, האח! אלמלי היה פותח האילן את פיו ומספר... על סדר יום עבודה קדושה של הצדיק... כי אז והיו רואים לאיזו מדרגה עשוי בן־תמותה להגיע ובאיזו מדה יכול האדם להמית את גופו עד כדי התפשטות הגשמיות. כי מי עוד כאילן שעפאיו מצלים, מי כמוהו הרבה להאזין להמיית בכייתו של הרבי מאוסטרובצה? חמשים שנה ויותר התייפח האוסטרובצי כל אימת שעמד בתפלה בבכי מר. אהה! מהיכן לוקחים מעין דמעות שכזה, אשר לא התייבש וחרב אף פעם?!

למעלה מיובל שנים התענה האוסטרובצי וצם הפסקות משבת לשבת. וכאשר צמים שנים כה מרובות, ללא הפוגה, שוב אין יכולים לעכל אפילו את המעט שרוצים לאכול, או שמוכרחים לאכול. האיצטומכא מתכווצת מרוב צומות. קשה גם לעכל תרופות. מהיכן, איפוא, ישאב הרבי את קוסט־חיותו? מאוירה דאוטבוצק! אם צדיקים באו לשם כדי לשאוף

אויר צח, בא הנה האוסטרובצי כדי לאכול אויר. האויר היה מנת־מזונו היומית. ביחוד בשנים האחרונות לחייו.

בכשרון־תחושה מיטאפיסי, הרגיש האוסטרובצי בעוצמתו הרוחנית של אויר מזוכך. ככל שהאדם הוא יותר נשמה במהותו, מתקלף מגופניותו, מתפשט מן העולם הגשמי, בה במדה הנו מסוגל לחוש בכח האדיר, הגנוז בבריאה זו שאנו קוראים: אויר! „כל הנשמה תהלל י־ה" — אומרים חז"ל, שפסוק זה מתייחס לריח ובושם, לאויר, „איזהו דבר שהנשמה נהנית ממנו ולא הגוף? זה ריח!" מאחר שהפך האוסטרובצי את גופו כליל לחטיבת נשמה, הרגיש הוא יותר מאחרים את כח האויר ומדי שנה בשנה היה בא לאוטבוצק, כדי לשמור בכך על חיותו.

באופק החסידות, היתה התופעה: אוסטרובצה, כעין התגלות כח חדש של הקדושה, שרק אותו דור זכה לו. החסידות, על מירב סגנונותיה ונוסחאותיה, פסעה עד אז בנתיבים קונבנציונאליים, מוסכמים. אצל צדיק אחד גבר היסוד של אהבת ישראל, אצל משנהו — אהבת התורה; אחד השתית את הפילוסופיה החסידית שלו עלי פרישות, אחר — על עבודה שבלב זו תפלה. ברם, כל כמה שהיו האישים הללו גדולים ודגולים, הלא פסעו בדרכים סלולות שסללו לפניהם האב והסב. הם היו ממשיכים נאמנים, שומרים בקפדנות על מורשת־רוח, מבלי שיחדירו בחסידות יסודות חדשים. מה שהאב אמר, היה קדוש ובלתי־מעורער, מה שהסב עשה — נשאר בגדר הלכה־למעשה גם לדורות הבאים.

אוסטרובצה לא היתה המשך, כי אם התחלה. אביו של הרבי וכן סבו לא היו צאצאי דינסטיה חסידית כלשהי. לפיכך הוא חיפש וגם יכול ללכת בנתיב עצמאי. סעודת־מרעים, לגימת „לחיים" ביום חול, ריקוד במחול — כל אלה יסודות חיוניים בחיי־חסידות המה. באה אוסטרובצה ובישרה על תיאוריה חסידית חדישה, המבוססת על אי־אכילה. ואמנם דוקא משום שהכרח לאדם שיאכל, אסור לוותר לחומר השפל ומוכרחים להתגבר על תאות האכילה. מוכרחים לצום. במשך עשרות בשנים עסק הרבי מאוסטרובצה בצומות, התענה והסתגף עד שגופו חדל מלהזדקק למאכלים.

קדוש יאמר לו

האוסטרובצי היה הפלא הגדול של דורו. גאונות על־טבעית התמזגה אצלו עם צדקות על־טבעית בהרמוניה נפלאה. מבט חטוף על פני האוסטרובצי, די היה בו כדי לעורר הרהור תשובה בלב. האזנה לתפלתו ביום חול פשוט, השפיעה עליך עד ארגיעה, כי אפפתך אוירה דיום־כיפור. באוסטרובצה לא היו ימי חול קיימים כל עיקר. כל יום נחשב בעיני הרבי כיום־הדין חדש, בו מתייצב האדם לפני בית־דין־של־מעלה.

הקדושה והפרישות הגיעו אצל רבי מאיר־יחיאל עדי פיסגה. „קדוש יאמר לו" — במלים הללו הכתיר הרבי הזקן מגור, באחד ממכתביו, את הצדיק מאוסטרובצה.

פעם אחת, בשלהי חודש אב, נמנם לו רבי מאיר־יחיאל על ערש־יצועו בנאות־קייט אשר באוטבוצק. הוא לא ישן, אלא נמנם בלבד. השעה היתה שלוש אחרי חצות לילה. דומיה רגועה שרתה על פני כל הסביבה. הכל נם תנומת־ישרים. אפילו היער שקוע בתרדמה עמוקה. אף לא קול עלה נידף. לפתע נקרעה דומיית־הליל בזעקת־אימים: „גיוואלד, גיוואלד — אוי ואבוי לי!"

מיהו זה המתפרץ ביללה מרה כזו באישון־ליל? הרבי! מה קרה? אימה גדולה נפלה על כל האנשים שהתגוררו בחדרים הסמוכים. הכל התעוררו מתוך השינה ואצו מפוחדים לעבר חדרו. „מה? מה?" — שאל אותו המשמש־בקודש בקול רועד. „סבא, סבא!" — התחנן לעברו הנכד האהוב שלו, העילוי הגדול, ר' ישראל־משה, בן בתו היחידה. אבל רבי מאיר־יחיאל איננו משיב. הוא תולש שערותיו מראשו, מתרוצץ אנה ואנה מחוסר מנוחה וזועק: „אוי ואבוי לי! הבה ניסע מכאן הביתה! אינני מוכן להישאר פה אפילו רגע נוסף!"

ועוד באשמורה האחרונה של אותו לילה, מיהרו בני הבית לארוז את חבילות חפציהם ובו ביום נסעו הרבי ובני ביתו לוורשה, בדרכם למעונו הקבוע, אשר באוסטרובצה.

איזה מאורע חורג מגדר הרגיל התרחש באותו לילה, עד שבגינו תלש הרבי מאוסטרובצה את שערות ראשו? מה גרם לבכיו המר והנסער, עד שקם ונמלט מאוטבוצק, מן האויר הצח שהיה משמר בו את חיותו?

במשך שבועות רבים לא הצליחו חסידיו ומקורביו לעמוד על שורש הדבר ולדעת את הסיבה לעזיבתו הפתאומית את אוטבוצק. „מה אירע?" — שאל לא אחד, תוך השתוממות רבה.

מה אירע? מעשה שהיה כך היה: במרחק רב מן ה„חוילה של וינברג", שם נמצא הרבי, התגוררה משפחה עם ילדים פעוטים. באמצע הלילה התעורר אחד הילדים משנתו. האם ניסתה להרדימו, תוך כדי פיזום שיר־ערש באזניו. בדומיית הלילה הדהד קול זמרתה והתנשא עד למעונו של הצדיק. המרחק בין „וילה" אחת לרעותה היה רב, רק הד קלוש של קול האשה הצטלצל במרחבי היער, הד בעלמא ולא קול. דבר זה אירע באותו לילה... ובגללו תלש הצדיק את שערותיו מראשו... ומאותה סיבה יצא מאוטבוצק בחפזון...

„קדוש יאמר לו" — האי גברא קדישא, לא הסתגל לקלוט קול זמר כזה ולא היה יכול לסבלו. הוא קיבל על עצמו, כעונש, לא לבוא יותר לאוטבוצק. מני אז, אמנם, חדל הרבי מאוסטרובצה לבקר בעיר המרפא.

ונשמרתם מאד לנפשותיכם

משהו דומה קרה גם לרבי נתן שפיגלגלאס. אף הוא עזב את אוטבוצק לפתע, בשעות הבוקר, בחפזון רב ואפילו בני משפחתו נדהמו מעזיבתו.

רבי נתן שפיגלגלאס, האדיר בגאונים — ובו בזמן, גם: המיליונר האדיר — היה יושב־אוהל. אין צריך לומר שמיעט במסעות ארוכים למעינות מרפא אשר מחוץ למדינתו, כמנהג עשירי וורשה, אלא שסירב לנסוע אפילו בקו מסילת־הברזל: וורשה—אוטבוצק. מרוב צומות וסיגופים במשך הרבה שנים, שולח רזון בגוו של רבי נתן, עור ועצמות; גם ממיחושי־ראש סבל מרה — ואף־על־פי־כן ישב גם בקיץ, בימים השחונים והלוהטים, סגור ומסוגר בקיטון־ספריו. אביו, ר' יחזקאל, היה מבקש הימנו רחמים, הבנים שפכו הרבה תחנונים, זוגתו זימנה אליו את כל האנשים המקורבים ולחצו עליו שיסע — אך לשוא. כה נקפו הרבה שנים ורבי נתן לא יצא מד' אמות של הלכה.

פעם אחת, ביום קיץ שרבי, הלך ובא אליו ר' נתן־פנחס ארליך — דודנו של רבי נתן ומעריצו הגדול, אתו היה קשור בידידות עמוקה. כיהודי שהיה בעצמו גאון בש"ס וגם חסיד, שאר־בשרו של הרבי מראדומסק, הוכיח ר' נתן־פנחס לרבי נתן, כי על פי דין אסור לו, כמי שהוא בעל יסורים לעתים תכופות, להישאר בימי הקיץ בעיר הגדולה. תוך בקיאות עצומה ביסס ר' נתן־פנחס את פסק דינו, שהושתת על המצוה „ונשמרתם מאד לנפשותיכם".

ושוב לא היה בכוחו של רבי נתן להתנגד. הוא ניאות לנסוע לאוטבוצק.

ר' נתן פנחס ארליך

מי היה אותו ר' נתן־פנחס, שהשפעה כה חזקה היתה נודעת לו על רבי נתן שפיגלגלאס?

בגלריית בעלי־הבתים דעיר הבירה וורשה, אשר הודות ללמדנותם המסועפת עשאוה למטרופולין של גאונות, תפסה אישיותו הנפלאה מקום חשוב. הוא היה הלמדן הבלתי־מפורסם הגדול ביותר. יחידי סגולה, אנשים ספורים מתוך כל האוכלוסיה הוורשאית־יהודית הצפופה, רק הם ידעו, כי אי־שם ברחוב נובוליפיה מתגורר יהודי שהוא במקצועו „דזונצ'ה" בלע"ז — מנהל־בתים — המכיל את כל הש"ס בראשו. הוא עשה את הכל, השקיע כוחות מרובים, כדי שיישאר בלתי מוכר וידוע. בקרב למדנים, שהתפלפלו בריתחא דאורייתא, היה פיו סגור ואיש אינו מסוגל לדובבו. רק לעתים רחוקות הזכיר באקראי דבר מן הגמרא. איש לא היה אז מעלה על דעתו, כי שתקן זה שלפניו, יודע את כל הש"ס בעל־פה כלשונו.

יותר מאחרים התגלם בר' נתן־פנחס האבטיפוס של בעל־בית שהוא גם למדן. אחרים מן הסוג הזה, חדלו במרוצת השנים מהיות בעלי־בתים. רבי מנחם זמבא ורבי אברהמ'לי וינברג הפשיטו מעליהם את בגדי הבעלי־בתים והתעטפו באיצטלא דרבנן. היו לרבנים. רבי נתן שפיגלגלאס היה לראש־ישיבה. אפילו הללו שלא נתמנו כרבנים באורח רשמי, מכל־מקום עיטרה אותם הילה רבנית. אמנם הם לא מילאו תפקיד רשמי של רבנות, אך כל

מהותם היתה כשל רב. בכל התנהגותם באה לידי ביטוי בולט הגישה הרבנית.

יוצא מן הכלל היה ר' נתן־פנחס. הוא היווה את ההתגלמות האידיאלית של יהודי בעל־בית׳י למדן. לפי המושגים דאז היה לבושו מודרני, בגדיו עשויים בקפידה, בפיו שגורה פולנית רהוטה, עוסק רוב שעות היום במסחר — כמנהל בתיו המושכרים של הרבי מראדומסק. מי היה מסוגל להעלות על דעתו, כי אותו יהודי שקט וצנוע, נובע כמעין המתגבר פקחות ובינה עמוקה, הצועדת בשילוב־זרוע עם בקיאות יסודית בכל הש״ס? בקיאותו לא היתה פרי־לימודיו בשנות עלומים, כי אם פשוט ממה שבכל יום ויום למד מחדש את הש״ס. כעלות השחר היה מקיץ משנתו ולומד שבעת דפי גמרא בכל יום, מדי שנה בשנה סיים את כל הש״ס, ובהיותו מחונן בזכרון־ברזל, נשא את הש״ס בראשו תמיד.

ר' נתן־פנחס, המלובש בסגנון אריסטוקראטי, עשה רושם בחיצוניותו כבעל־בית מתנגדי, אולם בכל נימי נשמתו קשור היה לאדמו״ר דראדומסק, שאר־בשרו. לאידיאה החסידית לבוש פנימי כמו לבוש חיצוני. ר' נתן־פנחס רכש לעצמו את נשמת החסידות, את הפנימיות והתוכן.

ר' נתן־פנחס חונן בזכרון פינומנאלי. בור סיד שאינו מאבד טיפה ממש. בגיל 20 ידע את הש״ס עם כל התוספות בעל־פה. רק בשנות־עלומיו למד. ואילו במשך יתר שנות חייו, עד שניספה בשואה, היה חוזר ומשנן את מה שלמד כבר. אביו, ר' יחזקאל ארליך, היה מחשובי היהודים בוורשה, גיסו של ר' יחזקאל שפיגלגלאס. הוא ורבי נתן שפיגלגלאס היו דודנים ושניהם נכדיו של בעל „מאורות נתן״.

אחרי נשואיו נתמנה ר' נתן־פנחס כשו״ב בוורשה. משרת שוחט, נחשבה אז בוורשה כפרנסה מובטחת. לא בנקל השיגו אז משרה קהלתית כזאת. היה צורך בהרבה זכויות ופרוטקציות. ר' נתן־פנחס ינק את כל פרנסתו מאומנות השחיטה. הכנסות אחרות לא היו לו — ובכל זאת החליט יום אחד להתפטר ממשרתו! מה אירע, האם כבר הזקין וידיו רועדות? לאו דוקא. עוד טרם מלאו לו 30 שנה. ההיו לו יריבים ומתנגדים, שאילצוהו להתפטר? לא זו היתה הסיבה. ר' נתן־פנחס היה טיפוס נדיר של אדם טוב, נוח לבריות, כל בני חוגו אהבו אותו. אלא מאי, מדוע בכל

זאת עזב פרנסה משובחת כזו? — יראתו העמוקה הדריכתו לעשות צעד כזה, שלא יוסיף לשחוט מהיום והלאה. בהיותו צדיק גדול, חשש להיות שוחט — שמא אין הוא זהיר די הצורך...

מאוחר יותר נתמנה ר' נתן־פנחס כמנהל בתיו של הרבי מראדומסק. פרנסתו היתה צנועה, אולם היא העניקה לו את האפשרות לשבת וללמוד תורה.

ר' נתן־פנחס ארליך ורבי נתן שפיגלגלאס היו קשורים יחדיו בנימי־נשמה. ר' נתן־פנחס, אדם בעל פה נעול, לא היה משוחח מעולם אודות הזולת, אך מדודנו רבי נתן לא פסק מלספר, אודות גדולתו בתורה ויותר מזה בצדקתו. בדיוק כפי שר' נתן־פנחס עצמו התאמץ להישאר כל ימיו בצל, בה במדה שאף כי דודנו רבי נתן יצא מד' אמותיו המסוגרות, כדי שהעולם יהנה מאורו. לעתים תכופות היה מסביר ומוכיח לו, כמה נחוץ הדבר לפתוח ישיבה לבחורים, בה ישמיע רבי נתן את שיעוריו. את הרעיון לפתוח ישיבה אמנם זרע בלבו ר' נתן־פנחס, אך שנים רבות חלפו, עד שהרעיון הזה הוגשם בפועל על ידי רבי נתן שפיגלגלאס.

אב לאומללים

מיד אחרי חג הפסח היה רבי נתן נוסע לאוטבוצק, מבלי להחסיר מלבוא פעמיים בשבוע לוורשה, כדי להשמיע את שיעורו הרגיל בישיבה. גם שם, כמו בבית, עסק בתורה ובצומות. אוטבוצק היתה עיר מלאה חולים עניים. היו, איפוא, הללו מצפים כל שנה לביאתו של רבי נתן בחוסר סבלנות. במשך חדשים מספר היו מאות חולים באוטבוצק מוצאים ברבי נתן אב מסור, שהתמסר והתעניין איך להקל את גורלם המר, בסייעו לכל אחד בנפרד, בהתאם לצרכיו.

נהירנא: אחד מחולי אוטבוצק נקרא בשם זלמן. הוא היה מצורע, רחמנא ליצלן. פניו, המכוסים שחין ופצעים אדומים, הטילו אימה ופחד. איש לא אסף את האומלל הזה לביתו. עוברים־ושבים ברחוב, משחלפו על פניו, היו ממהרים להתרחק הימנו. רופאיו הזהירוהו להתבודד מחברת בני־אדם. אבל מיהו שידאג לחולה חסר־ישע כזה, שיראים לעמוד בד'

אמותיו? זלמן זה היה עני וגלמוד כאבן. זוגתו פרשה ממנו. בני משפחתו לא יכלו לטפל בו. עשה איפוא רבי נתן את עצמו אֵם דואגת ליתום חי ומגודל זה. רבי נתן, אחד יחיד מני אלפים, פתח לרווחה את שערי ביתו בפניו. גם כאשר היו דלתותיו נעולות בפני אנשים חשובים, לעת התעסקותו בשיעוריו היומיים, גם אז היתה הדלת פתוחה בפני זלמן. רבי נתן טיפל בו כמו שמטפלים בבן־טיפוחים. לקחו אתו לוורשה אל גדולי הפרופיסורים, העמיד לרשותו דירה באחד מבתיו, מאחר שאף אחד לא אבה להשכיר דירה לברנש כזה.

הנה כך, תוך מעשים־טובים בלי הרף, בילה רבי נתן את תקופת הנופש שלו.

חזיון לילה

קיץ אחד שכר לו רבי נתן דירה גדולה, בכדי שירגיש שם בנוח, והחליט להישאר באוטבוצק עד אחרי החגים. רבי נתן עצמו כבר רצה להאריך ימי שבתו באוטבוצק, מכיון שהרגיש איך האויר האוטבוצק׳י משפיע לטובה על בריאותו הרופפת. ביחוד אהב את הלילות באוטבוצק. על כנפי הדומיה הנפלאה מסביב, התנשאו צלילי קולו הדקיק, קול־תורה, הרחק הרחק במעבה יערות אוטבוצק.

כפי שעוד יסופר בפרק אחר, היו נראים תכופות לרבי נתן — כמו לרבי מאוסטרובצה — מראות־חזיון בחלום לילה, אשר שימשו לו כתמרורי־דרך בחיים. מיד בימים הראשונים לביאתו הפעם לאוטבוצק, ראה רבי נתן בחלומו את זקנו, בעל „מאורות נתן", אשר הזהירו כי ינטוש מיד את אוטבוצק. אחרת תבוא על ביתו צרה גדולה.

עוד באותו יום שב רבי נתן לביתו בוורשה.

ואמנם אירע אסון גדול בחיים המשפחתיים של רבי נתן, אסון שהלבין את שערות ראשו וזקנו בן־לילה.

ברם, אי אפשר לספר על כך.

פרק עשרים־ושמונה

וורשה היהודית עולה בלהבות

גסיסה איטית

בערב ראש השנה ת״ש החלה „יציאת־הנשמה״ של וורשה היהודית. תהליך גסיסתה בסבל ובעוני נמשך שנים שלמות, עד לסופה הטראגי בימי המרד שפרץ בגיטו, בשנת תש״ג.

בערב יום־הדין, נחרץ־דינה של וורשה היהודית למיתת־שריפה. בשעה 2 אחה״צ כיסתה חשרת־עבים של מפציצים גרמניים את השמים הבהירים והזוהרים, אשר עוד פיזזו בקרני־פז אחרונים והאירו את פניהם המודאגים של היהודים, שהתכוננו ליום־הדין בפחד ורעדה. יהודים נלבבים, לאים, עייפים וסחוטים מתלאות ימי המלחמה הראשונים ומן המורך בלב שאינו פוסק, ציפו בלבם פנימה, כי השנה החדשה תביא אתה ישועה. גיל טמיר אפף את כל יהודי בערב ראש־השנה, בחשבו: הלואי ורק ניפטר מהשנה החולפת, השנה החדשה תצרור כבר בכנפיה את האושר.

ברם, השנה החולפת מיאנה להסתלק בצעדי־חשאין. מבול של פצצות־תבערה ירד על רובעי וורשה המאוכלסים המון אדם. הצלפים לא החטיאו את המטרה. הפצצות פגעו במישרין ביעד הרצוי להם. שלהבות אודם מחניקות התנשאו ותימרו גבוה־גבוה, לשונות־האש התלקחו ואכלו מאות קרבנות בנפש, רכוש יהודי עצום ועתרת נכסי־רוח של היהדות.

כל המקודש יותר חרב יותר

מה סמלי הדבר: וורשה, העיר היהודית הקדושה, אשר חלל־האויר בין חומותיה היה דחוס תפלות מזוככות מני דורות רבים, היכן שעל גבי כל אבן ורגב אדמה דרכו רגלים קדושות, אצות ונחפזות לקיים מצוות ומעשים

טובים; היכן שכל בית יהודי היה משכן ובמשך דורות רבים השתלהבו כאן שלהבות התורה והחסידות — וורשה זו, קודש־הקדשים של יהדות פולין, דוקא היא היתה הראשונה שנפלה שדודה וטבוחה לפני קלגסי וסרדיוטי קליפת־הטומאה ששמה: היטלר ימ"ש.

אין צורך להציג שאלות־חקר פילוסופיות ולהקשות: מדוע? היא הנותנת! דוקא בגלל שוורשה היתה כה מבוצרת בקדושתה מני דורות קדומים, משום כך היתה חשופה וצפויה לכל הסכנות מצד הטומאה. רק משום שוורשה נשמה חיים באויר של קדושה, היתה לסטרא־אחרא שליטה עליה. מכיון שבכל מקום שהקדושה יתירה וגוברת, בה במדה מתעצם העומק השורשי של הפגם מן החטא הפעוט ביותר. ככל שהאלמנט קרוץ יותר מקדושה ורוחניות, הריהו גמיש יותר ועלול בקלות להתחלל ע"י הכזב והזיוף הזעיר מכל.

הקדושה זקוקה לשמירה רוחנית מיוחדת. אבק דקיק של חטא בלתי נראה וניכר, עלול לסכן בכוחותיו האדירים את היציבות שלה. ההלכה אומרת: „מקדש־ראשון קדשו לשעתו ולא קדשו לעתיד לבוא". מדוע לא היתה קדושת המקדש־ראשון נצחית ובלתי מופרת, הרי הקדושה הראשונית היתה גדולה וחזקה פי־כמה מקדושת השני? אלא שהיא הנותנת, דוקא בגלל שהמקדש־הראשון היה מקודש יותר מן השני, לא היה מסוגל לסבול את חטאו הכבד של עם ישראל ונתבטלה קדושתו.

האדם בשעה גורלית

דיוקנו הרוחני של יהודי פולני טיפוסי, נאמן וחרד לדבר ה', נזדקר במלוא עוז הביטוי באותו יום־חורבן של שריפת וורשה. בעידן כה טראגי, ברגעי אימים, כאשר פחד המות מרחף לעיניך ממש — אז־אז מתגלה האדם בטבעיותו המקורית. כל הנימוסים והגינונים, כל אדרת־כחש וכסות עינים יוסטו עתה הצידה והאדם שוב איננו מסוגל לשחק בדו־פרצופיות. הרגע הטראגי ביותר בחיים האינדבידואליים של האדם, מהווה ראי מצוין שמשקף בבהירות את דיוקנו בערטילאיותו וחושף את תוי־האופי הסמויים שלו. כמובן שגם הטרגדיה, כאשר תהפוך לתופעה יום־יומית, חדלה

מלהשפיע על הפסיכיקה של האדם. עם ההסתגלות לסיטואציות יום־יומיות קשות מתאבן גם אדם בעל נפש ובעל רגש והוא חוזר להיות מחדש מהות אישית מסובכת, עטופה באלפי הינומות. העוצמה של כל טרגדיה נעוצה בעיקר בימים הראשונים להופעתה, עוד בטרם תהפוך לתופעה שגרתית נורמלית.

ערב ראש השנה ת״ש היה היום הטראגי הראשון בשביל היהודי הפולני. עד אז היה חוד פגיונה של המלחמה מכוון — באורח כללי — כלפי מלכות־פולין. אולם בערב ראש־השנה, כאשר השמים המטירו אש וגפרית על ראשי היהודים, החלה המערכה ההחלטית והמוחצת נגד היהודי. היתה לאש הקטלנית כתובת מדוייקת ומסומנת היטב, היכן לכלות ואת מי להשמיד. המטרה היתה: ראשו של היהודי!

שריפת־וורשה היתה סיום השלב הראשון, שבישר את מאבק ההכחדה של יהודי פולין, הממשמש ובא.

אותו יום־חושך, כאשר תוך רגעים ספורים היו כל רחובות וורשה זרועי מות והרג, פתח את הפרק הטראגי של היהודי מפולין אשר כרע והובס. ביום זה, כאשר אש־תופת צבתה את היהודי הוורשאי בטבעת־חנק והשליכתו לתוך גיהנום מלובן, התגלה היהודי מפולין בכל יופיו ותפארתו הרוחנית. באותו יום, כאשר רמסו ברגלים ופסעו ודילגו עלי גוויות חמות ונטולות רוח־חיים של אבא־אמא מסורים, של בן־ובת אהובים ויקרים — או־אז, בתוככי תימרות־עשן של גופות חרוכים, נחשפו דיוקנאותיהם המזהירים והמאירים של יהודי פולין. ביום ההוא, כאשר היהודי הפולני הוצב לראשונה פנים־אל־פנים עם הטרגדיה הבוקעת־שחקים, לנוגה השמים האדומים מדם ואש, בהק זיוה של צורתו ההיסטורית, קלסתרו של היהודי הפולני.

תמונה עגומה

לעיני־רוחי צפה התמונה הטראגית העגומה של וורשה העיר. בתים גבוהים, יפים ומבוצרים, נקרעו כאילו לגזרים. הם מוטלים ארצה עם אברים מרוסקים, הרוסים ומובסים, כפגרים־מתים. מתחת לחרבות ועיי המפולת נאבקים יהודים עם מר המות. משפחות שלמות נקברו חיים תחת הריסות

הבתים. אבות ובנים, סבים ונכדיהם נחנקים בעשן ורעל. קריאותיהם הנפחדות לעזרה והצלה, נבלעו ואבדו בשאון המטוסים המפציצים, המחריש אזנים. בחלק מהבתים נותר כותל בודד, מיותם, ניצב על תילו, כמצבה להרוגים שנקברו חיים תחת הכתלים האחרים. חלק אחר של הבתים היה עטוף להבות־אש. אלמלי היו מים בנמצא יכלו אולי להציל את הנלכדים במצוד־השריפה מבפנים. אולם מים אין בנמצא. רשת האספקה של המים כבר נותקה עוד לפני ימים אחדים.

בוערת לה האש הגדולה ושורפת כאוות נפשה, מאירה את פני כל היקום, שמים וארץ, באור אדום. איזו תמונה נפלאה ברקיע: בפאתי מערב — דמדומי שקיעה; ברוח אחרת — יריעת התכלת מגוונת במשחק־צבעים, לשונות ארגמן ותימרות פיח סמיך. ערבוביא אדמדמה נהדרת על רקע תכלת בהירה. בצד מערב: אדום. במזרח: אדום. מבעית לאימה הוא גוון הסומק של דם. ושמא אות־בשורה הוא, כי העולם כולו ממזרח שמש ועד מבואו יהפוך עוד רגע־קט למרחץ־דמים גדול ונורא. שמש השקיעה נעלמת חיש־מהר בפאתי מערב, אולם דם־האש איננו חומק ומוסיף למשול בכיפת הרקיע ולהחזיק בהגמוניה עלי שחקים...

השעה מאוחרת... השמש טובלת באופק־השקיעה... הנה, הנה הולכת לבלי שוב השנה שעברה. עד מתי עוד נסבול? האח, רק זמן קט וחפוז — חושב לו היהודי הנאמן בלבו — עוד רגע תיעלם השנה החולפת, תכלה השנה וקללותיה, יבוא קץ לכל צרותינו.

חסד של אמת

בשלוה ובדומיה, ספג היהודי את המהלומה האיומה. ראשון הוא לחוש את הכאב בכל עומק־תהומיותו. ראשון הוא לראות מיד את הטרגדיה במלוא חריפותה — אך הוא לא איבד את עשתונותיו. היהודי הדתי עשה לו חשבון־הנפש של מעשי עצמו, לפיכך התאים אצלו הכל לחשבון: הוא ראה בעצמו את האשם לכל הפורענות...

את השעות הספורות שנותרו עד לשקיעת בין־הערביים, כאשר כנסת־ישראל הדוויה מנהמת בהשתפכות חרישית: „אחות לנו קטנה" ומחפשת

משען בשכינה הקדושה, את השעות הללו ביקש היהודי הנאמן לנצל ולא להפסידן. עם כל רגע ביקש לתקן את העולם המלא וגדוש חטאים. הוא מדד ושקל כל רגע במאזני־זהב, לא לאבד אף דקה.

היהודי המאמין לא הירבה לבכות. הזמן קצר ותובע מעש. הוא עמד וכרה בחפזון קברים לגוויות ההרוגים שנתרסקו בפצצות. בטיפת כוחותיו האחרונה ועד קרוב לרגע האחרון של שקיעת החמה, ניצב לו היהודי הלז שפוף וכורה רגבים־רגבים, טומן בר־מינן אחד על גבי השני ובשפתותיו המרחשות יבקש מחילה, הלמאי אינו מוזיל מעיניו אפילו רסיס־דמע צונן אחד.

מחשבות נוגות מעיקות על לבו: מי יודע אם מותו בבוא־עת — והעת עלולה לבוא על אתר — ייספד כראוי? שלושה מילדיו קבר היום, לא זכה לשמוע אפילו את אנקתם האחרונה, ומדוע? — נוקבת השאלה במוחו — מדוע הם מתים והוא הקברן שלהם, מדוע לא להיפך? אך הזמן מאיץ בו... מאוחר מאד... אין פנאי להרהורים כגון אלו... נפחד כולו נמלט היהודי־הקברן מהרהורי עצמו, שכל־כך הפחידוהו ואץ לטבול במקוה־טהרה שבע פעמים. בנשימה עצורה צעד לקראת ליל ראש־השנה, נושא הבשורה של מלכות שמים.

— — — היהודי הוורשאי נולד ברגע זה מחדש. חס ושלום. שריפת־וורשה לא אחזה גם בנשמתו — „והסנה איננו אוכל!"

תם ונשלם יהדות פולין

היהודי מפולין נשא בלבו מורשת של דורות שלמים, דורות של צדיקים, גאונים וחסידים. אבותיו וזקניו היו יהודים לוהטים כשרפים, יהודים מבקיעי־שחקים. בבואתם ניצבה בלי־הרף נגד עיני־רוחו והם אשר זנו ופירנסו את רוחניותו, שיוכל עמוד בכל הנסיונות הקשים. היהודי הפולני השיג את פיסגת־השיא בקידוש ובהתקדשות ע"י היסורין שהיו מנת־חלקו יום־יום. המות הפך להיות ידידו הטוב, היסורין — ערש־יצועו למשכב ליל; הוא אכל, סבל ולגם ענויים, לגם לגימה גדולה ובכל זאת לא בא בגילופין. כי נהפוך הוא: היסורין המירו אותו במהות עילאית

יותר. היהודי, העייף מצרות־איוב שתקפוהו, לא עצר יותר כח להתפלל, אלא הפך להיות כולו רוחניות, כולו תפלה — בחינת „ואני תפלה"...

היהודי מפולין לא נכנע בקלות. את גופו אמנם הפקיר מכבר, ברם על נשמתו שמר באלף מנעולים. שנים שלמות נאבק עם השטן, עם סם־המיתה הארסי, עם מלאך המות בכבודו ובעצמו. שנים שלמות חי במצב של גסיסה, עד אשר הוכרת לנצח מארץ החיים.

עם השמדתה של יהדות־פולין, לא הוכחד קיבוץ יהודי פוטנציאלי גדול גרידא, אלא נמחקו שנות־אלף של רוח ומסורת מפרה של תורה וחכמה, חסידות ומוסר. יהודי פולני טיפוסי לא התבלט רק ביהדותו האמיתית והשלמה, אף לא בלבושו המסורתי המקודש, בחריפותו הפקחית ובהתפרצותו היוצרת. היהודי מפולין היה בריה בפני עצמה. הוא גילם באישיותו תפיסת־עולם מיוחדת ומושגיות מקורית.

בוורשה נפתח בערב ראש־השנה ת״ש, הפרק הטראגי ביותר של יהדות פולין, ובוורשה — בערב פסח תש״ג — נסתיימה ההיסטוריה המפוארת שלה, כאשר יהודיה האחרונים נפלו גבורים על הבריקדות המתלקחות אש. חורבנה התחיל בשריפה ונסתיים בשריפה. בלשונות־האש האדומים של גופות יהודים בוערים נחרתו המלים באותיות־אש:

— תם ונשלם יהדות פולין!

פרק עשרים־ותשעה

בנורתף־הרבנים עם ר״נ שפיגלגלאס

תחילתה של שקיעה

בראש־השנה ת״ש החלה, כאמור, היהדות הפולנית לגווע בגסיסה חרישית ואיטית. יהדות־פולין — הנזר לראש עם ה׳ — לא זכתה למיתת־נשיקה. במשך שנים תמימות, ימים אפופי־קדרות ולילות אופל ועלטה, התפתלה יהדות זו בפרפורי־חנק עד שבסוף נפחה את נשמתה.

לא כולם ידעו שעם כניסת השנה החדשה, שנת ת״ש, נפתח הפרק הזוועתי בהיסטוריה היהודית — היסטוריית־השקיעה של יהדות פולין. רק אנשים יחידים, יקרי מציאות, חזו מראש את התוהו־ובוהו הקרב ובא, ואשר ישמיד את היהדות הפולנית. אמנם כן, בלילות סופה וצלמות, הצטיירו בדמיון־הבלהות תיאורים ומראות זוועה שעתידים לבוא, שפיכות דמים ורציחה אכזרית, עינויי־תופת ונגישות שטניות. ברם, אפילו יגזור השטן־האשמדאי לכרות גושי אברים מן הגוף היהודי — הרהר כל איש לנפשו — תישאר בכל זאת יהדות פולין, אשר תבלה את הצורר ותמשיך לטוות את „תקוות־חוט־השני״. איש לא היה מסוגל אז, בשנת תרצ״ט, להאמין בדמיון כה מוחץ ולכתוב קינת־פרידה על העם היהודי המוכחד.

ואכן בעובדה זו גופא, באי־ראיית העננים השחורים, שהגיחו ובאו על ראשי היהודים, מתבטא העונש המר שאין לו משל ודוגמא, אשר ניתך על יהדות פולין. עצם העובדה, שלא האמינו בכל המעשים שהיטלר ימ״ש העריץ עלול לבצע, היה משום עונש גדול שנשפך בחרון־אף על היהודי הפולני. כי אלמלי חשו היהודים באורח אינסטינקטיבי ובעוד מועד, בשנת ת״ש, את הקטסטרופה הטוטאלית שמתקרבת אליהם בצעדים מהירים; אלמלי האמינו לפחות באפשרות כזאת — היו יהודים רבים יכולים להינצל, בלי שום ספק, בדרכים שונות.

רמזי פורענות

אך אם לא כולם יכלו לחזות מראש את האסון בכל מוראו, ומשום־כך לא הרגישו באימי השעה, הנה היו יחידים קדושי־עליון, בחירי האומה, אשר בחזיון־הקדושה שלהם כן ראו „מה שמתחולל ובא" והרגישו כאילו בוערת האדמה מתחת לרגליהם והנה, הנה, הנה תפער התהום את פיה ותבלע גוש אדיר שלם מחטיבת הבריאה.

גאונים שהיו מזויינים בש"ס בבלי וירושלמי, החלו בפולין לרמז רמז לפורענות העתידה, בדברי־אגדה קדושים של חז"ל. במו אצבעם הורו על הדף המסומן בים התלמוד הגדול, בו הותרע על יום החשבון שכולו אש־וגפרית. צדיקים נסתרים, עוטים איצטלת חשאין, השמיעו כבר אז מלים סתומות. בשפת הזוהר, בלשונם של בני־היכלא ובמלוא הפחד הנבואי, היו הללו מרמזים על ביאת היום המר. ההמון היה אחוז־אימה מיום ההווה, ואילו הם ידעו כי ההווה איננו אלא כעין גפרור שסופו להשתלהב לאש־תופת וללחך מיליוני בני־אדם שיהפכו לרמץ ואפר — — —

בין אישי הסגולה הבודדים שכבר אז, בראש־השנה ת"ש, ראו בעליל את הקבר הענקי הפעור לרגלי היהדות הפולנית כולה — היה גם רבי נתן שפיגלגלאס.

החשבון האיום

רבי נתן נהג תמיד, אחרי יום תמים של הגות בתורת הנגלה, לעסוק בלילה בתורת הקבלה בהיחבא, במשך שעות אחדות. מיד בימי המלחמה הראשונים, כאשר הפצצה הראשונה התרסקה בקירבת מעון־הקיץ שלו, בבית־היתומים באוטבוצק, שלף רבי נתן מבין ספריו ספר קבלה עתיק־יומין, במשך שעה ארוכה חדר במבטיו אל תוך דפי הספר וחישב חשבונות ביד רועדת, רשם סיפרה אחת, מחק סיפרה ושוב רשמה מחדש, חיבר וחיסר, הכפיל והשליש את המספרים וכשסיים את חישוביו נעקרה מלבו אנחה מרה ויקרא:

— ווי לי, ווי לי! החשבון מראה על תוהו ובוהו, החשבון משתווה עם מספר תהו"ם, החשבון אומר: ס"מ ימשול! הנה ממשמשת ובאה תוך ימים ספורים שנת ת"ש — ת ש כ ו ח ו... תורת הקבלה חוששת מפני

ת״ש... גזר־הדין תלוי באויר ואין מי שיקום ויקרא: הס קטיגור! ר׳ ראובן, אתה רב בישראל, כח בית־דין לך, אל תחשה, הסער את עיני העדה, שיראו מה עומד להתחולל; גזור גזירה, הוצא פסק־דין, שאסור להשמיד את כלל ישראל! היום הכחידה פצצה ברגע אחד ילדים על אמותיהם, ילדים ואבותיהם; בור אחד כיסה עליהם. צריך בית־דינך שיפסוק כי דבר זה הוא נגד הדין, אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד! שלפחות ידונו אותנו כבהמות, כעגלים... מה עושים, מה עושים, הנה, הנה נופלת ומתרסקת פצצה שניה, ועוד פצצה, שלישית... ר׳ ראובן, הרעישו עולמות, רוץ מהר, הלא כל־כך הרבה צדיקים שוכנים באוטבוצק, לך ומצא אחד כרבי לוי־יצחק מברדיצ׳וב, שיהא הוא סניגור לישראל, שיתדיין עם רבונו־של־עולם. אין זמן ופנאי! כל רגע לא יסולא בפז. הנביא הזהיר אותנו מפני הרגע הנורא של „חי אני נאום ה׳ אלקים אם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחימה שפוכה אמלוך עליכם״. בזמן של „חימה שפוכה״ עלינו להמליך את השי״ת ולקדש את שמו. השעה האיומה של „בחימה שפוכה״ הגיעה! ר׳ ראובן, רק עיורים לא יבחינו במה שמתרחש עתה!

רבי ראובן זהמן, רבה של אוטבוצק, שנמצא אותה שעה במעונו של רבי נתן, נבהל לרגע־קט ולשונו ניתק מפיו. אך מיד התנער וקרא:

— אתם, ר׳ נתן, מסתמכים על חשבונות... החשבון איננו גמרא ולא רמב״ם... קל לטעות בחשבון... הגדולים־שבגדולים טעו בחישוביהם... אני רב בישראל ואינני מסתמך על חשבונות. חשבון לא יוכל לשמש יסוד לפסק־דין, ביחוד כשהדבר נוגע לכלל ישראל. הזהרו מפני המעולה בחשבונות, פן יוליך שולל!

לא, ר׳ ראובן! — השיב לו רבי נתן בקול רועד — כל היקום מורכב על פי חשבון. השמש והירח, השמים והארץ, היום והלילה, הכל נובע מחשבון גדול אחד. אני רועד בכל אברי... לבי ניתר ממקומו... חוששני מאד שהפעם חשבוני מדוייק! הנה מיתתם של הילדים הרכים והחפים מפשע, יונקי שדים שלא חטאו, מדוע היו הם הקרבנות הראשונים? אין זה מקרה, הכל בחשבון! מדוע נבחרה אוטבוצק — ממשיך רבי נתן את דבריו תוך נשימה עצורה — להיות קרבן ראשון? כל־כך הרבה צדיקים וחסידים אנשי־מעשה זיככו את אוירה, מדוע, איפוא, היתה הראשונה

לקבל את העונש? והבה נמשיך הלאה: מפני מה דוקא פולין, הלמאי נשפך עליה כל כוס התרעלה? אם הס"מ יתגבר ויכבוש את השלטון, הרי סופו שיזרע חורבן חס־ושלום וישפוך דם יהודי רב ממזרח עד מערב, אך למה על פולין ללכת ראשונה לעקידה? ר' ראובן, ר' ראובן, שמע איך בת־קול מסתורית מנהמת: קץ בא, הקץ על ארבע כנפות הארץ! בכל מקום מבהיק הברק השנון של המאכלת אשר תונף על צווארו של כל יהודי, אבל מפני מה פולין, למה דוקא וורשה שלי? איה תשרה השכינה הקדושה, אם לא בערי פולין ובקרב יהודי פולין?

לא ולא! — מוסיף רבי נתן ואומר — אינני מקשה קושיות! הדבר ברור, כפי שמלמדת אותנו חכמת הקבלה: „בקרובי אקדש", על ידי מיתת מקורביו יתקדש שמו יתברך, ודוקא משום שנתברכה אוטבוצק בצדיקים כה מרובים, דוקא מפני שילדים הם מקודשים מאד על כי לא טעמו טעם חטא, ודוקא מפני שנתקדשה פולין בדורות שלמים של גאונים וצדיקים — נשפטו הם להיות קרבן ראשון עבור חטאיהם הכבדים של אחרים...

רוח ממרום

דיבורים אלו וכאלו, מלאי סער ותסיסה כאובים, מלים ספוגות צער ודאגה ליום המחר האיום, נשמיע רבי נתן בלי הרף תוך התלהבות דקדושה. דיבוריו לא הוכנו מראש ולא נבחנו בכור ההגיון הקר, אלא כאילו קלחו מתוך השראה פנימית, שעשאתם בשורה, חזון רוחני נדיר, שיחידי סגולה בלבד, אנשים דבי־עילאה, זוכים להגיע למדרגה כזו. לא רבי נתן ידבר אז, כי אם רוח־ממרום הזניקה מפיו הטהור מלים מלובנות כחיצי־אש.

רבי נתן, הממעט־בדיבור כל ימיו, המונה תמיד את המלים שהוא מוציא מפיו כפנינים, הפך לפתע להיות תובע ומסעיר. פיו היה למעין תוסס, שאי אפשר לעצור בעד נביעתו. האדם שמיום עמדו על דעתו היה איש־מנוחה, המגלם בכל הוייתו את השלוה הנפשית למופת, התפרץ כלבה גועשת עם התרסקות הפצצה הראשונה, שהכריתה חיי אנוש. דבריו היו

מופנים, כביכול, כלפי הרב האוטבוצק'י — אך בעיקר דיבר הוא אל עצמו, אל העולם כולו, כדי שידעו מה עתיד לבוא ולא ייתפסו לאשליית־כזב, וכדי שהכל יכשירו את עצמם ליום־הדין בעוד מועד.

התפלה לבוא לקבר ישראל

למרות שלא היה כהן, נשמר רבי נתן כל ימיו מטומאת־מת. היה נמנע מלהיכנס לתוך בית שמוטל בו מת. לא כן נהג הפעם. מיד בהיוודע לו אסון הילדים שנהרגו, חלץ את תפיליו והלך להלווייתם. הרבה שעות השתהה שם, בהתאמצו להביאם לקבר ישראל. ההפצצה הפתאומית הראשונה, השרתה על אוטבוצק יגון והזדעזעות עמוקה. הבהלה היתה גדולה. הכל, מגדול ועד קטן, חיפשו דרכים להינצל. הדרך מאוטבוצק לוורשה היתה שחורה מאלפי גולים, שהאמינו בנאיביות שיד־הצורר לא תדביק את וורשה. כל רגע נתארך אז כשנה. כל אחד ביקש להקדים ביציאתו מן העיירה, שמא תופצץ שנית עוד מעט. אבל רבי נתן, למרות הפצרות מקורביו ועצת ידידיו, נשאר במקום והתעסק בקבורת הילדים, מכיון שראה בהם מתי־מצוה שכל איש מישראל מחוייב לטפל בהבאתם לקבר ישראל.

רבה של אוטבוצק! — תפס רבי נתן בזרועו של רבי ראובן — עדתך הקדושה, ראשונה היתה להביא קרבנות טהורים כאלו. הלא הם היו נשמות טהורות באמת, אשר עליהם אמרו בעלי התוספות במסכת מנחות (דף ק"י) שמיכאל המלאך עומד ומקריב נשמותיהם של צדיקים. מיתתם קידשה את אדמת אוטבוצק. בואו, איפוא, אתי יחדיו ונעסוק בקבורתם. אנחנו האשמים ולא הם! הבה, לכן, ונסייע בהלווייתם. יודע אתה — הפליט רבי נתן אליו בהתרגשות רבה — כי מן הרגע שפצצות־התבערה החלו ללחך גופות של יהודים, פורצת תפלה חדשה מעומקא דלבא של אלפי־אלפים מישראל, תפלה לרחמי שמים שיזכו למות בכבוד, תפלה שצריכה להבקיע את השחקים האטומים, לאמור: אם בוראי לא הענקת לי חיים, ברכני לפחות במיתה יהודית ושאזכה להיות מובא לקבר ישראל!

ברם, אבוי, אבוי לנו, גם תפלה קורעת־לבבות זו אינה נשמעת תמיד.
כעבור ימים ספורים נטש רבי נתן את אוטבוצק ושב לביתו... לוורשה...
לפני חג השבועות, בירח זיו, יצא רבי נתן מוורשה באורח זמני ולקראת ראש־השנה שב אליה... לצמיתות...

הזאת וורשה?

בסך הכל חלפו כ־4 חדשים, תקופה קצרה למדי, אך בפרק זמן חפוז זה התרחשו תהפוכות־תבל וכבר בשבוע הראשון לפרוץ המלחמה אי־אפשר היה להכיר את וורשה. רבי נתן נסע מוורשה באחד מימי חודש מאי, ביום נאה ומופז בקרני־זהב ששלחה השמש ממרומים, כדי לערוך התבודדות בין יערות אוטבוצק. הוא השאיר את וורשה עם שמיה התכולים; עיר ברוכה בימים בהירים ולילות מוצפי־נוגה. הגן הזאקסי, בלבה של וורשה, החל להפיץ סביבותיו ניחוח משכר — וירח לבנבן ונפחד קמעא טבל מדי לילה בלילה בתוך מימיו הזכים של פלג ה„וייסל" בפרבר פראגה. ואולם עם שובו של רבי נתן הנה, בימי ספטמבר הראשונים, העלתה וורשה מכל פינותיה צחנת גופים מומתים, פאתי הרקיע האדימו מלשונות־האש שליחכו את הבתים הבוערים, והלילות, על חלונות הבתים המאופלים — עטו קדרות וחשרת־עלטה כבדה.

רק ימים מעטים חלפו מאז פרצה המלחמה, אך וורשה הבירה הספיקה כבר לאבד את חזותה בת שנות־אלף. העיר נשארה צמאה — ללא מים; אפלה — בלי מאור; רעבה — ללא לחם; אילמת — באין מכשיר טלפון. וחיגרת — באין אמצעי תחבורה. פצצות תבערה התיכו את כבישיה המזופתים וגם הסירו קורת־גג ממעל לראשה. רק על האויר לא שלט האויב. רוח־סתיו קלילה החלה מנשבת, מפזרת את אבק הבתים ההרוסים על פני כל העיר.

וורשה כזאת, פצועה ושסועה, מצא רבי נתן בשובו אליה והוא נאנח מרה ושאל:

— הזאת וורשה?

מרתף הרבנים

כאשר אך עבר רבי נתן על מפתן ביתו, היתה שאלתו הראשונה: היכן נמצאים תלמידי הישיבה? היכן שרוי משה־פנחס ביאלר, איה אליעזר נארולר ואיפה יחיאל שלי? יחיאל היה בנו האהוב, חתנו של ר' דוד ווידנפלד, מנשואי־הפנים בקרב יהודי וורשה. רבי נתן העמיד בשורה אחת את תלמידיו עם ילדיו. הוא חשש לגורלם לא פחות מדאגתו לשלום הבן שלו. כי על כן: רבי נתן לא היה רב ומורה בלבד, כי גם אב נאמן ומסור. כל תלמיד נחשב בעיניו כבן־יחיד. כיון ששמע שכמה מהם נמצאים במרתף־הרבנים בככר גרזיבוב, נענה ואמר מיד: אם כן, גם מקומי שם! הלא כך נפסק בדין: תלמיד שגלה, מגלין רבו עמו!

בחוץ שיכלה חרב והשתולל המות האכזרי, אבל במרתף־הרבנים („דער רבנישער קעלער"), אליו הסתננו בקושי קוי־אור חיוורים, דרך הסדקים והפירצות, תססו חיים נצחיים. כאן עסקו בתורה יומם ולילה. התפלפלו בדברי תורה יחדיו. קולות סוערים נשמעו בלי הרף. האחד הקשה קושיא, משנהו תירץ את הקושיא, שלישי הפריך גם את התירוץ ורביעי נחלץ שוב להגנתו של השני — וכה השתלהבו הנוכחים בשיחות תורניות משחיזות־מוחין, בגוללם אגב־כך את כל הש"ס וה„ראשונים" על פי הזכרון בלבד. מפעם לפעם היתה התפוצצות של פגז משסעת את שאון הויכוחים והכל היו נתקפים אימה ופחד לרגעים מועטים. ככל שנתגבר קול זמזומם של המטוסים המפציצים, שבישר את בוא האויב, בה במדה חפץ יותר הקהל ב„מרתף" להימלט מן המציאות ולרקום את החיים לא בעלמא הדין, כי אם בעולמה של תורה — המגן־ומחסה הבלעדי ברגעים כה מסוכנים.

אל המרתף הזה לא באו אנשים שסירבו להיפרד מכספם עד הרגע האחרון, בהחזיקם אתם כיסים מלאים זהב ויהלומים. לשם באו רק יהודים, שכל רכושם הסתכם בטלית־ותפילין עם גמרא, או עם ספר חסידות. תוך שבועות מעטים הפך ה„מרתף" לאכסניה של תורה. לעשרות רבנים מוורשה ופרבריה היה המרתף למעונם השני... ומפני מה מרתף זה דוקא? במה הצטיין מרתף זה יותר משאר ה„ארמונות" מסוגו, שנמצאו כמעט בכל בית וורשאי? כל יחוסו של מרתף זה — על כי באותה חצר היתה מקוה־טהרה. המות ניצב על הסף. כל יום חדש הביא אתו חורבן והשמד.

ברגע אחד הוכחדו כמה דורות בבת־אחת, סב ואב עם הבן־הנכד, לפיכך ביקשו יהודים קדושים לטבול במקוה בכל יום, בטרם לכתם אל המרתף...

מיד כעלות השחר, היה הצורר פוקח את עיניו ואורב לוורשה בכל מיני מיתות משונות. האחד נשרף חי, השני נחנק ושלישי נקטעו רגליו, כך שנאלץ להתענות משך כמה ימים ביסורים נוראים, עד שבא המות הגואל. לא אחד נחנק — אמנם כן — במרתפי־הגנה כאלו. והיו יהודים יוצאים מביתם „כעלות", משל היו דואגים ל„טהרה" עבור עצמם בעודם בחיים, ומן המקוה פנו לעבר המרתף כדי „להינצל". אלפי אנשים נחנקו במרתפים כאלו. פצצה ריסקה את הבית כולו והמרתף כוסה כליל. מרתף־ההצלה הפך בין־רגע לקבר־אחים ואף אחד מן השרויים בתוכו לא הובא לקבר ישראל. „מרתף הרבנים" יצא בשלום מן הפורענות, למרות שכל הבתים הסמוכים לו קרסו תחתיהם. רק למקוה חדר פעם פגז־תבערה, שריסק יהודי אחד, ברדתו לטבילה.

ומהרהר אנכי האידנא: מי יתאר את גבורת־הקודש של יהודי־מקוה כאלו, אשר בטרם לכתם להציל את חייהם יכינו את עצמם למיתה בטהרה! איש לא כתב עד הלום אודות גבורתם של היהודים הללו, המצפים לעלות־השחר, כדי שעל כל צרה שלא תבוא ביום זה, בכל אופן שהוא, יספיקו לפחות להתפלל לפני מה שיתרחש... במאות ספרי החורבן נכתב על כך מעט מאד. ושמא דלה מדי שפתנו, כדי לתאר בעט יבשה את היהודי השרוי בצל המות, אך עודנו יושב כלוא ב„מרתף" ומתאמץ ליישב רמב"ם מוקשה ולהוכיח כי לא צדק הראב"ד בהשגתו...

ב„מרתף־הרבנים" היו יהודים כאלו...

אהה! מה קדושה היית, יהדות פולין!

רבי נתן הולך אל ה„מרתף"

מני יום ביאתו לוורשה, לא נטש רבי נתן את ביתו אפילו לרגע קט. לא הועילו תחנוני אביו, שלפחות בזמן של הפצצה ירד גם הוא למרתף. הוא נשאר בחדרו כל העת, מעוטר בתפילין ואינו מחליף מלה אפילו עם המקורבים־שבמקורביו. כשם שהחריש ולא שח אף מלה ביום כיפור, למן

„כל נדרי" ועד אחרי תפילת „נעילה", כך שם גם עתה מחסום לפיו, בזמן שרבים היו זקוקים למוצא פיו. לעומת סערת־רוחו ביום פרוץ המלחמה, כאשר דיבר בלי הרף ובהתלהבות נדירה, הפך עתה להיות שותק גמור. ימי חורבן־וורשה היוו לגביו מעין יום־קדוש ארוך, יום־הדין הנורא. הוא צם והתענה דבר יום ביומו, למד והתפלל הרבה.

והנה אתא ערב ראש השנה. רבי נתן עצמו קורע את דומייתו. כמה מתלמידיו נמצאים לידו בביתו והוא פותח ומדבר אליהם דברים בלתי מובנים, אודות חבלי משיח, על תחיית המתים ועל קידוש־השם — וכאן הוא מפליג בפלפול עמוק ובחקירה הלכותית, אם נשים מחוייבות גם הן במצוות קידוש־השם.

כשגמר את פלפולו, הפליט:

— קשה עלי הפרידה מחדר־הספרים שלי... יותר לא אוכל להישאר כאן... חוששני להיות פה ביום ראש־השנה... אך קודם כל נלך ונבקר ב„מרתף הרבנים", כבר חלפו כמה ימים שאין לי כל ידיעה משם...

הצטרפתי אל רבי נתן ללוותו בכל הדרך, מביתו ועד למרתף. בזמן רגיל ארכה דרך זו רגעים מועטים. הפעם הלכנו יותר משעה. האדמה היתה חרושה תלמים־תלמים כשדה־מזרע. כל הדרכים היו מכוסות גבשושיות ופיעורי־בורות, מעלות ומורדות. אנשים מדלגים עליהם, אך רבי נתן חושש לדרוך ברגליו, שמא טמונים שם הרוגים. היה, איפוא, הכרח לחפש דרכים עקלקלות, שאפשר לעבור בהן בשופי.

יצאנו בשעה מוקדמת. העיר „נמה" עדיין. מערימות אשפה, מעורבלת בעצמות אדם, נישאו תימורי־עשן לבנבנים ומחניקים אל גבהי הרקיע. שם יספרו את יחוס־מוצאם מ...בני־אדם שנשרפו חיים. פחדתי להרים את עיני ולראות כיצד נראים פני עירי החרבה. בתים חרוכים וארובות מפוייחות בראשי גגותיהם, העידו, כי לפנים חיו כאן אנשים והיום שרועים המה אי־שם ללא קברים ומצבות. על גבי גבשושית אחת, מכוסה במנענעי־פסנתר, יושבת אשה ובוכה תמרורים. היא תולשת שערותיה מראשה ופוכרת ידיה ביאוש. מה קרה? היתה לה בת יחידה בגיל 9, ילדה כשרונית, שהכל הפליאו את נגינתה בפסנתר. רסיסי פצצה קפדו את פתיל חייה של הילדה, בעת רטטו אצבעותיה הענוגות על מנענעי הפסנתר. מתחת

לגבשושית הזאת טמונה גופת הילדה. וזה כמה ימים יושבת אשה זו ומתבוננת במנענעים המרוסקים. היא רואה בהם את ידיה הלבנבנות של ילדתה החמודה. רבי נתן עוצר לרגע, מאזין לבכיה, בהפליטו:

— דמעות אינן הולכות לאיבוד, ישנן דמעות שהקב"ה מצניען באוצר מיוחד!

ותוך כדי דיבור התייפח אף הוא ונתן קולו בבכי...

ב„קודש הקדשים"

כאשר פתחנו את דלת המרתף, ראינו לפנינו את סימניה הראשונים של הטרגדיה היהודית. הנה תחילת שקיעתה של יהדות פולין. סביב לעשרות חביות, אשר שימשו בתור שולחנות, ישבו המנהיגים הרוחניים של העם היהודי הנמחץ ולמדו תורה. האחד עסק בגמרא, משנהו הגה בספר הזוהר, האחד אמר תהלים, השני עסוק בספר חסידי.

מי היה שם? עשרות רבנים, שקהילותיהם היו ראשוני הקרבנות של ידי היטלר ימ"ש, המגואלות בדם נקיים. הרב הנמלט העיד על קהלתו החרובה. אחרת, עוד היה נשאר ביחד עם עדת היהודים שלו. רבני־פולין הוכיחו בימים ההם גבורה עילאית. הרב, למרות שהסכנה נשקפה לו הרבה יותר מלאחרים, היה בין האחרונים הנוטשים את העיר. הוא לא השאיר את צאנו הפקר. עשרות רבנים יכלו להינצל. אך הם ביכרו להישאר במקומם וחלקו את גורלם עם גורל עדותיהם הקדושות. מרתף־הרבנים, שריכז בתוכו עשרות רבנים מיותמים, שיקף כבר אז את הטרגדיה הנוראה של יהדות פולין.

מי היה שם? הרבה דמויות מוכרות לי היטב. רואים שם את סבי הרב מגריצא, רבי אליהו ליפשיץ, אחד מעמודי־התווך של אגודת־הרבנים, הפיקח של עולם־הרבנות הפולני. בכל ענין קשה ומסובך, היו באים לשאול את עצתו. הוא יושב לו בצוותא עם הרב מבלושק, רבי יצחק־מאיר קנאל, חבר ועד־הרבנים דוורשה, אשר דלת ביתו לא ננעלה אף פעם כדי לגמול טובות ליהודים. הרב קנאל היה מקורב למלכות ואת היכרותו זו ניצל לטובת היהדות החרדית. בפינה אחת ישב לו המורה־הוראה הוורשאי

רבי אהרן־נפתלי זוודלובר, שזכה לפופולריות נדירה בקרב ההמון הרחב. הוא היה מסובב בכל יום ששי על פתחי החנויות ומפציר בחנוונים להזדרז בסגירתם. נשען על גבי חבית נמוכה עמד בפינה אחרת רבי בן־ציון, הרב מרדזימין, נמוך הקומה. רב זה היה נחבא אל הכלים. רק יחידים ידעו שהוא לומד יומם ולילה וזוכר את כל הש"ס והרמב"ם בעל פה.

שאון־המולה עולה באזנינו... מרחוק קולטים מלים מקוטעות: „בתוספות מפורש נאמר להיפך"... „בירושלמי כתוב אחרת"... מיהו המתפלפל כך בעניני קידוש־החודש? ליד שולחן־חבית רחב יושב רבה של סוכטשוב, רבי צבי־מאיר פרקאל, תלמיד מובהק לבעל „אבני נזר" ומטובי העילויים. מענין: כל ימיו היה גמגמן, אך בפתחו לשוחח בדברי־תורה נושרים מפיו פנינים יקרות והוא מסוגל לדבר שעות שלמות בלי שום הפסק. הוא נחשב בין הגדולים בפולין. לידו יושבים ר' אליעזר נארולר ור' משה־פנחס ביאלר, שניהם מתלמידי רבי נתן שפיגלגלאס. הרב הסוכטשובי משמיע חידוש, אך העילוי מביאלה, התוסס והנמרץ, מתאבק עמו ובעזרת בקיאותו הנדירה הריהו מפריך את החידוש לחלוטין. ר' משה־פנחס משולהב עד כדי כך, שלא הרגיש בביאת רבי נתן. אך ראה את רבו, הרי במקום לשאול „מה נשמע" בימים טרופים כאלו, שכח מכל המתרחש סביבו ופתח להציע בפני רבי נתן את כל השקלא־וטריא...

רבי נתן התמוגג מרוב נחת. גאוותו על תלמידו העילוי. ברם, כשסיים ר' משה־פנחס את דבריו, נענה ואמר: חידוש אחד פחות או חידוש אחד יותר, עלינו להתכונן למאורעות גדולים, עכשיו זמן של צידוק־הדין! בואו אתי — אמר לשני תלמידיו — ונלמד את הלכות קידוש־השם... עתה על כל יהודי להיות מוכן לקידוש־השם...

דומיה עצובה השתררה על פני כולם, ורבי נתן המשיך ודיבר...

— — — מה אפשר לומר, אם רואים בערב ראש־השנה ת"ש מקום־שכינה כזה, במעמקי מרתף וורשאי מאובק? הלא מעומקא־דלבא מתפרץ בשעה כזאת הפסוק: „מה טובו אוהליך יעקב". לא, לא היה זה מרתף, אלא כעין קודש־הקדשים!

שני עילויים

ר' אליעזר וולדר, או כפי שקראו לו: „אליעזר נארולר", היה מבין המפורסמים בישיבה של רבי נתן. הוא זכר את כל ארבעת חלקי שולחן־ערוך בעל־פה. בן־אדם שפיו סגור, לומד בהתמדה וכותב הרבה חידושי־תורה. ביחד עם תלמיד אחר מהישיבה, אברהם־מרדכי מארוקו, היה עורך את הבטאון התורני „דגל הצעירים". הוא התחתן עם בת הרב מלאסקורזובה ומיד אחרי נשואיו מינהו רבי נתן כר"מ ראשי בישיבת „עמק הלכה".

ר' משה־פנחס הרץ, שהיה מוכר יותר על פי השם: משה־פנחס ביאלר, על שם עיירת מוצאו: ביאלה־פודלסק, כבש בסערה את וורשה התורנית בעודנו עלם רך. בחריפותו העילויית הדהים את כל הלמדנים. זכרונו הפינומנאלי היה מעורר השתוממות. בגיל עשרים היה בקי בכל הש"ס ו„הראשונים". כבעלי־כשרונות אחרים, היה גם הוא גדוש במדה יתירה של שובבנות. התנהגותו היתה די מוזרה. עתים היה לומד 18 שעות ביממה ועתים היה מתבטל שבועות שלמים, מבלי להציץ באף ספר. גם זהירותו במצוות עוררה התפעלות לא מעטה. הוא לא הציץ מחוץ לד' אמותיו. היה קשה לו למצוא שידוך, מכיון שכל אימת שנפגש עם איזשהו מחותנ היה מוכיח לו מיניה־וביה שבתו היא „בת עם־הארץ"... מאוחר יותר, משנתבגר, נעשה מאופק יותר. הוא בא בברית הנשואין עם בת הרב מקרזפיצה, הרב בומאץ, וישב ללמוד בשקידה במשך שנים אחדות. כשפרצה המלחמה מלאו לו בקושי 30 שנה. אלמלא המות האכזרי, היה בלי־ספק מפאר בגאונותו את פולין המעטירה. רבי נתן היה תמיד שם עינו עליו ודואג לעלייתו הרוחנית כמו לצרכיו הגשמיים.

* * *

היינו מוכנים כבר לחזור הביתה... אך תוך כדי דיבור הגיחה להקת מטוסי האויב והשליכה מאות פצצות־תבערה על הרובעים היהודיים של וורשה. התקפת־אויר כזאת לא ידעה וורשה מימיה. ההתקפה היתה מכוונת רק כנגד היהודים והביאה אתה מות לאלפי יהודים והשמדת רכושם.

וורשה החלה אז להתלקח בתבערה... האיש הגדולה לא שקעה שם יותר... מיד הגיח ובא ראש־השנה... היה זה ראש־השנה האחרון של יהדות פולין...

פרק שלושים

היהודי מוורשה אל העקדה

[מות־הקדושים של רבי נתן שפיגלגלאס הי"ד]

סמל השלימות

בשנים האחרונות של בטרם־שואה הפך רבי נתן, עוד בהיותו בחיים, לאגדה. הוא העפיל ועלה עד לפיסגות הר הקסם, הקרוי: תורה וגדולה במקום אחד! כוכבו הזדהר בשלל גווני־אור בוערים על פני אופקים שונים. הוא היה לסמל השלימות ההרמונית. דוגמא חיה של שלימות רוחנית.

יותר משגדל רבי נתן בגאונותו התורנית, היה מתעלה במדרגות יראתו: עוסק בתעניות וסיגופים, מפזר רכוש עצום לצדקה — והכל בצורה של מתן־בסתר. במשך כל היום היה יושב מעוטף בטלית־ותפילין ולומד נגלה וקבלה. הרבה ספרי קבלה היו לו לרבי נתן. אנשי סודו ידעו שהוא עוסק בחכמת הקבלה. הרבה ממנהגיו היום־יומיים היו מיוסדים על אדני הקבלה. אלא שכל ספרי־קבלה שלו סגורים ומוצנעים היו בחדר מיוחד. על שולחנו, שעל גביו נערמו תמיד ספרים למכביר, לא נמצא מעולם אף ספר קבלה אחד. כנראה שרבי נתן, אשר כל תנועה מתנועותיו היתה תורתית ומחושבת מאד, סבור היה כי לא זו בלבד שלימוד הקבלה צריך שיהא בסתר, מכוסה מעין רואים, אלא גם ספרי קבלה זקוקים למקום מוצנע, שלא ימשוך אליו את העין הנגלית.

בורח מן האדמו"רות

באותן שנים, ערב המלחמה העולמית השניה — רבי נתן עבר אז בקושי את גיל החמישים — היו מזכירים את שמו בסילודין, ברגש עמוק של יראת הכבוד. הכל רואים בו את האדם העליון, איש ערבות וזבול.

יהודים מכל חלקי העיר באים אליו עם „פתקאות", בבקשם ממנו ברכה, רפואה או עצה. חסידי רדזימין, המיותמים מרבם האחרון האדמו"ר רבי שלמה'לי זצ"ל, שלא השאיר אחריו יורש וממשיך לשושלת — מבקשים להכתירו באורח רשמי כאדמו"ר שלהם. ברם, רבי נתן הקדוש והטהור, המזוכך מכל תאוות ואינסטינקטים אנושיים, היה משוחרר גם מתאוה רוחנית זו...

— — — מה, תבקשו לעשותני רבי? אדרבה, הגידו לי באיזה כח? רבי זקוק לזכויות ומעשים, ואני עני ממעש וזעיר בזכויות! — היה טוען כלפיהם. כל ימי נשמרתי מלהונות את זולתי. וכי רצונכם כי עתה, כאשר הכסיפו שערות זקני, ארמה את עצמי? יודעים אתם מה טיבה של שערה שהלבינה? זהו פתק תזכורת, הזמנה למשפט, התראה, כי הנה יום הדין קרב ובא... אין בכוחי לתקן את העולם... „גור" ו„אוסטרובצה" יש להם כוחות כאלו. לגור היה סב החידושי־הרי"מ, היה לו אב ה„שפת־אמת", הם סללו לפניו את הדרך, הם פותחים עבורו את כל ההיכלות, ואילו אני — מה אני ומי אני?!

— — — שמא תשאלו: ומה עם אוסטרובצה? מי היו אבותיו, מי היה זקנו, הלא אופים פשוטים של לחם לימות החול וחלות לכבוד שבת — אכן! אמנם לא יותר מאופה, אלא שהיה אופה את הפת באש־דת! הבו לי האידנא אופה שכזה ואנשק את פסיעותיו. וכי זוטרתא! כדי לזכות לבן כזה, לאוסטרובצי, מוכרחים להיות בעצמו איש מעלה! אלא מאי, הוא היה אדם גדול, אדם גדול מאד, אך הטמין את גדולתו מעיני הבריות... ואני הנני אני, הזקוק מאד לימי וללילותי כדי לתקן את עצמי, את נפשי — ואולי, יתכן, כשאדם מתקן את נפשו הריהו מציל אגב־כך גם את העולם ומסייע לו להשתחרר מכל הקליפות!...

כה דיבר רבי נתן, עת היו מתכנפים בביתו קבוצות־קבוצות של חסידים שנשרו מ„חצרות" שונות, ומפצירים בו להיות להם „רבי".

רבי נתן לא הפך לאדמו"ר, אבל הקריב את עצמו כליל למען יהודים. וכאשר מאן־דהוא הזכיר בפניו חולה, היה מתפלל לרפואתו בשעת הלימוד, באמצע לימודו ממש, בהזכירו את שם החולה ומתפלל להחלמתו...

הטוב בהתגלמותו

בימים ההם היה רבי נתן הולך מחיל אל חיל. לעלייתו הרוחנית היתה בת־לוייה, בדמות הצלחתו החומרית, הבלתי־שכיחה. עסקיו, שנוהלו ע"י אביו וילדיו, פרחו ושגשגו. רכושו הנאמד במיליונים רבים, הוכפל והושלש עוד יותר בשנים האחרונות.

וזקוק היה רבי נתן לכל ולכלום. הוא לא היה צריך לאכול. אפילו אחרי צום לא היה טועם יותר מכמה „כזית׳ים". בשר לא אכל, פירות לא טעם ולא שום משקה, זולת יין לקידוש. קצת חלב עם פרוסת חלה, זה היה מזונו היום־יומי. היה ישן כל לילה שעות ספורות בלבד, מבלי שיפשוט את בגדיו. את כל רכושו ואת כל מה שהיה לו העניק לזולתו.

כה חי לו יהודי בוורשה, בקדושה ובטהרה. עולם מלא — מתנגדים מעמיקי־מוחין וחסידים חריפים — שאב תורה ויראה ממעינותיו הזכים והמפכים. עולם שלם, יהודים בעלי לבבות נשברים, מדוכאים ומיואשים, נהנו מלוא־חפניים ממעשי החסד שלו. אך הוא עצמו לא דרש ולא ביקש מאומה מן העולם־הזה. רבי נתן שפיגלגלאס ישב לו בפינה סמויה, בין ספרים ושמות קדושים, שם הרווה את צמאונו הרוחני ומצא לו שלוה נפשית בהתבודדות־דקדושה.

כה חי לו בוורשה יהודי, שהיווה סמל חי של הטוב בהתגלמותו. פניו היו מחייכות לכל יהודי באלפי הבעות־חן. כה חי לו בוורשה יהודי, חד בדרא, אשר כל ימיו חלם להזדכך ולהתעלות מעלה מעלה, שעינה תמיד את גופו וצירף את נשמתו.

היום המר

כה חי לו רבי נתן באטמוספירה עילאית, בגן־אלקים עלי אדמות, עד שבאה המציאות האכזרית, עד שמשמש ובא יום המר, יום ראשון לספטמבר 1939, בה גברה הטומאה על הקדושה של היהודי הפולני, היהודי הנצחי בן שנות־אלף.

אך הגיע אותו יום שחור של ה־1 בספטמבר, ומיד גורש רבי נתן מחדר־ספריו, בו ישב למעלה מ־30 שנה. פצצה מן האויר התרסקה סמוך לביתו וגירשתו לעד מקודש־הקדשים שבנה והקים לעצמו: מרחוב

אלקטרולנה 14, שם התגורר. עד למשרפות טרבלינקה ארכה לו הדרך והיתה מלאה יסורים ועינויים על־אנושיים, אותם סבל בשקט ובאהבה. חיים ארוכים חי רבי נתן כקדוש ואף נטילת־נשמתו היתה במות־קדושים, אשר נתארך מאד. קידשו אותו חייו המופלאים וקידש אותו המות.

החיבור על מסכת תמורה

בימי המלחמה הראשונים נטש רבי נתן את דירתו הקבועה, שהיתה כתובת כלל־ישראלית במשך עשרות שנים. ברגע של פחדים נמלט מביתו הבוער, באישון־לילה, כשהוא לוקח אתו תכריך־כתבים. ארון מיוחד היה לו, בו ניצבו עשרות כרכים של כתבי־יד, אלא שהוא לקח הפעם רק כתב־יד אחד, את חידושיו למסכת תמורה.

על מסכת זו עבר בעיון עשרות פעמים, כשהוא משמיע בשיעוריו הרבה חידושים שכתב על מסכת זו — במשך שנים מספר. רבי מאיר־דן פלוצקי, רבה של אוסטרובה, מביא בספרו „כלי חמדה" (פרשת בחוקותי) חידוש במסכת תמורה משמו של רבי נתן. גם בירחון „עמק הלכה" נדפס חידוש משלו למסכת זו. על החידושים האלו שמר כבבת־עינו וחיבבם יותר מכל חידושיו. לעתים תכופות, עת היה נוסע להבראה בנאות־קייט, לקח אתו את כתב־היד של חידושיו למסכת תמורה. גם עכשיו, בנטשו את דירתו הבוערת, השאיר רבי נתן את הכל, את כל זהבו וכספו, ירושה של עשירות מופלגת מדורות רבים; אך גם בנדודיו המרובים לאחר מכן, בימי ההפצצות, בהיותו מגורש ונרדף מבית לבית — לא נפרד אף לרגע מכתב־יד חביב זה.

יום אחד, נכנסו קלגסי הנאצים לביתו וערכו חיפוש, בבקשם למצוא כסף וזהב. מרוב חרון על שהעלו בידם חרס, הציתו הצוררים ארון ספרים שלם ובתוכו גם אותו כתב־יד. בראות רבי נתן את כתב־ידו בוער, הפליט בקול מרוסק:

— כאן בוערים הימים והלילות שלי... ירחים ושנים תמימות... כאן בוער אני גופי... כאן דנים אותי עצמי לשריפה... תורה לשמה אינה נשרפת... במשך מאות בשנים לא הלכו כתבי־יד לאיבוד, העולם היה זקוק

להם... אלמלי השמידו את תורתם היה העולם מזדעזע... אך תורתי? מה ערך לתורתי... הנה דנו אותה לשריפה: אוי, אבוי לי, איך מיטב שנותי נאכלות באש!

ובדברו עצם רבי נתן את שמורות־עיניו. ברגע זה גלשו מהן רסיסי־דמע כסופים, בשפע רב...

הן יקטלני לו אייחל

בראשית ימי המלחמה, בימים שהפציצו את וורשה, עד לתבוסה הסופית, הייתי שרוי במחיצתו של רבי נתן — בבית אביו, אשר עמד ברחוב פרוסטה 19. במשך ימים שלמים לא הוציא רבי נתן הגה מפיו. מהורהר, מסוגר ומתכנס בתוך עצמו, היה יושב מעוטף בטלית ומעוטר בתפילין, מתפלל בהתלהבות בלתי־שכיחה, בכיותיו פלחו כליות ולב, צם בקביעות ולומד באין הפוגות.

פצצות הרס ואבדון, פגזי תבערה החרידו את כל היקום בלי הרף, הרעידו את האדמה, החריבו גושי בתים, ערפו ראשי אדם וקטעו רגלי אנשים. הפאניקה היתה איומה. בדרך־המנוסה איבדו הורים את ילדיהם, הרבה נפלו מתעלפים, איש לא הכיר את רעהו. תוך כדי המרוצה להציל את עצמם נפלו חללים לרוב. אך נשמעה צפירת האזעקה, המכריזה בקול סופראני: „הַאלו האַלו, אַלאַרם נאַ מיאסטו וורשאווי", בבשרה על האויב שמגיח ובא מן האויר — היו הבתים מתרוקנים מיושביהם תוך רגעים ספורים. הכל רצו ונחפזו להציל את חייהם. בבית השש־קומתי שרבי נתן התגורר בו, היו מאוכלסים כמה מאות נפשות, בצפיפות רבה. איש מהם לא נשאר במקומו, להוציא אדם אחד ויחיד: רבי נתן שפיגלגלאס, ואתו כמה תלמידים בודדים.

רבי נתן היה שקט ולא הראה שום אות של התעצבנות. גם בשעת ההפצצה החזקה ביותר המשיך לשבת ליד הגמרא הפתוחה וללמוד. והיה חוזר משמו של רבי מאיר־שמחה: „לכל כדור ולכל פגז יש כתובת מדוייקת היכן ליפול, יודע הכדור למי הוא משתייך — ומה טעם יש לברוח!"

באותו בית עצמו, הרסה אחת הפצצות את המרתף התת־קרקעי, בו היו חבויים כמאה איש — אשר מצאו אז את מותם — ואילו הקומה העליונה, בה התגורר רבי נתן, לא ניזוקה כלל...

— — — חבל על כל דקה... כל רגע לא יסולא בפז... יום החשבון קרב ובא... העולם מוכרח לבוא על תיקונו... היקום כולו נדון לתוהו־ובוהו חס־ושלום... בגדנו בתורתנו הקדושה, חטאנו גדל מאד וכבד מנשוא; ואם לאו שם תהא קבורתכם... הנה, כבר רואים את הקבר! לפיכך: חבל, חבל על כל רגע שחולף — שמא, שמא תעלינה תפילותינו עד לכסא הכבוד... חבל לאבד אפילו דקה אחת... הבה נתפלל ונלמוד! — — —

כזה היה תוכן דבריו של רבי נתן שפיגלגלאס, באותם ימים גורליים.

נגד היהודים

ערב ראש־השנה, שלהי תרצ"ט. בצהרי היום, כאשר יהודים מורעבים ולאים מן ההפצצות הבלתי־פוסקות ציפו בקוצר־רוח לשנה המתחדשת, שתביא סוף וקץ לסבלותיהם, ושפתותיהם רחשו בשיורי הכוחות תפלה חמה ולוהטת: „תכלה שנה וקללותיה!" — הציפה ענגה שחורה של מפציצי השמדה גרמניים את שמי וורשה.

כל ההתנפלויות האוויריות שנערכו עד עתה, היו מכוונות בעיקר נגד „פולין", המטרה היתה ברורה: לשבור את ההתנגדות ההירואית של הפולנים. אולם בערב ראש־השנה, היתה וורשה כולה מובסת ומוטלת בעיי חרבות. וורשה סבלה מחוסר מים ומאור. קברי־אחים ענקיים כיסו את רחובותיה ההרוסים. דרכו של האויב היתה כמעט פתוחה בפניו. וורשה עוד נאבקה אמנם נואשות, אך זה היה למען כבודה בלבד. לחמו לא למען המציאות האפורה, לא למען וורשה העיר, כי אם למען תפארת ההיסטוריה הפולנית. אם כן, איפוא, לשם מה ביצעו אז הגרמנים את התנפלות־האויר הנועזת ביותר, כאשר וורשה היתה מוטלת על חרבותיה הרוסה ורמוסה כליל?

התשובה: אם לפני כן הפציצו מטוסי ה„וורמכט" את „פולין", הנה באותו ערב ראש־השנה ביקשו להשמיד את היהודים שישבו בה. לא את

העיר וורשה הפציצו, כי אם את יהודי וורשה. לפיכך בחרו להם „זמן מתאים" כל־כך... בערב ראש־השנה הטילו פצצות תבערה מתוך עשרות מטוסים במטרה מדוייקת: על הרובע היהודי! הגוש החטיבתי האדיר של ק"ק וורשה, שנתגבש במשך שנות־אלף, החל לבעור באש בערב ראש־השנה קרוב לשעה שלוש אחה"צ.

שלהבת הגוויות היהודיות שנאכלו באש, האירה באישון ליל את הרחובות האפלים. רחובות יהודיים, עטופי עלטה, הוארו מלפידי גוויותיהם של ילדי ישראל השרופים — איזה דמיון שטני מסוגל היה לרקום תמונה טראגית כל־כך? עיניו של מי לא נסתמאו ממאור־דמים זה?

אהא, המשורר האלקי! קח ביד את קולמוסך הקדוש וכתוב, טבול הקולמוס בדם וכתוב, כתוב על ליל אופל־סומק זה, עת יצאו שדים במחול והתחממו לנוכח שלהבות המדורה של בני־אדם בוערים!

הרכוש הקיים

בתבערה זו נשרף כליל ביתו הגדול ביותר של רבי נתן, אשר ברחוב פרנצישקנה, בו התגוררו כמה מאות יהודים. כאשר באו וסיפרו לו על בית גדול זה שהיה למאכולת אש, האזין לבשורה באדישות קפואה. הוא לא נרעש וכמעט לא עניין אותו הדבר, שביתו הנאמד במיליוני זלוטי עולה בלהבות. רבי נתן לא חקר ולא שאל לפרטים. רק דבר אחד ביקש לדעת: אם לא היו חס־ושלום קרבנות בנפש?

בראותו איך ילדיו מצטערים על הנזק הכספי העצום, פנה רבי נתן אליהם ואמר כהאי לישנא:

— כל ימי הייתי סבור, שהרכוש שלי מסתכם רק בדמים שפיזרתי לצדקה. כספים כאלו לא תשמיד אף תבערה. האדם — חזר על דבריו בקול חרישי — כל עושרו הוא מה שמעניק לעזר זולתו. על רכוש כזה הריהו נשאר בעל־הבית לעולם. לא כן ממון שמחזיקים תחת שמירה, כביכול, למשל בבנק, שהוא חסר־ערך ממש. ראו מה אירע להון: ברגע אחד אבד רכוש עצום! אך כל מה שפיזרתי ונתתי לעניים ונצרכים, זהו רכושי לעד ואיש לא יוכל לפגוע בו... הדבר האחד שמציק לי כרגע, זוהי השאלה: מהיכן אקח לפרוע את חובותי?...

ובדברו כך, נעקרה מלבו של רבי נתן אנחה גדולה ומרה...

— — — איזה חובות? רבי נתן, המיליונר, למי הוא חייב כספים במטבע זר, בדולרים אמריקאיים? מסתבר, שהוא לקח בהלוואה סכומים ענקיים וחילקם לצדקה. הכנסתו השבועית שאביו ר' יחזקאל מסר לידו בכל מוצאי־שבת, לא הספיקה עבורו... והוא נאלץ לקחת הלוואות מפעם לפעם, משלם ריבית ומפזר לאביונים...

בפלניטה אחרת

למן ראשית המצור על וורשה ועד שחלפו שבועות מספר אחרי סוכות, עת נפגשה וורשה עם המרצחים הגרמניים פנים־אל־פנים, באותם שבועות־דמים היה רבי נתן צם ומתענה דבר יום ביומו. אביו ר' יחזקאל פשוט ערך שעוריה, התחנן אליו וביקש רחמים. על כל דיבוריו השיב רבי נתן קצרות:

— אינני צם, אך אין ביכולתי לאכול!

ולמעשה, חדל עכשיו רבי נתן, שהיה כל ימיו ממעט בסעודה, מאכילתו לחלוטין. רק מאוחר בלילה, אחרי חצות, היה טועם משהו כדי להחיות את נפשו.

בימי בלהות וסער אלה, כאשר המות טייל לו בחופש־תנועה מוחלט מבית לבית, היה כל מבט בדיוקנו הזוהר של רבי נתן כצרי ומרפא לנפש הדויה. התנהגותו השקטה, שקידתו על התורה בלי הפוגות, כאילו היו החיים זורמים עתה באפיקם הרגיל, הרגיעה את כל מי שהיה שרוי במחיצתו. אנו תלמידיו — משה־פנחס הרץ, העילוי הנפלא מביאלה, ואני — לא משנו ממחיצת רבינו אפילו לשעה קלה. בהשפעתו חיינו גם כן באטמוספירה השלווה שלו, היינו מנותקים כביכול מן המציאות הטראגית. היינו שרויים במצב של מהופנטים, לא חושבים מה יביא לנו יום מחר, לא עורכים דין־וחשבון לעצמנו, לא חשים כיצד האדמה בוערת מתחת לרגלינו — וכי האשמדאי הנאצי עלול בכל רגע לשים קץ לחיינו הצעירים.

בחוץ תשכל חרב וטבח רב, השוחט האיום מניף את המאכלת וטובח; וורשה כולה הפכה להיות בית מרחץ דמים גדול. חופרים קברים המוניים. ללא מאור. ללא מים. כל המעינות חרבו. אפילו מעינות־הדמע האנושיים. קוברים במר־ידים את האבא, את הבן או את האשה ואגל־דמע בודד מלחלח את הקברים הרעננים. הנה, הנה — חושב לא אחד — עוד מעט יגיע התור שלי, הנה טס מלאך־המות ממעל לראשי ועוד רגע־קט יקיץ הקץ...

אך בביתו של רבי נתן זורחת השמש — לומדים בשקידה, מתפלפלים בהלכה. מהיכן שואבים כח־אדירים כזה, העולה בעוצמתו על המפציצים האוירים? מנין הגבורה והעוז, להסתכל ישר בעיניו של המות ולא לפחד? דומה, אנו חיים פה על פלניטה אחרת. האמנם שרויים אנחנו כרגע בעיר ההריגה וורשה, או שנישאנו על כנפי־נשרים לאי־שם, למקום בו לא ניתנת כל שליטה למות האכזרי? כל ההסברים הפילוסופיים לא יפענחו חידת־פלאים זו.

ברם, כזאת היתה המציאות המשונה שלנו. בצל כנפיו של רבינו לא ידענו כל מורא ותחת הרעשותיהם של התותחים הכבדים היינו לומדים בצוותא הרבה שעות מן היום.

ללא שום ספק היתה „אידיליה" זו נמשכת עוד שבועות מספר, לולא שבלילה אחד, שלהי אוקטובר, העירני רבי נתן מתוך השינה ושילחני מוורשה העיר, בצוותו עלי לברוח למקומות רחוקים...

מה קרה?

פרידתי מרבי נתן

רבי נתן, בדיוק כמו הרבי מאוסטרובצה, היה צם לעתים תכופות תענית־חלום. עשרות פעמים נתגשמו חלומותיו בדייקנות מלאה. ה„חלום" מילא תפקיד חשוב בחייו הרוחניים. בחיי יום־יום שלו היה רבי נתן מתחשב מאד באינסיפרציות של חזיון־לילה. היה עושה או נמנע מלעשות דברים רבים על פי הגילוי שנתגלה לו בחלום. היה לו חיבור שלם, בהלכה ובאגדה, שחידש אותו בחלום. אחרי רבי צדוק הכהן זצ"ל מלובלין, שהדפיס

ספר עמוק במחשבה ובחקירה שהגה אותו בחלום — היה רבי נתן המחדש הגדול של חידושי־תורה בחלום. לפיכך היה מתייראַ מכל חלום רע, עורך „הטבת־חלום" לעתים קרובות וצם תעניות.

פעם אחת, באישון לילה, בהיותי ישן בביתו עייף מעבודת־פרך (הגרמנים כבר חטפו אז ברחובות יהודים לעבודה, כדי לפנות את עיי החרבות של בתים הרוסים) — הקיצני רבי נתן ואמר לי בנימה עצבנית:

— קום וברח לך מהר מוורשה... חלמתי עכשיו אודותיך... אסור לך להוסיף ולהישאר אצל הגרמנים...

רעד צורב חלף בכל אברי גופי למשמע המלים הללו. בחוץ שררה עלטה גדולה. רביבי גשם דקיק וצונן טפטפו מארובות הרקיע. אף נפש חיה לא נראתה ברחוב. עצבת איומה אפפה אותי והייתי שואל את עצמי: אנה אלך? אם עיר מולדתי וורשה מתנכרת אלי עתה והיא זרה לי, מהי הקירבה שיש לי עם העולם הנכרי הגדול? — — —

אולם רבי נתן מנתק את קורי מחשבותי. הוא מדבר בקול בוטח: „ברח לך מוורשה מהר ככל שתוכל, יפה שעה אחת קודם!" „איך אסע מבלי להיפרד מאבא, מאמא ומן הסבא?" — שאלתי. „אני, אני יודע, אני מרגיש כבר עתה בצערם" — השיבני רבי נתן — „אולם עליך להימלט מיד!" ובדברו כך הוריד את שעון־הזהב שלו מאפודתו והושיטו לידי בצירוף סכום כסף עם התפילין שלו, וכן מכתב־המלצה שהופנה אל רבי חיים־עוזר גרודזנסקי, גאון הדור, היושב בוילנא.

בהיפרדו ממני, אמר רבי נתן:

— יודע אני מה מסוכנת היא הדרך... חללים רבים נופלים בדרך זו ואפילו לא ידוע אם הם זוכים לבוא לקבר ישראל... לפיכך אני מברך אותך, השם ישמרך מכל רע! תשמור תמיד על התפילין הללו, שנכתבו בקדושה ובטהרה... ואני בטוח שתגיע לוילנא בשלום...

ברגע זה נעתק הדיבור מלשוני ולא הייתי מסוגל להוציא מפי אפילו הגה קל. הושטתי לו את ידי, חטפתי מבט אחרון על פניו הלוהטים ונפחד יצאתי מביתו לחפש אפשרות כלשהי לצאת מוורשה.

מיד אירע לי נס. בו במקום מצאתי קבוצת נמלטים ששכרו עגלה וסוס בצאתם לביאליסטוק. זרועה היתה הדרך הזאת בפחד מות על כל צעד ושעל. ואני, את חיי, כמו את תפיליו של רבי נתן, הצלתי בחסד השם!

ימיו האחרונים

בגיטו שהוקם בוורשה, התגורר רבי נתן בביתו ה„פרטי", ברחוב אלקטרולנה. דירתו הנוכחית הכילה חדרון צר ואפלולי, הימנו יצא לעתים נדירות מאד. כבר בחדשי המלחמה הראשונים, עוד בשנת ת"ש, סבל מרעב וקור. המיליונר האדיר הזה לא חסך לעצמו כסף במזומן. הוא לא צבר מימיו זהב ויהלומים. את רווחיו העצומים חילק בקרב הנצרכים ובבוא השעה המרה, נשאר הוא עצמו מחוסר לחם, אין־אונים.

רבי נתן, הפזרן הגדול בדורו, נאלץ לפשוט יד ולבקש עזרה. לפני פסח שיגר אלי מכתב קצר לקובנא, שם נמצאתי, וכה הוא כותב: „רצוץ ושבור ומדוכא אנכי עד דכא... אבדתי, חסרתי כל כתבי היד שלי... אין אני מצטער ואין לבי דווי על בתי ארמונותי שנשרפו וכלו בעשן ערב ראש־השנה... אבל צערי על אבדן הכתבים... רק השי"ת רואה ויודע מה נפשי כואבת. אם יש ביכולתך, תלמידי היקר, שלח לי כליטרת צימוקים בכדי שיהיה לי יין על ארבע כוסות..."

ואתה, בן אדם, קרא מכתב כזה ואל תיקרע לגזרים! אם לבך אינו עשוי פלדה, מוכרח הוא להתפקע מעוצם הכאב המעיק. לפנים היה רבי נתן נוסע במרכבתו הפרטית על פני רחובות וורשה ומחלק יין לפסח למאות יהודים עניים. הוא בכבודו ובעצמו היה מבקר אצל חולים ומדוכאים ומושיט להם עזרה וחגורת־הצלה — והיום ניצב הוא לו כליש פצוע, כנפי הנשר שלו קצוצים, והוא מתחנן אצל תלמידו המטולטל בדרכי־נוד, בליטא, שיואיל בטובו לספק לו יין לארבע־כוסות...

בחודש אדר לשנת תש"ב כותב בנו ר' אפרים להרב הלל זוליצקי בבזל, שווייץ, כי רבי נתן חולה. הוא מבקש מאתו לשלוח חבילת־מזון. במכתב שני, מתאריך 16 במרץ 1942, הריהו מבקש חבילת מצרכי פסח עבור רבי נתן. וכאשר הושיט לי ידידי זה לקריאה את שני המכתבים

האלו, לעת ביקורי בשווייץ בשנת תשכ"ד, ריחף לעיני־רוחי רבי נתן בדר־פרצופין: האחד — רבי נתן האר"י שבחבורה, הסמל של תורה וגדולה במקום אחד; והשני — רבי נתן בגוו הצנום לאימה, הרועד מקור ופושט יד לחבילת מצרכי־פסח...

אוי, מה נוראים הם החיים!

שלושת בניו הנשואים, רעיותיהם וילדיהם, בנו הצעיר אברהם, שאך הגיע לגיל העשרים, בת־זקוניו פריידל'ה, בת י"ד, כולם ניספו עוד בהיותו בחיים, אחר־כך — זוגתו הרבנית, ולבסוף הוא עצמו. במשרפות־טרבלינקה דאתה נשמתו הטהורה אל־על, עלתה בסערה השמימה.

כה גווע מורי ורבי, הקדוש והטהור. ואתה, אדם — החרש, החנק בחשאי את צערך הנוקב, התייחד עם הנשמה הגדולה הזאת, שהיתה קדושה בחיים ונתקדשה בעשר קדושות עם שאר הרוגי מלכות בלהבות טרבלינקה.

* * *

לא הצליח רבי נתן להישאר נסתר בחייו, אך הוא נשאר נסתר אחרי מותו. איש לא כתב אודותיו. ביומנים ובספרי־יזכור אין מזכירים את שמו. לא עטפו את מותו באדרת־גבורים. חרישית כצל חמקה דמותו ונמוגה. אינני יודע כמה אנשים בימינו, יודעים על יהודי דבי־עילאה זה שחי ופעל בוורשה.

ישמשו, איפוא, הדפים האלו כגלעד לזכרו ויספרו על יהודי מופלא זה, שניספה בשואה, והוא חי לנצח בצרור החיים — במעלות קדושים וטהורים, כזוהר הרקיע מזהירים.

פרק שלושים־ואחד

ויהי אחרי החורבן

התערערות כללית

שואת הכחדתם של ששת מיליון היהודים שנרצחו ע״י היטלר ימ״ש וגייסותיו, אין אחות לה בדברי־ימי־עולם — לא במסכת העינויים והגבורה של העם היהודי, ובוודאי לא בהיסטוריה של העמים, מחוללי החורבנות.

חורבן, השמדה, ששה מיליון קדושים, מחנות־מות, כבשנים ומשרפות, תאי־גאזים — כל אותן המלים, אשר אך לפני זמן קצר הולידו בנפשנו זעזוע עמוק והיו פולחות כל לב יהודי בצריבתן, מצטלצלות כבר האידנא כמלים בנאליות מאד ואפילו — נודה על האמת — נודף מהן קורטוב של היתול. ואכן, החורבן הנורא גדל ונעשה טראגי ואיום פי כמה, אם תוך זמן קצר כה קצר חדל מהיות נושא אקטואלי. אבוי לכל טרגדיה, אפילו נשארה קיימת לעד כנושא חי ומחריד, אך נורא פי אלף כאשר „עולם ששקע״ מלא נמחה מן הזכרון בצורה ברוטאלית כל־כך, עד שנשכח גם מלבותיהם של האנשים שנוכחו בפרפורי גסיסתו ויציאת נשמתו.

שמא הופכים גם אנחנו עצמנו אגב־כך לשותפים בחורבן? האין הדבר מוכיח כי גם אנחנו, הנותרים בחיים, נושאים בחובנו את גרעיני הרעל של החורבן וכל מהותנו הרוחנית נתערערה?

ירידתו הרוחנית־מוסרית של דורנו — הלא זוהי תוצאה ישירה של השואה הנאצית האיומה, שיצרה תוהו־ובוהו במחנה היהדות. אם החורבן הפיסי נעלם ונשכח חיש מהר, הנה האנדרלמוסיה הרוחנית וטשטוש־הגבולין אשר החורבן הוליד אותם, טרם חדלו מלהשפיע בחיי החברה.

חורבן פיסי וחורבן רוחני

החורבן הפיסי היה אמנם מוגבל בזמן ובמקום. ברם, החורבן הרוחני — שבא כתוצאה מן השקיעה והחדלון הפיסי — לא ידע זמנים וגבולות. אפילו אתר שלא הונפה עליו מאכלת־הכליון, הגיע אליו הנחשול העכור של השחתת המדות והמוסר, הגואה והולך בעולם, כאחת מתוצאות המלחמה.

לאחר האסון הלאומי האיום, נתפלג העם היהודי באורח מיכאני לשתי חטיבות נפרדות: המומתים והנותרים בחיים. אכן, מה כוזב הוא המיון הזה במובן הרוחני, שהרי גם הנותרים בחיים ניגפו בחידקי החורבן והכליון.

שואת ה־6 מיליונים היא... מה היא? טראגית... איומה... עצומה... דלו כל הביטויים האלו ושכיוצא באלו, מכדי לציין במלה נכונה את חורבן היטלר. אין בנמצא מלה דינאמית כזאת, המסוגלת לקרוא בשם את אותם ימי־איוב. חס לנו מלחלל את הטרגדיה שלנו בקריאת שמה. אמנם כל כמה שהחורבן גדול, עוד היה מקום לנחמה פורתא ברע־במיעוטו, שלא השמיד והכחיד החורבן אלא את ה„ניספים" ולעומת זאת זכינו וניצולה יהדות שלמה שנותרה בחיים, שיצאה שלמה ברוחה מן התופת. ברם, למגינת הלב חדרו חידקי־השמדה בגוף היהדות עמוק־עמוק ומכרסמים בה בכל פה — וכאן נעוץ חוד עוקץ הטרגדיה של השואה. המספר הפיסי של קרבנות ההשמדה הגיע לשש ספרות, ואילו חללי החורבן הרוחני — אין מספר להם.

החורבן שיסע את גופם של המושמדים וביתר את נשמתם של הנותרים בחיים. אהה! לאיזו קלחת של תוהו־ובוהו הטיל החורבן אותנו, האודים המוצלים?! עם הקודש מה היה לו, האדם בחיר היצירה מה היה לו? אך חוטפים מבט רציני סוקר מסביב בתוך ד' אמותינו — ומועקה נוראה תשתרר בלב. בכל אתר ואתר, אם בארץ־ישראל שכה נכספנו לה, ואם בגלות אמריקה שהיא זבת־חלב־ודבש — ריקנות נוראה, חול וחולין, עיוות מושגים, סילוף איום של רעיונות, ובעיקר: אוקיינוס גועש ומטיל־אימים של שנאה בין יהודי ליהודי, זרות בין אח לאח ויתמות אומללה במחנה שלנו.

עוד כיום משפיע החורבן בכל יחיד, בכוחות טמירים ועל־טבעיים. לא כח אחד מכוחות הרע של תקופת־האופל הנאצית, ירש לו האדם היחיד בן־ימינו ועוד הוא נלפת במורשת זו. אבד לו נתח מצלם־האלוקים, ואילו הוא חושב לעצמו: החורבן — נחלת העבר... מה טחו עיני האדם מראות, אם מתכחש הוא למה שנסתפג בדמו. הוא, האדם, שקוע כל־כך בהזיות, עד לאין־אבחנה כי הנה הוא עצמו מהווה חטיבה של חורבן...

חילול קדושת החורבן

אם האדם של ימינו עצמו הנו חלק בלתי נפרד מן החורבן, מהות הרסנית, שוב אין אמנם כל מקום לכל מיני פירכות וקושיות שמקשין עליו. מעתה, כל צדדיו השליליים נחשפים לעינינו באור שונה לחלוטין. אפשר מטעם זה להבין, איך אנשים חרבים מסוגלים לחלל את הטרגדיה המקודשת ביותר בחיי האנושות. כי הנה בשם הלאומיות מחללים יורשי השואה את קדושתה — אכן, קרי וכתיב: קדושת־החורבן!

בשנות האימים, בימים של מצוקה ועינויים, באה קדושת־החורבן לידי ביטוי בצורה בולטת מאד. הגבורה היהודית נתעוררה בממדים כבירים. ברגעי־נסיון קשים ומרים, או־אז נחשף שביב־הקודש של הקדושה היהודית; תוך כדי מאבק־איתנים עם מר המות, נחשף הודה של מסירות־נפש יהודית. אלא שגם החורבן במוראותיו, גם הקדושה והגבורה שקידשו את החורבן — נתחללו ונעשו חולי־חולין.

הבה נבחון כיצד העולם המודרני מטשטש, מעוות מושגים ואגב־כך מסלף את הוד החורבן, את מובנו הקולוסאלי־פנימי, את השפעתו ביקום לדורות המאוחרים יותר, העתידים להיוולד.

תנחומין של הבל

עוד בימים הראשונים, עת נחשפה השואה במלוא הזוועה והסיוט והכל ראו את תמונת החורבן כמות שהיא, את מסע־ההכחדה אשר מילא חללו של עולם בריח דם יהודי רותח — מיד החלו בחיפושי תנחומין לנשמת ישראל הפצועה, אשר לא מצאה מנוח אחרי שנות תופת וסבל שטני.

התופעה הזאת היתה אמנם מובנת לחלוטין. בעידן של אופל ואי־שקט פנימי, חיפשו אחרי נקודת־אור שתעורר תקוה ואמונה במחר, חיפשו משהו שיבטיח ויערוב כי „יש טעם בחייכם". ניצוצות־חדוה הבהבו, איפוא, בלבבות עת ראה היהודי בחזון־דמיונו איך שבתוך חשרת העבים השחורים מבקיע נתיב קרן אור זורח, שביאתו מפאתי מזרח.

ארץ־ישראל — באדרתה הגלותית־בריטית, במאבקה לשחרור המולדת, ועל־אחת־כמה לאחר מכן, עם הפיכתה למדינה עצמאית ככל המדינות — היתה החל מן הרגע הראשון כעין צרי־ומרפא של הפצע היהודי השותת־דם.

וכל זה ברור ומובן מאליו. אחרי החורבן הגדול נותרה ארץ־ישראל כתקוה אחרונה, ואכן: היא גם אימצה את שארית אומץ־הלב, עודדה את הרוחות ולא נתנה לשארית הפליטה, לשקוע — תחת המועקה של מאורעות המלחמה — בתהום היאוש.

אלא שאף כי היתה אמנם ארצנו הקדושה לשיקוי ומזור בשביל חלאי הגוף והנשמה היהודית, עדיין לא היתה הצדקה כלשהי להפוך את החורבן ל מ ח י ר ל א ו מ י. יצרו סמיכות פרשיות והציבו כמקבילות את השמדת 6 מיליון יהודים עם הקמת המדינה, כאילו האחד כרוך במשנהו ואי אפשר היה אחרת, כאילו החורבן היה תנאי מוקדם ל„גאולה" אפילו בצורת המדינה דהאידנא. רבים מחשיבים את הקמת המדינה כגמול הגון עבור כל הסבלות הקשים שסבלנו בחורבן...

כשם שנסתר מהשגתנו האנושית הפעוטה חשבונם של ששה מיליונים קרבנות קדושים, כך גם ניצבנו מלאי התפעלות בפני התגלית או ההתגלות: „מדינת ישראל". את הכל אפפה התרגשות פנימית, מדי עמדם בפני תופעה פלאית זו הקרויה „מדינה", ואשר נתכוננה דוקא בעידן שרשעותו של עולם הגיעה לשיא.

שתי התופעות הבלתי־טבעיות, החורבן והקמת המדינה, מהוות פרשה סתומה לגבינו. כל מאמץ ליצור קשר משותף בין שתי ה„עובדות" האלו מיותר מעיקרו. גם ללא הכחדת שליש מן האומה הרויח העם היהודי בכשרות וביושר ארץ משלו, בעוד שזיווג־כלאים זה של „חורבן" ו„קיום" בחדא מחתא מזלזל ומפחית את ערך החורבן והמדינה כאחד.

מי זה אמר שתמורת ארץ־ישראל, ביחוד תמורת ארי החילונית של ימינו, נזדקק לשלם מחיר יקר כל־כך. אלמלי היו המאורעות מסורים לשיפוטנו ובידינו להכריע עלי חדלון וקיום, כביכול, וכי מה: היינו מסכימים לשלם מחיר כה יקר תמורת ארץ־ישראל? שמא מוותרים היינו על קהלה יהודית זערורונת אחת, נידחת, אי־שם בארץ רחוקה? על אחת־כמה ששה מיליון יהודים, שהם בוודאי יקרים יותר מכל „המדינה" של ימינו, ואם כך — לשם מה ההצטעצעות בפראזות יפות וההתבטאות בנשימה אחת: 6 מיליונים — והמדינה?!

אבל אשמים אנחנו

כל אימת שמעלים את זכר החורבן הנורא, מתעוררות בנו מחדש החוויות המזעזעות של אותם ימי תוהו־ובוהו ולבנו מתמלא שוב זעם וחרון על כל האשמים באסוננו, בשואה שהמיטו הנאצים ימ"ש על בני העם היהודי.

ומי הם בעצם כל אלה האשמים בקטסטרופה עולמית זו?

על שאלה אנושית פשוטה כזאת, טרם ניתנה תשובה הולמת עד היום הזה. ככל שאנו מתרחקים מן המאורעות, מגלים אנו מדי פעם יותר ויותר נאשמים. מדי פעם נחשפים לפנינו מקורות חדשים, שיש בהם כדי לגלות את משתפי הפעולה בחורבן הגדול. מתחילה, בעיצומה של מלחמת־העולם, סבורים היינו שיש ליהודים שונא־עולם אחד ויחיד, אבי אבות הטומאה היטלר ימ"ש ואחוזת מרעיו הגנגסטרים, ותו לא. אך במרוצת הזמן נתחוור שטעינו מרה. ההיטלריסטיות פשתה כנגע — אם כי בממדים מצומצמים יותר — בכל פינות העולם הגדול והרחב. ספסל הנאשמים מתארך וגדל מפעם לפעם. הרבה מדינות וממלכות הושבו כבר עליו. ארצות ועמים שלמים, מי פחות ומי יותר, סייעו לעם היהודי שיגווע בלהבות. אפילו אמריקה הדימוקרטית שלנו החרישה כדג, בעת שגערותיה עוד יכלו לעזור ולהציל.

במשך השנים שחלפו אחרי השואה, הושבנו על ספסל הנאשמים חלק גדול מאד ממשפחת העמים. למן גרמניה הארורה ועד — במדה

מסויימת — למדינות הדימוקרטיות שאמרנו לחסות בצילן. גילויים אחרי גילויים, ארכיונים שנפתחו, ידיעות סודיות שנחשפו וגנזים דיפלומטיים אחרים מספרים גלוי מי הניף את גרזן־ההכחדה על הראש היהודי ומיהו זה אשר יכול היה במאמצים פעוטים מצידו להציל, או להקל את הסבל — ולא נקף אצבע. רשימת האשמים האקטיביים והפאסיביים גדלה והולכת משנה לשנה.

ברם, נאשם אחד הוסח מלבנו, הנאשם אשר שילם כעונש עבור אשמתו מחיר יקר־מכל־יקר. זהו העם היהודי עצמו, ליתר דיוק: מנהיגיו הרשמיים; אלה שהיה ביכולתם להציל ולא עשו זאת עקב טעות פסיכולוגית פטאלית. ככל שאנו מתרחקים מן הימים הקודרים ההם, כך אנו מרבים להשתכנע כי גם אנו היהודים חייבים להכות באגרוף על הלב ולקרוא בקול רועד: אבל אשמים אנחנו!

דורון, תפלה ומלחמה

בוודאי נקיות ידינו מתשפוכת דמים ופשיטא שאין לתלות בנו עוון שבגינו היה עלינו להקריב מיליונים כקרבן עבור כל אומות העולם. אך לא נוכל להתחמק מן התביעה, הלמאי לא השתמשנו באמצעים היהודים העתיקים שהיו משתמשים בהם בכל עת צרה, להימלט על־ידם מכל מיני גזירות קשות. אלמלי השתמשנו בנשק עתיק־יומין זה, שמא היינו מצליחים להציל המוני יהודים?

כיצד יש לנהוג אפילו בגדול שבשונאינו? האם לארגן „חרם" כנגדו או לקרוא למפגני־מחאה? מה היו האמצעים שהיהדות ניסתה אותם, בימים שכל קיומה הפיסי היה שרוי בסכנה נוראה?

תורתנו הקדושה מצביעה לפנינו בבירור על הדרך והאמצעים היעילים בכגון דא. האסטרטגיה התורתית מלמדת: לדורון, לתפלה ולמלחמה. תחילה יש לנסות להגיע לידי הבנה בעזרת הדורון, השוחד, דמי־כופר. אמצעים הכרחיים כאלו הם אנושיים, ואפילו מכובדים, כל עוד אפשר להסתייע בהם כדי לדחות מעלינו את האויב הצמא לדם. רק לאחר שהדורון והתפלה לא העלו תוצאות חיוביות, רק אז עלינו לפתוח במלחמה. מאבק מלחמתי — זהו האמצעי האחרון לגבינו.

פדיון שבויים — זהו מושג מקודש במסורת היהודית. הצלת חייהם של אסירים שחייהם בסכנה על ידי שיחוד הרוצח והשודד, נחשבה למצוה הקדושה ביותר. כסף וזהב היו המלים המשכנעות ביותר שהרוצח הבין, ושפת ממון זו היא שהצילה לא אחת את קיומו של עם ישראל מכליון פיסי. אם נדפדף בפרקי הסבל והעינויים של אומתנו, נמצא, כי הרבה גזירות־השמד נתבטלו הודות לשלמונים שניתנו אם לגוזרי הגזירות ואם למבצעיהן. בהיסטוריה היהודית נחשבו שוחד ודמי־כופר כאמצעי־השפעה יעיל ביותר, אשר שמה לאַל את הגזירה הקשה ביותר של הגרוע בעריצי־עולם.

הערכה מוטעית

באמצעים בדוקים ומנוסים כאלו לא השתמשנו, למגינת הלב, לעת גזירת היטלר ימ"ש. הלא בינתיים הפכנו לאנשים מודרניים, לילדי התרבות האירופית, לא יאה לאנשים מסוגנו כי נזדקק לאמצעים „מיושנים" שכבר העלו חלודה; הלא בינתיים נעשינו מדינאים־לעילא ובעלי ראשים מיניסטראליים, ואיככה נמשיך במדיניות שתדלנית קרתנית ונתדפק על דלתות נדיבים בבקשת טובה...

בעלות היטלר ימ"ש על הזירה העולמית ובהמטירו אש וגפרית על היהודים, הפרזנו בהערכת הוד מעלתו... היינו מסרבים להאמין, כי ניתן לשנות אופי רצחני שכמותו בעזרת מצלצלין, סטינו מדרך התורה ולא אבינו ללמוד מדברי־הימים של עמנו שהוכיחו בעליל, כי כל עוד נהא בגלות אין בעדנו אמצעי־הצלה טוב יותר מן השוחד. שכחנו את כל זאת, ואנחנו, הכבשה החלשה, הכרזנו תיכף ומיד מלחמה באריה הטורף בצורת „חרם עולמי" נגד גרמניה. במקום לנסוע לגרמניה עם שק מלא זהב, להתדפק על השערים ולסנוור את עיני הרוצחים במטבעות זהובות, שקדו ה„מנהיגים" לארגן הפגנות־רחוב ונקטו באמצעי מחאה חריפים; במקום לגשת עם מטבע ביד, הצטעצעו ברמחים של נייר, שהעמיקו עוד יותר את השנאה ליהודים. אמריקה, רוסיה, מעצמות אדירות שכמותן אולי עלולות אי־פעם לשבור את האויב על־ידי מחאות שעל־גבי הנייר, אולם עלינו היה לדעת את חוסר־האונים שלנו ולחפש דרכים אחרות.

וכי מה, יהרהר בוודאי לא אחד, כלום בתקופת ספרד עודנו שרויים, בימי הביניים? וכי ניתן בכלל לשחד את האויב של ימינו בכסף? האפשר להעלות על הדעת, כי אמנם יתכן להימלט מרשעות היטלריסטית שטנית על־ידי שלמונים?

והנה, דוקא בהערכה המופרזת של מדת עקשנותו של האויב, שהוא בלתי גמיש ובלתי־נכפף אפילו בפני עוצמת הכסף... כאן חבויה טעותנו הטראגית, עבורה שילמנו מחיר יקר כל־כך.

אפשרויות שהוחמצו

שוב אין זה בגדר סוד, כי במדינות שונות יכלו תמורת כסף להציל יהודים רבים ובסכומים גדולים יותר היתה אפשרות להציל קהילות שלמות על רבבות יהודיהן. אין לשכוח, כי מנגנון אוכלי האדם היה מורכב מאלפי רוצחים וחלק גדול מהם, אם לא את המנהיגים הראשיים, בודאי יכלו לשחדם בממון. הגיטאות, כמו מחנות הכפיה, פזורים היו בהרבה מדינות ובכל מקום שהוא יכלו למצוא קופצים על סכומים רציניים. ההוכחה הטובה ביותר לכך היא סלובקיה, שם — הודות לאזעקותיו קורעות השחקים של הרב מיכאל־דוב וויסמנדל זצ"ל — שלשלו לידי הרוצחים דמי־כופר והצילו בדרך זו אלפי יהודים ממות בטוח. את השטן בכבודו ובעצמו — בפרצופיו השונים — ואפילו את הימלר ימ"ש הרעילו בהסכמים כספיים, במקרים ידועים.

נכון, התבוסות המתמידות בחזית הגרמנית סייעו אז לרכך את לב הרוצחים ומטעם זה נתרצו לקחת שוחד. גם המומנט הפסיכולוגי של סוף שנות המלחמה עזר לכך. הרבה מהמנהיגים הנאציים הכינו „אליבי" לעצמם בעוד מועד. ברם, למרות שהדברים נכונים, אין ספק שהיו עוד אפשרויות ריאליות כהנה וכהנה אשר הוחמצו. העובדות הן ידועות, כי אפילו בימי שגשוג הנאציות, בעיצומה של המלחמה, התמהמהו כמה מראשי מלאכי החבלה בביצוען של פקודות ההשמדה, הודות לתשלומים הגונים מאד שקיבלו מכספיהם של יהודים. כל הנסיונות להציל יהודים בדמי־כופר נעשו בהיקף זוטר בעלמא. היזמה לכך באה מצד יחידים. העולם היהודי הגדול היה אז עסוק מדי ב„חרם" ובמדיניות הפגנתית.

טעות מרה טעינו אז, טעות פטאלית. הסחנו דעת מן האזהרה: „אל תתחר ברשעים — בזמן שהשעה משחקת להם", ומי יודע מה עצום מחיר הנפשות ששילמנו בעד טעותנו זו.

ואכן, על ספסל האשמים נתייחד גם לנו מקום כלשהו: אבל אשמים אנחנו!

קדושה בחיים ובמוות

בשנות החורבן, בצל המוות, נתגלה היהודי המעונה בדמויות מנוגדות־קוטביות. האדם העילאי התעלה עוד יותר והגיע לשלימות מוסרית; האדם השפל והמופקר שקע עוד יותר עד למצולות השאול, עד לשער המ"ט. מחד גיסא ראו במקרים רבים, באיזו מדה עלול היהודי להפסיד ולאבד את צלם האלקים ולהפוך לחיית־טרף ברברית, עד היכן עלול הוא לשקוע בתהום השפלות. מאידך גיסא ראו, איך יהודי מתנשא בכנפי־נשר לפיסגות גבהי הקדושה, הטוהר האידיאלי, איך הוא מתעלה להירואיות על־טבעית ממש.

מה פירוש: קדושה? מי נצטיין בקרב ישראל כאדם־קדוש? דומה והמושג ‚קדושה' לא היה זקוק בדברי ימי עמנו להגדרות חדשות מדי פעם. ידענו: קדוש אינו רק מי שהומת כקדוש, אלא בראש וראשונה מי שחי כל ימיו חיים של קדושה וטהרה. אמנם נכון כי גם ברגע אחד של מות־קדושים הופך האדם להיות קדוש, אולם היהדות אינה יכולה להתקיים על קדושים כאלו בלבד, לא קדושה כזאת — שאינה אלא עם המוות — עשתה את עמנו לעם־קדושים. קדושת המוות באה תמיד כתוצאה מקדושת החיים.

הניספים בשואה, כל כמה שנתקדשו ע"י מות־הקדושים שלהם, הרי לעומתם אלה היהודים שחיו כל ימיהם בקדושה, בכל המצבים והתנאים — נעלה מכל ספק שהיו קדושים וטהורים. יהודי, בתפיסה המלאה של משמעותו, נדרש מאתו לא רק למות כגבור, אלא הרבה יותר מזה: לחיות כגבור. היה עליו להוכיח את גבורתו על כל צעד ושעל. אחרת, היה נטמע לחלוטין מבחינה רוחנית — וכן פיסית — בקרב שכניו הגויים בכל שנות גלותו. כדי להיות מסוגל למיתת־קדושים, כדי לרכוש

את הכוחות הנפשיים שיאפשרו לאדם למות כגבור על קידוש השם מתוך כוונה צלולה, היה על האדם מישראל להתכונן כל שנות חייו.

ובמה התבטאו הכנותיו לרגע הנשגב? היה עליו לחיות מתוך עקרוניות של קדושה וגבורה, תוך מעשי־זוך, בכדי להשיג את המדרגה העילאית של מיתת קדוש וגבור. כדי למות כקדוש היה צריך לחיות כקדוש, כדי למות כגבור — היה הכרח לחיות כגבור.

המיליונים שנשכחו

ששה מיליון יהודים! לא מחניק בגרון, העין אינה דומעת, אפילו לא אגל מלוחלח בודד, הלב איננו מתפלץ, עת מפליטים מן הפה מלה כה טראגית: ששה מיליון יהודים! זוהי הפעם הראשונה מיום בריאת העולם שהאויר, היקום, קלטו צליל של מלה כה ארסית וספוגת־רעל — וכיצד באמת לא החרידה והפציצה אותם מלת־דינאמיט כה איומה כ„ששה מיליון קרבנות", ומדוע לא התפוצץ אז העולם לרסיסי רסיסים ונתרסק ונשחק לאבק? תעלומה זו תישאר חידה סתומה לנצח. באותם הימים היתה שיבת העולם לתוהו־ובוהו תהליך פשוט ומובן מאליו!

ששה מיליון קרבנות היו בימינו לספרה יבשה. ממעטים לספר אודותם. אין מעלה על נס את האנשים האלו, אשר במשך שנים תמימות היו חיים תוך גבורה למעלה מכל מושג אנושי. ב„ספרות השואה" לא מזכירים את גבורתם של מיליוני יהודים. כל זאת למה? על כי הם נתנו להובילם לתאי־הגאזים כצאן לטבח, ללא התנגדות. כל ההלל־הגדול נאמר רק על אותו קומץ של מתקוממים, מורדי גיטו וורשה, אשר במאבקם ההירואי הקימו כביכול מצבה על קברם הבלתי־נודע של ששה מיליוני יהודים מושמדים.

ששה מיליון הרוגים באלפי מיתות משונות לא מחרידים יותר, זכרם לא מנקב ככברה את הלב היהודי. „ששה מיליון" הפכו לחייל היהודי האלמוני שנפל אי־שם, ואשר אפילו זר־פרחים אין בידינו להניח על קברו... העין היהודית יבשה וצחיחה מלהזיל לפחות דמעה אחת. הכל נשכח ושקע בתהום הנשיה. רק מרד הגיטו — „כתר הגבורה היהודית" —

לא נותנים להסיח דעת הימנו. כי על כן, ללא שום מרד, הן לא נותרה יותר לעם היהודי שום זכות־קיום היסטורית...

משנה לשנה מוסיפים להרבות בהערכת המרד כנס גדול שהתרחש ברגע האחרון, כאשר העם היהודי ניצב על סף גסיסת־גויעה איומה. הרשימות בעתונים והנאומים בכל עצרות־הגיטו, שנכתבים ונאמרים תוך התרשמות אדירה מחזיון המרד, אינם מעוררים ואינם מסוגלים להעלות גם את זכר ששה מיליוני קדושים, כי נהפוך הוא: מתוך רגש של הכנעה וכלימה ידברו פה ושם על ששה מיליון מסכנים, שצעדו כצאן לטבח בראשים מורכנים, ללא הרמת יד נוקמת...

ובכן: בגין „למה יאמרו הגויים" של עולם־מרצחים כעולמנו, בו טבח האחד ועמיתו הסתכל בשוויון־נפש והחריש, משום „למה יאמרו הגויים" כזה עדיין אין לאף אחד מתוכנו זכות כלשהי לסלף את ההיסטוריה ולהדביק ביודעין ציונים טובים ורעים לקדושים. הקימו ובנו הררים רמים ונישאים, אנדרטאות למורדי־הגיטו; מספרים לעולם את גבורתם — בעוד את ששת המיליונים הטילו ללא חמלה אל גיא־השכחה התהומי. יער שלם עלה באש, אלונים נגדעו, ענקים נפלו חלל, מיליונים ניספו, בתוכם נשמות גדולות וקדושות, שכל רגע מחייהם שימש כמופת אידיאלי לגבורה על־טבעית; שנים על גבי שנים השתלהבה האש היהודית הגדולה, המפיחה חיים, ששה מיליונים היו טובלים באש־תמיד זו — אך הם, חסידי „מרד הגיטו", רואים לעיניהם רק את אש הגבורה של לוחמי הגיטו...

מחוללי מרד הגיטו

אינני מתכוון למעט חס־ושלום — ולו כמלוא־נימה — את גבורתם של המורדים בגיטו וורשה, אם כי הגזימו ביודעין והגדילו את מעשה גבורתם כעשרת מונים. המורדים, למרות שמאבקם היה חסר־סיכוי כלשהו להציל לפחות יהודי אחד ויחיד — נדחפו להתקוממותם חדלת־התקוה מתוך רגש־קדוש של נקמת הדם היהודי השפוך. הצער והעלבון היהודי הרתיח והתסיס את דם העלומים שרחט בעורקיהם, הוא שקראם אל הבריקאדות ליפול חללים תוך הכרה מלאה במיתת „תמות נפשי עם

פלשתים". יש, לפיכך, להזכיר את שמותיהם ברטט ובהוקרה. בודאי שמור להם חלק בתולדות הגבורה היהודית.

ברם, כל גילויי הגבורה שלהם אין בהם כדי להאפיל על הגבורה החרישית והנקיה מתשפוכת־דמים, אשר מכוחה חיו והתקיימו אלפי־אלפי יהודים רבים — גבורה מופלאה במדה כזאת שהעם היהודי טרם הפגין בכל דברי־ימיו הארוכים והטראגיים. באיזו תקופה מיום בריאת העולם נחשף באורח כה עילאי ומזדקר, ואצל המונים גדולים מקרב ישראל, עוזר־גבורתה של נשמה יהודית, שאינה יודעת רתיון מפני אלף מיתות משונות ומתחברת עם שרשה, מחפשת לה נקודת־אחיזה בקיום־מצוה, חרף כל הסכנות האורבות לה על כל צעד ושעל?!

גבורתם החרישית של רבבות היהודים, שלא חתו ולא נרתעו מכל מיני עינויים ויסורים ובלבד שיוכלו להניח תפילין או להשיג כזית מצה — גבורה עילאית זו מתנשאת לעילא ולעילא, בהגשמתה האידיאלית היום־יומית, על פני גבורתם של לוחמי הבריקאדות. מדוע? כי הגבורה שהמריצה את האשה היהודיה האלמונית לסבול מרעב במשך כל ימות השבוע, כדי לחסוך מן הפרוסות הזעומות קורטוב של שומן ולהתיך הימנו נרות לשבת־קודש; גבורתה של עלמה יהודית המטביעה את עצמה בנהר כדי לנצור על תומתה וטהרתה — גבורה כזו שואבת עוצמה מכוחות טמירים ושונים בתכלית. גבורה כזאת היא חזקה ואף קשה יותר, גבוהה ועמוקה יותר, מן הדריכה על הבריקאדות. כל כמה שיש קושי להתאזר בגבורה הדרושה לקיום מצוה, קשה פי כמה גבורתו של האדם מישראל להישמר מעבירה, ולא עוד אלא מעבירה כזאת העלולה להציל את חייו! ובכל זאת קיימו אלפי יהודים בכל לבם את הדין המפורש „יהרג ואל יעבור" והלכו למות על קידוש השם מתוך שמחה.

גבורתם השקטה והעילאית של הקדושים, אשר התבטאה בחיי־הגיהנום היום־יומיים שלהם, מטרתה היתה: להציל את קדושת החיים! בעוד שגבורתם של מורדי הגיטו שאפה להציל את כבוד המוות. יהודי הגיטו חיו בחרפה ומתו בביזוי. המיתה היתה אולי מאוסה עוד יותר מן החיים. בהתקוממות היה יותר משום מחאה סוערת נגד הוואנדליזם של המוות — מאשר התנגדות מזויינת כנגד הצורה בה נצטוו היהודים לחיות.

שיא הגבורה

בשנות האופל נזדקרו והופיעו בשמי היהדות הקודרים שני יסודות של גבורה. האחד דגל בקדושת החיים, השני — בקדושת המוות. בעינינו נראית גבורת־החיים הרבה יותר נעלה ורוממה מגבורתם של המורדים ששילמו בחיי־בוסר שלהם כדי לזכות במיתה אנושית אמיצה. יותר ממיתה יפה ומוקדמת לא הביא המרד בגיטו, שהרי לא היו אז בכלל שום שאנסות להציל חייהם של יהודים כלשהם.

איש לא הוכיח גבורה עילאית כדוגמת היהודים שומרי הדת, בגיטאות ובבונקרים השונים, שבכל רגע מחייהם החשוכים הוכיחו את הגבורה. בכל יום ובכל שעה, במשך שנים מרות וארוכות, הוכיח היהודי הדתי גבורה ועוז־דקדושה. שום מרד או מהפכה אין בכוחם להאפיל על גבורתו של היהודי הדתי, שניהל מאבק פרמננטי עיקש על קיום חייו הרוחניים. יהודי שחפץ לשמור על דמותו הרוחנית, לא היה יכול להגן על עצמו זולת בכח גבורה אינסופית, בהירואיות על־מושגית ובכוחות על־טבעיים. אולי אין השכל האנושי מסוגל להשיג דבר זה, אך כזו היתה אז המציאות לאשורה.

כדי לקיים מצוה בבונקר או במחנה השמדה, נאלץ אדם מישראל להצטייד עובר לכן בכיבוש גבהים מוסריים, מדרגות על־גבי מדרגות — ורק אז מסוגל היה להוכיח את הגבורה הפוטנציאלית החיונית. רק יהודי שהוא מאמין בכל נימי לבו ומוחו היה מסוגל לכך. בהנחת תפילין פעם אחת ויחידה, בהינזרות פעם אחת ממשהו חמץ, בעריכת „סדר" אחד בליל חג הפסח, באה לידי גילוי גבורה יתירה פי־כמה מאשר בהשלכת פצצות־תבערה לעבר השונא.

להכות בשונאו נדחף האדם על־ידי רגש הנקמה, המסייע ומאפשר את ביצועו של הצעד המסוכן. ברם: מה הניע את היהודי להניח תפילין ולהעלים עין מן הסכנה הכרוכה במעשה זה — אם לא הגבורה הפנימית, איזה כח סמוי, שאין להגדירו במלים? אלא שממעטים אצלנו לדבר על אודות גבורה עילאה זו, שאין לה אחות ודוגמא בהיסטוריה.

היהודי בגיטו, במחנה הריכוז, או בבונקר התעלה במעשיו עד לפיסגת כל הגבהים — או ששקע עד לעמקי־עמקים שבתהומות. שתי דרכים מנוגדות נפערו בפני היהודי המעונה בגיטו: האחת הוליכה לאידיאל הנשגב ביותר של הזדככות אנושית, השניה — אל תהום הדימורליזציה, אל שאול־תחתית של האינסטינקטים הזיאולוגיים הפרועים ביותר. בטוחני, כי אך אחוז אפסי מכל היהודים המעונים איבדו את חוש הביקורת העצמית ונתפסו לרוח השטנית של התקופה — אולם דוקא אודותם מרבים לדבר, כדי להבאיש את ריחנו. מעטים מאד מנסים לתאר את דיוקנאותיהם הנהדרים של אלפי אלפים, אותם יכלו לפגוש בכל המרתפים החשוכים; את אלה שבכל רגע מחייהם קידשו שם־שמים במובן העילאי ביותר; אלה שנתקדשו ונזדככו בכור היסורין ואשר הוכיחו בחייהם המופתיים, איך מסוגל האדם להתעלות למעלה ממדרגת מלאך.

אלמלי סיפרו באיזו מסירות־נפש הניח היהודי את תפיליו במחנה המות, בכמה פחדים ודפיקות־לב שמר את השבת ואילו מאמצים ותכסיסים הפעיל בכדי שלא יכשל באכילת טריפה — והיה העולם כולו רואה עין־בעין מה נהדר היה יופיו השמימי של יהודי שומר תורה ומצוות בגיטו.

כבוד יהודי אמיתי — מהו?

ספק גדול בלבי אם גם אנו, יהודים דתיים, צריכים להצטרף למחול הנערך בכל שנה מסביב לפרשת המרד בגיטו וורשה ולשכנע את העולם המודרני, כי לא זו בלבד שהשתתפנו במרד באורח אקטיבי, אלא שדוקא המנהיגים הדתיים שלנו ראשונים היו לתמוך במרד ואפילו יצאו במנשרים הלכותיים לשלהב את דמם של היהודים המעונים, בקראם לנקום בגרמנים נקמה כזו שנועדה להתבטא בהתקוממות הנואשת.

ודאי שגם יהודים דתיים דרכו על הבריקאדות המתלקחות של הגיטו בשעות־הגסיסה האחרונות שלו; ודאי שגם ליהודים חרדים היתה קשה מנשוא החרפה של „כצאן לטבח יובל" ואף הם, מתוך יאוש עמוק, ניסו

אולי למצוא נחמה־פורתא במרד. הרי אותו מרד לא היה יותר מביטוי לאזלת־אונים דכאונית ולשיא אבדן־התקוה; והרי כל כמה שלא יפליגו לתארו בצבעים מוארים, לא היה מרד זה עשוי לגרום לתוצאות ריאליות כלשהן. מרד הגיטו בזמנו לא היה יותר מכד־מים לכיבוי אש הנקמה שהתלקח בלבבות, שהרי כל עוד הבהב בלב פנימה ניצוץ קלוש של תקוה להישאר בחיים, עדיין לא חלם איש לארגן מרד. רק כאשר המות היה כבר בלתי־נמנע, רק אז התפרץ לו רעיון המרד מתוך צער העלבון הצורב וחרון־אף שכירסם את הנפש.

כל אותו מאבק הירואי בימיו האחרונים של הגיטו, אינו זכאי — מבחינה היסטורית — בשום פנים, שיציינו אותו כ„מרד". ההצדקה ההיסטורית לכל מרד כרוכה בתקוותו, בפרספקטיבה החדישה שלו וראש לכל בבשורת הגאולה, המנתקת כל אזיקי־עבדות, שהוא צורר בכנפיו. המרד בגיטו וורשה לא היה מסוגל ליצור אפילו אשליה קלושה, כי הוא עוד ישנה את המצב הטראגי העובדתי. יותר משהאריך את החיים, החיש המרד את המות. מרד הגיטו לא בא — ככל מרידות אחרות — להביא חיי־דרור חדשים, כי אם להבטיח מות־גבורים מכובד. מרד הגיטו לא נרגש כתוצאה מזריחת קרן־אור של תקוה ליום מחר טוב יותר, אלא כפועל־יוצא של מצב מיואש, כאשר שוב אין מה להפסיד...

מאבק שנושא אופי הפגנתי גרידא, ללא שאנסה זעירה־שבזעיר להתגבר על האויב ולנצחו, אין מקום לכנותו כמרד מובהק, אין שום הצדקה להציגו כזוית־מיפנה היסטורי, כ„מאורע בר־כוכבא במהדורה תנינא". המתקוממים, אשר הוכיחו גבורה כה רבה, נדחפו למרד מתוך רגש תורשתי פנימי של „תמות נפשי עם פלשתים". תחושה מעין זו מקילה וממתיקה את מר המות, מתבלת טעם כלשהו בחיי־לענה חשוכים. מטרת המרד לא היתה להגן על החיים, אלא לשמור על קדושת המות. אפילו הללו שמחללים את קדושת החיים, מוסרים את נפשם למען קדושת המיתה. אכן, אגב־כך נתמלא המרד תוכן רעיוני. ההתקוממות המזויינת, למרות היותה חסרת־תקוה, הצילה במדה ידועה את כבודו של העם היהודי בעיני העולם הגדול.

אך אמנם כן: רק בעיניו של עולם הגויים, העולם הנכרי והזר. כבוד יהודי צרוף איננו מתעלה באמצעות מהפכות ומרידות, אלא על־ידי גבורה רוחנית פנימית. העם היהודי עצמו לא היה זקוק לכבוד מסוג זה שהנחילו מרד הגיטאות. היהודים בגיטאות החשוכים לא הואשמו באדישות לגורלם העצמי. איש לא בא אליהם בטענות מדוע יחרישו ושום מרד לא היה נחוץ לצורך ריהביליטציה וטיהור עצמי.

עתים מעיקה בלב חושב השאלה: אם מרד, מדוע אם־כן רק ברגע האחרון, עת לא נותר רק קומץ שלדים חיים ומפרפרים? למה החשו יהודים ונתנו להובילם לטבח בעוד מספרם הגיע למיליונים? איך יכלו לחיות שנים כה מרובות תוך אשליה כוזבת, להאמין כי אמנם הרוצח כבר שבע קרבנות דמים?

לא אחד שאל שאלה זו ולא תשובה אחת ניתנה לה. אך דומה ובשתיקתו המתמדת של עם, הגוע בגסיסה שקטה ואינו מגלה שום התנגדות להובילו בפסיעות חרישיות לטבח, דוקא בתופעה זו מתבטאת היטב מהותו המקורית הנפלאה של עם ישראל, אשר מעולם לא ביסס את קיומו ההיסטורי עלי מהפכות. דוקא בגוויעת מיליונים חרישית, בדומיה, ללא מהלומת־אגרוף זועפת בפרצופו האכזרי של השונא, מזדקר בהבלטה יתירה קו־האופי של העם היהודי, אשר דברי־ימיו — בני שנות־אלפים — אינם מיוסדים עלי מרידות־דמים.

בימיו הראשונים של הגיטו לא היתה המרידה אפשרית כל עיקר. מדוע? שכן מתחילה, כאשר היהודים עוד מנו המונים רבים והיתה דעת־קהל מאורגנת, עדיין הוכתבו כל הפעולות על־ידי אינסטינקט־הסבל הטבעי שנתאזרח בקרבנו. רק כאשר אלפי יחידים נותרו כאברים מדולדלים וקרועים, ונוסף לזה גם עייפים משנות סבל ועינוי, אז־אז הבזיק בבת־אחת רעיון המרד. רק ברגע האחרון, כאשר ישראל בתור עם לא היה שם קיים יותר, מסוגל היה להיוולד רעיון כלשהו אודות התקוממות מזויינת.

מעולם לא הטיפה היהדות לשפך־דמים, אפילו לא עקב מרידות שיש להן הצדקה מצפונית. השבועה „אל תמרדו באומות" נאמרה אפילו ביחס

לעריץ הרומאי הגדול. כל מי שמאמין ש„מלך קשה" אינו אלא שליח רע מטעם ההשגחה העליונה, שהוטל עליו לבצע משימה שטנית, הלה יודע כי כל המהפכות כולן לא יועילו ולא יביאו ישע ופדות. ה„מלך קשה" ישאר תמיד — המנצח.

אם נסקור ברפרוף על פני מגילות־הסבל והעינויים שלנו, ניווכח מיד שכל דפיהם לבנים ונקיים ממרידות. גזירות, השמדות, טבח ואינקביזיציות, ממלאים את דפי ההיסטוריה שלנו עד אפס מקום. בכל הזמנים ובכל מקום ריחפה ממעל לראשנו מאכלת־הכליון, אך על מרידות ומהפכות יודעת היסטוריה זו לספר מעט מאד. בר־כוכבא נשאר גבור־מרד יחיד בתולדות עמנו, ואפילו כלפיו לא גילו כמה מחכמינו הקדושים אהדה יתירה, והתנא רבי יוחנן הוא שאמר לרבי עקיבא: „יעלו עשבים בלחייך ובן דוד אינו בא (ירושלמי תענית, פ"ד). גם הצלחתו של מרד בר־כוכבא ותוצאותיו היו טראגיות מאד. העם היהודי הקטן איבד אז כחצי מיליון נפשות.

ואמנם כדאי להדגיש ולהבליט פרט מאלף זה. מעולם לא אבה העם היהודי להשתחרר מן הגלות בדרך של מרידות. בר־כוכבא לחם לשחרור ארץ־ישראל מעול זרים. אך מן הגלות, בה ראו בני עמנו עונש מן השמים במובן העמוק ביותר, מיאנו להשתחרר ע"י תהפוכות ומהפכות. בכל מוראות הזמן ראתה היהדות את יד ההשגחה העליונה. אם היהודי מסוגל להשתחרר מגלותו על־ידי התקוממות ומרד — מה ערך יש, איפוא, לגלות כזאת? ומי אינו יודע, כי לגלות נועדה משימה עילאית ביותר והיא מוליכה למטרה נשגבה מאד מאד.

והמבין, יבין.

מכיון שכך, מכיון שהיהדות איננה גורסת מרידות, ומכל־שכן מרידות שמטרתן לא להציל את החיים, כי אם להפגין קבל עולם ומלואו איך שאנו ששים אלי קרב — מסופקני אם זוהי באמת חרפה, כאשר נישאר — הנאמנים לה' ולתורתו — בצל המרד. איננו רשאים לחקות בכל דבר את העולם היהודי המודרני. בל ננהג צרות־עין בכבוד זה שינחלו הם. היהודים הדתיים הוכיחו בגיטו את מדת גבורתם די והותר. תוך כדי שמירת מצוה אחת ויחידה, הוכיח היהודי החרדי גבורה על־טבעית ממש.

הבה, איפוא, ונותיר את „גבורת המרד" למארגניו. „כבוד יהודי" — הלא זהו מושג נרחב ורב־אנפין. לא כל אחד מודד את הכבוד היהודי באותו ברומטר. מה שנחשב ככבוד אצל האחד, השני רואה בו אי־כבוד. ואנו יש לנו דרכים משלנו, איך לשמור על הכבוד היהודי.

נהא גאים בגבורת אמת

וכי מה מאלץ אותנו להוכיח את השתתפותנו במרד־הגיטו? לא יותר מן החשש, שמא ניראה חס־ושלום כבטלנים בעיני העולם היהודי המודרני. ואולי כבר הגיעה השעה להשתחרר מתסביך־נחיתות כגון זה? שתי דרכים פתוחות לפני היהודי החרדי: או להתחזק במהותו המקורית ולשמש דוגמא ומופת לאחרים, או לחקות כקוף את העולם המודרני ולטשטש עד־כדי־איבוד את דיוקנו ההיסטורי. המודרניים נזקקים למרד. אצלם מסמל מרד־הגיטו את נקודת־הפיסגה של קדושה וגבורה. אצל היהודי הדתי התבטאה הקדושה בחיי יום־יום וכדי להפעיל את גבורתו הוא לא נזקק למרד. בשבת אחת שמורה כהלכתה, או בכזית מצה־שמורה אחד למהדרין כבר התבטא כל עוזו־גבורתו הנצחית.

לפיכך אומר אני: אם היינו שם — לא מגיע לנו עבור זה שום שכר מיוחד, כי נגרפנו בהתלהבות הכללית ונחפזנו לרוץ אל הבריקאדות; אם לא היינו שם — אין במה להתבייש ואין החרפה גדולה עד כדי צורך „לעשות" היסטוריה ולבדות גבורים דתיים שלא היו ולא נבראו, שהשתתפו כביכול במרד הגיטו. מקומנו בהיסטוריה איננו מתגמד בשל כך. ואת ה„גבורים שלנו" אין צורך לחפש דוקא בלהבות־המרד של הגיטו הוורשאי. המרטיאורולוגיה היהודית עשירה ומבורכת בהם.

גבור של תורה

כלפי מה הדברים אמורים, ומשום מה? משום שלפני שנים קמו כתבים שונים וגרפו לתוך פרשת המרד את שמו של מורי ורבי הגדול, הגאון רבי מנחם זמבא, זצוק"ל, אשר כביכול הוציא פסק־הלכה מיוחד לפיו

נדרשו ונקראו יהודי הגיטו בוורשה הנצורה לפרוץ במרד. המצאה דמיונית מרגיזה זו אין לה כל בסיס או אישור היסטורי כלשהו. ולא יועילו כאן „הוכחות דוקומנטריות" מכל הסוגים, היודעות לספר עוד סיפורים בלתי־מהימנים כהנה וכהנה. כל מי שהכיר את רבינו מנחם זצוק"ל יודע היטב, כי כל מהותו של האי גברא רבה, מנוגדת היתה לכל הדברים האלו שמנסים לייחס לו בהקשר עם מרד גיטו וורשה.

גבור של תורה היה רבי מנחם זמבא זצוק"ל כל ימיו — ורק בתור שכזה ייחרתו שמו וזכרו בקרב ישראל לעולמי עד.

WARSAW ON HIGH

CHAPTERS IN A WONDROUS TAPESTRY OF EVENTS WOVEN BEFORE THE HOLOCAUST IN POLAND'S CAPITAL CITY

by

RABBI SIMCHA ELBERG

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

Edited by "NETZACH" Bnei Braque, Israel